

**МОНГОЛ ДОМГИЙН
ЧУУЛГАН**

МОНГОЛ ДОМГИЙН ЧУУЛГАН

Эмхэтгэн боловсруулсан доктор, профессор [Х. Сампилдэндэв](#)

“МОНГОЛ УЛСЫН ШИНЖЛЭХ УХААНЫ АКАДЕМИ, ХЭЛ
ЗОХИОЛЫН ХҮРЭЭЛЭН” Улаанбаатар хотноо 1999 онд эрхлэн
хэвлүүлсэн номыг

[Цогт охин тэнгэр сангийн](#) захиалгаар [Цагаан бамбарууш хэвлэлийн](#)
[газарт](#) 2020 онд цахим хэлбэрт хөрвүүлэв.

ЦАХИМ НОМЫН САН: www.e-nom.mn

Уг номыг “[Болор дуран](#)” шалгуураар шүүсэн болно.
Программтай танилцах бол сурталчилгаа дээр товшиж холбоос руу
орно уу.

БОЛОР ДУРАН 2.0
АЛДАМ ШАЛГУУР

**"БОЛОР ДУРАН"
ЗӨВ БИЧИГ ШАЛГАХ
ПРОГРАМ**

- ✓ 60 сая үгийн сантай.
- ✓ Алдаатай үгсийг илрүүлж, зөв үгсийг санал болгоно.
- ✓ Хэлзүйн тайлбар тольтой.
- ✓ Хувийн үгийн сан үүсгэх боломжтой.

БОЛОР

Монгол орон бол аман зохиол нь бүхий л төрөл хэлбэрээрээ ХХ зуунд хадгалагдан үлдсэн дэлхийн цөөхөн орны нэгэн билээ. Тэр дундаа уртын дуу, ертөнцийн гурав зэрэг төрөл дэлхийн бусад улс үндэстэнд байдаггүй агаад монгол уран зохиолын гурван оргилд ордог Жангарын тууль бол хүн төрөлхтний соёл иргэншилд оруулсан монголчуудын хувь нэмэр гэж хэлж болох юм.

Аман зохиолын асар их баялаг өв монголчуудад бий боловч бичигт тэмдэглэгдэн үлдсэн нь ховор, хүмүүсийн амнаас ам дамжин уламжлан өвлөгддөг онцлогтой. Бичгийн уран зохиол давамгайлан хөгжих явцад аман зохиолын энэ өвийн зарим нь мартагдах явдал ч гардаг. Тэгэхдээ 18-р зууны үеэс монгол аман зохиолын дурсгал, монгол бичигтэн мэргэд, гадаадын монголч эрдэмтдийн ачаар дэлхий нийтийн сонорт хүрч 1921 оны ардын хувьсгалын дараагаар монгол хэл бичгийн ухааныг судлах байгууллага бий болсон үеэс хөдөө орон нутагт аман зохиол сурвалжлан цуглуулах ажил зохиогдон монгол соёлын нэгэн гол салбарын өв санг шинжлэх ухааны үндэслэлтэйгээр цуглуулан иж бүрдэл бий болгосон төдийгүй эмхэтгэл түүвэр нэлээдийг хэвлүүлсэн билээ.

Гэвч монгол ардын аман зохиолын дээж, түмэн оньсого, цэцэн үгийн далайг эс тооцвол урьд өмнө хэвлэгдсэн эмхэтгэл түүврүүд нь төрөл зүйл тус бүрийг бүрэн хамарч хамгийн гол хувилбаруудыг сонгож бэлтгэсэн томхон бүтээл ховор байлаа. Нөгөө талаар урьд өмнө гарсан эмхэтгэл түүврүүд нь номоос номд дамжуулан оруулах журмаар гарч давтагдмал шинжтэй болсон удаа ч бий. Иймд ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэн өөрийн хөмрөгт хадгалагдаж буй ховор сонин олдворууд, хэвлэгдсэн бусад хэрэглэгдэхүүнтэй харьцуулан судалж төрөл зүйл тус бүрээр сонгомол эхийг бэлтгэн 1982 оноос Монгол аман зохиолын чуулган цувралыг бий болгон үлгэр, домог, туульс, уртын дуу, оньсого, зан үйлийн аман зохиол зэрэг төрлийг хамарсан арван хэдэн боть хэвлэснийг уншигч та бүхэн мэдэх буй заа. Харамсалтай нь 1990 оноос нийгмийн шилжилтийн хямралаас үүдсэн эдийн засгийн бэрхшээлээс болоод уг цуврал ботиудыг үргэлжлүүлэн хэвлэх ажил саатсан билээ. Харин эдүгээ хэвлэн нийтлэх ажил бага боловч сэргэж бас ч хэвлэлийн технологи сайжирч буй үед ивээн тэтгэгч буянтны ачаар “Монгол аман зохиолын чуулган” цувралыг үргэлжлүүлэн 99

ботиор хэвлэн нийтлэх гэж байна. 99-ийн тоо бол монгол түмний язгуур шүтлэг болон есийн тооны бэлгэдэл бүхий их л учир утгатай гэдгийг уншигч Та юун эс андах аж...

“Монгол аман зохиолын чуулган” цуврал номын 12-р боть болгон доктор, профессор Х. Сампилдэндэвийн эмхэтгэн боловсруулсан “Монгол домгийн чуулган” номыг хэвлэж байна. Дараагийн буюу 13-р боть болгон хэвлэхээр “Монгол шог хошин яриа” номыг бэлтгэж байгаа болно.

ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэн

ОРШИЛ

Миний бие монгол домгийн нэлээд эх хэрэглэгдэхүүн цуглуулснаа эмхэтгэн боловсруулж, эрдэм шинжилгээний удиртгал тайлбар бичиж "Монгол домог" нэрээр 1984 онд хэвлүүлсэн билээ. "Монгол аман зохиолын чуулган" цувралын 3-р боть болгон хэвлүүлсэн энэ ном монгол домгийг тусгайлан эмхэтгэсэн анхны томхон ажил болсон боловч түүний баялаг санг бүрэн хамарч чадаагүй нь мэдээж юм. Тухайн үед шашны агуулгатай болон Чингис хааны тухай домгуудыг хэвлүүлэхийг хэвлэлийн хяналтын байгууллага зөвшөөрдөггүй байсан тул "Монгол домог" номд эдгээрийг оруулж чадаагүй билээ. Түүнчлэн монгол домгийн өв сан шавхагдашгүй болохыг өөрчлөлт шинэчлэлтийн ачаар улс үндэстний түүх соёлд илүүтэй сонирхох болж сонин сэтгүүлд урьд өмнө олдоогүй байсан олон сайхан домог хэвлэгдэх нь элбэгшсэн явдал харуулж байна. "Монгол домог" номд ороогүй домгууд болон урьд өмнө хэвлэгдсэн домгийн зарим хувилбарыг сурвалжлан цуглуулснаа эмхэтгэн эрдэмтэн мэргэн уншигч Танд толилуулж байна. Харин Чингис хааны тухай домгуудыг тусгайлан эмхэтгэснээ "Эзэн богд Чингис хааны домог" нэртэйгээр 1992 онд удиртгал тайлбартайгаар хэвлүүлсэн тул энэ ботид бүгдийг хамарсангүй. Харин намтарт нь хамаарах гол домгууд болон түүний алтан ургийн хаад хатдын домгийг оруулав. Мөн 1998 онд хэвлүүлсэн "Монгол бүүвэйн дуу" номдоо холбогдох дууны олон домгийг нийтлүүлсэн тул энд зөвхөн нэг домгийг төлөөлүүлэн хэвлэлээ. Ер нь 1984 онд хэвлэгдсэн "Монгол домог" номын 2-р боть болох энэ номд орсон домгууд бүхий л төрөл хэлбэр, сэдвийг хамарсан, иж бүрдэл шинжтэйн дээр овгийн байгууллын домог үлгэрийн сэтгэлгээ зонхилсон угсаатны зүйн домгоос эрт үеэс эдүгээг хүртэлх түүхэн домгууд, аж байдлын олон талыг хамарсан сэдэв бүхий домог тэргүүтэн нь монгол түүхийн урт хугацаанд уран сайхны сэтгэмжийг түүхэн үнэнтэй хослуулсан бодол сэтгэлгээний аялал хийх бололцоог танд олгоно гэдэгт итгэж байна. Мөн энэ ботид бөө удган, хутагт хувилгаадын тухай олон домог шинээр орсны зэрэгцээ адал сонин үйл явдлыг өгүүлсэн туурилаг домгийн хэлбэрийг тусгай бүлэг болгон ангилж оруулав. Туурилаг домгийн дотор буг чөтгөр, сүнсний тухай өгүүлсэн нь социализмын үед хэвлэн нийтлэхийг хориглож байсан боловч дэлхий дахинаа өргөн тархсан

аймшгийн зохиолын нэг өвөрмөц хэлбэр болж байна. Энэ нь уран сэтгэмжийн нэг хэлбэр болохын зэрэгцээ адгууснаас ялгарах хүний ичих, инээх, айх мэдрэхүйн дотроос айх мэдрэхүйг төлөвшүүлэх уран сайхны хэрэглүүр буюу хүмүүжлийн зохих нөлөөтэй гэж болно. Энэ нь эр зоригийн хүмүүжилд сөрөг нөлөөтэй бус харин "айж явбал аминд тустай" гэдэг талд илүү холбогдох болов уу?

Хэтэрхий аймшиггүй буюу айх юмгүй байх нь адал балмад алуурчин явдалд хөтөлж мэдэх тул айх мэдрэмжийг хүнд бий болгох зориулалтаар аймшгийн зохиолын төрөл хэлбэр үүссэн ч байж магад. Хүн төрөлхтний ухамсрын хөгжлийг

1. Домог үлгэрийн

2. Шашны

3. Шинжлэх ухааны гэмээр реалист сэтгэлгээний үе гэж ангилж болох бол эрт үеэс эдүгээг хүртэлх сэтгэлгээний хөгжлийн үе давхарга бүрийг та домгоос олж ажиглаж болно.

1982 онд хэвлэгдсэн “Монгол домог” номын удиртгалд хийсэн ангиллаа би улам өргөжүүлж:

1. Угсаатны зүйн домог

2. Түүхэн домог

- а. Хаад, баатар, түшмэдийн домог

- б. Бөө удган, хутагт хувилгаадын домог

- в. Бөхийн домог

3. Аж байдлын домог

- а. Дууны домог

- б. Хурдан морины домог

- в. Туурилаг домог

4. Уул усны домог гэж ангилан оруулав. Түрүүчийн ангиллыг ийнхүү бага зэрэг өөрчилсөн нь судалсан хэрэглэгдэхүүний цар хүрээтэй холбоотой юм.

“Монгол домог” номын удиртгалд домгийн үндсэн шинж, түүхэн үндэс, уран сайхны онцлог, утга агуулга, сэдвийн талаар дэлгэрэнгүй өгүүлсэн тул энэ удаа олныг үл нурушин шинээр олдсон зүйлсийг уншигч таны мэргэн оюунд толилуулав.

Хэлбичгийн ухааны доктор, профессор Х. Сампилдэндэв

УГСААТНЫ ЗҮЙН ДОМОГ

ХӨХДЭЙ МЭРГЭН

Эрт эрт цагт үй түмэн хүн, цэрэг, мал баруун зүг аян дайн, их нүүдэл хийж яваад нэг хэсэг нь дээд тивд гараад явчихсан юм. Тэгээд тэр олон хүн малын зам нь огторгуйд тодрон харагддаг гэдэг. Тэр цэрэгтэй явсан Хөхдэй мэргэн хаан арын гөрөөсийг аргал хоргол болтол, өврийн гөрөөсний өлөг шороо болтол намнаж гурван марлыг хөөн дундхыг нь нэвт харвасан сум нь улайж харагддаг. Гурван марлын гурван янзага нь эхийгээ дагаж давхиад хойноос нь Хөхдэй мэргэн Асар, Басар хоёр нохойтой хөөж явдаг гэж Хөхдэй мэргэд од, гурван марал од, Асар, Басар хоёр нохой одыг домоглодог.

Ойролцоох онцгой тод одыг Хөхдэй мэргэн аян дайнд унадаг хоёр шарга морио аргамжсан гадас юм гэнэ лээ гэлцдэг. Тэр хоёр шаргыг долоон өвгөн сахин манаж, шөнө хоёр шаргыг дагаж, алтан гадсыг эргэж явдаг гэж хэлэлцдэг. Тэр долоон өвгөнийг бас долоон бурхан ч гэж нэрлэдэг. Аль дээр цагт тэнгэрт дэвшиж, дээд тивд гарсан өвгөдийн хойчийг хүн бурхан гэлгүй яах вэ? Хальсан хүнийг бурхан боллоо гэж хэлдэг ёс бий.

ҮХЭРТ НОХОЙ ӨШИРХДӨГ БОЛСОН НЬ

Эрт урьд цагт юм гэнэ. Бурхан багш шавраар хүн бүтээгээд юманд яваад ирэх завсарт нь үхэр ирж хүний эгэм рүү нь эврээрээ сэжээд хэсэг шавар эмтлээд унагачхаж. Тэр эмтэрсэн шавар нь нохой болсон юм гэнэ билээ. Эрдэнэт хүний биеийг олох сайхан заяатай байтал минь саад хийв гэж нохой үхэрт өсөрхдөг болсон ажээ. “Үнэн үг хэлсэн хүнд хүн өшөөтэй. "Үхэр унасан хүнд нохой өштэй" гэлцдэг нь ийм учиртай.

АРВАН ХОЁР ЖИЛИЙН ДОМОГ

Монголчууд 12 сарыг амьтдын нэрээр нэрлэдэг. Эдгээр амьтдын гаднах шинжийг муур бүрэн хадгалсан байдаг гэж үздэг байна. Тухайлбал муур бол хулгана сахалтай, хонин шар нүдтэй, туулай хөлтэй, тахиа хумстай, барын өнгөтэй, бичин хамартай, могой сүүлтэй, морин чихтэй, үхэр хэлтэй, луу амтай, нохой тавхайтай, гахай соёотой гэдэг.

ЭЛЭЭНИЙ ДОМОГ

Усны шувууд халуун оронд буцах, сэрүүн орондоо ирэх хоёр их аяны замд нь хорт могой гэдэг цадашгүй ходоодтой, дийлдэшгүй сорлогтой аварга биет айхтар дайсан байдаг гэнэ. Тэрхүү хорт могой аяны шувуудыг байтугай аадрын үүлийг ч ховх сорж чаддаг ажээ.

Гэхдээ мөнөөх хортой могой ганцхан Хангардиас л айдаг аж. Хангардийн дуу нь элээнийхтэй эгээ л ижил гэнэ. Учир нь ёнхор элээ нь Хангардийн зээ юм санжээ. Тэгээд ч ирэх буцах шувуудын эхэнд нь элээ явдаг. Хорт могойн дээгүүр янцгаагаад эхэлдэг. Тэгэхлээр хорт могой “Хангарди айсуй” гэж айгаад далд орчихдог гэсэн домогтой.

Манай сайхан эх орноос аяны шувуу буцах, ирэхэд элээ манлайн сэргийлэх болдгийн учир энэ гэнэ ээ. Хаврын дунд сарын арван тавдаар элээ ирнэ. Их удалгүй наян хэлийн шувууд уяхан хүн уйлтал, ус мөрөн гэстэл ганганалдсаар ирнэ дээ. “Элээ ирлээ”, одоо шувуу ирнэ дээ! гэдэг хэвшмэл хэллэг ингэж үүсжээ.

ХОВЧ ШААЗГАЙ ШИГ ГЭДЭГ ҮГИЙН УЧИР

Эрт дээр үед нэгэн бадарчин унд хоолгүй олон хоног явсаар нэгэн баян айлын бэлчээрт яваа хоньтой дайралдаж гэнэ. Эзэнгүй болохоор нь нэг хонь бариад автал нэгэн шаазгай нисэн ирж шагшраад байхаар нь энэ шаазгай юу гээд байгаа юм бол гэж бодоод шаазгайн хэл тэмдэглэсэн судраа үзвэл "Эзэн нь ирлээ түргэл түргэл, өвдөл цөвдөл юм олдож юу магад энүүхэн энд хүн бий, нуугд нуугд" гээд нисэхийг мэдээд ийш тийш хартал бараан морьтой хүн баруун талаас ирж явахыг харуут бадарчин сандран ойр тойрноо хартал хажууханд нь нэгэн тарваганы ухсан том нүх байхаар нь хонио аваад орчхож гэнэ. Морьтой хүн давхиж ирээд хонио туугаад явахад нь өнөөх шаазгай дагаж нисэж шагширч тойрохыг бадарчин хараад одоо энэ юу гэж байгаа бол гээд судраа сөхтөл “хоньчин гуай, хоньчин гуай, сонс, хулгайч нэг хонь барьж аваад энүүхэн тарваганы нүхэнд орчихсон” гэж шагшраад даган нисэж гэнэ. Ховч шаазгай шиг гэдэг үг ингэж гарсан гэнэ.

(Д. Баасанжав. "Үдшийн үлгэр" УБ., 1995 он номын 15-р талаас авав)

БҮҮВЭЙН ДУУНЫ ДОМОГ

Харалдай хаан гэж байж гэнэ. Харалдай хааны хүү Хариутган тайж, Хариутган тайжийн дүү Будагд шагай, Будагд шагайн нөхөр Буурал мэргэн гэж байжээ. Харалдай хаан дайтахдаа эд агуурс байтугай эхнэр хүүхдээ ч эс хайхардаг учир Хариутган тайж Будагд шагай хоёрыг нялхад нь нутаг төөрүүлж хаяжээ.

Будагд шагай дүү нь Хариутган тайж ахдаа тэнгэрийн отгон дагиныг гэргий болгон авч өгөөд бэргэнээ болгохыг их хүсдэг байв. Ийнхүү ятгасаар байгаад тэнгэрийн отгон дагиныг ахтайгаа суулгаж амжсан байна. Ах нь хонуут өнжүүт ан гөрөөнд явдаг болж охин дүү нь Будагд шагайдаа оосор бүчгүй орд цагаан өргөө барьж өгчээ. Ах нь ангаас ирэх болгонд дүү нь тосож угтан очиж заавал үнсүүлдэг байв. Будагд шагай ахыгаа анд явсан үед гэртээ торго дурдан дэлгэж цэцэг навч урлан хатгаж өдөр өнгөрөөнө.

Тэнгэрийн отгон дагина Хариутган тайжтай сууснаас хойш Будагд шагай дүүтэйгээ алт мөнгөн шагайгаар их тоглодог байв. Нэг өдөр дүү нь алтан шагай амандаа нууж байтал хоолойд нь ороод тээглэчихжээ. Үүнээс болоод Хариутган тайжийн хамгийн хайртай ганц дүү нь амьгүй болсонд тэнгэрийн отгон дагина учиргүй айж Будагд шагайг орных нь урд торго дэлгэж цэцэг навч хатгаж байгаа юм шиг ор түшүүлэн суулгаж орхижээ.

Орой ах нь ангаас ирэхдээ дүүгээ тосож ирээгүйд гайхан цайгаа ч уулгүй гэрт нь ороход дүү нь ухаангүй болсон байв. Тэр даруй алтан авдарт хийгээд усанд тавьжээ. Голын адаг руу эзгүй газар хоёр лам нүгэл наманчлан ном бясалгаж байтал авдартай юм усанд урсаж байхыг үзээд гарган авч задалбал нэгэн үзэсгэлэнт сайхан хүүхэн байж гэнэ. Хоёр лам учрыг мэдэж алтан шагайг хоолойноос нь гаргахад амь оржээ. Тэгээд Будагд шагайг нэг айлд аваачиж өгөв. Тэр айл Харалдай хааных байжээ.

Хаан охин, хүү хоёроо олон жилийн өмнө нутаг төөрүүлж орхисон учир таньсангүй. Хариутган тайж ах нь зээр гөрөөс их намнадаг учир нутгийнхан Зээрэлдэй мэргэн, Зээрэн сугсуу гэдэг хоч өгсөн байжээ. Харалдай хаан олон зарцтай нэг өргөмөл охинтой юм санжээ. Үүнийг мөн л өргөмөл хүүтэй суулгахыг боддог байжээ. Тэгтэл Будагд шагайгаас нэгэн хүү төржээ. Түүнийг хааны нэг зарц авгай асрах бөгөөд тэр авгай гэрийн гадаа хүүхдийг тэврэн сууж

*Харалдай хааны ачлай
Бүүвэй, бүүвэй, бүүвэй
Хариутган тайжийн дүүлэй
Бүүвэй, бүүвэй, бүүвэй
Зээрэлдэй мэргэний зээлэй
Бүүвэй, бүүвэй, бүүвэй
Зээрэн сугсуун дүүлэй
Бүүвэй, бүүвэй, бүүвэй
Буудал мэргэний хүүлэй
Бүүвэй, бүүвэй, бүүвэй
Будагд шагайн хүүлэй
Бүүвэй, бүүвэй, бүүвэй*

гэж аялгуулан саатуулдаг байв.

Энэ үед Хариутган тайж Харалдай хааныхныг танихгүй нэг айлын гадуур өнгөрч яваад тэр дууг сонсож миний өвөг, эцэг, ах дүүгийн нэрийг хэлж байдаг ямар учиртай юм бэ? гэж мориныхоо амыг татан чагнажээ. Будагд шагай өөрт тохиолдсон бүх зовлонгоо гагцхүү тэр зарц авгайд л хэлсэн юм санж. Ингээд Хариутган тайжийг хаан аав нь арга буюу таньсан учир энэ цагаас эхэлж хаан эх, үрийн энэрэл хайрыг үнэлдэг болсон гэнэ. Ийнхүү Ойрадуудын дунд бүүвэйн дуу зохиогдсон юм гэдэг домог бий.

НУУРАА МЭРГЭНИЙ ДОМОГ

Мянгадууд нэгэн домогт дуугаар хүүхдээ бүүвэйдэг заншилтай байжээ. Тэр дууны үг нь:

*Бүүвэй, бүүвэй, бүүвэй баатар
Нуураа мэргэний зээ билээ
Нугарсан гоогийн хөвгүүн билээ
Бүүвэй, бүүвэй, бүүвэй баатар*

Домог нь:

Нуураа мэргэн гэдэг сайхан залуу Нугарсан гоо нэртэй охин дүүтэйгээ хоёул өнчин хоцорч, ан гөрөөгөөр амьдардаг болжээ. Ах нь эхнэр авчээ. Гэтэл эхнэр нь шулам зантай учир дүүд нь хоол унд тааруу өгч зарцлан зовоожээ. Дүүгээ энэ зовлонгоос гаргах нэгэн аргыг ах нь бодож оллоо. Аргал түүж явсан дүүгээ нууцаар дагуулан ууланд гарч

хадны агуйд суулгаж гөрөөсний махаар тэжээжээ. Дүү нь их баярлажээ. Гэтэл эхнэр нь хар цохиж, дүүгээ хаана нуусныг нь эрж олохоор арга сүвэгчилж гэнэ. Тэгээд нэг том ээрүүл утас ээрч бэлдэж гэнэ. Нэг өдөр нөхрөө анд явахаар гарахад бүснээс нь утасныхаа нэг үзүүрийг сэмхэн уяж, утсаа хөвөрч дуусахад нөгөө үзүүрээс барьж дагасаар агуйг олжээ. Ингээд агуйн үүдэнд очиж “Нугарсан гоо! Ах чинь чиний үсийг самнуулахаар намайг явууллаа. Үүдээ тайл!” гэсэнд дүү нь баярлаж тайлжээ. Үсний нь даахийг гаргаж суухдаа ар шил рүү нь мөнгөн тэвнэ шааж амийг нь хорложээ. Дүүгээ нас барсанд ах нь уйлж гашуудан мориндоо дүүрч оршуулж чадахгүй хайрлаж явжээ. Гэтэл нэг том хандгай тааралдахад түүнийг сэрвээдүүлэн буудаж ухаан алдуулаад эвэр дотор нь дүүгээ хийгээд явуулжээ. Тэгтэл нэг анчин залуу нөгөө хандгайг намнаж эврийг нь сугалтал түүн дотор нь нэг сайхан хүүхэн байжээ. Ажиглаваас амь нь тасраагүй юм шиг байв. Сайн шинжвэл ар шил рүү нь мөнгөн тэвнэ шаасан байж. Тэвнийг сугалан автал хүүхэн сэргэж болсон бүх явдлыг анчин залууд ярьжээ. Тэр хоёр удалгүй хайр сэтгэлтэй болж ханилан сууж хүүтэй болжээ.

Нуураа мэргэн дүүгээ үгүйлэн үргэлжид уй гашуудалтай явдаг байлаа. Нэг өдөр ан гөрөө хийж ядарч өлсөж явтал ашгүй нэг айл тааралдав. Гадаа нь хүрч “нохой хорь оо!” гэсэнд хэн ч гарсангүй. Сайн чагнатал Нуураа мэргэн, Нугарсан гоо гэсэн нэрээр хүүхэд бүүвэйлэх сонсогдсонд ихэд гайхаж тэр айлд орлоо. Нэг эмгэн хүүхэд бүүвэйлэн сууж байв. Цай уух зуураа бүүвэйн учрыг асуусанд эмгэн бүх явдлыг нэгд нэггүй хэлж өгчээ. Энэ хооронд аргал түүж явсан дүү нь ирж ах дүү хоёр баярлахын дээдээр баярлаж насан үүрдийн жаргалаа олжээ. Энэ үеэс эхлэн мянгадууд хүүхдээ энэ дуугаар бүүвэйлэх болсон гэнэ.

(Д. Лхам "Мянгад ардын зан үйл, аман зохиол" УБ., 1991 номоос авав)

ХӨӨРГИЙН ДОМОГ

Эрт балар цагт хүний мах иддэг махчин, мангас хэмээх хоёр аймшигтай амьтан байжээ. Хүмүүс махчин, мангасгүй энх амгалан амьдрахыг ихэд хүсдэг байв. Тэгээд махчин, мангасгүй тайван сайхан уу? гэж мэндчилгээндээ оруулах ёс тогтжээ. Тэр амьтад ч дарагдаж эхэлжээ. Яваандаа махчин, мангас гэж хэлэхийг цээрлэж сонин, сайхан гэсэн хоёр үгээр сольж мэндийн үгээ засамжлах болов. Тийм аймшигт

амьтад байдгийг мартахгүй байх бас түүнийг бүх хүний гарт атгуулж номхруулахаар хөөргийн хоёр мөрөнд махчин, мангас хоёр буюу сонин, сайхан гэдэг хоёр амьтны дүрийг дуурайлган сийлсэн гэнэ.

*(1987 онд Чацаргант нутгийн иргэн Ч. Бат-Орших (62 настай)
бичүүлэв)*

НАЯН НЭГЭН НАСНЫ ДОМОГ

Наян нэгэн насны жил гэж байхгүй боловч монголчууд энэ наснаас их эмээдэг байжээ. Дээр үед наян нэгэн насандаа мөнх бусыг үзвэл нутаг хошуундаа хүртэл лай ланчигтай гэж элдэв арга засал хийнэ.

Хошуу ноён нутаг хошуугаа төлөөлөн 81 нас хүрэх хүнд зориуд очиж бэлэг хадаг барьж энэ насаа энх тунх өнгөрүүлэхийг гуйж өрөөдөг байж.

Наян нэгэн нас хүрэх хүн ч их болгоомжлон цагаан сараас өмнө хувьдаа цагаа хийж нэг нас хий нэмж, жинхэнэ цагаан сараар 82 гэж насаа тооцдог заншилтай.

Яагаад энэ насыг цээрлэх болов? гэвээс цөвийн муу юм бүхнийг тоолсоор байгаад 81 хүргэснээс болсон гэнэ. Хэрэв энэ насандаа өөд болбол есөн нүхийг нь таглаж зүүн хойш харсан нүх, эрэг, хадны ангал зэрэгт хөдөөлүүлдэг бүдүүлэг харгис ёс байсан гэлцэнэ.

НАХАЛ САХЛЫН УЧИР

Нахайд ургасан сахлыг НАХАЛ гэнэ. Нахай гэж доод уруулын хонхрыг хэлдэг. Угтаа түрэг үг. Уйгурууд ч нахайн сахлыг НАХАЛ гэдэг ажээ.

Монголчууд нахал гэхээс гадна ООЧ гэдэг. Буян тоссон тос нэвчмэл гэх бэлгэшээлээр монгол өвгөд ооч тавих дуртай.

Манжийн хаан хятад, монгол хоёр түшмэлийн мэргэн сэцнийг сорих, улмаар ухаанд нь дүйцүүлж зэрэг хэргэм олгохоор болжээ. Тэд тэнцжээ. Эцэст нь “танай хошуу аль хэр олон хүнтэй вэ?” гэхэд хятад түшмэл толгойгоо тойруулан илэв гэнэ. Энэ бол “манайхан толгойтой үснээс олон” гэх утга аж. Монгол түшмэлийн ээлж болоход ооч сахлаа имэрч гэнэ. Манж хаан монгол түшмэлд ийнхүү хишиг хэргэм хүртээжээ. Учир нь:

Толгойтой үс олон ч

*Тонгоргоор хусаж хаядаг
Оочийн сахал цөөхөн ч
Ондоо хүний гар хүргүүлдэггүй*

гэх утгыг илтгэжээ гэх домог буй.

(“Амралтын сонин”-д Т. Галсангийн хэвлүүлснээс авав)

ХАР ХУЛ ХААНЫ ДОМОГ

Хархул гэгч жаргалдаа ташуурсан хаан байжээ. Архи дарс, амттай идээ будаанд бялуурч өдөр тутам найр наадам хөөсөн энэ хаантан үе үе ан авд мордон алжаал чилээгээ гаргадаг байв. Бас гүрэн улсынхаа гоо бүсгүйчүүдийг зарлигаар эзэгнэдэг нэгэн байжээ. Тэр бээр ан ав хоморгоор цэрэг хөлөглөн араатан гөрөөс, жигүүртэн шувуу юу дайралдсаныг хиаруулан намнаж, эх нутгийнхаа ан амьтдыг хамаа намаагүй хяддаг байж...

Намрын их найрын дараа хаантныг их авд мордтол юу ч тааралдсангүй. Тун ч олз муутай явсаар ганц чандаганы бараа харж албатууд нь түүнийг хаантнаараа харвуулжээ. Гэвч хааны сум ганзага мялааж чадсангүй. Хэсэг цааш явтал өнөөх чандага цав цагаан цасан дээр час улаан цусаа дусаан одсон байж. Ангийн тэнгэр хаясан өнөөх хаан үүнийг үзээд “Надад энэ цас шиг цагаан царайтай, энэ цус шиг час улаан хацартай хүүхэн авчир!” хэмээн албат нартаа зарлиг буулгажээ. Түүний шадар түшмэд зарлигаар болгохоор олон хоног сараар нутаг хошуугаар хэсэж, тийм хүүхнийг эс олов гэнэ. Хархул хаан тийм хүүхэн олдохгүй буй сургийг сонсох бүрийдээ уурсаж, заавал олж эзэгнэхийн шуналд тачаадан байв. Хаантны зарлигт дүйцэж магадгүй үзэсгэлэнт гоо охидыг авчравч хаантан таалж хүслээ хангаад цаазалж байжээ.

Ийм байдал удаан үргэлжилж ард олон төдийгүй дэргэдэх түшээ нар нь мунагийн шуналд ташуурсан хаантандаа сэтгэл түгших болжээ.

Тиймээс нэгэн түшмэл нь “Хаантан таны зарлиг болгосонтой тэнцэх бүсгүй бол таны охин л байна” гэж зориглон айлджээ. Үнэхээр ч тийм байв. Гэтэл тачаал шуналд солиорох дөхсөн хаантан төрүүлсэн охинтойгоо дэр нэгтгэхийг шаарджээ. Энэ явдалд шадар түшмэд нь оролцохоос татгалзан нүүр буруулсан аж. Мунхаг хаан төрсөн охиноо хүчирхийлж зугаагаа гаргахаар завдахад үргэсэн согоо шиг хөөрхий охин зугтан ордноо орхин зайлжээ.

Цадигаа алдсан хаантанд олон ард дургүйцэн түүний эсрэг уулгалан босжээ. Хаан цэргүүдээ босгож их тулаан болов. Ард олон мунхаг хаанаа барьж хороосон тэр тулааны талбарт эцэгтээ доромжлуулсан гоо үзэсгэлэнт бүсгүй ч амь эрсэдсэн байж.

Хаанаа хороосон ардууд дураараа бутран сарниж, Хархулын хаант гүрэн тийнхүү мөхлийн замд оржээ. Харин хаан эцэг, түүний золгүй охины булшинд босгосон хөшөө л домгийн сануулга болж, хар цагааныг хүүрнэн одоо хэр Архангай аймгийн Эрдэнэмандал сумын нутагт торойсоор байна.

Ав адилхан саарал боржин чулуу саахалтын зайнаас хун, хэрээ адил санагддаг гэнэм.

АРХИ АНХ ҮҮССЭН НЬ

Эрт дээр үед гэнэ. Овог аймаг үүсэж байсан цагт л юм уу даа. Манай өвөг Хүннүгийн үеийн нэгэн хаан, харь оронд элч илгээж тэр улсын хүн, ардынхаа аж төрөл, цэргийн хүч чадлыг нь мэдэхийн хамт эзэн хаанд нь бэлэг сэлт хүргүүлж амар мэндийг нь эрж гэнэ. Хааны элч нар явж харийн тэр гүрэнд очиж хаан эзэнд нь бараалхаж, эзэн хааныхаа бэлэг сэлтийг өгч амар мэндийг нь эрж хэд хоноод буцах болж нэгэн буудлын газраар ортол уйлах нь уйлж, дуулах нь дуулж, зодолдох нь зодолдсон олон галзуу хүмүүс байж гэнэ. Өнөөх элч нар гайхан харж зогсоход алтан зоосоор нэгэн ус авч уугаад байхаар нь сонирхож эзэн хаандаа үзүүлье гэж ярилцаад нэгэн ваартай ус авч мөн л олон хоног, сар явсаар нутагтаа ирж эзэн хаандаа бараалхаж ажил төрлөө танилцуулж харь орны эзэн хааны өгсөн бэлэг сэлтийг өгч, өнөөх галзуу гэмээр хүмүүсийн тухай ярьж өгөөд эзэн танд сонирхуулах гэж алтан динар зоосоор энэ ваартай ус авчирлаа. Та учрыг нь олно биз дээ гээд хаандаа өгч гэнэ ээ. Хаан тэр устай ваарыг сонирхон үзэж сууснаа,

— Хамгийн ядуу гуйлгачин, сохор, хөлгүй тийм нэг нэг хүн авч ир гэж тушааж гэнэ. Тэгээд гуйлгачин, хөлгүй, сохор гурвыг нэгэн ширээнд суулгаж, сайхан хоол унд өгч, өнөөх ваартай усаа уу гэж өгөөд хаан, түшмэлтэйгээ нууцаар харж сууж гэнэ. Өнөөх гуйлгачин, хөлгүй, сохор гурав хоолоо идээд уснаасаа ууж их хөгжилтэй болж, царай нь улайж дуулж эхэлснээ гэнэт гуйлгачин нь босон харайж:

— Муусайн хар гуйлгачид минь гэж хашхиран ширээгээ шаан хөлгүйг заамдаж авахад, хөлгүй нь:

— Хохь чинь шүү, чи дүүрээгээ зад өшиглүүлчхээд гомдол эрэв ээ гэж хэлээд өндөлзөхөд, сохор нь:

— Чи наадахаа өшиглөөд өгөөч, алив би хараадахъя гэж хэлэхийг хаан сонсоод түшмэлтэйгээ хорьж байж гэрт нь хүргүүлж гэнэ. Тэгээд хаан бодсон нь:

Гуйлгачин хүн баян болж, хөлгүй хүн хөлтэй болж, сохор хүн нүдтэй болохыг бодвол ид шидтэй гэмээр энэ ус түр ч гэсэн зовлонг мартуулж, сэтгэл хөөрүүлэх идтэй юм байна. Иймд хүн хэрэглэж болно. Гэхдээ:

*Дөч хүрч дөнгөж амс
Тавь хүрч тавьж хүрт
Жар хүрч жаргаж уу*

гэж зарлиг буулгасан гэнэ. Түүнээс хойш олон зууныг туулж ах захынхаа дэргэд архи ууж, тамхи хэрэглэхийг цээрлэдэг байтал залуугаараа архаг архичин болдгийн учир юунд байна даа хүмүүс минь!

*(1961 онд Хэнтий аймгийн Галиар сумын Лосол гуайгаас Д.
Баасанжав тэмдэглэжээ.)*

МОНГОЛ ШАТАР

Хуучин үед Хөх нуураас Төвөд хүрэх гол зам байсан бөгөөд өдгөө Улаан Сиян хүрэх замаар яван Сарлаг уулыг өнгөрөх үед замын баруунтаа нэгэн тэгш оройтой уул байхыг олж үзнэ. Үүнийг Гэсэр хааны шатрын хөлөг гэдэг. Нэгэн өдөр Гэсэр хаан ах Цасчихэртэйгээ дайны жагсаал, цэргийн байршил зэргийг ярилцан байхдаа туршин байлдах шинэ арга бодож олсон байна. Ингээд Гэсэр хаан нэгэн уулыг сонгон илдээрээ уулын оройг тэгшлэн шатрын хөлөг болгосон байна. Тэгээд модоор ноён, бэрс, тэмээ, цэрэг, хүүхэд гэх зэрэг гучин хоёр дүрс зороод хоёр этгээд болгон байрлуулжээ. Гэтэл уулын бэлд тоос дэгдэхийг хатан нь олж үзээд цочин:

“Дайсан ирлээ. Шатраа хураачих” гэхэд ах дүү хоёул ажиг ч үгүй уг хэвээрээ шатраа тавьж, нэг нь дайрвал, нөгөө нь хориглон байлдааны халуунд согтууран байжээ. Шар бүрий үеэр хоёулыг Хар гэрт хааны цэрэг гурван давхар бүслээд уулын орой өөд шахан ирж байхыг мэдэрлээ. Ах дүү хоёул сая дайнаа зогсоож билгийн хээртээ

мордож, жад сэлэм эргүүлэн цусан зам гарган хатнаа хамгаалан бүслэлтийг сэтлэв. Гэсэр Цасчихэр хоёрын үүсгэсэн монгол шатар нь одоо нийтийн шатар болж бүх дэлхийд дэлгэрэв. Тухайн үед эдний шатар тавьсан тэгш оройтой уулыг “Гэсэр хааны шатар тавьсан ширээ” гэж нэрийдсэн гэдэг.

ХӨХ БУХ

Эрт урьд цагт юм санж. Бөрт удмын Асуйхан нэрт удган Байгал далайн орчим аж төрөн сууж байж гэнэ. Эр нөхөр нь үр хүүхэдтэй болж амжаагүй байхад нас баржээ. Асуйхан удган уй гашуудалд нэрвэгдэж дээ. Тэр үеийн заншлаар бол үр хүүхэдгүй бэлэвсэн эхнэрийн гэрийн өрхийг татаж, үүдийг нь хаагаад, үхэр малыг нь нядлан, мах чанаад, шахаж шавдуулан идүүлж хахааж алдаг байж гэнэ. Тийм болохоор Асуйхан удган амьд явах сан гэсэн хүслэнгээр оргойгоо өмсөж, хэцээ хүжигнүүлж, онго тэнгэрээ дуудаж гав галуу бөөлж гэнэ. Онгод нь орж:

— Ай нохой минь! Би хөх бухын малтшаас хүү олох ёстой гэж хашхирч дэвхэрч, заяан цагаан тэнгэрт туяхан цагаан хус өргөж, тахилга, тайлга үйлдэж хүү гуйжээ. Тэгж байхад хүйлэн хөх бух урамдан, хүрхрэн ирээд малташ дотроо хэвтээдхэв гэнэ. Амаараа цагаан хөөс цахруулсан удган түүнийг хармагц гүйж очив. Бухын хажууд төмөр өлгийтэй хүүхэд байж гэнэ. Бух ч тайтгарчээ. Асуйхан удган нөгөө төмөр өлгийтэй хүүхдийг гэртээ авчирч, хоймортоо тавиад, өлгийний нь оньсыг тайлах гэж гэнэ. Чадсангүй. Бүр ядчихаж. Онгодоо ч дуудав. Онгон нь:

"Хувсар дэлгэж, хонь нядлуулан махыг нь чанаж, шаант чөмгөөр нь өлгий рүү дохь" гэв. Тэр ёсоор үйлдэхэд өлгийн оньс тайлагдаж гэнэ. Асуйхан удган ороо өргөтгөж засаад, хүүгээ дэргэдээ тавиад ёолж ёгшин хэвтэв гэнэ. Хамаатан садан айл саахалтынхан нь цугларч хүүтэй болсонд нь баярлацгаан, тоонот тайж гэнэ. Хүүгээ өлгийдөн эхнэр хүний элбэрэл, эх хүний хайраар тэврэн үнсэж таалан энхрийлэв. Хүүдээ Булгад нэр хайрлав. Хүү нь тав зургаан настай болж байхдаа гэрээсээ өглөө бүр эрт гараад, үдшийн харанхуй болтол алга болчихдог болж гэнэ.

— Миний хүү юунд шөнө дүл болтол алга болчихдог юм бэ? Эртхэн ирж байгаач гэв. Хүү нь:

— Далайн эрэгт очиход минь дотроос нь нэгэн бяцхан хөвгүүн гарч ирдэг. Түүнтэй тоглосоор байтал нэг мэдэхэд харанхуй болчихсон байдаг гэжээ.

Асуйхан удган арга ухаан сийлж гэнэ. Тогоо нэрж идээ бэлтгээд, хүүтэйгээ хамт далайн эрэгт очиж дээ. Хурган эсгий дэвсэж нөгөө нанчид, цагаан идээгээ тавив. Хүүгээ унтчихлаар, орхиод өөрөө нуугджээ. Удаж түдэлгүй далай дотроос нэгэн хөвгүүн гарч ирээд Булгадыг сэрээж гэнэ. Хоёул эсгий дээр суугаад, нанчид хүртэж, идээ цагаа уугаад унтчихжээ.

Асуйхан удган сэм очиж, хоёулыг нь эсгийтэй тэврээд гэр тийшээ яарав. Далайн хүү сэрмэгц ийш тийш харснаа:

— Өндөр тэнгэр эцэг минь, өргөн дэлхий ээж минь намайг авраач! гэж хашхирав. Далай хөөсрөн давлагаалан хөөвч удганыг арай л хөнөөсөнгүй. Гэртээ ирээд хамаатан садантайгаа хүүтэй болсныхоо найрыг хийж, шүүс гаргаж, өлгийд ёслон, хоёр дахь хүүдээ Эхрид хэмээх нэр хайрлажээ. Булгад, Эхрид хоёр эрийн цээнд хүрч, айл гэр болон гал голомтоо асаажээ. Булгад хоёр хүүтэй болж гэнэ. Ихийг нь Булган Хар, багыг нь Бузгай хар гэнэ. Булгад өсөж үржин Булгад овогтон болж гэнэ. Эхрид орь ганц хөвгүүнтэй юм санж. Түүнийг нь Донхи гэнэ. Тэр нь өсөж, үр хүүхэд олонтой болж улмаар Эхрид овогтон болсон гэнэ.

Булгад, эхрид овгийнхон өөрсдийгөө “Бух ноён эцэгтэй бид. Будан хатан эхтэй бид” гэлцэж, Хан уулын Жодоо модны эзэн Зэлмэн ноёнд хий цагаан улаагч үнээний сүүгээр сацал өргөж залбиран шүтдэг заншилтай ажээ.

ХУН ШУВУУ

Эрт урьдын цагт Алтай ханы ар, Хөхий ханы хойно гэнэ. Бөрт чонын удмын дайчин цолтой Барга баатар ноён гэж аж төрөн байж гэнэ. Тэр нь Илюдар түргэн, Буриадай мэргэн, Хоридай мэргэн хэмээх гурван хүүтэй юм санжээ. Ах дүү гурав Алтай ханыг арлаад, Хөхий ханыг хөвчлөн, халиу, булга, буга согоо намнадаг байж гэнэ. Нутагт нь дайн дажин болж, ах дүү гурав тэндээс дүрвэн, Байгал далайн Ойхон (Ольхон) аралд нүүж очжээ. Илюдар түргэн хоёр дүүтэйгээ муудалцаж баруун тийшээ нүүв. Түүний үр хүүхэд үржин өссөөр дүрвэл, хойд, түмэд болсон гэнэ.

Буриадай мэргэн Ойхон арлаас нүүж Байгал далайгаас хойш нутаглав. Хоридай мэргэн мөн тэндээс нүүж Байгал далайгаас урагш нутаглав. Гэсэн ч хавар намрын налгар өдрүүдэд далайн эрэг дээр ан гөрөө хийдэг байж л дээ. Нэгэн өдөр тийнхүү ангуучилж явав гэнэ. Огторгуйгаас гурван хун шувуу ганганалдан нисэж ирээд, далайн эрэгт бууж өд сөдөн хувцсаа тайлж охид болон хувираад далайд шумбаж сэлэн цэнгэцгээжээ дээ. Хоридай мэргэн тэднийг сонирхохын ихээр сонирхож, гайхахын ихээр гайхан, догдлохын ихээр догдолж гэнэ. Биеэ барьж чадалгүй гэтэж мяраасаар нэгнийх нь хувцсыг аваад бутны цаагуур нуугджээ. Гурван бүсгүй уснаас гарч, хоёр нь хувцсаа өмсөн, нэгийгээ хүлээж ядаад, гунганалдсаар нисжээ. Үлдсэн нэг нь хувцсаа олж ядаад:

— Хувцсыг минь өгөөч дээ. Би тэнгэрийн дагина билээ хэмээн уйлан хайлж гэнэ. Нүцгэн хөөрхөн бүсгүйг хараад Хоридай мэргэн эхнэртэй ч гэсэн тачааж, сэтгэл догдолсон ч нуугдсаар л байж гэнэ. Нөгөө дагина цөхрөнгөө барав бололтой:

— Намайг бүү зовоогооч! Нүдэнд минь харагдаач! Настан бол өвөө болно чи. Идэрхэн бол хуриахай (хүргэн ах) минь болно чи хэмээн уйлж гэнэ. Салхи ширүүсэж, далайн давлагаан хөөсөрч гэнэ. Нөгөө дагина дагжин чичрэв. Хоридай мэргэн хүрээд ирж гэнэ. Дагина түүний өвөр нөмөрт орж дулаацаж дээ. Хоридай мэргэн түүнийг гэртээ авчраад эхнэр дээл өмсүүлжээ. Хоёул ижилдэн дасаж дэр нийлүүлжээ. Таван хүүтэй болж тэдэндээ Галзуут, Хуацай, Хөвдүүд, Гучил, Шарайд хэмээх нэр өгчээ.

Хоридай мэргэний гурав дахь гэргий Нагатай найман хүү төрүүлэн, хоёр нь багадаа энджээ. Хүн болсон зургаан хүүг нь Харгана, Хулай, Бодонгууд, Хабин, Цагаан, Батанай гэнэ. Хоридайн хоёр гэргийн арван нэгэн хөвгүүн айл гэр болон өсөж үржсээр 11 овогтон болж гэнэ. Тэрхүү 11 хөвгүүний авга ах нь Буриадай гэж байсан учир буриад зон гэж, эцэг нь Хоридай хэмээх нэртэй учир тэдний хойч үе нь хорь буриад гэж алдаршсан юм гэнэ.

Хоридай мэргэн, Хун шувууны хувилгаан хоёр ч өтөлжээ. Эмгэн нэг өдөр:

— Өвгөн минь ээ! Чи бид хоёр хөгширлөө. Хөвгүүд минь ч өнөр өтгөн айл болцгоолоо. Эд нараа, ач, гуч нараа харж суухаас илүү жаргал бид хоёрт яаж байх билээ. Залуу ахуй цаг сэтгэлээс ерөөс гардаггүй, өтлөх бүр улам тодордог бололтой юм уу даа. Залуугийнхаа

хувцас, чимэглэлийг гартаа барьж, нүдэндээ үзмээр санагдаад, заримдаа зүүдэнд үзэгдээд байх боллоо. Түүнийг минь үзүүлээч, өгөөч гэж өвгөнөөсөө гуйжээ. Хоридай мэргэний ч сэтгэл уяран, нээрээ ч тийм байх даа. Өдий болсон хойно энэ минь хаашаа явав гэж бодоод, хүссэнээр нь болж гэнэ. Эмгэн хувцас, чимэглэлээ үзмэгц өмсмөөр, зүүмээр санагдаж гэнэ. Хувцсаа өмсөж зүүлтээ зүүмэгц хун шувуу болчихож. Далавчаа дэрвүүлээдэхсэн чинь тооноороо нисээдхэж. Хоридай ухасхийн хөлийг нь халт шүүрээд алдчихжээ. Түүнээс хойш галуу шувууны хөл хар болчихсон юм гэнэ билээ. Эмгэн тийнхүү ниссэнээс хойш эргэж ирээгүй юм гэнэ. Арван нэгэн овгийн хори буриадууд “Хун шувуун гарвалтай билээ. Хусан модон сэргэтэф (морины уяа) билээ гэлцдэгийн учир ийм юм гэнэ билээ.

ДОЛООН УРЦ ОВООХОЙТОН ДОЛООН ОМГИЙН ДОМОГ

Эрт нэгэн цагт долоон урц овоохойтон долоон омгууд долоон гал (отог) нүүдэлчин Арцат уулыг давж Орхой нуурын газарт өвөлжиж, хавар нь зүүн зүгт нүүдэллэн ээрэм говиор аялж Номгон хэмээх газар хүрчээ. Тэрхүү төмөр морин жилийн хавар, зун бүх отог омгуудыг хамарсан хижиг томуу өвчин гарч, хүн ам толгой дараалан өвчилсөн хүнд хэцүү үед хар сүргийн ахлагч Шовгорын гэрийн 25 настай гоо үзэсгэлэнт (ноёны эрх танхил) гүнж Насангуа өвчлөн эс илаарьшиж нас баржээ. Цогцсыг Номгон уулын энгэр ээвэр газар оршуулж овоо болгож Номгон уулын эзэн савдаг болгон тайж бөө мөргөлийн тусгай дуудлагыг буй болгожээ. Тэр жилийн намар нь хойд зүг нүүдэллэн Эргэнэгийн говьд нутаглан, хэдэн жил болсны дараа омгууд хойд зүг дахин нүүдэллэхэд зарим омгоос тэр говь нутагт үлдэж нутагшсан амой.

Тэр нутагт манай омгийн үр сад одоо ч буй хэмээн үздэг бөлгөө. Хойд зүгт нүүдэллэсэн омгууд Уурга нэрт даваа давж, их ус гаталж, Хаан тайга нэрт газар хэдэн жил нутаглаж ахуйдаа омгуудын ахлагчид, өвгөн эрчүүдийн их хурилдай болж, бүх нутаг омгийг нэгтгэн удирдах отог байгуулж тэргүүн даргаар Шовгорыг сонгохын хамт Хүнхэйд омгийн гоо бүсгүй Халиуныг гэргий болгон богтлон бэр буулгажээ. Гэвч уугуул нутгийн хүмүүс, нүүдэлчин омгуудыг нутаг бэлчээрээр хавчих зэргээр таашаахгүй байсан учир омгууд Эгийн гол, Эрин гол хүртэл нүүдэллэн Илэнхэн голд хүрч гэнэ. Анчин эрс Илэнхэний Битүүг олж омгууд уван цуван нүүдэллэж, эргэн тойрон хадан

хясаагаар хүрээлэгдсэн уудам царам хөндийтэй сайхан нутагт хүрээд амар жимэр аж төрж, хүн ам бүл болж, мал адгуус нь өсөж, олон он жил болсон бөлгөө. Ялангуяа Хар сүрэг, Шаргачуул, Халбагад, Олгод, Хүнхэйд омгуудын хүн ам, мал сүрэг нь давамгайлж байсан бөгөөд Салгайд Тойрад омгийн хүмүүс угийн цөөн байснаас улам хорогдож эдүгээчилж төгсжээ гэлцдэг.

Анхны долоон ахлагч нь Хар сүргийн Шовгор хожим нь отгийн тэргүүн болсон Шаргачуудыг хурдан Дайвгар (хурдан гэдэг өргөмжийн нэр. Маш хурдан хүн гэлцдэг), Халбагадыг Лут мэргэн (мэргэн гэдэг нь бичгийн хүн болохыг илэрхийлсэн нэр), Олгодыг эрхий мэргэн (мэргэн харваач гэсэн утгатай), Хүнхэйдийг Самжи мэргэн, Салгайдыг Чидэн (уран дархан хүн байсан), Тойрадыг Чибэдэн толгойлжээ. Энэ хүн мэргэн цэцэн үгтэй, эх нь хамгийн өндөр настай эмгэн Илэнхэний Битүүд нас барсан учир Илэнхэний эмэг ээж хэмээн онгод савдаг болгон тайж бөө мөргөлийн дуудлагатай болжээ.

Нүүдэлчин омгуудын дотор эр чадалтай, ан ав хийхээр зогсохгүй бичиг мэддэг хүн байсан мэт бөгөөд Шовгорын төрсөн дүү хожим нь бага Халиун гэдэг эмэгтэй хятад, манж, монгол бичигтэй байсан хэмээдэг болой. Долоон омог нь нэгэн отог болж тэргүүн даргаар анхны дарга Шовгор, дараа нь хар сүрэн омгийн Бицага, Дамбийням нар дарга байсан бөгөөд хожим Түшээт хаанаас томилж отгийн тэргүүн дарга 2 удаа байсны сүүлч нь Бэлхэсшагдар бөгөөд тэргүүн угсаа залгамжилсан тайж хүн байжээ.

Хамгийн сүүлчийн отгийн дарга Мөнхноров гэдэг хүн 1927 онд шинэ төр солигдсоноор Түшээт хааны ар гөрөөчийн отгийн байгуулалт төгсгөл болсон бөлгөө. Ар гөрөөчин отог гэдэг нэрийг Түшээт хан Гомбодоржийн үед тусгай дархан эрхтэй гөрөөчин хэмээн нэрлэж хэдэн аравтаар бүрэлдүүлж зохион байгуулж байжээ.

(Албат түшээт ханы ар гөрөөчин отог, хар сүрэг омог, Шовгор даргын 9 дэх үеийн удам начин Чойжавын гал зээ 79 настай Ж. Гомбо-Очир бичжээ)

Б хувилбар

Долоон гөрөөчний домогтой холбогдох хүмүүс Сайн ноён хан аймгийн Жанжин гүний хошуу гөрөөчин отог (одоогийн Хөвсгөл аймгийн Тариалан сумын нутаг) хуучин захиргаагаар ес, арав, арван нэгдүгээр багийнхан юм.

16 дугаар зууны тэргүүн хагаст Хар Хорум (Хар Хорин) орчмоос амьдралын эрхшээлээр долоон эр эвсэн нийлж нэгэн шөнө сэм босож хойд зүгт гарчээ. Тэднийг гэнэт алга болсонд тэндэх засаг захиргааны эрхтэн дархтнууд эрж сураад олоогүй аж. Долоон эрийг хурдан Дайвгар гэгч газарчлан явсаар Жанжин гүний хошуунд иржээ.

Тэр долоо хэн байв гэвэл: Шовгор дарга (толгойлогч нь), хурдан Дайвгар, Эрхий мэргэн, Хэнз мэргэн, Нягт мэргэн, Цэвдэн, Чавдан нар юм. Тэд явсаар Гуртын тавилангаар гарч Хайлантад ирэхэд гурван гур өмнөөс нь гүйн гарч иржээ. Эрхий мэргэн харвах гэтэл нэг нь хориглож гэнэ. Хайлантай өөд өгсөж явтал гурван цагаан өргөө үзэгджээ. Гурван цагаан өргөөнд нь орвол хайлмаг хайлж долоон эрийг дайлжээ. Тэд тэр газрыг Гурван Хайлант гэж бэлгэшээн нэрлэжээ. Долоон гөрөөчин тэндээс явсаар Дулаанхаанаар дамжин орой цагаан арлын “Илэнхийн битүү” гэдэг газар очиж орогножээ. Илэнхийн битүү нь одоогийн Булган аймгийн Тэшиг сумаас баруун хойш бий. “Илэнхийн битүү” элгэн хадаар бүрхмэл, мал морьтой нэг, явган хүний хоёр орцтой. Энэ нь байгалиас заяасан ер бусын сайхан агуйтай, зун хөхөө хөвшиж, түмэн хэлийн шувуу шулганаж, горхи булаг хоржигнон урсана. Энэ битүүд доод орцоор нь орохоос биш, авирч өгсөн орж болохгүй, багцаалбал 60 алд налуу хүрмэн хад юм. Энэ агуй долоон гөрөөчний гэрийг орлож, дайснаас биеэ хамгаалах байр болж хэрэг үйлдлээ нууцгай явуулж байх газар байв. Долоон гөрөөчин Илэнхийн битүүгээс гарч Хөвч тайгыг хэрэн хэсэж орой олз омогтой хэлэлцээтэй юм шиг зэрэг ирнэ. Долуул болзсон мэт нэжгээд гөрөөс үүрчхээд төгөлд цугларна. Хурдан Дайвгар, Эрхий мэргэн хоёр ан гөрөөнд үргэлж хамт явдаг байв.

Хурдан Дайвгар осолгүй олж үргээж Эрхий мэргэн нь эндэлгүй харвадаг байжээ. Хурдан Дайвгар Эрхий мэргэний харвасныг үүрээд Орой цагаанаас Илэнхийн битүү рүү цай чанах зуур хүрдэг байв. (энэ нь багцаалбал 90 гаруй км газар). Хурдан Дайвгар нэг өглөө Эрэнгийн гол уруудаж явтал гэнэт согоо үргэж гүйхээр нь хойноос нь хөөн уургалан барьж авч байжээ. Мөн нэгэн өдөр Хурдан Дайвгар, Эрхий мэргэн хоёр анд явж байгаад Эрхий мэргэн:

— Чи овоо огшдог юм гэл үү? Би чамайг харвая, огшилтоороо (үсрэлт) харвуулах эсэхээ өөрөө мэд гэхэд Хурдан Дайвгар:

— За тэгье! гээд мориндоо даруй үсрэн мордоод сумаа тавь! гэжээ. Эрхий мэргэний харвасан сум эмээлийн бүүргийг хага харван

гарчээ. Хурдан Дайвгарын самбаа сүйхээ ийнхүү гайхалтай байсан юм гэдэг. Долоон гөрөөчин өмнөөс босож ирсэн тухай сураг Жанжин гүний хошуунд эрх дархтнуудын чихийг дэлсжээ.

Жанжин гүний захирагч Алтан үе зайсан Долоон гөрөөчний толгойлогч Шовгорт:

— Та нар хаанаас, ямар хэргээр ирсэн бэ? гэхэд,

— Эргэнэгийн говиос (Хар Хорум орчмын) ирсэн гэжээ. Зайсан нар долоон босгуулд газар нутаг өгөх эсэхийг зөвшин хэлэлцээд:

— Та нар манай албат болж алба төлж нутаг таслан авч суу, эс тэгвэл босгуул та нарыг гэсгээн шийтгэнэ гэхэд гөрөөчид хэлэлцэн зөвшөөрчээ. Жанжин гүний төлөөний түшмэл гөрөөчдийг төлөөлөх Хурдан Дайвгарыг дагуулж Сэртэнгийн оно (сумын төвөөс баруун урагш 22 км газар) гэдэг газар очиж:

— За та нарт газар олгоно. Тэгэхдээ хугацаа тогтооно. Энэ хугацааны дотор манай нутгаас нутаг заалган авч чадвал өгнө эс чадвал өгөхгүй. Чи эндээс гарч яваад, үүр шөнийн зааг дээр энэ оно дээр буцан хүрч ир! Болзоондоо ирэгтүн! Энэ болзоог хүлээх төлөөлсөн хүн тавина гэжээ.

Хурдан Дайвгар тэр оройдоо энэ оноос гарч явсаар болзсон оно дээрээ ирвэл төлөөлсөн хүн нь тэнд зогсож байв. Хурдан Дайвгарыг ирэхэд хаагуур явж нутгаа заагласныг хэлүүлж, явсан газартаа хэсэг хэсэг цахиур булан пайз хатгаад явсан агаад эцэст нь тэр бүх цахиурын хэлтэрхий эвээр нийлж нэгэн том хэлтэрхий болжээ. Хурдан Дайвгарын зааглаж авсан газрыг долоон гөрөөчний эзэмшил болгохоор шийджээ. Хурдан Дайвгар заагласан нутагтаа гэрчийн тэмдэг болгож Сэртэнгийн онод цахиурын хэлтэрхий, хуурайны хугархайг булсан домог бий. Босуул долоон гөрөөчний сураг хойд зүгт байгаа сураг дуулдаж, завхуул долоог нааш буцаа! гэсэн мэдүүлэг ирэхэд Алтан үе зайсан:

— Босуул та нарт нутаг олгосон алдас боллоо, нэг бол та нарт албатынхаа төлөөсийг нэмнэ, нэг бол шуудхан буц гэхэд гөрөөчид хүлээн зөвшөөрсөнгүй. Нэг өдөр гөрөөчид ан хийж явтал Алтан үе Зайсангийн туршуул Өргөстийн шугуйд долоон сааль зүүчхээд явчихсан байв. Гөрөөчид Алтан үе Зайсан бидэнтэй тангараг тасрахдаа сааль тавьж дээ гэж боджээ. Долоон сааль долоон босгуулыг намнах учиртай байжээ. Гөрөөчид буцах замдаа энэ орчим хариу сааль зүүчхээд явчихжээ. Алтан үе Зайсан гөрөөчдийг мөшгөж явтал тэдний

тавьсан саальд Бар цоохор нь умбасаараа харвуулан үхэж зайсан явгарчээ.

Гөрөөчид орой эргэж шалгавал Алтан үе зайсангийн Бар цоохор морь нь харвуулсан байв. Морины арьсыг өвчиж, махыг овоолоод нэг хэсгийг шарж идээд, үлдсэн махыг шөнө эргэж ирж авахаар болоод буцжээ. Шөнө дунд хэрд махыг авахаар Хурдан Дайвгар, Эрхий мэргэн хоёр нэг дагуулын хамт иржээ. Туршуул сахиж байж юу магад гэж Эрхий мэргэн нумаа онилж сумаа тавихад бэлтгэж барин явсаар махан дээр ирүүт Хурдан Дайвгар маш хурдан дээш үсрэхэд Зайсангийн туршуулын сум Хурдан Дайвгарын гутлын улыг ханз харван гарчээ. Туршуулыг зугтахад тэд махыг үүрээд оджээ. Алтан үе Зайсан, гөрөөчдийн хооронд ийнхүү зөрчил хурцаджээ. Долоон гөрөөчнийг Илэнхийн битүүд амьдарч байхад тэдэн дээр цагийн эрхэнд амьдралыг эрж явсан нэгэн эм (ойн ард буриад эм) ирж нийлжээ. Тэр эм долоон гөрөөчний нэгтэй ханьсжээ. (Гөрөөчин Чавдантай ханилсан гэдэг) Долоон гөрөөчний үр удмын үүсвэр ингэж эхлэв. Эдгээр долоон гөрөөчний угсаа гэвэл:

Шовгор дарга Халбагад Хурдан Дайвгар Хар сүрэг Эрхий мэргэн Шаргачуул Хэнз мэргэн Хөнгийд Нягт мэргэн Олгонууд Цэвдэн Салгайд Чавдан Хориод овог юм.

Шовгор дарга Дүүргийн нуруунд гөрөөлж яваад өөрийн тавьсан саальдаа харвуулж үхсэн байсныг тэр газарт нь онголж овоо босгож тахиж байжээ. Хурдан Дайвгар анд явж байгаад толбот халиун морь нь булгихад дөрөөндөө чиргүүлж үхсэн мэдээ бий. Долоон гөрөөчний удам угсаа тасраагүй энэ хэр иржээ. Тариалан сумын дээрх гурван багийн ардуудаас би тэр гөрөөчний удам гэж хэлэх хүн олон бий.

МОНГОЛ МАЛГАЙН ДОМОГ

Халхын түшээт хан Автай анх шарын шашныг залж авчраад бурхан багшид “Хишиг буяныг минь барчихгүй, улс орныг минь бүрэн бүтэн байлга” гэж даатгажээ. Анхдугаар богд Өндөр гэгээн Занабазар элэнц эцгээс уламжилсан төрийн энэ гэрээс, үүргийг хүлээн аваад “Уг нь би шашныг л дэлгэрүүлэх үүрэгтэй. Гэтэл надад лут их үүрэг ногдлоо доо” гэж хэлсэн гэдэг. Тэгээд монгол малгайн нэгэн загвар зохиож “Монгол хүн бүр энэ малгайг өмсөцгөө!” гэжээ.

Малгайн чанх урагш харсан тал нь монгол газар нутгийг төлөөлнө. Малгайн бөмбөгөр оройгоос цацаглан буусан 64 нугалаа

оёос (сүүлийн үед 32-оор төлөөлүүлдэг болжээ) бол монгол ястнууд юм. Малгайн орой дээрх сампин нь олон ястны эв нэгдэл юм. Энэ эв нэгдлийнхээ хүчинд улс орон маань сүмбэр уул (малгайн ерөнхий дүр нь Сүмбэр уул) мэт бат тогтох юм. Монгол улс урдаасаа их том хаалгатай. Тэр хаалгаараа урд хөршүүдтэйгээ харилцана. Гэхдээ энэ хаалгаа сайн манаж сэргийлж байхын тулд хоёр улаан жад болгон малгайд эрүүвчний сагалдарга бүч хадаж өглөө. Баруун зүүн хойд талаасаа бат хэрмээр хамгаалагдсан юм. Түүнийг малгайн сөхсөн хоёр чихээр төлөөлүүлжээ. Ар талдаа жижиг хаалгатай юм. Энэ жижиг хаалгыг гарзын үүд болгочихгүйн тулд малгайн арын хивсгийн (малгайн арын сэтэрхийн оёосыг хивсэг гэдэг) доод талд хоёр улаан илд болгон хоёр том улаан бүч хадаж өглөө. Монгол хүн энэ малгайгаа өмсөж байсан цагт буянаа барчихгүй, төр улсаа алдахгүй байж чадна гэж хэлсэн гэдэг.

ДӨРВӨН ОЙРАДЫН УРАА

(Дөрвөн Ойрдын ураа (уриа) хэмээх ардын аялгуу үүдэн зохиогдох шалтгаан болсон нь)

Баруун аймгийн олон ястнууд, ялангуяа захчин, дөрвөдийн дунд өргөн тархсан “Дөрвөн Ойрдын ураа” гэсэн хуурын өвөрмөц татлага байдаг нь сонин домогтой. “Дөрвөн ойрадын ураа”-г татахын өмнө заавал түүний учрыг тайлж өгөөд ураагаа татдаг уламжлалтай. Үүнд:

*Урьд цагт
Дөчин түмэн монголын
Дөрвөн харшиж
Дөрвөн түмэн Ойрадын
Хиур хавирч
Хүлгийн амгай тасарч
Хүнд хуяг салмартал*

дайтаж явснаар элгэн төрлөө мартаж эхнэр, хүүхдээ танихгүйд хүрээд сая амьсгаа авч:

*Ужиг дайнд уйдав
Учиг зүүнд ойртъё
Үнээ малын дуу сонсож
Үр, хань, гэрээ баръя*

*Буяны мөр болж
Бурхан шашин шүтэе*

гэж ойрад нийтээр хэлэлцэж өөрийн гэх эрхэм сүм босгож, өнгөрсөн их хилэнцээ нимгэлэхээр тогтож “Улаан бэлчир” гэдэг газар шав босгоход:

“Улаан гэдэг чинь цусны өнгө!, “Бэлчир” гэдэг чинь салахын нэр! гэж их маргаан үүсжээ. Эцэс сүүлд газраа сольж “Дэн эрэг” хэмээх газар сүмээ босгоод гол цондлог (багана)-ийг мянган гулз (угалз) мянган хайнагийн эвэр зүйж, түүндээ мянган бодисадвагийн үр товойлгон сийлж, ноён нурууны гол тулгуур болгон босгоод сүмдээ “Галз хайнагийн сүм” алдар соёрхон аравнай өргөж, наян хоногийн найр дэглэж, жаран хоногийн жаргал эдлүүлэхээр Ойрад даяар цуглахад сүмийн ноён нуруунд дархны нэг хийх ажил дутуу орхигдсоныг яаралтай гүйцээлгэхээр модтой ууланд байгаа дархны газраас хөөргийн нүүрс авчруулахаар сүмийн сахиул өвгөний хүүхдэд алаг зүсмийн даага хөтөлгөн хоёр уут өгөөд довтолгожээ. Хүү ч хоёр уут нүүрс даагандаа тэгнээд бушуухан эргэж арайхан сүмийн бараа үзтэл гэнэт даага булгиж цулбуураа алдуулан давхиж үдшийн бүрийгээр улаан оч сацлан найрчин олныг зүг одоход Гулз хайнаг даяар ихэд сочин хөлгүй их нүргээн болж,

*Алаг дааганаас гал сацрав
Алалдах дайны дохио болов*

гэж хүмүүс бужигнан түжигнэж тэр шөнөжин дайтахаар барахгүй бас Гулз хайнагийн сүмээ хүртэл юман чинээ бодолгүй эвдэн байж хоорондоо тулалдаж үүр цайлгахад:

*Ойрадыг довтолсон дайсан
Ойр хавьд байсангүй
Хэн биднийг ингэв гэж
Хэн хүнгүй шуугилдаж
Туулай алдсан нохой шиг
Туйлын их гайхжээ.*

Тэгсэн чинь нөгөө хүүхдийн авч явсан нүүрсэнд усанд унтраагүй цуцал байгаад салхинд гал авалцахад өөрийн эрхгүй даага туйлснаас андуу хэрэг болсныг мэдээд,

— Энэ ер нь алаг дааганы хөлөөс болсон андуу эндүү хэрэг боловч цаана нэг муу совин бий байх гэж ажиг сэжиг даамжирсаар,

*Алаг дааганы хөлөөс
Ахан дүүс эвдрэв үү?
Өстөн хартан ихдээж
Өссөн газар холгов уу?
Зөөлнийг олж нутаглая!
Зөвийг олж нөхөрлөе!*

гэж нууцгай тангаргийн ам авалцаад алаг дааганы хөлөөс аргаггүй бид тарлаа. Алс хэтдээ найртай учрахын бэлгэ болгож “Дөрвөн ойрадын урааг” явсан газраа ямагт ураадаж, ах дүү, амраг садан унасан газар, угаасан усандаа мөнхөд үнэнчийн ерөөл шингээсэн энэ ураг ач, хойч үедээ захин гэрээсэлж явах учиртай.

“Дөрвөн Ойрадын ураа” нь XVIII зууны хоёрдугаар хагаст Манжийн хатуу харгислалын улмаас Зүүн гар Ойрадын төр мөхөж, гансарсан олон дүрвэх бутрах үеэр Ойрад түмнээ зоригжуулах нэгдсэн ураа болгон зохиож, түүндээ дайны гамшгийг жигшиж, эсэн мэнд эргэн учрахыг ахан дүүс, ард олондоо уриалсан гол уриа болсноор уламжилж ирсэн ардын билгийн нэгэн дурсгал юм.

САРТУУЛЫН ДОМОГ

Чандмань уулын аймагт харьяалагдаж байсан Сартуул хошуу гэдэг нь хожим Зогсоо Хайрхан сум гэдэг байгаад одоо Увс аймгийн Завхан сум болсон юм. Чухам Завхан сум бол Сартуул хошуу бөгөөд анх Завхан аймгийн үргэлжлэл нутаг байгаад Увсад харьяалагдан нэг сум хошуу болж тасарч орсон гэдэг. Завхан Хүнгүй голын дагуу нутагладаг учир Завхан сум гэдэг нь зүйн хэрэг биз. Завхан сумынхныг Сартуулууд гэж Баруун аймгийнхан нэрлэдэг юм. Учрыг мэдэх хүмүүсээс асуухад их сонин түүх домог ярьдаг юм байна.

Анх Сартагтай гэдэг аварга том хүн байжээ. Сартагтайн дүүгийн авгай нь шулам эм байсан гэнэ. Сартагтай дүүгийнхээ авгайг шулам эм байсныг мэдээд тэр эмийг дарж устгахаар очжээ. Гэтэл шулам эм гэрээсээ гараад зугтсанд Сартагтай хойноос нь хөөгөөд Хяргас нуурын урд хөвөөгөөр мөрдөж одоогийн Гялбан нуруугаар давж явтал тэр шулам эмийн зүүж яван гялбан нь тасраад уначихжээ. Мөн түүгээр нь

Гялбан гэж нэрлэжээ. Түүнээс цааш нь хөөж явтал Тольбонгийн шил дээр шулам эм Толио унасан учир Тольбон гэж нэрлэсэн байна. Түүнээс цааш нь хөөсөөр яваад говьд орж шулам эм туйлдан ядарч яг зогсжээ. Тэгэхээр нь Сартагтайн уулын оройг тастаж аваад зогсоогоор нь дарж алсан учраас Зогсоо Хайрхан гэдэг уул буй болсон гэнэ. Зогсоо хайрхнаас урагшаа нэг жижигхэн уул байдаг. Түүнийг Сартуул гэдэг. Тэр уулыг баруун хойд талаас нь харахад орой нь хагас дугариг сар хэлбэртэй харагддаг учраас Сар хэлбэртэй уул гэж нэршиж байгаад Сартай уул болж улмаар хэллэгт сунжирч хурдан хэлэхэд Сартуул гэж хэлэгдсээр “САРТУУЛ” гэдэг болжээ. Завхан сумын нутагт ихэд дэлгэрсэн энэ уулын нэрээр “Сартуулын хошуу, Сартуул сум” гэдэг нэрээр нэршиж ирсэн байна.

Цэцэн Сартуул ноён гэдэг бөгтгөрдүү нуруутай настайвтар ноён байж гэнэ. Чандмань уулын аймагт хошуудын нутгийн хил зааг тогтоох болж хошуудын ноёдыг дуудсанд цэцэн Сартуул ноён: “Манай Сартуулын хошуу нь угаасаа хүн ам цөөн, мал хөрөнгө ядуу учир бидэнд их хэмжээний газар нутаг, ус бэлчээрийн хэрэг байхгүй. Зөвхөн хэзээнээс нааш нутаглаж амьдарч ирсэн гурван жаахан бор толгойн хоорондох нутгийг минь л бидэнд хайрла. Илүү юм хэрэггүй” гэхэд нь Цэцэн хайрхан, Зогсоо хайрхан, Сартуул гурван уулын дундах нутгийг олгожээ. Гэтэл энэ гурван уулын дундах нутаг хамаагүй их уудам байсан учир Завханд хамгийн их газар нутгийг авчихсан гэнэ ээ.

ЯДАМ ХУРУУНЫ ДОМОГ

Найр цэнгэлийн үед архийг эхлэн хүртэхийн өмнө сэржим өргөдөг. Ядам хуруугаа архинд өнгөцхөн дүрж "Хөх тэнгэр амгалан бай, хүж дэлхий тайван байг, хүн ард минь баяр хөөртэй байг" гэсэн утгаар тэнгэр, газар, өөртөө зориулан сэржим өргөөд агдаж сандралгүй, айван тайван ганц хоёрхон балгаад баруун гарынхаа тохойн тус газар зүүн гарынхаа алгаар тулан нүүр баясгалантай, харц төвшин байдлаар архи сөгнөгчид хундагаа эргүүлэн барина.

Ядам хуруугаараа сэржим өргөдгийн учир гэвэл өвөг дээдсийн үүх түүхээс улбаатайн дээр гарын таван хуруун дотор хамгийн цэвэр ариун нь ядам хуруу гэлцэнэ.

... Эрт урьдын цагт Монгол улсын нөлөө бүхий хаад, ноёдыг Манжийнхан найр наадамд урин залж, архиар дамжуулан алж устгах зорилт тавьжээ. Манжийн хааныхан манайханд хаш хундаганд хор

найруулан хийсэн архи барихад Ядам хэмээх сэргэлэн түшмэл сэжиг авч нэг хуруугаа архинд дүрж өргөхөд тэр хуруу нь хувхай цайж, яс нь янгинан ил гарчээ. Ийнхүү хортой архи уухаас хань нөхдөө аварсан Ядам түшмэлийн нэрээр гарын таван хурууны нэг нь ядам нэртэй болсон түүхтэй. Гэрийн эзэн өөрөө түрүүлэн амсаж хоргүй болохыг нь хуудуугүй нотолсны дараа архийг хоёр гардан хүлээн авсан хүн ядам хуруугаараа сэргим өргөн сээрэмжилдэг болсон заншилтай гэнэ.

БАЯД НУТАГТ АРХИ ДАРС ХААГДСАН БА ДАХИН ДЭЛГЭРСЭН ДОМОГ

Баядууд манай одоогийн энэ нутагт орж ирэхээс өмнө болсон явдал юм байх аа. Тодорхой нэр усгүй боловч баядуудыг захирч байсан нэгэн ноён нэлээд догшин ширүүн залуу ноён байжээ. Бас нутаг гүрэндээ зартай агсам залуу байж гэнэ. Нэг өдөр тэр эр архи ууж согтоод, хаан ноёндоо агсам тавьж тамхи татаж байсан ноёны үнэ цэнтэй цагаан хаш гансыг булаан авч тулганы чулуу руу цохиж хагалжээ. Ноён маш их хилэгнэж цухалдсан боловч тэр ядуу эрээс төлүүлж авах юм даанч байсангүй байжээ. Тэгээд ноён гансандаа харамсавч хамаг уршиг юунаас болсныг тунгаан үзээд архианаас л болсон байна. Бас өөрөө ч зооглодог, өрөөл бусдад ч өгдөг байсан болохоор согтуурсан хүнд өгөх зэмлэл шийтгэл ямар ч үр ашиггүй гээд агсамнасан эрийг нутаг усны захад хүн амьтан амьдардаггүй усны адаг цөл талд хоёр тугалтай үнээ өгөөд гэр орноор нь цөлж, архи айраг гэдэг юмыг үүнээс хойшид хийж болохгүй хэмээн зарлиг тушаал гаргаад тагнай, торх, бүрхээр зэрэг архи нэрдэг модон хэрэгслүүдийг айл өрх бүрээр явж нэгжин их голын үертэй ус руу хаялж дуусгажээ. Тэр цагаас хойш архи айраг хийх үйл явдал бүрмөсөн зогсож мартагджээ. Олон арван жил өнгөрсөн гэнэ.

Энэ завсар цөлөгдсөн эр эм хоёрын хоёр тугалтай үнээ нь өсөж хорь гуч хүрсэн бөгөөд тэр хоёр хөгширч өтөлсөн эмгэн, өвгөн хоёр болжээ. Залуу байсан ноён ч хөгширч цал буурал өвгөн болсон бөгөөд догшин ширүүн ааш зан нь номхорч ард олондоо ивээлтэй төлөв даруу сайхан буурал өвгөн болжээ. Гэтэл нутаг ус нь жилийн жилд хур бороо багатай, ган гачиг байнга тохиолдож, өвчин зовлон элбэг, ард олон уйтгар гунигт автсан, жаргал цэнгэл гэж байдаггүй, үгүйрч хоосорсон ийм гүрэн болж гэнэ.

Цөлөгдсөн эмгэн хөгшин хоёр хэдэн үхрийнхээ хишиг буянаар хот цагаан, гэдэс цатгалан, мөр бүтэн гачигдаж дутагдах юмгүй

амьдарч байсан байна. Нэг өдөр эмгэн аргал түлш түүж хаврын цагт үерийн усанд ирдэг, бусад цагт хатаж ширгэсэн хоосон сайр болдог голын сав дагаж явтал хувхай модон эдлэлийн эвдэрхий хэмхэрхий өөдөс нэлээдийг олж гэртээ авч ирээд гал түлж байтал хувхайрснаас биш бүрэн бүтэн, анхан хийсэн маяг хэлбэрээ алдаагүй үнсний хэлдүүр маягийн мөртөө дундаа олон зураас сийлсэн тийм нэг мод гарч ирэхээр нь нэлээд гайхаж байгаад хөгшнөөсөө “Үүнийг юу гэдэг юм билээ дээ? Би нэрийг нь мартжээ. Лав нэг хэрэгтэй юм байсан санагдана” гээд үзүүлсэнд хөгшин нь авч үзэж байгаад:

— Аа тийм. Энэ чинь тагнай гэдэг юм байна. Чи бид хоёрыг залуу зандан байхад архи гэдэг юм нэрж ууж байсан. Мөн тэр архианаас болоод би агсам тавьж ноёны хаш гаансыг хагалсан хэрэгт энд цөлөгдсөн юм шүү дээ. Хаан зарлиг гаргаж архи нэрэхийг хориод бүх хэрэгслийг энэ гол усанд хаяж устгасан гэдэг. Ер нь энэ голын сайр дагаж хайвал иймэрхүү юм олдох байх шүү гээд өвгөн гарч явжээ. Тэгээд өвгөн эмгэн хоёр голын сайр дагаж аргал түлээ түүж яваад бүрхээрийн мод, тагнай, цоргоны модууд бүтэн хагас, эвдэрхий хэмхэрхий нэлээдийг олжээ. Хөгшин ирсэн хойноо моднуудаа эвлүүлэн зүйж нааж, оролдсоор байгаад тагнай, цорго, бүрхээр, хувин зэрэг архи нэрэхэд хэрэглэгддэг бүх хэрэгслийг хийжээ. Энэ хугацаанд эмгэн зөвхөн айраг буцалгадаг байсан бол бүлүүр хийж архад (хөхүүр) тааруулан айраг исгэж, зайлж айргийн тос авчээ. Анхныхаа архийг нэрж эхлэхэд тэнгэр бүрхэж байснаа архиа гаргаж галдаа зулаг дээжээ өргөхөд хур бууж, гэр дүүрэн сайхан үнэр ханхалж эмгэн өвгөн хоёр үзээгүй юмаа үзсэн юм шиг цээж дүүрэн баяр хөөртэй болж үг яриа дэлгэж залуу нас, нутаг ус, ард түмнийхээ зан заншил, сайн сайхныг магтацгааж архиа ууж өвгөн согтсоор гадаа гарч зэлтэй тугалдаа агсам тавьжээ. Түүнээс хойш тугалдаа агсам тавьж “чи тэгж хээр төрсөн, чи үргэлж нийлж эхээ хөхдөг, чи тийм чихтэй, тэр ийм хамартай” гэх мэт ярьдаг болжээ. Эмгэн баяр хөөрөөр бялхан архиа нэрж аарц шүүрмэг, идээ цагаа гэр дүүрэн бялхаж, гадаа өдөр болгон шахам бороо орж, тэнгэр дуугаран, цахилгаан уялдан газар дэлхий сэргэж ган тайлагдан өвс ногоо ургаж, цэцэг навч дэлгэрэн найртай сайхан зун болж гэнэ.

Энэ үед ууланд шил газрын өнгө бараг цагаан, мод зөвхөн ногоон, гуу судаг жалга үл мэдэг ногоорсон боловч малын аманд орох ногоо бараг байхгүй байжээ.

Адуу оторлож явсан хоёр адуучин эрийг ийш тийш хараа бэлчээхэд алс тэртээ нутгийн зах хөдөө талд ойрхон зуур газар бороо орж, ган тайлагдан өвс ногоорч, тэнгэр дуугарч, цахилгаан цахих зуны сайхан улирлын өнгө жигдэрч үзэсгэлэнтэй харагдаж байжээ. Хоёр адууч тэр ямаршуу газар байгаа бол даанч жаахан газар харагдах юм. Хэрэв адуугаа ядахдаа нэг арав хоног ногоонд цатгаж болмоор ногоо ургасан бол шууд туугаад орчих юм сан гэж ярилцдаг байжээ.

Түүнээс хойш нэлээд удсан боловч адуучдын байх ууланд ер бороо дуссангүй. Харин тэр усны адагт л бороо ороод байж харагдсанд хоёр адуучин ярьж тохироод нэг нь очиж тэр нутаг, өвс ногоог хараад ирэх, нөгөө нь ганцаараа адуугаа хариулж байхаар болж сайн морио нэг нь барьж унаад явж гэнэ. Тэр залуу явсаар байж усны адаг тал хөдөөд ойртож ирвэл морины дөрөө шүүрсэн өтгөн ногоотой, өнгө бүрийн цэцэг навч дэлгэрэн сайхан үнэр ханхалсан үнэхээр үзэсгэлэнтэй нутаг байсныг үзээд буугаад хэвтчихмээр санагдаж явтал гэнэт морины чих сэртэлзэн үргэх янзтай болоход нь харвал морьтой хүнээс үргэсэн хэдэн үхэр өвсөн дотор сэртийлдэж зогсож байв. Тэдний хажуугаар өнгөрөхөд их их дэлэнтэй хөгшин эм үхрүүд гуна, гунж, бяруу, шар, бух болсон зөндөө үхэр байжээ. Хүн амьтад байдаггүй газар ийм мал байна гэдэг ойр хавьд айл амьтан байгаагийн шинж тул залуу ихэд гайхаж цааш нь шогшуулж явсан чинь өвсөн дунд нэг гэр харагдаж гэнэ. Бүр дөхөж хотын захад гарч ирвэл зэлтэй тугалууд байсны дэргэд нэг хүн суугаад их л үглэн ярьж буй харагджээ. Тэр өвгөн “Хүн ирлээ” гэж хашхираад босоход залуу мориноос бууж амар мэнд болжээ. Адуучин морио тушаад тэр хөгшнийг дагасаар гэр лүү нь оржээ. Өвгөн нэг л ер бусын хачин жигтэй ааштай байх шиг санагджээ. Ярьж хөөрсөөр цай унд өгөөд, дараа нь хөгшин ширэн хөхүүртэй ус шиг тунгалаг юм аягалж архи зоогло гэжээ. Залуу бүр гайхаж юу юм бол доо! Рашаан юм болов уу гэж гайхсаар амсаж үзвэл үнэр нь тун сайхан, амт нь гашуун юм шиг байж гэнэ. Хөгшинд уг зүйлийг амсаад өгсөн чинь уу, уу гэж шахжээ. Залуу тэр аягатай усыг ууж гэнэ. Хөгшин өөрөө нэг хийж уучхаад мөн нэгийг аягалж тавьжээ. Залуу “Энэ уугаад байгаа юм чинь юу гээч вэ?” гэсэнд хөгшин “Энэ бол архи гэдэг юм” гээд урьд архи ууж байсан, хаан ноёны гаанс хагалсан, цөлөгдөж он жил удтал мартагдсан зэрэг бүхий л түүхээ ярьж, хоёул архи уусаар байж согтоцгоогоод адуучин эр мордоод давхимаар ч санагдаад, дахиад уумаар ч санагдаад байх

болжээ. Өвгөн “Морио өвсөлж манайд амарч хоно” гэж гуйхад дуртай зөвшөөрөн морио чөдөрлөж тавиад дээл хувцсаа тайлж хөгшинтэй архидаж гарчээ. Өдөр шөнөгүй хоёр гурван хоног архидацгаагаад арай чүү нэг завсарлаж нэг өдөр зүгээр өнжөөд адуучин эр явах болжээ. Эмгэн өвгөн хоёр адуучин эрд дахин дахин ирж бай, адуугаа туугаад ир гэж их л захижээ. Тэгээд нөгөө адуучиндаа амсуул гэж нэг том хар дашмаг архи, гүзээн тос, аарц шүүрмэл өгч явуулжээ.

Адуучин хөлөг морио ногоонд сайн цатгаж өөрөө цагаан идээнд ханаж цадаад урам зориг ихтэй, баяр хөөртэй явж өгчээ. Ууланд буцаж ирсэн найз нь морин дээрээ дайвж гуйвсан, үг хэл орооцолдсон, нүд нь хачин зээгтэрч хөшингөрөөд, царай нь улайж хөлс нь бурзайсан байсан тул нөгөө адуучин нь согтуу хүн үзээгүй учир нөхрөө галзуурч гэж боджээ. Тэгтэл найз нь мориноосоо бууж дашмагтай архи, ааруул хуруудаа буулгаж идэж уу гээд ам нь нэлээд халсан янзтай “Архи гэдэг үнэхээр сайхан юм. Адуугаа хаяад харина. Хаан өөрөө адуугаа хариулахад яадаг юм бэ? Заавал бид хоёр хааны адууг хариулж байх нь ямар учиртай юм бэ?” гэж аашлахыг сонсож байхад галзуурчээ гэхээс өөр хэлэх ярих юм олдсонгүй. Гэвч галзуурсан нөхрийнхөө дэргэд болгоомжтойхон цэмцгэр суугаад өгсөн идээ ундаанаас нь ууж идвэл үнэхээр сонин бөгөөд нэгэн төрлийн рашаан байх гэж бодоод үл мэдэх ундаанаас хоёр гурван аяга уучихсан чинь өөрөө өөрийн эрхгүй “галзуурч” улмаар хоёулаа хааны адууг хаячхаад харихаар хэлэлцэж, адуугаа эзэнгүй орхиод морины хурдаар хааны хот руу давхиж ороод морины шонгоос нь морьдоо уяж хааныд шууд давхиж оржээ. Тэгээд “Хаан чи адуугаа ав, өөрөө адуугаа хариул. Бид хоёр одоо хариулж чадахгүй. Усны адаг руу тэр сайхан өвс, устай газар нүүж очно” гэх зэргийн олон юм ярьжээ. Хаан гайхаж хоёр адууч галзуурчээ гэж бодоод юунаас болж хоёулаа галзуурсныг асуухад:

— Бид хоёр галзуураагүй, архи уусан гэж гэнэ. Хаан тэр хоёроос архи хаанаас олж уусныг асуухад бид хоёрт байна гэжээ. Аваад ир гэсэнд зарц хүн явуулж морины ганзаганд байсан зүйлийг авчруулжээ. Архи, аарц, тосны үнэр гэр өргөө дүүрэн ханхалж маш сайхан сэтгэл сэргээсэн үнэр гарсанд хаан адууч нарынхаа учрыг мэдээд өгсөн архинаас нь хэдэн цөгц тогтоочихжээ. Тэгтэл хааны дотор халж залуу зандан үеийн болсон үйл явдлууд бодогдож усны адагт цөлөгдсөн эр эм хоёрын тухай адуучны яриа сонсоод ихэд уярч тэднийд очихоор морь унаа ирүүлж түшмэл хиа нараа дагуулан адууч нартайгаа адуугаа

тууж усны адагт дагаж иржээ. Дөрөө шүргэм өвс, цэцэг алаглаж, хөхөө донгодон ганган эрвээхэй нисэлдсэн, сайхан талд орж ирэхэд цээж дүүрэн ариун амьсгал авч байгаа мэт санагджээ. Тэгээд цэцгийн дундуур алхуулсаар нэгэн муу бор гэрийн гадаа иржээ. Хөгшин зэлтэй тугалдаа агсам тавьж сууснаа, самганаа дуудаж: “Наана чинь хүн ирээд байна” гээд өөрөө яаран дайвалзан алхсаар хааны дэргэд ирж жолоо цулбуур түшин буулгаад хоёулаа тэврэлдэн хайлцгааж өнгөрсөн үе, залуу насаа санацгаан хааныг сугадан гэртээ оруулжээ.

Хаан түшмэл хиа нарынхаа хамт тэр өвгөнийд цай, хоол хийлгэн архидаж гурав хоног жаргал, зовлон ярилцан толгой өөд татсангүй. Хааны адуу элбэг арвин өвс ногоонд орж цадаж ханаад хаашаа ч хөдлөлгүй налайж гарчээ. Энэ бүхний улмаас хаан гэр өргөө, хамаг албат нараа нүүлгэж намар болтол тэнд нутаглахаар ирүүлээд, айл бүр архи айраг хий гэж тушаал зарлиг гаргуулжээ. Тэр цагаас хойш ард амьтны уйтгар гуниг тавигдаж жаргал цэнгэл, найр наадам дэлгэрэн ган гачиг тайлагдаж, хур бороо элбэгшээд мал хүнгүй өвчин тахал арилж, төр төвшин, улс амгалан, иргэн цэнгэлтэй болсон гэдэг.

ӨӨЛДИЙН ГАРЛЫН ТУХАЙ ДОМОГ

Эрт урьдын цагт их ой модтой, ой мод нь жимстэй нэгэн сайхан нутагт цөөн бог малтай, үр хүүхэдгүй өвгөн эмгэн хоёр амьдран суудаг байжээ. Намар цагийн нэгэн өдөр өвгөн ой модон дотор хонь ямаагаа хариулан явж байжээ. Гэтэл тэр модон дотор нэгэн ууль шувуу дуугарч байгаа сонсогдож гэнэ. Өвгөн яагаад ууль шувуу намрын цагт өдөр дугарч байдаг билээ гэж бодоод дахин лавлаж чагнавал, ууль шувуу дуугарахын хамт нялх хүүхэд уйлж сонсогдож гэнэ. Өвгөн айх, гайхаах зэрэгцэж байсан боловч хонь ямаагаа ойртуулсаар хүүхэд уйлж, ууль шувуу дуугарч буй газар очиход нэг жимсний модны орой дээр ууль шувуу дуугарч, тэр модны мөчирт өлгөсөн манцуйтай хүүхэд уйлж байх бөгөөд модонд ургасан жимсний шүүс дуслан гоожиж, тэр хүүхдийн аманд орж ундаалж байсныг үзэж, маш ихээр гайхан гэртээ хариад эмгэндээ үзсэн зүйлээ нэг бүрчлэн ярьжээ. Эмгэн нь сонсоод:

— Өвгөн минь тэр хүүхдийг яагаад авч ирсэнгүй вэ? Үр садгүй та бид хоёрт тэнгэр бурхан үр хайрласан байна шүү! Та маргааш намайг дагуулаад яв! Хоёулаа тэр хүүхдийг авчирч үрээ хийж авъя гэж хэлж гэнэ. Маргааш нь өвгөн эмгэн хоёрыг очиход урьд өдрийн байдал хэвээр, ууль шувуу дуугарсаар, модонд өлгөсөн манцуйтай хүүхэд

уйлсаар байж гэнэ. Тэр хоёр авч явсан идээнээсээ цацаж, арц уугиулаад модонд нь цагаан өнгийн даавуу уяад хүүхдийг авч гэртээ иржээ. Хүүдээ өлгөөтэй байсан учир Өлгөөд гэдэг нэр өгөөд ямааны сүүгээр тэжээж өсгөж гэнэ. Тэр хүүхэд эрэгтэй байсан ба өсөж том болоод айл орон болж тэр хүүхдийнхээс үүссэн өрх айл, хүмүүсийг Өлгөөдийнхэн гэдэг байжээ. Яван явсаар өлгөөд гэдэг үг нь Өөлд болсон юм гэдэг. Тийм учраас өөлдүүд:

*Ууль шувуун эцэгтэй
Ургаа модон ээжтэй
Бал бурман мээмтэй
Зандан модон манцуйтай*

гэж ярьдаг юм байна.

*(Н. Намсрай "Өөлдийн гарал, зан заншлын тухай" Түүхийн
судлал, 1989, Т 23, 87-р талаас)*

"САР АВААД ЯВЧИХНА ШҮҮ" ГЭДЭГ ҮГИЙН УЧИР

Эрт цагт монголчууд хананыхаа цоргоноос халуун, хүйтэн ус авдаг бус хүүхдүүд нь хөх ширгэн дээгүүр хөл нүцгэн гүйж хөнгөн хувингаар ус зөөдөг байжээ. Усанд явсан хүүхэд удвал:

*— Наана чинь
Нар
Цаана чинь
Сар!*

гэж дууддаг байжээ. Энэ бол

*Өдөр өнгөрлөө
Үдэш нөмөрлөө!*

гэсэн хатуу сануулга юм санжээ. Тэгээд ч алаг хөөрхөн дүү нар нь ах эгчийнхээ үгэнд сайн ордог. Ах эгч нар нь аав ээжийнхээ үгийг ёсчлон дагадаг байж гэнэ ээ. Гэвч дэвэн галавын цагт хэнэггүй нэг хөвгүүн хээр тоглож суусаар, усаа аваачилгүй удаж гэнэ ээ. Аав, ээж нь:

*— Наана чинь
Нар*

*Цаана чинь
Сар!*

гэж ахин дахин дуудаж гэнэ. Хүү тоглосоор

*Алтан нар
Жаргаж гэнэ
Алиман сар ургааж гэнэ.
Энэ хүүхэд төөрчээ!
Эсвэл өнчин хүүхэд ажээ*

гэж бодоод мөнөөх хүүг Сар аваад явчихжээ. Тэгээд ч одоо арван тавны сарыг харахад сав барьсан хүүхэд санаашран суугаа үзэгддэг гэнэ ээ. Тэр цагаас хойш, аргал, усанд яваад удвал "сар аваад явчихна шүү!" гэдэг хэллэг үе дамжсан домогтой.

“АМАА БАРИУЛАХ АЧ ХҮҮТЭЙ БОЛЛОО” ГЭДЭГ ҮГИЙН УЧИР

Эрт балар цагийн энэ үнэнийг тусгасан нэлээд үлгэр бидний үед уламжлан ирсэн байна. Жишээлбэл:

Эрт урьд цагт хоёр хаан байжээ. Энэ үед өвгөд хөгшдөө шаант чөмгөөр гударч хороодог цаг байжээ. Нэг хаан нь нөгөөдөө том хар бэлэг явуулж гэнэ. Хааныхан тэр бэлгийг цөм үзсэн боловч таньсангүй (Уг нь тэр бэлэг нь бордмол бөөс байжээ) Түүнийг шөнөдөө нэг хүн манаж хонодог. Манаж хоносон хүний цусыг сорж идээд алчихдаг амьтан байжээ. Тэр хааны албат нэг хүү өндөр настай аавтайгаа хамт суудаг байв. Аав нь өндөр настай болж амаа бариулах цаг нь болсон боловч хүү нь хайрлаад нүхэнд нуучихсан байжээ. Гэтэл тэр том хар амьтныг хүү манаж хонох ээлж болжээ. Хүү энэ учраа аавдаа хэлэхэд аав нь:

— Ямар амьтан байна гэж асуув. Хүү нь тэр амьтны байдлыг ярьж өгчээ. Аав нь:

— За тэгвэл чи үстэй дээлээ гадагш нь харуулж өмсөөд суу. Тэр амьтныг өнгийхөөр нь хумсаа хавираарай гэжээ. Хүү тэр ёсоор нь болгожээ. Хааныхан маргааш өглөө үзэхэд хүү амьд байсанд ихэд гайхацгаажээ. Учрыг нь асуухад яг үнэнээ хэлж дээ. Хаан учрыг сонсоод,

— Ер нь өвгөчүүдээ хороодог нь юм мэддэг хүнгүй болгочихдог буруу юм байна гээд хороох ёсыг өөрчилсөн зарлиг гаргажээ.

БЭРГЭЙ ХУСМЫН ДОМОГ

Эрт урьд цагт зоргоороо нэгэн хархүү эцэг эхийн үгнээс зөрж, хоногийн бор жаргалд ташуурч, хорвоог мөнх юм шиг эндүүрч, ааш гэж адасга шиг, зан гэж зараа шиг өөдгүй эхнэр авчээ. Өнөөх бэр нэртэй албин нь хадам эцэг эхээ ад үзэж, аяга цай, үмх хоолоор хэмжиж байсан төдийгүй долоохон настай, домбон чинээ хүүг нь нүд үзүүрлэж, нөр их ажилд зүтгүүлж, тогооны хусам төдийхнийг идүүлж, толгой түрүүгүй жанчин балбадаг гэнэ. Түдэлгүй намар болмогц ааш муутай бэргэн сахь жаал (хүр дүү)-ыг хадланд хөөж явуулжээ.

Бяцхан хүү цөөрмийн уснаас ууж, цөгөрцгөнө (голиотой төстэй амьтан)-ий шүүсээр хооллож, гар хадуураар хадлан бэлтгэж, уул шиг өвсөн нуруу дүнхийлгээд хяруу унах цагаар ахындаа эргэж ирэв.

— Бэргэй (бэргэнийг хүндэтгэсэн хэллэг) надад хусам хайрлана уу? гэж хөөрхий жаал могжгор гарынхаа алгыг тосож гуйсанд гайхал бүсгүй хөмсөг зангидан ширэв татаж:

— Чиний иддэг хусмыг нохойд өгдөг болсон. Манай Банхар их зоолсон шүү гэж доогтойхон хэлээд аяганы амсар зуулгасангүй, ам тосдох зүйл хайрласангүй. Үүнд гомдсон хөвгүүн эвлэн ховлон уйлахад төрсөн ах нь аргадахын оронд “миний нүднээс далд ор!” гэж зандарч, хилэнцэт бэргэн улам омогшиж “энэ гэрт дахин бүү үзэгд!” гэж хөөв. Аргаа барсан жаал хүү цөөрмийн дэргэд амь зулбан очиж, усанд нь нүүрээ дүрэн уйлж байгаад нэг мэдэхэд хөл алдан унаж, орчлонгоос хагацжээ. Түүний сүнсэн сэтгэл шувуу болж ахынхаа гэрийг нар буруу эргэн “бэргэй хусам, бэргэй хусам” хэмээн тасралтгүй дуугарсанд эхнэр, нөхөр хоёр үнхэлцгээ хагалтал айж удалгүй нүд аньжээ. Мөнөөх шувуу нуур усанд хоргодож, өвс ногоо бараадаж “бэргэй хусам, бэргэй хусам” гэж давтан хэлдэг болсон аж.

“ЭХИЙН САНАА ҮРД, ҮРИЙН САНАА ЧУЛУУНД” ГЭСЭН ҮГИЙН УЧИР

Эрт урьд цагт эмгэн өвгөн хоёр, хоёр хүүгийнхээ хамт амьдран суудаг байжээ. Хоёр хүү нь эр бие өсөж айл гэр болон алс газар суудаг болжээ. Өвгөн эмгэн хоёр нас өндөр болж үрийн ачлал хэрэгтэй болоход хоёр хүү нь жаргал хөөн ирсэнгүй. Эцэг нь хоёр хүүгээ дэргэдээ байлгах гэж нэг арга ухаан олжээ.

Эцэг нь хоёр тулам дүүрэн чулуу чихээд айл аймгийнхандаа “Хоёр тулам мөнгө олжээ” гэсэн цуу тараажээ. (Ээж нь үүнийг огт

мэдээгүй байж болох юм) Хоёр хүү нь мөнгөний чимээгээр эцэг эх хоёр дээрээ иржээ. Тэр хоёр эцэг эх хоёроо сайхан ачилж байгаад өтлүүлжээ. Хоёр хүү эцэг эхээ оршуулсны дараа хоёр тулам мөнгөө авах гээд задалбал мөнгө биш чулуу байж гэнэ. Ингэж,

*Эхийн санаа үрд
Үрийн санаа чулуунд*

гэсэн үг гарсан гэнэ.

“УЧИРНА АА ГЭЖ УЧИРДАГҮЙ, УРЬДЫН ӨРӨӨЛӨӨР УЧИРНА” ГЭДЭГ ҮГИЙН УЧИР

Эрт урьд цагт хөмрөг дүүрэн эд эрдэнэстэй, хэмжээлшгүй олон малтай, өнөр олон албаттай, өршөөлгүй хатуу сэтгэлтэй нэг хаан байж гэнэ. Тэр хаан нэг л охинтой санж. Охины нь хөхөл гээг нь ургаж, нуруу нь өсөж хүмүүсийг дуурайдаг насандаа хүрч гэнэ. Гэтэл хаан ганц хүүхнээ хаан хүнийд мордуулахаас биш хар хүнд өгөхгүй гэж боддог байж. Гэтэл хааны охин нэг өдөр торгон алчуураа газарт унагаажээ. Энэ үед ордны дор хоол гуйж явдаг яахын аргагүй нэг өнчин тархай хөвгүүн сууж байсан санж. Энэ алчуур нь түүний өвөр дээр ирж туссан гэнэ. Хөвгүүн ирж хоол гуйхдаа ордны орой дээр наадаж байсан дагиныг өдөр бүр ширтэн сууж, сэтгэлийн гүнээсээ дурладаг боловч ядуу заяандаа гутардаг байжээ.

Унаж ирсэн алчуурыг аваад баярлаж, хааны хүүхэн ч түүнийг даллан дуудаж гэнэ. Тархай хожгор алчуурыг нь барьсаар гүйгээд хүрсэнд хааны хүүхэн өмнөөс нь угтаж аваад, хамт наадаж гэнэ. Тэгээд эдэн хоёр наадаж байж нас чацуугаа мэдэлцэж, ярилцан байж сэтгэл санаагаа ололцож гэнэ. Нэг өдөр хаан, харийн нэг хааны хөвгүүнд хүүхнээ өгөхөөр худ барилцаж гэнэ. Үүнийг сонсоод дагина ихээр зовж, өдөр болгон уйлаад өнгө зүс буурч, эрүүл цогц нь өвдөж, үг яриа нь багасаж гэнэ. Хаан энэ байдлыг сонсож учир шалтгааныг нь асуусанд хүүхэн нь:

— Өнчин тархайгаас өөр ямар ч хүнд очихгүй би гээд эс болж өгвөл хаан ихэд цухалдаж, өнчин тархайг хүнгүй элсэн цөлд цөлж, хүүхнээ хаан уулын гансаг дахь агуйд тасын авч ирсэн зэмээр хоол хийлгэж амьдруулж гэнэ. Өнчин тархай хөвгүүн элсэн цөлд тэнүүчлэн явж чонын зэм олж идсээр амьдралаа өнгөрүүлж гэнэ. Нэг өдөр

хөвгүүний гэдэс өлсөж аргаа барж явтал чоно идээд үлдсэн морины хэнхрэг (цээжин биеийн араг яс) хэвтсэнийг олж үзээд, адган сандран түүний уушги зүрхийг нь авч идэхээр морины хэнхрэг дотор оржээ. Гэнэт нэг юм сарвас гэтэл атгаж аваад тэнгэрт гаргасан тул амь тэмцсэн хожгор хөвгүүн уушги зүрхийг атгасан хэвээрээ тавилгүй хамт нисэж гэнэ. Энэ нь аварга бүдүүн тас байж. Тэр морины хэнхрэгийг үүрэндээ хүргэж дэгдээхэйдээ өгөөд дахин нисэж явсан тул агуй доторх хааны хүүхэн тасын дэгдээхэйтэй хамт тэр зэмийг идэхээр ирээд хэнхрэг дотор байсан хөвгүүнийг олж үзжээ. Ингээд эдэн хоёр нэг нэгнээ таниад хамтран амьдарч гэнэ.

Гурван жил өнгөрсний дараа хаан нэг өдөр хамаг мэргэдээ цуглуулж миний хүүхэн үхсэн үү, үгүй юү гэж билэг бариулж гэнэ. Билэгч нар:

— Танай хүүхэн үхэх нь байтугай учрах зөв хүнтэйгээ өрх гэр бүл болж, хөвгүүнтэй болсон байна гэжээ. Хаан ихээр гайхаж, хүн явуулж үзүүлсэнд хүүхэн үнэхээр тархай хожгор хөвгүүнтэй нийлээд нэг хүүтэй болсон байна гэнэ. Хаан тэгээд аргаа бараад тэдэнд ланга (зөвшөөрөл) өгч нутагтаа ирүүлээд албат иргэд, эд агуурс, өмч хайрлаж гэнэ. Түүнээс хойш “Учирна гэж учирдаггүй, урьдын ерөөлөөр учирна” гэдэг үг үүссэн санж.

“ХОНИНЫ ТОЛГОЙ ИДСЭН ХҮҮДЭЭ ХОНДОЙ ШААНТ НЭМЖ ӨГЬЕ” ГЭДЭГ ҮГИЙН УЧИР

Эрт урьд цагт өнчин хүү, охин хоёр бүхий нэгэн бэлэвсэн эр эхнэр авав гэнэ. Удалгүй бас нэг хүүтэй болжээ.

Гэтэл эхнэр нь дагуур хоёрыгоо ил далд шоовдорлодог, идэж уухыг хасдаг болж гэнэ. Харин өөрөөс гарсан хүүгээ л өөхөнд боосон бөөр шиг бөмбийлөх болжээ. Тийнхүү амьдарч байтал, юм бүхэн ховордсон хаврын нэг өдөр хойд эх нь хоолоо чанаж гаргаад, хоёр гадуур жаалдаа зээр ямааны толгой нэжгээдийг өгчээ. Харин өөрийнхөө хүүд хонины толгой өгөв гэнэ. Гурван хүүхэд толгойгоо мөлжин дуусахад эх нь:

*Зээрийн толгой идсэн охин минь
Зэгсэн сайн цадаа биз ээ!
Ямаан толгой идсэн хүү минь
Язартлаа сайн цадаа биз ээ!*

*Хонины толгой идсэн хүү минь
Хонх ёнх цадаа биз ээ!
Хонтой шаант нэмж өгье*

гээд зээр, ямааныхыг бодвол зэгсэн их мах, өөхтэй хонины толгой идсэн бас тэгээд бага биетэй хүүдээ шагайт нэмж өгчээ. Гэтэл бяцхан хүү нь ээждээ хандаж:

*Тарган хонины толгой идсэн болохоор
Тавтай сайхан цадлаа ээж ээ!
Хонтой шаант идвэл би
Ховдог нэртэй болчихно шүү дээ, ээж ээ!*

гэжээ.

Энэ өдрөөс хатуу сэтгэлт хариг эх гурван хүүхдээ жигд хайрладаг болсон гэнэ. Ес суртахууны нандин сургаал бүхий энэ домгоос:

*“Хонины толгой идсэн хүүдээ
Хонтой шаант нэмж өгье”*

гэдэг тогтмол хэлц дэлгэрчээ.

А. Хаад, баатар, мэргэн түшмэдийн домог

МОДУН ШАНЬЮ

Монгол угсаатны төрийг үндэслэгч Модун хаан Хүннүгийн Хуянь хэмээх сурвалжит овгоос гаралтай. Түмэн шаньюгийн их хатны ууган хүү ажгуу. Модуныг бага балчир байхад Хүннүгийн 24 аймгийн холбоо тогтож, түүний эцэг, Түмэн шанью бусдын үгэнд оромтгой, бууж өгөмхий нэгэн байсан тул хөрш аймаг, улсууддаа тар нь танигдаж Хүннүгийн газар нутгийн нэлээд хэсгийг бусдад алджээ. Үүний дээр МЭӨ 215 онд Хятадын Цинь улсын хан Шихуан жанжин Мэн Тяньд их цэрэг захируулан умардын улс Хүннүг дарахаар явуулсан байна. Хятадын их цэрэг Ордос хавийн газрыг Хүннүгээс булаан авч тэр нутагтаа хятад суурин олноор байгуулан өмнө газрын иргэдийг суурьшуулжээ. Ийм түгшүүртэй үед Түмэн шанью улсаа батлан хамгаалах тууштай бодлого явуулсангүй харин өөрийн бага хатны үгэнд орж түүнээс гарсан отгон хүүгээ ширээ залгамжлуулахын тулд хууль ёсны ширээ залгамжлагч ууган хүү Модуныг ад шоо үзэж дайсагналцаж байсан Юэчжи аймагтай найртай байхын тэмдэг болгож барьцаанд өгсөн байна. Модуныг харь аймагт хүргэгдэн очсоны дараахан Түмэн шаньюгийн зарлигаар Хүннүгээс Юэчжи нарын хилийг өдөөн уулгалан довтолжээ. Түмэн шаньюгийн тооцоогоор барьцаанд очсон хүү Модун нь дээрх будилааны хариу төлөөс болж Юэчжи нарт цаазлагдах ёстой байв. Гэвч эрэлхэг шаламгай Модун хүү төрсөн эцгийнхээ хорон санааны золиос болсонгүй, харин алахыг завдсан Юэчжи нарын гараас зориг самбааныхаа чадлаар мултран гарч тэндээс түмэн газар түвдэлгүй давхидаг аргамаг хүлгийг булаан унаж нутагтаа иржээ. Үнэнд гүйцэгдсэн Түмэн шанью хүү Модуны эрэлхэг зоригтойг шагшин түмтийн дарга болгон Юэчжи аймагтай зах нийлсэн газрыг захируулах болов. Модун цагийг дэмий үрсэнгүй, итгэлтэй нөхдөөрөө хүрээлүүлэн өөрийн харьяаны түмт дотроо төмөр мэт хатуу сахилга бат тогтоож, цэргээ шаргуу сайнаар суурилуулан хожмын их үйлс бүтээх тэмцэлд бэлтгэж байв. Модун “Хүннүгийн дуут сум” гэж алдаршсан төмөр зэв бүхий исгэрдэг сүм бүтээж харьяат эр цэрэгтээ миний дуут сум харвасан зүг рүү цөм нэгэн зэрэг харва. Эс

харвагчийг тушаал зөрчсөн хэмээн цаазаар аваачаад хорооно гэж чандлан тушааж, морин дээрээс нэгэн зэрэг дайсныг харваж сурахад онцгой анхаарч байсан гэдэг.

Модун нэгэн удаа хэсэг цэрэгтэйгээ явж байгаад өөрийн хайртай сайн мориныхоо зүг дуут сумаар харвасанд зарим нь гайхан сум эс тавьсанд тэдгээрийг дор нь цээрлүүлэв. Улмаар дараагийн удаад өргөөнийхөө дэргэд шадар түшмэдийнхээ хамт зогсож байсан эцгийнхээ хажуугаар гарахдаа дуут сумаа чиглүүлэн тавьсанд хамт явсан цэрэг эрс бүгд нэгэн зэрэг харваж олон суманд өртсөн Түмэн шанью тэр дороо амьсгаа хураажээ. Модун эцгийнхээ цогцсын дэргэд ирж улсаа захирч чадалгүй Хятадын Цинь улсын боол болгоход хүргэснийг буруушаан өгүүлж, төрийн хүн төрийг дээдлэхдээ төрлийг тэвчих учиртай тул улсаа бодож би ингэлээ хэмээн тайлбарлан өгчихсөн гэдэг.

Ийнхүү Модун МЭӨ 209 онд Хүннүгийн 24 аймгийн холбоог захирах эрхийг эцгээсээ булаан авч Шанью хаанд өргөмжлөгдөн Хүннү улсыг үндэслэн байгуулжээ. Хүннүгийн цэрэг захиргааны түмт, мянгат, зуут, аравтын дээрээс доош шаталсан аравтын системээр зохион байгуулагдаж байсны дээр Модун хаан бүх улсаа зүүн, баруун, төв гэж гурван хэсэгт хувааж төв хэсэгтээ өөрөө захиран саланги сарниун байсан аймгийн холбоог төвлөрсөн хатуу цаазат төрт улс болгон өөрчилж цэрэгтээ хатуу сахилга бат тогтоосон байна.

Яг энэ үеэр Хүннүгийн зүүн талаар нутагладаг Дунху улсаас Модунд элч илгээж найртай сайхнаар хүлэг морио өгөхийг шаардав. Модун зөвлөх түшмэдээ цуглуулан ямар хариу өгөхийг хэлэлцүүлсэнд бүгд нэгэн дуугаар морио өгөхийг татгалзжээ. Модун түүнийг үл хэрэгсэн элчид хүссэн морийг нь өгч явуулав. Тун удалгүй Дунху улсаас дахин элч ирж Модуныг хайртай хатнаа өгөхийг шаарджээ. Энэ удаа Модун түшмэдтэйгээ дахин санал зөрж хөрш улстайгаа эвийг хичээн хайртай хатнаа ирсэн элчийг дагалдуулан явуулсан байна. Амташсан хэрээ арван гурав эргэнэ гэгчийн үлгэрээр Дунхугийн элч гурав дахь удаагаа ирэхдээ Хүннү, Дунху хоёр улсын хил очим байдаг хүн нутагладаггүй хэсэг газраа өгөхийг шаарджээ. Модун түшмэдээ цуглуулж хэрхэхийг зөвлөлдөхөд нэлээд хэсэг нь хайртай морь, хатнаа өгч болсон юм, тэр муу жаахан газрыг өгөхөд яах вэ хэмээн зөвшөөрөх санал гаргажээ. Үүнд Модун шанью маш ихээр хилэгнэн мунхаг түшмэдийг цаазлах зарлиг буулгаж адуун сүрэг байгаа цагт морь

олдоно. Улс орон байгаа цагт хатан олдоно. Харин өвгөдийнхөө газар нутгаас өчүүхэн төдийг ч харьд өгч үл болно, газар бол улсын үндэс хэмээн сургажээ. Модун Дунху нарыг бут цохиж, тэргүүлэгчийг нь алж, албат иргэдийг мал сүрэгтэй нь олзлон авчээ. Эргэж ирээд баруун тийш Юэчжи нар луу дайрч тэднийг хөөж явуулаад өмнө зүг Шар мөрнөөс (Хуанхэ) урагш Лэуфянь, Баянь, (Янь, Дай руу хүрч) аймгийн нутгийг нэгтгэн, Цин улсын хаан Мэн Тяний хүннүгээс булааж авсан нутгийг бүхэлд нь эргүүлэн авч Хан улстай Шар мөрний урдуур хилээ тогтоожээ.

... Модуны үед Хүннү нар урьд өмнө байгаагүй хүчирхэгжиж, хойд зүгийн бүх аймгуудыг эзэлж, өмнө зүгт Дундад улстай хүч тэнцэх улс байгуулсан юм. Модун бол цэргийн эрдэмд гарамгай, авхаалж самбаатай, мэргэн ухаантай, улс төрийн алсын хараатай зөв бодлого явуулсны дүнд Төв Азийн олон нүүдэлчин ард түмний дундаас анхны төр улсыг байгуулсан түүхэн их гавьяатай билээ.

ТАНЬШИХАЙН ДОМОГ

Сяньби улсын төрийг үндэслэгч Таньшихай 106 онд Сяньби цэргийн захирагч Тулухогийн гэрт төржээ. Таньшихайгийн төрсөн тухай домогт өгүүлэхдээ: Тулухоуг Хүннүгийн цэрэгт алба хаан гурван жил явсны хойгуур хатан нь нэгэн хүү төрүүлсэн байв. Тулухоу цэргийн албанаас буцаж ирээд үүнийг мэдэж хүүг алахыг завдсан боловч хатан нь ятган болиулж “Нэгэн өдөр би гадаа явж байтал тэнгэр дуугарч тэр дуунаар цочин дээш хартал миний аманд ганц ширхэг мөндөр гулсан орсон. Түүнийг хайлуулан залгиснаас хойш удалгүй бие шалтагтай болж арван сарын дараа энэ хүүг төрүүлсэн билээ. Энэ хүүг өсгөн хүмүүжүүлбэл алсдаа ер бусын хүмүүн болох бус уу” хэмээн өгүүлжээ. Тулухоу алахыг больсон боловч түүнийг ад шоо үзэн өөрийн хүүд эс тооцжээ. Гэвч хатан нь хүүг асран хамгаалахыг зарц нартаа тушааж Таньшихай хэмээх нэр хайрласан гэдэг.

Таньшихай багаасаа цэргийн эрдэмт гарамгай суралцаж 14- 15 насандаа үе тэнгийнхнээсээ биеийн хөгжил, эр зориг, сэргэлэн цовоогоороо ялгагдаж байжээ. Нэгэн удаа гэрийнх нь үхэр малыг өөр аймгийн толгойлогч булаан явахад Таньшихай ганцаараа морьтой хөөн очиж тэмцэлдэн дийлээд булаалгасан зүйлээ цөмийг нь эргүүлэн авчирснаас хойш нэр хүнд нь ихэд өсөж хөгшин залуугүй түүнийг магтаж хүндэтгэх болжээ.

АЛАН ГУАГИЙН ДОМОГ

Торголжин баяны хөвгүүн Дува сохор, Добу мэргэн хоёр бүлгээ. Дува сохор магнай дундаа ганц нүдтэй, гурван нүүдлийн газар харах бүлгээ. Нэгэн өдөр Дува сохор, Добу мэргэн дүүтэйгээ Бурхан халдун уулын дээр гарав. Дува сохор, Бурхан халдун дээрээс харвал Түнхэлэг горхи руу нэгэн бүлэг иргэн нүүж айсуу. Дува сохор өгүүлрүүн: "Тэр нүүдэл иргэний дотор, тэрэгний мухлагийн өмнө нэг сайхан охин сууж явна. Хүний гэргий болоогүй бол Добу мэргэн дүү чамд гуйж гэргий болгоё" гээд түүнийг үзүүлэхээр Добу мэргэн дүүгээ илгээв. Добу мэргэн тэр нүүдэлд хүрч охиныг үзвэл үнэхээр алдартай, гуа сайхан охин бөгөөд хүний гэргий болоогүй ажээ. Нэр Алан-гуа гэнэ.

Энэ охин хорь түмдийн ноён Хорилардай мэргэний гэргий Баргужин гуагаас хорь түмд (хорь буриад)-ийн нутаг Ариг ус гэдэг газар төржээ. Түүний эх Баргужин гуа бол хол газрын Баргужин төхмийн Баргудай мэргэний охин бүлгээ. Тэр бүлэг иргэн бол Хорилардай мэргэн, хорь түмдийн газарт булга, хэрэм зэрэг ан гөрөөс элбэг гэж сонсож, Бурхан халдуны эзэн бурхан босгосон Шанч баян урианхайтай уулзахаар нүүж ирсэн ажээ. Нэхүү хорь түмдийн ноён Хорилардай мэргэний охин, Ариг уснаа төрсөн Алан-гуаг гуйж Добу мэргэний гэргий болгосон ёс тийм бүлгээ.

Алан-гуа Добу мэргэнд ирээд Бүгүнүтэй, Бэлгүнүтэй гэдэг хоёр хөвгүүнийг төрүүлэв.

Дува сохор ах нь дөрвөн хөвгүүнтэй бүлгээ. Дува сохрыг үхсэний хойно түүний дөрвөн хөвгүүн, Добу мэргэнийг авга гэж үзэхгүй доромжилж салж нүүгээд дүрвэд овогтон болов. Түүний хойно нэг өдөр Добу мэргэн Тогоцог өндөр дээр гөрөөлөхөөр гарвал ой дотор нэгэн урианхай хүн гунжин буга алаад хавирга цоройг шарж байхад уулзаж,

— Нөхөр шорлогодоо гэж Добу мэргэн хэлбэл, тэр хүн уушги, зүлд ба арьсыг өөрөө авч, бусдыг цөм Добу мэргэнд өгөв. Добу мэргэн, тэр бугыг ачиж явтал замд хүүхдээ хөтөлсөн нэгэн ядуу хүн учрав.

— “Чи юун хүн бэ?” гэж Добу мэргэн асуувал, тэр хүн өгүүлрүүн: ”Би Малиг баяудын хүн. Одоо би ядарч явна. Тэр гөрөөсний махнаас надад өг. Би энэ хөвгүүнээ чамд өгье” гэвэл Добу мэргэн зөвшөөрч, бугын өрөөсөн гуаыг тэр хүнд өгөөд хөвгүүнийг авч гэртээ зарцлах болов. Тэгж байтал Добу мэргэн үгүй болов. Добу

мэргэнийг үгүй болсны хойно түүний гэргий Алан-гуа бэлэвсэн бөгөөтөл Буха хатаги, Бухату салжи, Бодончар мунхаг гэдэг нэртэй гурван хөвгүүнийг төрүүлэв. Урьд Добу мэргэнийг амьд бүхий цагт төрсөн Бэлгүнүтэй, Бүгүнүтэй хоёр хөвгүүн эх Алан-гуагаас эчнээ хэлэлцсэн нь: “Бидний эх ойр төрлийн эрэгтэй хүнгүй ба эргүй бөгөөтөл энэ гурван хөвгүүнийг төрүүлэв. Энэ гурван хөвгүүн, түүний (зарцын) хүүхэд биз” гэж эхээс далд хэлэлцэхийг нь Алан-гуа мэдээд, хаврын нэгэн өдөр хонины хатсан мах чанаж Бэлгүнүтэй, Бүгүнүтэй, Буха хатаги, Бухату салжи, Бодончар мунхаг таван хөвгүүнээ идүүлээд тэднийг зэрэгцүүлэн суулгаж, хүн бүрд нэжгээд мөс (сум буюу нарийн мод)-ийг хугал гэж өгвөл амархан хугачиж орхив. Бас таван мөсийг нийлүүлж баглаад хугал гэж өгвөл тавуулаа дараалан оролдож хугалж чадсангүй. Үүнд Алан-гуа эх нь өгүүлрүүн: “Бэлгүнүтэй, Бүгүнүтэй та хоёр намайг энэ гурван хөвгүүнийг яахин төрүүлэв, хэний хөвгүүд бол гэж сэжиглэн хэлэлцэнэ. Сэжиглэх чинь зөв. Гэвч та нар учрыг мэдэхгүй байна. Шөнө бүр цагаан шар хүн гэрийн өрх тотгоор гийгүүлэн орж ирээд миний хэвлийг илэхэд түүний гэрэл, миний хэвлийд шингэх бүлгээ. Тэр хүн гарах нар сарны хилээр шар нохой мэт шарвалзсаар гарч одно. Дэмий яахин өгүүлнэ та. Түүнээс үзвэл тэнгэрийн хөвгүүд биз. Хар тэргүүт хүнтэй адилтгаж яахин болно. Хамгийн хаад болох цагт харц хүн сая учрыг мэднэ” гээд бас Алан-гуа таван хөвгүүнээ сургаж өгүүлрүүн: “Та таван хөвгүүн миний нэгэн хэвлээс төрсөн биш үү. Та нар ганц ганцаар салбал нэжгээд сум мэт хялбархан дийлэгдэнэ. Та нар эв эеэ нэгтгэвэл тэр багласан сум мэт бэх болж, хэнд ч хялбар дийлэгдэхгүй болно” гэв.

ӨВСӨН ГЭРИЙН АМ

Онон голын хойд этгээдэд Өвсөн гэрийн ам хэмээх нэг газар бий. Урьд Добу мэргэний дүү Бутанцар эхийгээ бие барсан хойно ах нартаа хөөгдөөд ганцаар гол дайрт годил (суман) сүүлт орог шунхал морио унаж Ононы бэлчирт өвсөн гэр барьж сууж байснаас ийн нэрлэгджээ.

ГУРВАН НУУРЫН ДОМОГ

А хувилбар

Хэнтий аймгийн нутагт буй гурван нуурын хамгийн баруун талын нуур нь Чингис хааны сууж байсан гэрийн буурь гэдэг. Дунд талын нуур нь Чингис хааны төрсөн газар ба түүний гэрийн буурь

гэдэг ажээ. Хамгийн захын нуурыг Чингис хааны хөвгүүний гэрийн буурь гэдэг аж. Энэ гурван нуураас урагш нэлээд өндөрлөг газар бяцхан нуур байх бөгөөд дотор нь Чингис хааны тогоо байсан гэдэг ажээ.

Б хувилбар

Чингисийн төрсөн нутаг гэлцдэг Гурван нуурын зүүн нуурыг ингэж нэрлэдэг. Чингисийг төрөх үед эхэд нь цагаан адууны махаар шөл уулгаад дэлүүг нь булсан тул Дэлүүн нуур хэмээдэг болсон гэнэ. Дунд нуур нь өр дундаа аралтай, тэр арал нь дүв дүгрэг, дээрээ тэгш, өр дундаа бяцхан хонхортой ажээ. Тойрон битүү усаар хүрээлэгдсэн тэр арлын өр дэх хонхор нь урьд халуун нурам байсан ба Чингис хааны гэрийн буурь байсан гэдэг домогтой. Баруун талын давстай нуурт нь Чингис хааны нялх биеийг угааж болгосон гэж домоглодог бөгөөд иймд Болдог гэж нэрлэсэн байна. Ингээд Дэлүүн болдог гэдэг нэр үүсжээ.

В. хувилбар

Гурван нуур эрт цагт байгаагүй гэнэ. Харин одоогийн Гурван нуур бол Есүхэй баатрын гэрийн буурь аж. Есүхэй баатрын хатан Өүлүн үжин ууган хүүгээ энд төрүүлжээ. Тэр хүү нүдэндээ галтай нүүрэндээ цогтой, бадируун биетэй агаад баруун гартаа шагайн чинээ нөж атгаж гарчээ. Монголчууд төрсөн эхэд махаар шөл уулгаж тэнхрүүлдэг заншилтай боловч энэ удаа тэгж болохгүй байв. Учир нь сая төрсөн хүү нэгэн гартаа нөж атгасан, бас морин цагт мэндэлсэн тул яавч жирийн хүн биш нь тодорхой. Ингээд Есүхэй баатар “баатар хүү төрлөө” хэмээн ихэд бэлгэшээн баярлаад тэмдэггүй шарга гүү гарган Өүлүн хатандаа шөл уулгажээ. Тэр гүүнийхээ дэлүүг газарт булж тайсан байна. Тэгээд уг газар нь Дэлүүн болдог нэртэй болсон юм санж. Далаад он хүртэл дунд нуурын хойд эргээс дотогш хориод метрт уснаас нэлээд дээш гарсан гэрийн бууринаас яльгүй томхон ганц дугуй арал (болдог) байдаг сан. Түүнийг нутгийнхан Дэлүүн болдог гэж нэрлэдэг билээ. Тэр арал усны түвшин дээшилснээс эдүгээ алга болжээ. Энэ нутгийнхан одоо хүртэл Чингисийн сэдэвтэй, байгалийн онцлогийг тусгасан ая, хэмнэл сайхантай нэгэн буриад дуу дуулдаг.

Тэрэнги л модон чимэгтэй

Тэмүжин төрсөн Дэлүүн болдог

*Тэсэшгүй тэмцлийн эцэст
Тэнэгэрхэн монгол минь дэгжиж л байна
Шилмүүс л модон чимэглэлтэй
Чингисийн төрсөн Дэлүүн болдог
Ширүүхэн тэмцлийн эцэст
Шинэхэн монгол минь дэгжиж л байна.*

Нэлээд хожуу үед зохиогдсон байлаа ч ард түмэн их хаан, түүний гавьяа зүтгэлийг мартаагүй өдий хүрсэн ажээ.

Г хувилбар

Балж голын этгээдэд Шурагзай (энэхүү Шурагзай хан уулыг Шурагтай ч гэдэг байжээ. Тэгтэл тэр хавийн угтамын хийдийн хувилгаан лам эл Шурагзай хан уулыг миний төрсөн нутаг гэж зарлаад Баянхаан уул гэх болсон гэдэг) хан хэмээх нэгэн уул бий. Тэрхүү Шурагзай хан уулын зүүн хойд ар болох газарт Бурхант хэмээх ганц гозгор хадтай уул буй. Баян Овоо хэмээх модтой нэгэн уулыг Чингис хаан тайж явсан уул гэдэг. Тэрхүү Баян-Овооны зүүнээс бяцхан хойгуур ил газраа зүүн хойноос баруун өмнө цувсан гурван нуурын (Зүүнээс дундхыг хүртэл 200 алд хэр газар дундхаас барууныг хүртэл 150 алд газар ажээ) зүүн нуурт нь Чингис хаан төрөөд эх нь адууны дэлүүгээр шөл ууснаар Дэлүүн нуур гэдэг. Дунд нуур нь өр дундаа бяцхан хонхортой, тойрон битүү усаар хүрээлэгдсэн тэр арлыг төсөөлбөл хөндлөн гулд хориод алд хэр. Жараад жилийн урьд өр дэх хонхор нь юм түлэгдэх халуун нурам байсан гэнэ. Түүнийг Чингис хааны гэрийн буурь хэмээн нэрлэдэг. Баруун давстай нуурт Чингис хааны нялх биеийг угааж болгосноор Болдог нуур нэртэй болсон гэнэ. Зүүн ба энэхүү баруун хоёр нуурын нэр нийлээд Дэлүүн болдог болсон ажээ. Тэр гурван нуурын өмнө зүгт 50 алдын зайтай өндөрхөн довын орой болох өндөрлөг нуур далаад жилийн үед усгүй байсан, түүнд нэг их тогооны амсар цухуйж байсан гэнэ. Түүнд Чингис хааны тогоо, тулга байсан гэдэг. Энэхүү нуур уужимхан, торсон битүү модтой. Зүүн нуур буй хонхорт Чингис хааны хөвгүүний гэр байсан гэдэг. Тэндээс дунд нуур хүртэл хүн амьтан явж мөр гаргасан зам буй гэдэг. Баян овооны зүүн хойд зүгт Эрээн Толгойн зүгт ойр Балж голын хойд хөвөөнд намаржаа хэмээх нүцгэн өндөр уулын өвөрт зүүн баруунаа зэрэгцээ улаан, хүрэн өнгийн хоёр чулуу бий. Тэр чулуу хагараад

Чингис хааны тамга гарснаар хоёр хэсэг болсон чулуу гэдэг. Тэрхүү намаржаа өндөр хэмээх уулыг Чингис хааны намаржиж явсан газар хэмээн хэлдэг.

ДЭЛҮҮН БОЛДОГ

Хан Хэнтий уулын баруун өмнө зүгт Хэрлэн голын баруун этгээд Дэлгэрхан хэмээх уулын өвөрт Дэлүүн өндөр хэмээх битүү модтой нэгэн ухаа буйн зүүн өмнө Хэрлэн голын зүүн этгээдэд зүүн өмнөөс Хэрлэн рүү орсон нэгэн их амыг Болдгийн ам гэдэг. Тэрхүү Дэлүүн Болдогт Чингис хаан төрсөн хэмээн хэлдэг.

ДАЯН ДЭЭРХИЙН ДОМОГ

А хувилбар

Тэмүүжин 8 шарга морио алдаад хулгайчаас буцаан авч явах замдаа Наху баяны шар хүүтэй нөхөрлөж буцахдаа амаа цангахад Цагаадай бөөгийнд очиж цай уужээ. Цай уух зуур нь нэг эмгэн түүний морины зүүн талын дөрөөний хавьд зогсож байсныг шар хүү харж Тэмүүжинд хэлжээ. Тэмүүжин зүүн талынхаа дөрөөг харвал сурыг огтолж чанга жийвэл тасарч унахад бэлэн болгосон байв. Иймд Тэмүүжин уурлаж тэр эмгэнийг алахаар хөөвөл эмгэн хэсэг чулуунд шингэн бөөгийн увдисаар чулуу болон хувьсаж алга болжээ. Тэмүүжин мориноосоо буугаад түүнийг эрж явтал олон чулуун дунд хүний толгойн дүрстэй нэг чулуу байв. Тэгээд сэлмээрээ түүнийг цавчвал уг чулууны толгойн тус газар тас цавчигджээ. Энэ нь чухамдаа Даян дээрхийн бөөгийн толгой байсан бөгөөд үнэхээр Даян дээрхийн чулуун шүтээн нь сэлмээр цавчигдсаны оромтой ажээ.

Б хувилбар

Хөвсгөл аймгийн Цагаан-Үүр сумын нутагт Даян дээрхийн хөшөө гэж бий. Эрт цагт Даян дээрх танчуу, Булган уулуудыг савдаг нийлж Чингис хааны гоо үзэсгэлэнт бага хатныг арга залиар булааж авахаар тохиролцож гэнэ. Ингээд Даян дээрх ганцаараа Чингисийн өргөөнд бараалхаж бусад нь өргөөний ойрхон нуугджээ. Чингис хаан Даян дээрхийг ихэд хүндэтгэн идээ цагаа, айраг архи хул хулаар сөгнөж, хонь алж дайлсаар орой болжээ. Иймд Чингис, “Хол газраас ирсэн айлчны морийг тавь” гэж зарлиг буулгажээ. Гэтэл эзний зарлигийг гүйцэтгэхээр гарсан зарц эргэн ирж:

— Эзэн минь?! Айлчин хүн байтлаа хорт могой хөлөглөн ирдэг нь юу юм бол? Лав л сайн санаагаар ирээгүй байх. Жолоо цулбуураас нь эхлээд ганзага жирэм нь хүртэл цөм амьд могой байна гэв.

— Муу саналгүй очиж айлчны морийг тавь гэсэнд дахин гарвал тэд нь хатгах гээд хавьтуулсангүй. Даян дээрх ингэхэд нь:

— Бодвол намайг газар хол, суулт чинь ихэдлээ гэж дохиолж буй хэрэг биз. Алив, хатаан нохойгоо хориод өг гэсэнд Чингисийн бага хатан уяа хүртэл гаргаж өгчээ. Гэтэл гэнэт Даян дээрх хатныг нь шүүрэн авч зугтсан байна. Чингис хаан баатруудаа дагуулан хөөсөнд Даян дээрх бүгсэн бусад савдгуудтайгаа нийлэн зугтаж байснаа гэнэт тал тал тийшээ зугтан оджээ. Гэвч Чингис хаан хатныг дүүрсэн Даян дээрхийг сүүл даран хөөсөөр байв. Даян дээрх Чингисийн бага хатныг Үүр голын дэргэдэх агуйд хийчхээд өөрөө мөн голын зүүн хөвөөн дээр чулуун хөшөө болоод суусанд Чингис хаан очиж ихэд уурлан "Голийсон тархийг" гээд сэлмээр цавчсанд хамт явсан баатар бүр нь мянга цавчиж галдаад буцсан гэнэ. Дараа жил нь Чингисийн төрд хүн малын их гарз учирсанд Чингис хаан Даян дээрхийг аргагүйн эрхэнд тахижээ. Чингисийн хатныг нуусан агуй гэж одоо бас бий. Урьд Даян дээрх, Далхвандай, Даян бүүвэй гэж ах дүү гурван бөө байсан бөгөөд эдний хөшөөг дурсган босгоод тахих болсон гэнэ.

Хөвсгөл аймгийн цэцэрлэг сумын нутагт Хүрэмтийн ойролцоо Чингисийн гурван цонж гэдэг уулс бий. Эдний захын хоёр цонж уул нь дундхаасаа намхан авч эгц цавчим, дундах нь өндөр шовх гурван хадан уул юм. Дунд цонж нь араасаа өврөө хүртэл нэвт цоорхой нүхтэй.

Эрт үед Чингис хаан байлдаанд байхдаа гурван цонжийн дундхыг харваж цэцээ шалгасан учир ийм цоорхой болж тэдгээр уулыг Чингисийн гурван цонж гэдэг болжээ.

В хувилбар

Даян дээрх Чингисийн гоо үзэсгэлэнтэй бага хатанд таалалтай учир өөрийн болгох гэж эрмэлздэг байв. Даян дээрх Чингисийн өргөөнд ирвэл түүнийг хүндэтгэн идээ цагаа барьжээ. Чингис:

— Холоос ирсэн айлчны морийг тавь гэж зарцдаа хэлжээ. Эзний зарлигийг гүйцэтгэхээр гарсан зарц нь эргэн ирж:

— Эзэн минь! Энэ айлчин чинь могой хөлөглөж ирсэн байна. Морины жолоо цулбуураас авхуулаад ганзага, жирэм нь хүртэл могой

эрээлжлээд байна. Энэ айлчин могойн санаагаар ирсэн юм биш биз гэжээ. Эзэн нь хилэгнэж:

— Чи юу хэлнэ вэ? Очиж морийг нь тавь гээд гаргажээ. Зарц эргэн очиж морийг тавих гэтэл могойн хэл арзганаж байсан тул морийг нь тавьж чадсангүй. Зарц эргэн ирж учрыг хэлсэнд Чингис хилэгнэж зарцыг шийтгэх гэв. Даян дээрх:

— Хаан минь тогтож айлд! Тийм бол морь минь намайг харь газар суусан чинь ихдэж байна гэсний тэмдэг биз, өндөрлөе! Алив, хатан минь нохойгоо хорьж өг! гээд авч гарснаа хатныг гэнэт шүүрэн авч зугтжээ. Чингис дагуулуудтайгаа хөөжээ. Даян дээрх хуй салхи лугаа явж хатныг Үүрийн голын агуйд нууж өөрөө голын хөвөөн дээр хүн чулуу болоод суусанд Чингис дагуулуудтайгаа хүрч ирж, мянгантаа цавчин галдаад буцжээ. Тэр жил эзний төрд хүн, малын гарз учирсаар Даян дээрхийг аргагүйн эрхэнд тахижээ.

Чингисийн бага хатныг булааж нуусан гэх домогт агуй Хөвсгөл аймгийн Цагаан-Үүр сумын нутагт бий. Тэр агуй зүг бүрд тийш 8 м хэмжээтэй эхний агуйгаас шатаар дамжиж бусад агуйд ордог юм.

Г хувилбар

Эрт урьд цагт Хар мэргэн заарин гэгч тэнгэрээс Лхаст бууж иржээ. Тэр үед Чингис хаан зуун найман хатан, зуун найман охидтойгоо Лхасыг гороо эргэж явж гэнэ. Тэгсэн чинь зуун найман охидынх нь хамгийн сүүлд явсан отгон охиныг нь Хар мэргэн заарин шүүрч аваад зугтжээ. Чингис хаан эргэж харвал Хар мэргэн заарин отгон охиныг нь сугандаа хавчуулаад дутаахыг үзэв. Хар заарин Лхасыг гурав тойроод зүүн хойш зүглэн зугтахад Чингис хаан хойноос нь нэхэв. Тэр дөрвөн хааны нутгаар дамжин зугтахад Чингис түүнийг ганцхан удаа харж, Маш мангиртын Хөх нүүрт бараа тасартал мөрийг нь ахин мөшгөв. Тэд Алтайн арван гурван ууланд хөөцөлдөж явахад Чингис хаан Орон Тагнын Үүрийн хайрхан гэдэг том уулын хажууд Хар заарины барааг ойрхон харж, түүнийг хөөж гүйцэхийн даваан дээр их устай нуур, уултай газар нэгэн хүүхэдтэй хүн тааралджээ. Тэр газрыг Унаган хар уул гэдэг юм гэжээ. Чингис хаан тэгэхэд энэ харин бэлэг дэмбэрэлтэй хэрэг. Би булаагдсан охинтойгоо уулзах юм байна гэв. Чингис Хар заарины хөлөөс нь чангаахад (энэ хэсгийн утга авцалдаа муутай байгааг Г. Потанин тэмдэглэжээ) тэр зүтгэсээр мултарч түүний охиныг орхиж зүүн урд талын хадан агуйд нисэж

оров. Чингис Хар зааринь нуугдсан хадан уулыг сэлмээрээ цавчсаны ор сорви нь одоо хүртэл мэдэгддэг юм. Энэ Хар заарин бол Даян дээрх юм байжээ.

ХАРААЛЫГ ДАРСАН НЬ

Чингис тангадыг дайлаар мордов. Хасарын цэрэг тэргүүн шугамд явж, тангад, энэтхэгийн хилийн зааг төмөр хаалганд хүрчээ. Тэгтэл Буга шиг мөртөө морин сүүлтэй, ногоон зүстэй гөрөөс зам хөндлөн зогсоод, хүний хэлээр “Хаантан буц” гэж гэнэ. Түүний учрыг Чингисийн лавлахад Елүй Чүцай:

— Энэ гайхамшигт гөрөөс хүний хэлээр ярьж чадна. Түүнийг хюү гэнэ. Тэнгэр заржээ. Хаан тэнгэрийн сэтгэл лүгээ нийлүүлж, цэрэг буцвал сайн гэв. Хасар эсэргүүцэн:

— Чүцай чи бичгийн түшмэл. Явдлыг бэрхшээвэл өөрөө буцвал болно. Худал үг хөгжөөж, хааны сэтгэлийг хөдөлгөж, их төрийн хэрэгт саад хийх чинь юун. Би хэдийн жар хүрч, газар газар явлаа. Эс үзэгдсэн, эс сонсогдсон хюү хэмээх гөрөөс энэ өдөр хаанаас тэнгэрийн элч болж ирэв. Чиний энэ хуурмагт Хасар бас хууртаж болох буюу гэв. Чингис Хасарыг донгодоод цэрэг буцжээ.

Тахиа жилийн (1225) хавар Сиа улсыг дайлаар Чингисийн цэрэг хөдлөв. Мона уулын Хөөвөр хэмээх газар буудаллав. Тэр шөнө нь тэнгэр гэнэт бүрхэж, цасан шуурга болов. Агт морь, цэрэг эрс зутрав. Нутгийнхан:

— Ноднин энд ирсэн тангад нэг бэлэвсэн эхнэрийнд бий. Тэр л энэ шуургыг үлээж байгаа юм гэлцэв. Баатар цэргүүд зориуд тэднийхийг зорив. Цасан шуурган дундуур чөтгөрүүд сүүмэлзэн гүйлдээд, дөхөж эс чадав.

Энэ шулмын ховзыг Хасараас өөр хүн хариулж үл чадна гэгцгээв. Хасар хэдийгээр ууль харвах гээд шаазгай онож шийтгүүлэн, нүхэнд хоригдож ядран, чих дүлий, тэнхээ тамиргүй явсан боловч шуламсын ховзыг эвдэх увдистай догшин эм найруулж цэрэгт өгөөд, өөрөө нум сум барин дөхөж, шуурган дундуур сүүмэлзсэн чөтгөрүүдийг үгүй хийв. Ховзчин тангадыг ганц сумаар сөнөөв. Шуурга намжив. Түүнийг орогнуулж байсан эмийг цээрлүүлэв. Хараалч ховзчины зүрхээр уулыг тахив гэнэ.

ГОО ЦЭЦЭН ХҮҮГЭЭ СУРГАСАН НЬ

Чингис хаан Гоо цэцэн гэдэг нэгэн түшмэлтэй байжээ. Түшмэл нь нэг хүүтэй юм гэнэ. Нэг өдөр Гоо цэцний тэр хүүг Чингис хаан Алтайн ууланд олзын туршуул болгон явуулахаар тогтсон байна. Тэгэхэд, тэр хүү өөрийн эцгээсээ туршуулд яаж явбал зохих арга самбааг сүвэгчлэн асуужээ. Хүүгийнхээ энэ асууж лавласан зүйлд хөгшин түшмэл Гоо цэцэн хүсэлд чинь нийцсэн хариулт гэж үгүй гээд өгүүлсэнгүй. Үүний эсрэгээр харин:

— Учир явдал гэдэг чинь

*эцгийн сургаалаар бүтдэггүй,
өвчүүний сэтгэлээр бүтдэг юм.
Эхийн саваар бүтдэггүй
Эрхийн саваар бүтдэг сэн*

гэж хэллээ.

Гоо цэцний үзсэнээр бол, туршуулын арга самбааг туршуул хийх үйлдлийн явцад л байдлыг үзэж байгаад уламжлах чухалтай. Аглаг өндөр Алтайн уул бол араатан ч амь тэмцдэг газар тул, хүлэг унаагаа сайн бэлтгэх хэрэгтэй газар. Үүнээс бусдыг нь үйлдлийн явцад л шийдвэрлэхээс өөр аргагүй хэмээн дотроо бодож байжээ. Иймээс тэр:

— *Хүний үгэнд худал байдаг
Хүрсэн газарт үнэн байдаг
Эрийн сайныг яван байж мэднэ.
Эрдэнийн сайныг хэрэглэн байж сэднэ*

гэж хүүдээ хэлжээ.

МЭНГЭТҮ ЦЭЦНИЙ ХЭЛСЭН ЁГТ

Нэг өдөр Чингис хаан өөрийн дүү нар, хөвгүүдээ билиг соёрхон сургаал хайрласны дараа Мэнгүтү цэцнийг бас ярь гэжээ. Тэгэхэд Мэнгүтү цэцний хэлсэн нь:

— "Эрт урьдын цагт мянган толгойтой ганц сүүлтэй нэг могой байжээ. Тэр могойн өөдөөс тэрэг хүрч ирэхэд олон толгой нь зүг бүхэн тийш таталдахын улмаас тэргэнд дайрагдан үхсэн гэнэ. Бас мянган сүүлтэй ганцхан толгойтой нэг могой байжээ. Түүний олон сүүл нь

ганц толгойгоо дагаж нүхэнд орсноос тэргэнд эс дайрагдан үхсэнгүй гэнэ. Тэрээр мянган сүүлэндээ хүчээ өгөхөөр чармайсугай” гэмээ нь өгүүлжээ.

ГОО ЦЭЦЭН УЛСЫГ ЗАСАЖ ХҮҮГЭЭ СУРГАСАН НЬ

Нэг өдөр Чингис хаан өөрийн дүү нар, хөвгүүдээ архи шагнан сургаал хайрлажээ. Ингээд олноороо тархалцсаны сүүлээр Гоо Цэцэнтэй хамт гарч ирсэн Отчигин ноён (Чингисийн бага дүү):

— Хаан хүний улсын засах ёсон ямар вэ? гэж түүнээс асуусан байна. Тэгэхэд Гоо цэцэн:

— Хаан хүний улсыг засах ёсон бол нар мэт хоцруулахгүй, нуур мэт голохгүй гэжээ. Тэгэхэд энэ үгийн утга учрыг Отчигин ноён гурван өдөр бодоод бас тайлбарлаж чадсангүй. Иймээс тэрээр Гоо цэцнийг эрж олоод:

— Гоо ах аа! Энэ үгийн чинь тайлбарыг би бодож олсонгүй. Ямар утгатай юм бэ? гэж асуулаа. Үүнд Гоо цэцнээс:

— Нар мандвал сайн ба муу, амьд ба үхсэнийг ялгалгүйгээр илч ба гэрлээрээ тэгш ивээдэг. Хаан хүн хэрвээ тэр мэт төв голч байвал улс орны хүсэл яахин хөсөрдөх вэ? Нуур мэт бүү гол гэдгийн учир нь нуурт сайн ба муу ус бүр ордог, сайн муу адгуус бүр ус уухаар ороод түүнийг буртагладаг. Тэгэхэд нуур харин бүхнийг голохгүйгээр багтааж байдаг. Хаан хүн хэрвээ тэр мэт байж сайн муу, үнэн худал үгийг сонсоод, төв голч байвал сайн хэмээсэн бүлгээ.

ХЭРЛЭН МӨРНИЙ ДОМОГ

Чингис хаан эртний өшөөт Алтан улсыг дайлаар мордож Хэрлэн мөрнөөс салах өдрөө сэтгэл баахан хоргодсоныг түүх шастирт бичсэн байдаг. Хатан Хэрлэн их Чингисийн бүх хатдаас нь илүүтэй “дурлан” уйлан дагасныг хэн мэдлээ. Хатан ижий Хэрлэн “эм хүн” ойно хааяа хааяахан эр хүнд унан тусан дурладаг байсан тухай өвгөд тун хачин домог ярьдаг юм. Түүн лүгээ адил ийм нэгэн домог ярьдаг билээ.

XIX зууны сүүлчээр Сэцэнхан аймгийн Сүжигт бэйсийн хошуунд амьдарч байсан Дархан Дориг гэдэг хөрөнгө чинээ тааруухан ядуу эрд Хэрлэн мөрөн дурласан гэдэг. Дориг нэгэн хавар Рашаан тохойд (Хэрлэнгийн нэгэн салаа) хэдэн адуугаа хужирлуулан голын захад буун морио тушаад нарийхан алтан бөгжөө авч дээр нь малгайгаа тавьж орхиод нүүр гараа угаахаар эгэн ирэх хооронд нь

Хэрлэн Доригийн бөгжийг нууж орхижээ. Хатантан дурласан эртэйгээ эрхлэн нааддагийг Дориг яахин мэдэх билээ. Дориг бөгжөө эрээд эрээд олсонгүй. Өнөөх газраа өвс зангидаж тавьчхаад эргэж олуул хүрч ирж эрээд ч эс олжээ. Хэрлэн дурлалт хархүүдээ тэр жилээс эхлэн хошуу хотол бүрхсэн их мал, эд хөрөнгө өгчээ. Харин гэнэт баяжсанаа тэнэгхэн хархүү Хэрлэнтэй холбож бодсонгүй. Олон жилийн дараа огт өөр газар үй түмэн адуугаа усалж явсан Доригт Хэрлэн нөгөөх нарийхан алтан бөгжийг нь гарган өгтөл баян Дориг ухаангүй баярлан хатантны гараас шүүрэн авчээ. Хэрлэн түүний ижилгүй шунамгай сэтгэлд гомдохдоо ганцхан шөнийн шуурга талбин инжний мал, өмч хөрөнгөө эргүүлж авсан домогтой.

ЭХ УУЛ

1630-аад оны үед Бурхан халдун гэдэг Чингис хааны шүтлэгтэй, үзэсгэлэнтэй гойд сайхан байгальтай уул, Онон, Хэрлэн, Туул голын эхэнд байдаг тухай яриа нэгээс нөгөөд дамжсаар өндөр гэгээн Занабазарын сонорт хүрчээ. Тэгээд Өндөр гэгээн бараа бологчдынхоо хамтаар Бурхан халдун уулын оройд баруун талаас нь мацаж гараад энэ уулсын байдалтай сайтар танилцаад үнэхээр байгалийн гуа үзэсгэлэн бүрдсэн тансаг баян уул юм байна. Бурхан халдун гэж эзэн Чингис хаан шүтлэгийн үүднээс ийм нэр өгсөн байна гээд:

— Одоо бидний үед ийм ноёлох өндөр мөртөө алсаас том жижиг, мянган уулын оройг харж чадах уулыг “хаан уул” гэж нэрлэдэг болсон. Харин Онон, Хэрлэн, Туул зэрэг монголын маань гурван гол эндээс эх аван урссаар гадаад гүрэнд илгээгддэг учир энэ гурван голоо хатан голууд гэж нэрлэх, Бурхан халдун гэснийг хан Хэнтий уул гэж нэрлэе. Яагаад гэвэл, ийм олон Хатан голуудыг төрүүлсэн уул бол эх нь байх ёстой гээд эмэгтэй хүний нэрээр өргөмжилсөн гэдэг.

Мөн эзэн Чингис түр хугацаагаар энэ ууланд хоргодож байх үед нэг өглөөгүүр хөх түрүүнүүд хэд хэдэн удаа бөгсөндөө хагд өвс хатгаатай өвөр дээр нь ирж буусан гэдэг. Тэгэхээр нь Чингис бараа бологчдоосоо асуусанд бид хөх түрүүг бариагүй гэжээ. Тэгэхээр нь бидний салхины дээд талд маш олон хүн байгаа юм байна. Хүнтэй уул байна. Энд хөл хөдөлгөөн ихтэй, анчин, авчин буюу бас бүгсэн хүмүүс байгаа учир даруй байршлаа өөрчилъе! гээд өөр газар шилжин байрласан гэдэг.

Иймд Хэнтий гэсэн уулсын нэрийг Чингис хаан “хүнтэй уул” байна гэсэн үгийг хүндэтгэн уламжлуулж, Өндөр гэгээн маань Хэнтий хэмээн айлдсанаас ийм нэртэй болсон гэсэн домог яриа байдаг байна.

ХАВТ ХАСАР

А хувилбар

Чингис хаан явсаар Тангуудын газрын савд орж ирж байтал гэнэтхэн гурван мод (тохой) хэрийн цас унажээ. Хүн мал явж болохгүй болоход тэд модон монгол гэр бариад сууж байв. Гэтэл нэг өдөр гэрийн нь модон дээврийн зангилуур дээр нь ууль, шаазгай хоёр суугаад ууль нь хашхирч, шаазгай нь шагшжээ. Хавт Хасар түүнийг хараад, хүрзэн мэт сумаар харважээ. Харвасан сум нь яг оносон тул хоёул үхэв. Чингис үүнийг үзээд, хилэгнэн уурлаж: “Чи муу дуут уулийг алах нь мөн. Гэтэл сайн дуут шаазгайг алах нь юу вэ” гээд Хавт Хасарыг хасаг хүрд (дугуй)-ний аралд тэлж хүлээд алах болсон байна. Чингис хаан олон шадар түшмэлийнхээ гуйлтыг харгалзан үзээд гурван өдрийн дараа алах болов. Тэр гурван өдөр нь цэргийн агт морьд үй олноор үрэгджээ. Чингис шадар дотно шар зурхайчаас энэ юунаас болов гэж асуужээ. Шар зурхайч Хавт Хасарыг уясан дээрээс болов гэж төлөг буулгав. Чингэж хэлэхүйд Чингис өөрийн биеэр хүрч очин Хавт Хасарыг тавилаа гэх буй.

Б хувилбар

Зуны халуун цаг. Нэг өдөр эзэн Чингис хаан түшмэл цэргийн хамт Муна уулыг эзлэн Молцог хошуугаар ан агнаж явтал хааны өмнүүр нэгэн ууль нисэж өнгөрөхүйд хааны дотор эгдүүтэй жихүүцэж хажууд дагалдан бүхий дүү Хавт Хасарыг “Харва” гэв. Хавт Хасар эзний зарлигаар харвавал хажуугаас шаазгай нисэн гарч ирээд зэв дор тааралдсанд ууль амь гарч дутаагаад харин шаазгай үхжээ. Эзэн Чингис машид хилэгнэж “Чи зөн билигт шаазгайг алж, ёрын муу ууль шувууг тавьж миний зарлигийг зөрчив” хэмээн Хавт Хасарыг хүлэгтүн хэмээхэд цэргийн ард Хавт Хасарыг мориноос чирэн буулгаад ерэн хоногоор ял эдлүүлэв. Тэндээс Чингис хаан урамгүй буцлаа. Их хүрээнээ ирэхэд олон түшмэд жанжин эзэн Чингис хаан гэгээндээ тольдон Хавт хасарыг өршөөн сулламуй хэмээн гуйхад эзэн Чингис “Хаан цэрэгт наадмын үг үгүй болой. Аливаа цааз дүрмийг би тогтоов. Миний дүү цаазыг зөрчсөнд би эс шийтгэвээс хэрхэн олныг дагуулж

дэлхий дахиныг тэгшитгэв. Олон та дахин бүү өгүүлэгтүн” гэсэнд жанжин түшмэд бишрэн гайхаж улам хичээнгүйлэн зүтгэх боллоо. Гэтэл Шарай гол тэр үед Муна уулын Молцог хошууны хөл, баруун хойгуур урсаж байлаа. Тэр голын хөвөөнөө нэгэн хар эмгэн Хараалж (хараалч) өвгөний хамт амьдарч байв гэнэ. Өдөр бүр Шарай голын усыг шанагаар самран сэржим өргөж, Чингис хааны цэргийг эсэргүүцэн одох явдалд хараал зүхэл тавина. Үүнээс болж цэргийн дотор элдэв яриа, цуурхал дэгдээд, өвчин тахал дэлгэрэн цэргүүдийн сэтгэл санаа их гуйвсан тул эзэн Чингис хаан мэдээд: “Тэр муу хараалчийг олж харва!” хэмээн захив. Цэрэг хэдий харвавч дийлэхгүй зэв нь биед нь үл нэвтрэх тул Чингис хаанд мэдүүлэв.

Чингис хаан маш ихээр хилэгнэн өөрийн биеэр харвасугай гэхэд жанжин түшмэд нар хүчлэн хориглоод Хавт Хасараар харвуулбал эрхгүй бүтнэ гэж хэлэхүйд Эзэн Чингис түүнийг ялд байгааг хэлбэл олон түшмэд айлдруун: Цэргийн ёсонд ялыг гавьяагаар тайлж болно гэсэнд Чингис хаан дуртайяа зөвшөөрчээ. Ингээд Хавт Хасарыг ерэн хоногийн ялаас дал дах өдрөөр нь гаргаж хишиг хүртээн “харвасугай” гэхэд нумаа эс дийлж чадвай. Учир олон хоногоор удаан хорьсонд тамир тэнхээ сульдсан байв. Иймээс жаран хар хонины махны шөл ууж тамираа зассугай хэмээн хаан зарлиг буулгав. Жаран хар хонины махны шөл уугаад Хавт Хасар Муна уулын шар орой дээр гарч саравчлан үзэж саадаг нумаа тавин амрав. (Хожим тэр газрыг Саадаг гэж нэрлэв) Өглөөний мандах нарнаар нумаа тэлж, үдшийн унах нарнаар сумаа харвасанд хараалчийн өвчүүнд шааж Шарай голыг улаан өнгөөр булингартуулан хар хараалчийг дахин босохгүй болтол харважээ.

(Улаанбаатар сонинд Ц. Энхбаярын бичсэнээс авав)

МАНДХАЙ ЦЭЦЭН ХАТНЫ ДОМОГ

Мандуул хаан, Баянмөнх болох жонон хоёр эе захаа (эв нэгдэлтэйгээр улс орноо захирч байсан) нэгдэн зургаан түмнийг мэдэж явав. Мандуул хаан, хоёр хатантай ажгуу. Их хатан нь ойрд Бэгэрсүн тайжийн охин их хамарт Юргин, бага хатан нь энгүд Чорогбай Төмөр Чинсангийн охин Мандхай цэцэн хатан буюу. Тэндээс Мандуул хаан таван он ор сууж, дөчин хоёр дээрээ гахай жил халив.

Баянмөнх болох-жонон Хотонд дэрстэй нэрт газар суухуйд Шихир тайхугаас Даян хааныг хөвгүүлэв. Даян хааныг балгагчны

Багай нэрт хүнд өгөв. Түүний хойно Ойрдын Нисман тайж довтолж Шихир тайхуг аваад, мөн Нисман тайж асрав.

Болох-жонон Борбугийн газар Булудай хоёул дутааж явтал юншиезбүүгийн захын улсад хүрч жонон хээр байж, Булудайг “үг ав” гэж илгээв. Жонон ундаасаж хүлцэж ядаад айлд бууж айраг уухуйд нэгэн биет охин Жононгийн унасан цагаан шаргал морь, өмссөн хэрмэн дотортой magna дээл, алтан бүс тэр бүгдийг ажиглаж суув. Жононг мордож явсны хойно тэр охин усны дэргэд олон хүн байхыг үзээд очиж хэлэв. Тиймэрхүү нэгэн хүн эчив гэв.

Юншиезбүүгийн таван отгийн хэрээ, Цагаан хоёр, Төмөр, Мөнх Хара Бадай эд бүгдээр гүйцэж Жононгоос:

— Чи юун хүн бэ? гэж асуув. “Жуулчин” гэв.

— Алтан бүсээ ац гэв. Эс өгөв. Юншиезбүүгийн хэдэн хүн Баянмөнх болох-жононг цулбуурдаж бариад хороож барс жил тэнгэр болов. Юншиезбүүгийн нэгэн гэм тэр гэх.

Даян хааныг муу тэжээхэд тангадын Түлээчийн хөвгүүн Төмөр хадаг ирж Багайд өгүүлрүүн:

— Энэ хөвгүүнийг сайн хүнд эсвэл над ац гэж гуйсанд эс өгөв. Түүний хойно Төмөр ах дүү долуулаа сайн улаан морио унаж ирээд булааж авчрав.

Өчүүхнээс эцэг эхээсээ хагацсанаар Даян хаан бэтэг өвчинтэй болсон ажээ. Тэр өвчнийг Төмөр хадагийн эм Сайхай есөн цагаан тэмээний сүүгээр тэжээж гурван мөнгөн аяга цоортол эмлэв (эмчлэв). Тэр эмнэлэгт замаг мэт долоон хэсэг өвчин унаж сайн болов. Даян хааны нэгэн зовсон тэр буй. Түүний хойно Даян хааныг тангадын Төмөр хадаг аваачиж Мандхай цэцэн хатны гарт хүргэв.

Мандхай цэцэн хатан эртний хаадын өшөөг дурдаж үхэр жил явган цэргийг явуулж гурав хоносны хойно морьт цэргийг авч мордов. Мандхай цэцэн хатан нь сайвраар саадаглаж садарсан үсээ хурааж (эр хүн шиг зэвсэглэж, үсээ эвхэж) сайн Даяныг үхэглэж (үхэр тэргэнд суулгаж) мордов. Тэр цагт Даян хаан балчир байв. Хишигтний Алайдунгаар газарчлуулаад, дөрвөн түмэн ойрадыг довтолоход, цэцэн хатны малгай нь унаж хүзүүнд эгэлдэргэж явахуйд ойрадын хүн үзээд хатныг малгайгүй аж гэж өөрийн малгайгаа хатанд өгөв. Хатан аваад хориглож давшуурдаж дөрвөн түмэн Ойрдыг дагуулав.

...Зургаан түмэн улс, Ойрдын нэгэн төрийг эндүүлэв (гэнэдүүлэв).

Түүний хойно Мандхай цэцэн хатанд Хорчины Ноёнболд ван галыг чинь цахиж нутгийг чинь зааж өгье (гэргий болгож авъя) гэв. Мандхай цэцэн хатан зарлиг болруун:

*"Хааны минь өвийг
Хасарын үр үл авах буюу.
Хааж үл болох үүдтэй билээ.
Алхаж үл гарах босготой*

билээ.

Хааны минь үр байтал чамд үл эчим гэв. Түүний хойно Алагчуудын Садай доголлонгоос үг асууруун:

Ноёнболд вангийн үг зөв буюу, буруу буюу гэж асуув. Садай Доголон зөв байнам, эч гэв. Хойно Хурладын Мэнд өрлөгийн гэргий, жаган агаагаас мөн урьд үгийг асуув. Жаган агаа өгүүлрүүн:

*Хасарын үрд эчихүл
Хар мөр удирдан
Хамаг улсаасаа хагацаж
Хатан нэрээ алдъяу
Хааны үрд эчихүл
Хаан тэнгэрт ивээгдэж
Хамаг улсаа эзлэн
Хатан нэрээ алдаршъяу
Цагаан хөвүүнд эчихүл
Цагаан мөр татаж
Цахар түмнийг эзэлж
Цаглашгүй нэр алдаршъяу.*

Жаган агаа энэ үгийг айлдав. Мандхай хатан Жаган агаагийн үгийг зөвшөөж Садай доголлонгийн үгийг буруушааж:

*Хааны үрийг өчүүхэн гэж
Хамаг улсаа эзэнгүй гэж
Хатан биеийг минь бэлэвсэн гэж
Хасарын үрийг их гэж
Хаашаа үг өгүүлнэ*

гээд халуун цайг тэргүүн рүү нь асгав.

Мандхай цэцэн хатан, Даян хаанд гурван давхар улт гутлыг
өмсгөж, Алагчуудын алаг лонхт архи авч, найман цагаан ордны өмнө
очиж, гэрийн ноён Мэнгэнээр суут хаан хатны сүлдэнд цацал цацуулж
эши (уг язгуур, эх) хатан өөрөө ийн өгүүлэв.

*Хар цагаан зүсэн ялгагдахгүй
Хол газар бэрлэдэг (нөхөр очих) билээ би
Хаан чиний үрийг балчир гэж
Хасарын үр авъя гэхэд
Хайрлан тэтгэх өршөөлийг эрж
Хааны ордны дэргэд ирэв би,
Харах нүд минь далдирч байна
Харайх хөл минь сөгдөж байна.
Алаг морины зүсэн ялгагдахгүй
Алс газар бэрлэдэг билээ
Ач үрийг чинь өчүүхэн гэж
Алсын авга авъя гэхэд
Арчлан тэтгэх өршөөлийг эрж
Алтан ордны чинь дэргэд ирэв би
Айх амин минь алдарч байна
Арчих нүүр минь улайж байна
Өрөн их үүдийг чинь хөнгөн гэж
Өндөр их босгыг чинь нарийн гэж
Өөр хүнд эчвэл
Өөдгүй нэр надад хоцорно
Балчир үрийг чинь бага гэж
Басаж доромжлохгүй би
Болд ванг их гэж
Богтлогдож очихгүй би
Уурга чинь урт биш үү
Уургалж ав намайг
Хав хүч бүрдсэн
Хаан хөвгүүн төрж билээ
Хаан хөвгүүнийг чинь халив гэж
Хар биеэ мэдэж эчвээс
Хаа гуяасаа хагацъя би
Эзэн богдоос минь*

*Эрхэм хөвгүүн төрж билгээ
Эрхэм хөвгүүнийг чинь алдав гэж
Эм хүн биеэ мэдэж эчвээс
Эзэн хаа хатны өмнө
Эвдүүлье би*

гэж

*Үнэн үгсээ өгүүлж
Үүрдийн тангараг өргөөд
Хувь заяаг соёрхох
Хутгийг гуйж залбирсан нь
Энэ үгийг минь зөвшөөрөх бол
Эмэгтэй намайг өршөөх бол
Эрхт хаан эцэг минь
Дотоод энгэрт минь
Долоон хөвгүүн төрүүл
Гадаад энгэрт минь
Ганц охин төрүүл
Дорд хатан над
Долоон нуган (хүү хүүхэд) заяавал
Долуулд Болд нэр өгч
Гал голомтыг чинь сахиулъя.
Газар нутгийг чинь эзлүүлье*

гэж залбираад харив,

Хатны тэр зарлигийг сонсоод Ноён болд ван урьд гэртээ байв.
(харив)

Даян хаан Халугурын голд долоон насандаа усанд унасанд шунгаж явсан тангадын Айн Төмөр нэрт хүн авсан гэх түүний хойно Батмөнх Даян хааны арван долоон насанд нь Мандхай цэцэн хатан биеэ залгуулж мөн он гахай жилд хаан ор (хаан суух) суулгав.

Тэр хутаг гуйсны хүчээр Мандхай цэцэн хатнаас долоон нуган, ганц охин төрөв.

АВЗАГА БААТРЫН ДОМОГ

Чинос овгийн нэрт оточ, бариач Хүрэмтийн хүү Алтаншагай Тэмүүжиний хайртай эрэлхэг цэрэг нь болж 18 настайдаа “Түмтийн манлай зоригт баатар” алдрыг зарлигаар хүртсэн гэнэ. Авзага баатар хорин таван настайдаа Их Монгол улс байгуулагдсаны анхны их цэнгэл наадмын хүчит бөхийн барилдаанд арав давж түрүүлэн “мянганы магнай хүчит Арслан” чимэг цол олгоход нь Чингис хаан баярлан түүнд алтан Арслан дурсгажээ. Тэр жилдээ Авзага баатар ганцаараа уул хаданд бүгэн орогносон хэсэг зэвсэгтэй дайсантай тулалдан ялж тэдний барьцаалсан охид эмсийг чөлөөлөх үедээ зүүн гараа цавчуулан тахир дутуу болж нутагтаа буцах болсонд Авзага баатар арслан Алтаншагай, амь аврагчийнхаа амраг гэргий нь болсон 19 настай Үйзэн бүсгүй нарт Чингис хаан өргөө гэр, өмч хөрөнгө таслан өгөөд "Авзага баатар минь агсам хээрээ унан өстөн дайсныг сөрөн довтлохдоо сүрэг логшин харагддаг сан" гээд хурдан удмын хээр азарга үрээ, хээр зүсмийн хэдэн байдас бэлэглэхдээ:

— Та хоёр өнөр өтгөн айл болж хээр азарганыхаа үр удмыг арвай шигээр өсгөн арван мянган хээр адуутай болж урт насалж, удаан жаргаарай хэмээн өлзий буянт ерөөлөө айлдсан тухай, мөн азай буурал Алтаншагайг насан өөд болоход нь өвөр бэлд нь нутаглуулж баатрынхаа алдрыг мөнхлөхөөр авзагынхан Яргайт уулаа “Авзага” хэмээн нэрлэн алдаршуулсан гэдэг.

16-р зууны эхээр их хаан Лигдэн нутгаар морилох үедээ үймээн самуунд нэрвэгдэн өнчирсөн бяцхан хүүгийн хамт ядуу зүдүү амьдардаг өвгөн учирч Чингис хаанаас Хүрэлхүүгийн элэнц өвөг эцэг Авзага баатар арсланд дурсгасан алтан арсланг нууцлан хадгалсаар ирсэн намтар түүхийг нь ярьж үзүүлсэнд Лигдэн хаан бишрэн баясаж өвгөн хүү хоёрт өмч хувь бэлэглэж Алтаншагайн гал голомтыг сэргээн мялааж, есөн настай өнчин Хүрэлхүүд үе улираан залгамжлах тайжийн хэргэм хүртээн дэргэдэх буга согоотын шандыг нь “Дэлгэрэх булаг” хэмээн бэлгэшээн нэрлэж, "Тэмүүжиний хайртай эрэлхэг цэрэг Авзага баатар арслан, алдарт Арвайхээрийн намтар"-ыг сэргээн бичүүлэхээр зарлиг болгосон домогтой. Манай хошууны их эрдэмтэн бандида Цэвэлваанчигдорж Гаваагомпил гуайн эцэг Цэрэн тайжийнд морилон заларч Түмэндэмбэрэл мандал өргөн алтан арслант мандааг нь хурайлуулж байсан, мөн Ш. Цэвэлваанчигдорж гэгээнтэн Лигдэн хааны сэргээлгэсэн түүхэн домгийн эхийг нь хөрвүүлэн нэг хувийг

Цэрэн тайжид дурсгаж нөгөөг нь барлан олшруулахаар хадгалж байгаад таалал төгссөн юм гэнэ.

ТОГООНТӨМӨР, АНАНД МАДИ ХОЁРЫН ТАНГАРАГ ТАСАРСАН ДОМОГ

Тогоонтөмөр хаан нэгэн шөнө хар даран зүүдэлрүүн:

Цал буурал өвгөн орж ирээд:

— Чи хоточ нохойгоо тэвчлээ. Одоо гадаадын довтлогч чоно ирж явна. Түүнийг чи юун хэмээн сэтгэнэ гэж хилэнтэй хэлээд алга болжээ. Тогоонтөмөр сэрмэгц айж өөрийн нохой гэсэн нь Тогтохыг алсан минь болов уу. Гадаадын чоно гэсэн нь Югэ ноён удсаных болов уу гэж бодоод тэр шөнө нойр нь хүрсэнгүй. Маргааш нь зүүднийхээ учрыг лавлахад Ананд Мади хэсэг дуугүй байснаа:

— Богд саж бандидын номлосон “Сайн үгт эрдэнийн сан” хэмээх шастиртаа өөрийн нөхөд дайсан болох юм бол туст, этгээд дайсан нөхөр болох юм бол хорт гэж номлосон бий. Нохой мэт Тогтох тайшийг тэвчин довтлогч чоно мэт Югэг итгэснээс гэм болохын урьд огтлогын зүүд нь энэ буюу гэжээ.

— Одоо яавал зохих вэ гэж Тогоонтөмөрийн асуухад Ананд Мади төрийн нуруу төвшин байх эсэхийг эртний түүх шастираас эш татан хариулжээ. Сэтгэлд нь шуламс шүглэсний гайгаар Тогоонтөмөр уурлан Ананд Мандийг хөөжээ. Түүнээс хойш бухан нумын хур саарч, хагарал бутрал, хар хорын шуурга монгол орныг нөмөрсөн гэдэг домогтой.

ЮАН ТАЙЖ, ЖИН ТАЙЖ ХОЁР

Тогоонтөмөр хааны тэр үед иргэн хүний (хятад) арван айлд нэг лам суулгаж байжээ.

Тэр арван айл шинэ бэр буулгахад урьдаар тэр ламтай нэг шөнө хоноглосон хойноо чухам эр нь авдаг. Ингэж хятадыг дарлаж байсан байна. Тэр үест олон иргэн хүнээс хүү гарвал баруун гарынх нь эрхий хурууг цавчин авчихдаг байсан нь нум татаж чадахгүйн төлөө гэнэ. Тэр үест иргэн хүн тэр хаанд их мөнгөн бэлэг барьж, хүүхдийн хурууг бүү цавчихыг гуйжээ. Гурван сар дотор гарсан хүүхдийн хурууг цавчихгүйгээр болжээ. Тэр гурван сар дотор гарсан хүүхдийн дотор Жү Хүн-ү, Ли Вэн жүн ийм хэцүү хэцүү олон хүн гарчээ. (Ли Вэн жүн нь Жү Юан-жаны шадар жанжин бөгөөд монголын цэрэгтэй амжилттай тулалдаж байсан түүхэн хүн)

Монголоор дарлуулж байсандаа зовж Жү Хүн-ү олонтой сэм хэлэлцэж 6-р сарын шинийн 6-ны шөнө даяар урваж, захирсан лам нараа алахаар тогтжээ. Гэтэл амжихгүй болжээ. Дахин хэлэлцээд 8-р сарын арван таванд нэг л шөнө даяарыг алаад толгой элгээр нь сар тахиж Дайтүн хотыг хоморголохоор тогтжээ. Мөн товлосон өдрөө даяар урван, захирсан лам нараа алаад, толгой элгээр нь сар тахиад Дайтүн хотыг хоморчээ. Тэр үест Тогоонтөмөр хаан жаргалдаа шүтэж, сав санаандгүй байжээ. Хотыг хомроод хотод орж ирэхээр сая мэдэв. Аргаггүй болоход их хатнаа аваад тамгаа ханцуйлаад газар доогуур малтсан нүхээр дутаажээ.

Жү Хүн-ү хааны ордонд ирж үзвэл хаан дутаагаад явчихсан байна. Бага хатан нь Жү Хүн-үд их ёс хийж, сайхан ааль гаргахул Жү Хүн-ү түүний дүрс өнгөнд нь болж, эхнэрээ хийж авахаар болж гэнэ. Тэр хаан нүхээр дутаасныг олж мэдээд хойноос нь хөөж нэг далайн зах дээр (Барын Далай нуур мэт) хүрчээ.

Хөөж гүйцэх дөхтөл тэнгэрээс нэг алтан хөлөг бууж, Тогоонтөмөр хаан тэр алтан хөлгөнд суугаад явчихжээ. Тэр чигээрээ явсаар далайн цаанатай очиж Барс (Инчан буюу Хэрлэн барс) хотыг байгуулаад тэнд хаан болон суужээ.

Жү Хүн-ү хөөж гүйцсэнгүй эргээд явах замд Тогоонтөмөр хааны явж ядраад амрахдаа тамгаа газар дээр тавьсан мөрийг үзэж, тэр тамгынх нь бичиг тал, зарим нь бүтэн гарсныг бичиж аваад түүнийг сийлж тамгатай болоод Дайтү хотод Жү Хүн-ү хаан болж гэнэ.

Жү Хүн-үгийн авсан Тогоонтөмөр хааны бага хатан давхар болоод хоёр сар болсон байжээ. Жү Хүн-ү түүнийг мэдсэнгүй. Тэр хэрдээ арван хоёр сар болоод тэр эхнэр нэг хүү төрүүлжээ. Жү Хүн-ү хөвгүүнээ заяа шинжээчээр үзүүлсэнд “Энэ их заяатай хүү байна” гээд Юан тайцы (тайж) гэж нэр өгчээ.

Хоёр жилийн дараа тэр хатнаас бас нэг хүү төржээ. Заяа шинжээч үзээд хэлжээ. “Энэ хүүгийн заяа ахдаа хүрэхгүй” гэж. Тэгээд Жин тайцы гэж нэр өгчээ. Тэр хоёр хүүхэд их болоход хүнд өвчин ороогоод үхэх үест их хөвгүүнээ дуудаж хоёр дугтуй бичиг өгөөд “Нэг дугтуйг нь зовох цагтаа нээж үз, нөгөөг нь жаргах цагтаа нээж үз” гэж хэлээд удалгүй үхжээ.

Нэгэн шөнө Жү Хүн-ү зүүдэлжээ. Нэг цагаан эрээн могой, бас нэг хар эрээн могой хоёр зодолдож байна гэнэ. Цагаан эрээн нь хар эрээнээ хазаад алчих шахав гэнэ. Чингээд салалцаад хоёул ирж цагаан

эрээн могой баруун өвдгийг нь, хар эрээн могой зүүн өвдгийг нь түшиж зарга мэдүүллээ гэж зүүдэлсэн юм байна. Маргааш нь босоод нэг шинжээчээ дуудаж зүүдээ ярьж учрыг асуувал шинжээч нь “Хаан чи надаас асуух хэрэггүй. Одоо даруй чамд мэдэгдэх” гэж хэлээд явчихжээ. Түдэлгүй хоёр хүү нь хоорондоо эвдрэлцэн чирэлцсээр орж ирээд их хүү нь баруун өвдгийг нь түшээд, бага хүү нь зүүн өвдгийг нь түшээд нэг нэгийгээ эцэгтээ заалджээ. Эцэг нь сонсоод хоёулыг нь буруутгаад гаргаж дээ. Гарсан хойно нь боджээ. "Шинжээчийн өгсөн нэр урьд шөнийн зүүд, эдний хоорондоо эвгүйг бодвол их хөвгүүн Монголын уг үндэс байх нь” гэж санаад түшмэдээ дуудаж ирүүлээд хэлжээ. “Юан тайж Монголын уг үндэс мөн байна. Түүнийг би алчихъя гэхээр хар багаас нь хайрлаж сурчээ. Алахыг байя. Монголын дайсан ирэх Нанькеүгийн амыг сахиулахаар явуулъя. Урьдаар та хүн явуулж Шарын гол (Хатан гол буюу Шар мөрөн мэт)-ЫН онгоцыг татчих. Тэр Шар гол дээр эчээд гарч чадахгүй. Эргэж ирвэл цааз зөрчлөө гээд тэр дээр цаазалъя. Одоо түүнд хөгшин, зөнөг, сохор, доголлон нэг мянган цэрэг, эцэнхий туранхай нэг мянган морь, илэрхий балбархай нэг мянган зэвсэг өг” гэжээ. Чингэж тогтоод түшмэд нь уг ёсоор төхөөрч бэлдээд хаанд хэлбэл хаан Юан тайжийг дуудаж өгүүлрүүн “Монголын дайсан ирэх Нанькеү амыг мянган цэрэг дагуулж эчээд сайтар сахь! Чи сайхан эс сахивал цааз халдах” гэж хэлэхэд Юан тайж эцэгтээ уйлж мөргөөд гарч эчээд хүнээс далд сууж “зовохдоо үз!” гэсэн нэг дугтуй бичгээ нээж үзжээ. Тэр бичгийн үг “Чиний бие Нанькеүгийн аманд хөөгдөх цагт Лү би вэй түшмэдийг дагуул. Чи чухамдаа Монголын Тогоонтөмөр хааны хүү юм аа. Би гурван эрдэнэд залбирч даатгасны хүчээр арван хоёр сар болоод төрсөн юм. Чи Монгол хүнийг сэтгэлдээ бодож яв” гэсэн байжээ.

Тэр бичгийг үзээд эргэж хаан эцэгтээ золгон уйлж мөргөөд хэлсэн юм байна. “Аав минь би бага байна шүү. Над лугаа Лю Би вэн түшмэдийг явуулаач” гэжээ. Тэр даруй цэргээ авч Лю Би вэнг дагуулан Дайтүн хотоос морджээ.

Шар голд очоод онгоц үгүй тул эрэгт буудаллаж өглөө нэг хүнийг явуулж “Гол хөлдөж үү, үгүй юу үзээд ир” гэжээ. Тэр хүн яваад үзвэл гол хөлдсөнгүй байна” гэж хэлсэнд тэр хүнийг алж дор нь алчхав. Дараа дараагаар зургаан өдөр, зургаан хүн явуулжээ. Тэд цөм “Гол хөлдсөнгүй” гэж хэлж ирээд бүгд алагдаж гэнэ. Долоодугаар өглөө нэг хүн явахдаа боджээ. "Одоо зургаадугаар сарын хуу халуун цагт гол

яхин хөлдөх буй. Хөлдсөнгүй гэж хэлье ээ. Үхдэг хүн хөлдсөн гэж хэлье ээ. Үхдэг хүн. Ямар ч болтугай голыг үзэлгүй эргэж очоод хөлдсөн байна гэж хэлье" гэж бодоод эргэж очоод "Гол хөлджээ" гэж хэлэхүл сонссоор даяар морджээ. Голын ирмэг дээр очоод нөгөө хүнийг дуудаж "Хаагуур хөлдсөн юм бэ? Чи урьдаар яв" гэжээ. Тэр хүн "Энүүгээр хөлдсөн" гэж хэлээд гол руу оржээ. Орохул харин дөрвөн хуруу хэртэй усан доогуур үнэхээр хөлдчихсөн байж дээ. Даяар түүгээр гэмгүй гараад явчихжээ. Чингэж Нанкеүгийн аманд очиж буужээ. Тэнд суусаар удаж хүнс бүр барагджээ.

Юан тайж; анх Дайтүнгээс гарахдаа нэг л олон хөх шувуу тэднийг даган нисээд ирснийг бодож "Түүнээс харваж идье" гэж санаад гарч нэгийг харвавал нэг ембүү болжээ. Цэргээ ингэж тэжээж байтал хөх шувуу бүр алга болжээ. Эрээд явж байтал нэг хар морь унасан хар царай, хар жад барьсан хүн тааралджээ. Золгоод Юан тайжийг "Мориноосоо буу" гэж гэнэ. Мориноосоо буусанд тэр хүн нум сумыг нь авч дөрвөн зүг рүү дөрөв харвачхаад жадаа газарт хатган "Чи миний сум туссан газрыг олж малт. Тэр газарт эд, эрдэнэ их байх. Чи тэр бүгдийг аваад энэ жад хатгасан газар дээр их хот барьж тэр хотоо Бээжин гэж нэр өгөөд хаан суу" гэж хэлээд тэр хүн үзэгдэхгүй алга болжээ.

Юан тайж энэ бүхнийг Лю Би вэнд хэлээд сум туссан газрыг малтвал үнэхээр их эд эрдэнэ олжээ. Ингээд эрдэм чадалтай дархад, урчууд цуглуулан бас олон хүнийг хөлслөн тэр дээрээ хот барьжээ. Сарын тоогоор арван хоёр их зээлтэй, одны тоогоор хорин найман их яамтай, жилийн хоногийн тоогоор гурван зуун жаран нэгэн бага зээлтэй, есөн хаалгатай, Бээжин гэж нэртэй их хот бариад дунд нь хаан суух харш төхөөрөөд ширээ байгуулан Юан тайж өөрөө бага хаан болж суужээ.

Юан тайж яваад хот байгуулж хаан суусныг Жү хүн-ү сонсоод Монголоос сэжиглэхдээ Дайтунг орхиж Наньжинд очиж хаан сууж байсан юм байна. Юан тайж хаан сууснаас хойш хэдэн жилийн хойдтой эцэг нь үхсэнийг сонсоод "эцгийнхээ хүүрт мөргөж, цаас түлье, дүүдээ ч золгоё" гэж бодоод Наньжин руу явжээ. Тэр үест Жин хүн-ү тайж эцгийгээ залж өөрөө хаан сууж байсан юм байна. Гэнэт ахынхаа ирэх сургийг сонсоод боджээ: "Энэ одоо ирж надаас өс авах, хаан ширээг булаах санаатай буй" гэж бодоод модноос боогоод үхчихжээ. Юан тайж хотод орж, эцгийнхээ хүүрт мөргөчхөөд "Дүүдээ

золгоё” гэтэл түшмэд нь “Жин тайж боомилж үхжээ” гэж хэлжээ. Үүнийг сонсоод ах нь ихэд гасалжээ. Дүүгийнхээ хүүрийг оршуулчхаад Наньжинаас мордож Бээжингийн урд хаалгаар орж ирээд хаан болж суужээ. Тэр цагт “жаргах цагтаа үз” гэсэн бичгийг нээж үзэхүй, тэр бичгийн үг нь: “Чи чухам монголын хааны үндэс мөн. Чи эцэстээ их хаан суух цагтаа монголтой дотуур элэгтэй яв” гэжээ. Үүнийг үзээд, тэр цагт иргэн хүмүүс 8 дугаар сарын 15-нд монгол хүнээс хулгай хийж авчирч алаад толгой, элгээр нь сар тахиж байсныг зогсооё гэтэл монгол, хятадын өсөлсөн нь даанч их байв. Гэвч монгол хүнийг алж тахиулахыг байлгаж шуува еэвэнгээр орлуулан сар тахихаар ёс тогтоосон гэдэг. Түүнээс хойш хятадууд монгол хүнийг хулгай хийж алахаа больжээ.

Юань тайж хаан Монгол лугаа дотуур элэгсэг явав.

ЕЭВЭН САР БУЮУ ЗҮРХЭН ТАВГИЙН НУУЦ

Эрт цагт Их Юань гүрэн мөхсөн нь тэр үеийн түүхийн хамгийн том үйл явдлуудын нэг байлаа. Ялангуяа энэ үйл явдал Монголын төрийн түүхэнд чухал дурсамж болон үлджээ. Харийн их гүрний төрийн дарлалаас өөрийн нутаг орноо чөлөөлөхөд Хятадын ард түмнээс туйлбартай тэмцэл, зохион байгуулалт, эв нэгдлийг шаардаж байжээ. Өнөөдөр хятад үндэстэн Монголын талхинаас чөлөөлөгдсөний баяраа Еэвэн сарын баяр гэж нэрлэн жил бүр ёслон тэмдэглэдэг юм. Ялалтын баяраа Еэвэн сарын баяр гэж нэрлэсэн учир нь нэгд: бослогын удирдагчид тариачдын дунд бослого хийх өдөр хугацааг үл анзаарам аргаар зарлахын тулд еэвэн дотор товын бичгийг хийн тараасан нь тун ч уран мэх болжээ. Еэвэн нь нөгөө утгаараа монголын дарлагчдын зүрхийг төлөөлсөн санааг агуулдаг.

Иймд тэд еэвэн сарын баяраар еэвэнгээр бие биеэ дайлахдаа монгол хүний зүрхийг хуваан идэж байна гэж үздэг. Уг бослогын үр дүнд хятадууд монголын дарлалаас ангижирч Мин улсыг байгуулсан байна. Мин улсын хаан еэвэн сарын утга санааг үр хойч нь үүрд санаж явахыг билэгдэж зэвэрч үл муудах төмрөөр зүрх хэлбэртэй идээ будааны сав хийлгэхийг тушаажээ. Энэ савыг жил бүрийн дээрх баярын ёслолд еэвэн орлож өстнийхөө зүрхнээс амталж байгаа билигт утгаар хэрэглэдэг байлаа. Бидний энд өгүүлэх зүйлийн гол нь Мин улсын хааны бүтээлгэж өөрийн шадар нөхдөө амтатаар дайлдаг байсан зүрхэн хэлбэртэй төмөр савны тухай яриа болно.

Овор хэмжээ нь жижиг тогоон чинээ энэ сав хүний цээжнээс дөнгөж сугалан гаргаж ирсэн зүрхийг дүрсэлжээ. Уг зүрхний салаа олон судсыг цэцэг навчаар хучин чимэглэсэн байдаг. Уг зүрхийг гурван үнэнч (эзнээсээ бусад хэнд ч хэлсэн сонссон бүхнээ үл өгдөг) гэгддэг сармагчнууд нуруун дээрээ тавиад сууж байдаг. Энэ нь өөрсдийн эв нэгдэл, зориг зүтгэлийн хүчээр дайсныхаа зүрхийг сугалан авч хүмүүсийг дайлан сууж байгааг илтгэнэ. Энэхүү гурван сармагчин өнөөдөр ч төрийн эсрэг хуйвалдагч зохион байгуулалттай гэмт хэрэгтнүүдийн билэг тэмдэг болон иржээ. Дэлхийн хоёр их үндэстний зөрчлийн домог түүхийн гэрч болох энэхүү зүрхэн сав өнөөдөр монголын нэгэн язгууртан гаралтай айлд Монгол улсын нутаг дэвсгэрт хадгалагдаж байгаа. Энэ зүйлийг юунд монголчууд хадгалж ирэв ээ гэдэг тун сонин гайхалтай. Гэвч үүнийг хадгалагч монголчууд өвөг дээдсээс ам дамжин яригдаж ирсэн домгийг сонирхож болох юм.

Энэ сав монголчуудын гарт орсон түүх хятадууд манжид эзлэгдсэн үеэс эхэлсэн билээ. Манжууд хятадыг эзлэн авсны дараа монгол нутагт санаархаж эхэлсэн тэр цагт монголын нөлөө бүхий нэгэн язгууртны ухааныг сорих зорилгоор уг саванд эрдэнийн зүйлс дүүргээд түүнд илгээсэн байна. Харин монгол ноён чулуугаар дүүргэсэн гүзээгээр хариу явуулахыг тушаажээ. Эл зарлигт эргэлзсэн түүний түшмэд:- Ноён минь үнэт эрдэнийн хариу нь ийм зүйл байдгийн учир юу вэ? гэжээ. Ноён:- Манжуудын илгээмж нь үнэ ихтэйгээр үл тогтох бөгөөд утга нь бүр их зүйлийг агуулсан байна. монголчуудын зүрх сэтгэлийг өнгө мөнгөөр дагуулсугай гэжээ. Хариуд нь монголын зүрх гүзээтэй шар тос мэт амар хайлахгүй, хайрга чулуу мэт уяршгүй гэлээ гэжээ. Эл учрыг түшмэд сайтар тунгаагаад үнэхээр мэргэн хариу болохыг зөвшөөрсөн гэдэг.

Өнөөдөр түүхэн домогт энэ савны үндсэн хэсэг нь үлдэн хоцорчээ. Тэрээр өндөр нь 17.3 см, өргөн нь 39х30 см харьцаатай 4.8 кг жинтэй гуулин цутгамал болно. Ур хийц нь дорнын өндөр ур чадвартай дархад бүтээснийг гэрчилж байна. Уг зүйлийг үе дамжуулан хадгалж ирсэн гэр бүлийнхэн хэнд ч урьд нь энэ талаар ярьдаггүй байжээ. Харин одоо бол өвөг дээдсээс уламжлагдаж ирсэн зарим зүйлийнхээ мөн чанарыг гарган хэлэх цаг нь ирсэн гэж үзэцгээж байна. Тэд хамгийн түрүүнд энэ зүйлийн жинхэнэ түүхийг олон нийтийн хүртээл болгохыг хүсэж байгаа нь ч энэ цаг үед олон талаар сургамжит утгатай гэнэ.

ТӨРИЙН ХАТНЫ ОВСГОО

Хубилай хаан хэд хэдэн ордонтой боловч зардал чирэгдлийг нь айхтар чанд тооцдог, илүүц сүйтгэлээс, зайлсхийдэг хүн байжээ. Нэгэн удаа олон хоногийн аваас бууж ордондоо ирээд оройн зоогийн өмнө үзвэл Их хатан Чимбайн шадар шивэгчид цөм торгон дээл өмсөж, цэцэгт хивс нэжгээдийг дэвсэн сууцгаасан харагджээ. Тэдний хувцас хивсийг нэгэнт ажигламагц ойр төсөр ордноос тавьж олгосон эд биш болох нь мэдэгдсэний дээр ерөөс тийм хишиг хүртээх хугацаа ч болоогүй гэдгийг хаан санаад дотроо тавгүйцэв. Гэвч зоог өндөрлөтөл энэ байдлаа мэдэгдсэнгүй. Орой нь их хатандаа учраад хаан бээр:

— Шадар зарагдагсдаа хэт энхрийлж, дотоод хөрөнгийг үрэн таран хийвээс гадаад ард олон элэглэх болой гэх утгатай зэм айлдсанд Чимбай хатан мишээн өнөөх хувцас, хивснээс нэг нэгийг авчруулан хааны өмнө тавиулаад:

— Та одоо үүнийг дахин нэг сайтар үзэгтүн. Таньж юу магад гэжээ. Хувилай хаан зөвшөөрч нарийвчлан үзсэн боловч тун нандин эдлэл гэхээс бус хаа нэгтээ урьд өмнө үзсэн байх шинж тэмдгийг эс олоод хатнаас учрыг асуусанд хатан мөн нэгэн боодолтой торгоны өөдөс, бас хөвсөн утсыг задалж харуулаад:

— Энэ бүхэн бол ордны шадар цэргүүдийн жил жилд элээж орхисон сумны ороолтын үлдэгдэл буюу. Би бүгдийг цуглуулаад охидоор задлан хөвүүлж дахин нэхүүлсээр жижиг хивс үйлдсэн нь энэ. Торгоны өөдсийг зүйж дээл болгосон нь энэ бас мөн. Хаан таны мэлмийд шинэ хувцас мэт харагдсаныг бодвол үйлдсэн эздэд нь шагнал болгон хүртээсэн минь оножээ гэж хэлсэн гэдэг.

Хувилай хаан ихэд гайхан баясаж хатныхаа өмнө бурууг хүлээв. Энэ нэгэн бага тохиолдлоос уншигч авгай та харин бага бус зүйлийг эргэцүүлэн тунгаах буй заа.

Чимбай хатан бол Хонгирад аймгийн хүн бөгөөд дээрх мэт нягт нямбай үйлсээрээ олонд магтагдсан жинхэнэ их хатан байв.

Чимбай хатан 1281 онд (Хувилай хааныг таалал төгсөхөөс 13 жилийн өмнө) нас нөгчсөн бөгөөд хожим нь Дайду хотноо түүнд тусгайлан сүм бариулж “Маш гоо үзэсгэлэнт ёсыг нэвтэрхий ухагч, хувилгаан хатан” цол нэхэн өргөмжилжээ.

ШИЛДЭЙ ЗАНГИ

Тэртээ нэгэн жил Бүүвэй бэйл Балжин хатныг тамлан хороосон домог бий. Түүний балгаар ах дүү нараасаа таслагдан Шилдэй занги аргагүйн эрхэнд баруун тийш нүүж, Хэрлэн голын уудам хөндий, Галын голын саваар нутаглаж байж гэнэ. Тэр нь Чингис хааны алтан ургийн их хаадын сүүлчийн хаан Тогоон Төмөрийн шавыг тавьсан Хэрлэн барс хотыг монгол туургатны зүрх сэтгэлийн төв нийслэл болгох юм сан хэмээн додомдож явж гэнэ. Яг тэр үеэр нь манжийн Энх-Амгалан, Оросын Петр хаан хоёрын гаргасан зарлиг Найралт төв хааны үед хэрэгжиж дээ. Энэ хааны нууц зөвлөх Савва Рагузинский гүн тэргүүтэй оросын хаант засгийн төлөөлөгчид ирж манжийн амбан түшмэдтэй уулзан Орос Манжийн (монголын) хилийн шугам татаж, овоо босгон тэмдэг тавих болж гэнэ. Цус нэг овог, угсаатныг өссөн төрсөн газар нутагтай нь таслан хуваасны улмаас олны дургүйцлийг хүргэж гэнэ. Яриа шуугиан ч дэгдэж гэнэ. Галзууд овогт Болтирогийн Шол хэмээх ноён тэрхүү албанд газарчаар дайчлагджээ. Тэр нь Шилдэй зангийн холын хамаатан юм санжээ. Шилдэй зангид зориуд элч зарж олны аж төрөл, зан үйлс сэтгэл санааг үл хайрхан, хоёр их эзэн хааны зарлиг ёсоор хилийн шугам татаж, овоо босгож буйг албан ёсоор мэдэгдээд энэхэн самбаагаар наашаагаа бушуухан нүүж ирээч гэж захиж гэнэ. Манжийн амбан түүний гар хөл бологчид нутаг ус, яс угсаагаар хүн зоныг ялгаварлан гадуурхаж буйг үзэн ядаж явсан Шилдэй занги Шолын захисныг дуртайяа хүлээн зөвшөөрөөд, хариу ийн хэлүүлжээ:

— Уная гэвэл жороо хар морь, тохьё гэвэл алтан эмээл аваачигтун! Эл үгийн нууц учрыг Шол үл ухан Шилдэй занги өрөвдөхөөр өр өшиглөнө гэгч болж байх шив дээ! Манжийн амбаны хишигт цадаж, адуу мал, алт мөнгөөр сагаж шив дээ. Даан ч наашаа нүүж ирэхгүй байсан юм. Төрсөн нутаг, төрүүлсэн түмнээ мартаж дээ. Хохь нь. Ийм хамаатан байснаас байгаагүй нь дээр хэмээн уурлаж гэнэ.

Орос-манжийн түшмэд хэдэн жилийн турш хилийн шугам тавьж, овоо босгож гэнэ. “Шол ноён миний захиаг хэрэгссэнгүй юм уу, аль цаад хүмүүс нь зөвшөөрсөнгүй юу? Юу ч гэсэн миний хэлснээр болсонгүй” гэж Шилдэй занги бодож дээ. Тэгээд унасан газар шороо, угаасан усаа гэсэн нэгэн үзүүрт сэтгэлээр ах дүү нартайгаа нийлэхээр шамдан нүүж гэнэ. Хил давж дээ. Хойноос нь энэхүү нэхүүл элч,

цэргийн хамт ирж гэнэ. Бас л алаан хядаан, Шилдэй зангийг баривчлав. Урваж, оргосон хэрэг тулгаж гэнэ. Эрүүдэн шүүж гэнэ. Шилдэй занги:

— Би хорийн арван нэгэн эцгийн Галзууд овгийн хүн. Надад унасан шороо, угаасан ус, төрсөн ах дүү нартаа гэснээс биш, урваж шарвасан, хорон муу санаа санаалсан юм байхгүй. Би бусдыг уруу татаж, дагуулаагүй. Эднүүс чинь (цуг нүүж яваа буриадуудыг хэлжээ) цөм надтай адил хаан Бүүвэй бэйлийн хүчинд автаж, энд үлдээд нүүсэн болохоос биш, урваж тэрсэлсэн хэрэг эдэнд байхгүй гэж өчиж гэнэ. Яаж ч эрүүдсэн эл өчгөөсөө үл няцжээ. Манжийн амбан, түүний гар хөл бологсод Шилдэй зангийн өчгийг эс хайхран урван тэрсэлж, хил зөрчсөн хэрэг тулган түүний толгойг цаазаар авчээ. Шилдэй занги түүнээс огтхон ч айж сүрдэлгүй:

— Цус нэгтэй элгэн садан минь ээ! Харийн хар элэгтэнд битгий бууж өг! Тэнгэр газрынхаа эзэн нь болж, эв найртай яваарай! гэж цаазын цалмаас өрсөн хашхирч гэнэ. "Цаазлуулсныхаа дараа түүний толгой буриад нутгийн гүн рүү зургаан мод газар гулссан байж гэнэ" хэмээн Г. Потанин бичсэн байна билээ. Шилдэй зангийн захисан үгийн нууцыг Шол тайлж чадаагүйн уршгаар ийм эмгэнэлт явдал болсон юм санж. Учир нь Шилдэй зангийн хэлүүлсэн жороо хар морь гэсэн нь Балжин хатны дурсгалтай амин холбоо бүхий Балж нуур, Хар морьт гол, Алтан эмээл хэмээх уул бий. Тэдгээрийг хилийн шугам татаж овоо босгохдоо аваарай. Би нутагтаа нүүж очно. Та нартайгаа, зон олонтойгоо нийлж элэг бүтэн амьдарна гэсэн үг юм санж. Болтирогийн Шол тэрхүү нууцыг нь тайлж чадаагүйн гайгаар тэрхүү нутаг орхигдож "хайран ах дүү нар маань хядуулсан даа. Цаг үеийн улс төрийн салхи шуурга гэдэг хэцүү юм даа" гэж буриадууд үеэс үедээ дамжуулан ярьж иржээ.

Хилийн шугам тавьж, овоо босгох үйлсэд үнэнч шударгаар зүтгэсэн гэж Болтирогийн Шолыг оросын эзэн хааны зарлигаар буриадын уг язгуурын барга баатар ноён цолыг сэргээх нэрийдлээр хорийн арван нэгэн эцгийн ахлагч тайшаа болгожээ. Арван нэгэн овогт буриадууд нэгэн үеэ бодвол овоо төвхнөж Хёлго, Яруунаас Ага, Өргөн хүртэл нутагшин үржиж, арван дөрвөн овог язгуурын арван нэгэн эцгийн дотроос Харанга хөгдүүд, хууцай гурав өсөж үржиж олон болж, баруун, зүүн гэж нэрлэгдсэнээс тийнхүү арван дөрвөн овог болсон юм гэнэ билээ.

Шилдэй зангийн тухай буриад ардын дуу бий. Түүний хувилбар олон бололтой. Түүний хоёр хувилбарыг халх аялгуунаа сийрүүлбэл:

Гөлгөн гөлгөн хар зай да, зай!
Гүйдэл шинжийн адил аа
Гөлмөр багахан занги нь зай да, зай!
Суудал шинжин адил аа!
Унаган унаган хар нь зай да, зай!
Гүйдэл шинжин адил аа!
Гухгар багахан занги нь зай да, зай!
Суудал шинжин адил аа!
Адууныхаа олонд зай да, зай!
Аранга (шураг) шивээ босголоо би.
Айдарынхаа (дориун авир) эхэнд зай да, зай!
Алтан хил алхлаа би.
Хониныхоо олонд зай да, зай!
Хороо шивээ босголоо би
Холчирынхоо (хөнгөмсөг занд) ихэнд зай да, зай!
Хууль хилийг алхлаа би,
Тэмээнийхээ олонд зай да, зай!
Тээг шивээ босголоо доо би,
Хөдөлгөөнийхөө түргэнд зай да, зай!
Хилийн шугам алхлаа би.

* * *

Гунан гунан хар нь зай да, зай!
Гурван хөлдөө чөдөртэй.
Гөлмөн багахан занги нь зай да, зай!
Гурван хүрээ цэргийн дунд
Дөнөн дөнөн хар нь
Дөрвөн хөлдөө чөдөртэй
Дөрвөн хүрээ цэргийн дунд
Дүрсгүй багахан занги нь зай да, зай!

БАЛЖИН ХАТНЫ ДОМОГ

А хувилбар

Эрт урьд Солонгууд хэмээх овгийг Бүүвэй бэйл хэмээгч захирч байсан бөгөөд модыг хуу дайруулан базайсан чулууг хамх гишгүүлэгч хан хүлэг хар хөх морьтой, хар цагааны газраас гөрөөсний эврийг өрөм зэвээр хуу харвах, хорин сүрэг гөрөөснүүдийн дотроос эр янзган, эм янзган хоёрыг үлдээж бусдыг алдаг тийм мэргэн Бүүвэй баатар байсан ажээ. Нэгэн цагт тэр нь явж явсаар нэг булгийн эхнээс гүлэр буу олоод, Хүүхэн гэгээнд аваачиж айлтгавал, гэгээн бээр,

— Энэ чинь лусын хааны хас тамга болой. Чиний хаан болох хувь олдов. Энэ эрдэнээ тахитугай хэмээн чиг дүн соёрхогдов. Тэндээс солонгууд сонсон зөвшөөлдөж хаан ширээнд суулгасан буй. Өөрийн хатнаас Тай хун тайж хэмээх хөвгүүнтэй болов. Тэр хөвгүүнийг ихээхэн болоход нь бэрийг бэдэрсээр урд зүгт очиж, хол орноос цагаан лусын хааны хүүхэн Балжин хэмээх охиныг гуйгаад, бэрээ буулгаж агуу их хурим найр хийж хөвгүүндээ элдэв эрдэнэс, адгуусан мал аль алиныг арван нэгэн отог улсыг инж болгон өгөв. Тийн хаан хатан тэргүүлж, хөвгүүн бэр харц албат улсаа дагуулан, хүүхэн гэгээнд мөргөхөөр одон аян замдаа ав хийж ан гөрөөс аль олныг алсаар хорин буга согоо тэргүүтэн, найман хэсэг цэрэгтэй найман тугтай очиж, Хүүхэн гэгээний сүмийн дэргэд бууж найман тугаа хатгаад нутаг майхнаа босгоод үүднээс гэгээний сүмийн үүд хүртэл элдэв хив торго дэвсэж, хаан хатан, тайж нар түүн дээгүүр морилсоор, бусад цэргүүд хоёр этгээдээр явж, хүүхэн гэгээнд мөргөв. Хаан, замдаа амгалан морилсныг айлтгахуйд, аян ав хийж, ан гөрөөсийг элбэг алснаа айлтгахад, Гэгээнтэн бээр:

— Тэр олон амьтныг алсан гэм нүглээ наманчлан арилгаж эндээ гурав хоносугай хэмээсэн зарлигаар түдэж гурав хоног ихэд мөргөл, өргөл бүгдээрээ үйлдээд "эцэв бид, чи ямар" хэмээн бие биеэс асуулцав. Ай юу хэмээлдэв, тийн мордох дээрээ айлдруун: “Бид зүүн зүгт хол нутагт их цэрэгт мордох байсан тул сахиус залж болуузай гэв. Хүүхэн гэгээнтэн долоон шавь нараа хэсэг хэсэг сахиусыг бичүүлж тэд улс толгой бээр нэг нэгийг өгөх гэж байтал, заримууд нь “энэ сахиус юу чадна, мордъё” хэмээлдээд яарахад бичиж дуусагдсан долоон сахиусаа аван буцаад, долоон ямааны хүзүүнд уяж, долоон улс саадаг нум сумаа агсаж харван үйлдээд нэгэн ч тэд ямаанд шарх эс болж түүнээс гайхалдаж "бодитой лам увдис үнэн аж" хэмээлдсээр, зүүн зүг

цэрэгт мордохдоо сахиуснуудаа хэсэг хэсэг хагалж хуваан найман мянган цэрэг хоолойдоо зүүж одов.

Есөн сар явж их далайд хүрээд онгоцоор явтал, уснаас хагас хагас биет хүн гараад, чулуугаар шидэж онгоцыг эвдлэн олон цэргийг алав. Тэдний шидсэн чулууг тавин хүн өргөж эс чадав. Тийн айж гэдрэг буцаж явахад ус муу хорхойтойгоос идэж ууж ядаж, зүдэрч зарим нь үхэв. Мөн явсаар дөрвөн мянган цэрэг тэр нутгаа хүрээд байтал, баруун орноос саатагт лам ирээд морилсноо айлтгавал "та нар гэрээний залсан сахиус эвдсэнээс тийм улсын аюулд учирсан бололтой буй за. Тэнд сахиусаа цуглуулж амилбал сайн" хэмээсэн зарлиг сонсож энд тэндээс хэсэг хэсэг олдсоныг тэнд ламд адислуулж авав. Тийн байтал Бүүвэй бэйл хааны хатан наснаас нөгчөөд өөрийн албат нэгэн харц язгууртын үзэсгэлэнт охиныг сонгож авав. Тай хун тайж хойд эх хатантай янаг амраг болж байтал, өөрийн Балжин хатан нь эрдээ хэлэв:

— Чи эх лүгээ инээлдэн наадах энхрэг амраг болох чинь юун буй гэж хэлээд, түүнээс уламжлан эх бэр хоёр эв эс зохилдож хэрүүлтэй болсноос Тай хун тайж 11 нутаг албат зонтойгоо нүүж, Хөхөлбийн хөвчөөр нутаглаж суутал, хааны хатан хаандаа ийн айлтгаруун:

— Хаан хүн албатаа, харц хүн эмдээ мэдэгдэх болов уу хэмээвээс, юун болов хэмээн хаан нь хатнаас асууваас чиний хөвүүн эмдээ мэдэгдсэнээс Хөхөлбийн хөвчөөр нутаглаж гэнэм гэвээс, Бүүвэй бэйл хаан сая мэдэж хөвүүн бэрдээ уурлан зуун цэрэг элч зарж, Тай хун тайжийг албат зонтой нь авчрагтун. Балжин хатан бэрийн баруун хөхийг огтолж алаад, хөхийг хөх шиг газар орхитугай. Толгой хийх гар хөл мөснийг түүнчлэн газар орхигтун. Морь эмээлийг мөн түүнчлэн газар бүр орхигтун хэмээн зарлигдаж илгээснээр, тэр элч цэргийн ирэхэд Балжин хатан бэр урьдчилан мэдээд далан нэгэн хувилгаантай агсан далд цайвар цасанд хувилж эс үзэгдэв. Цэрэг бэдэрч олж эс чадаад, Тай хун тайжийг албат зонтой аваачиж, Балжин хатан бэрийг олж ядсанаа хаанд айлтгаваас, хаан дахин цэрэг явуулж урьдчилан захирч илгээсэнд, мөн урьдчилан мэдэж усанд хувилаад олдолгүй байсанд, ирж ихэд зовнихуйд, Балжин хатан бээр энд тэнд зугтан явснаа биеэ үзэгдүүлж, хаан эцгийн зарлигийг давах ёсон үгүй гэлээ. Зарлигийг нь ёсоор боллогтун гэж байж биеэ өгөхөд, элч цэрэг Балжин хатны баруун хөхийг огтолж алаад, толгойг толгой мэт газар, бусад гар хөлийг түүнчлэн морь эмээлийг мөн хэсэг хэсэг орхижээ.

Толгойг нь орхисноор эдүгээ хүртэл Балжин толгой нэртэй хад буй байнам. Биеийг нь алаад нэгэн нуурт хаяснаар Балжин хэмээх нуур болов. Хатны чимгийн зоторыг орхисноор Алтан золгориг болов. Тооныг орхисноос Тоонот болов. Морийг нэг голд орхисноор Хар морьт болов. Алтан эмээл орхисноор алтан эмээлт болов. Тийн байтал Бүүвэй бэйл хаан насжиж Тай хун тайж хөвүүнээ хан ширээнээ суулгахыг таалж, хүүхэн гэгээнээс иш лүн гуйваас, Тай хун тайж, Хүүхэн гэгээний өмнө хаан ширээнээ суухаа эс зөвшөөрсөнд, эцэг хаан ширээнээ мөн суусаар байтал, Тай хун тайжид инж өгөгдсөн улс хаан лугаа эв эс зохилдон хөдлөхөд, Тай хун тайжид тэд албат нараа хөдлөхгүй зөвшөөрөөд, харин тэднийг, та нар амар мэнд яваад аль санасан газраа хүрч амаржин жаргах болтугай. Хойно би танай лам болон төрж, агуу өндөр шашин дэлгэрүүлэх болтугай би хэмээн ерөөл тавив.

Тэдэнтэй хун тайжийн арван отог албат улсаас Хорияхан хэмээгчийн 11 хөвгүүн 11 аймаг отог бөгөөд, хойд зүг нүүдэллэн явсаар Онон хэмээх мөрөнд нутаглаж суугаад, Хамнигад, Хар өлиесэд хэмээх зонтой эвгүй болж дайралдаад нааш цааш явдал бололцож, өлиесэддээ 11 аймаг улс ихэд алагдав. Тэд 11 эцгээс өөр анхан нутгаас тасарч үлдсэн Буухуй Хувацайн Бэхи бөх хэмээгч ах дүүгээ нэхсээр нүүж, тэр үед нийлэлдэв. Тэр бээр долоон наснаас үүсгэсэн догшин зуудаг нохой лугаа ноцолдож арьс махаа шалбарахаар зуулгатал үл өвдөх баатар хөвгүүн их болоод, ан гөрөөс агнахдаа Хамнигадаар зөрчилдөж явж агнах тэргүүтэн мөн эв үгүйн явдал олон бололцов. Тийн байтал Бабуж барс баатар хэмээх цолтой болов.

Нэгэн цагт 15 эцгийн 30 хамниган нум сум саадагтай ирээд Бабуж барс баатрын гэрийг тойрч, чи наашаа гараад ир! Онон гол уруудаж арван таван салаа эвэртэй, аржгар шар буга очив гэнэ. Түүний бал бол чимээтэй юу үгүй юү. Хойноос нь хамтаар нэхье гэхийг сонсоод Бабуж барс баатар, намд зорьсон аж гэж мэдэн хуяг дуулгаа өмсөж, нум сумаа аван онилоод, гэрт байж гэр дотроосоо өгүүлрүүн: “Миний арван тавьсан салаа чимээтэй юү, үгүй юү? Сар сорхон цохилдьюү” хэмээн гэрээс гармагц тэдэнтэй харвалдан, олонхыг алахад өчүүхэн улс дутааж харив. Тэндээс хамнигадчууд бүр өшөөтөн бололцоод бие биеэ үзсэнээс алалцаж байтал 11 эцгийн буриад зон 15 эцгийн хамнигад лугаа болзоо хэлэлцэж 3 хоноод Нирчгийн цагаан дуулгат толгой дээр, өглөөний улаан нар гарах үед уулзалдаж

дайлалдахаа хэлэлцэв. 11 эцэг нар хамнигадаас айж дутааж, баруун зүгийг барин өдөр шөнөгүй явав. Бабуж барс баатар баатартаа эс хэлэв. Бабуж барс баатар мэдэлгүй болзоот газраа нарнаас урьдчилан гараад хүлээвэл нөхөд нь хэн ч үгүй. Тийм байтал өлөөс (өөлд) хамнигад нэгэн зуун гучаад улс ирээд, тойрч толгойн орой дээр Бабуж барс баатар ганцаараа байж, ийш тийшээ харвалдсаар зуугаад цэргийг алав. Бабуж баатрын багаж сум ч дуусав. Тийн шөнө оройн цаг болов. Гучаад хамнигад Бабужийг бүслэн тойрсоор байж хэлэлцэв. "Энэ гагцын сум ч дуусаж, биеийг нь манай алах цаг болов за. Үүнд энэ хэвээр мориноос буулгүй манаж хоноод, өглөө өдөр гараар барьж зовоож алья" гэж хэлэлцэж байсаар шөнө болоход Бабуж барс баатар байх хувцсаа бүрэн тайлж харгана, бударгана аль олсноо дээл дэвэлтээ чихэж, хуяг дуулга, нум саадгаа хүн мэт бариулж мориндоо унуулан орхиод, нүцгэнээр мөлхөж харуулчдын хоорондуур гараад, гэртээ очиж, бус зоны зугтсаныг сонсон, хойноос нь явсаар нүүдлийн замд уулзав. Тийн тогтом газраар даваа гаргаж тонх газрыг харгуй гаргаж тэмээдийн өвдөг сугартал, морины нуруу мохиртол хонины хошуу барагдтал нүүн нүүсээр хязгаар нэгэн баруун оронд байрлаж нутаглан суун байтал, бас чанадаас харийн цэрэг буй болсноос мөн дутааж нүүж Байгаль далайн урд бие Хужир хэмээх нутаг хүрч суув.

Баруун бууцаа сахиж үлдсэн нэгэн өвгөн нэг гүүтэй байсан нь эр унага төрүүлээд морь болсон нь ойр дөт морьд бүгдэд тун үл гартах хурдан болов. Түүнийг монголын цэрэг булааж авахуйяа байсныг өвгөн мэдээд, Сүдүнэ, Түдүнэ хэмээх хоёр хөвгүүнээ энэ морио судлуулан унуулаад нүүсэн ах дүү нарынхаа хойноос тавив. Тэд нь явсаар ирж анхнаас учир шалтгаанаа хэлж хэн хэн ах дүүгээ мэдэлцэж байв. Тийн эдний хойноос цэрэг нэхэн ирэх магад гэж элдэв зэр зэвсэг бэлдэв. Олон морь адуунд эмээл тохож, хүн унасан мэт дээл хувцас, нум сум бариулаад толиг мэт олон дүрс хийж тэндээ үлдээгээд Сэлэнгийн улаан ганган дээр хүрэн байтал, мөн Сүдүнэ, Түдүнэ хоёрын мөрөөр нэхсэн цэрэг явснаа, тэдэн дээр ухаа тоос харагдаж маш олон цэрэг байна хэмээн айж гэдрэг яаран буцав. Бас дахин цэрэг ирэх вий гэж Худрын олон байц дээр харуулчдыг байлгав. Нэгэн цагт Сүдүнэ, Түдүнэ хоёрын эцэг нь гүүгээ алдаад, хөвгүүдийнхээ мөрөөр очив гэж хоёр бэрдээ нэхүүлж илгээсэн нь Сэлэнгийн олом дээр ирсэнд гүүг чоно идсэний чихийг авч махыг шарж утаа уугиулан байхыг тэр харуулчид барааг хараад зондоо хэлсэнд, тэд зон нь дахин

цэрэглэж очвоос хоёр бэргэд мах шарж байхыг үзээд “Та хаанаас авсан, юун бэргэд билээ” хэмээн асууваас тэд өгүүлрүүн:

— Муу ганц гүүгээ алдаад айшид манай эд нарыг унаж ирсэн морь тэр гүүний унага байсан тул эх гүүний мөрөөр бутав за гэж эцэг манай бид хоёр бэрээ илгээсэн билээ. Энд чоно идсэнийг үзээд эцэгтээ үзүүлэхийн тулд имтэй хоёр чихийг нь огтолж мах өөхнөөс нь хошоонгуудыг амилж суунамтай гэв. Тэндээс манай нүүдлийн хойно ирсэн Сүдүнэ, Түдүнэ хоёрын бэргэд мөн буюу гэж тэднийг аваачиж эр нартай нь уулзалдуулж амаржуулав.

Тэр зон ан агнах, ав хайдаг хийхдээ тэдэнд олз, чоно, араатан үнэгнээс илүү хувь гаргаж өгдөг бөлгөө. Тэр зон далайн хойд бие гарч ойхон хэмээгдэхээр нутаглав. Цагаан отгийг Цагаадай баян гэдэг адуугаа хураахдаа, Нарийн далайн зүлэг хэмээх дэл нугад цуглуулж хусан уургаар гурав дахин хэмжиж тэмдэглэн адуугаа бүртгэдэг байсан гэлээ. Алба өгөх болж, түүнээ өргөж нэг хэдэн жил байцгаав. Тийн байтал зөвлөлдөж арван нэгэн отгоос нэг нэг хүнийг сонгож 11 улсыг баатар цагаан хаан, Москва хоттой гэлээ (болов). Тэнд одож их дээд хаанаас танай албат болон хамжлагдаж алтан зарлигийг тань хүлээж амаржин жаргаж суухыг ийн гуйгтун хэмээн илгээсэн нь эмээлт мориор гурван жил явж Москва хотноо баатар цагаан хааныг бараадаж халуун алтан зарлигийг хайртайгаар соёрхолдож иш зарлигийг баясгалантайгаар хүлээж гурван жил болоод, нэг алба өргөж байх болж буцсан гэлээ. Түүнээс 11 эцгийн буриад зон амгалан болж үр хүүхэд хийгээд адгуус малаа өсгөж амаржин суув. Тийн байтал Оросын баатар цагаан хаан Монголын богд хаан эв зөв баталж эгнэгт хоорондоо овоо хил тавих болж гүн Савва граф ноён зүүн Сибирь морилоод хил тавилцахын тул 11 эцгийн хорь буриад нараас хүнийг сонгож Галдууд омгийн Болдригийн Шитийг депутат авав. 11 эцгээс анхан цагт Бүүвэй бэйл хаанд тасарч үлдсэн Шилдэй занги хэмээх ах дүүдээ зоригуудыг илгээж “овоо хил тавигднам. Та нар нааш нүүж ирэх үү” гэв. Шилдэй занги очсон зоригуудаар засуул Болдригийн Шитэд захисан нь, унахуй санаваас жороо хар морь, тохохуй санаваас алтан эмээлийг авцгаагтун! гэв. Шит засуул сонсоод тааварлан ухалгүй, харин бидэнд баярхаж хэлэв зээ гэж санаад овоо хил тавилцав. Шилдэй занги нь миний захиснаар эс болов за хэмээн ах дүү нараар нийлэлдэх гэж нүүдлээр нутгаас хөдлөөд явсаар хил тавигдсаныг давж ар газраа буув. Хойноос нь нэхүүл нар элч цэргээр

ирж гэдрэг аваачаад овоо хил тавьсан тул Шилдэй зангийн толгойг цаазад оруулав. Шилдэй зангийн захисан жороо хар морь гэсэн нь Балж хэмээх тунгалаг Хар морьт хэмээх гол буй бөгөөд түүнтэй үргэлжилсэн Алтан эмээл хэмээх уултай нутгуудыг аван хил тавигтун. Би тэнд нутгийн зонтой хамтран ар тийшээ нийлэлдье хэмээсэн ямагт нууц таавар байсан аж. Түүний нь тааварлаж мэдсэнгүйгээс тэр нутгууд орхигдож, тэр хайран ах дүү нар маань алагдав хэмээн 11 эцгийн өвгөд эмгэд хэлэлцдэг байсан бөлгөө.

Овоо хил тавилцаж явалцсан тэр газрууд Болдригийн Шитийг энэ язгууртай хүн болов хэмээлдэж хори 11 эцгийн ахлагч тайж ноён болгов. Тийн уламжлан улам бүр төвхнөн суусаар өнөржиж 14 отгууд хэмээн нэрийдэгдэв. Илэрхийлбээс галзууд, гаргана, харбдүүд, хувцай, бажнай, марайд, бодонгууд, цагаан, хунгай, хонууд, халбан эдгээр 11 эцэг зон болой. Гаргана, Хүбдүүд, Хувцай гурван эцэг ялангуяа өсөж олон болсонд баруун, зүүн хэмээн нэрлэгдсэнээс 14 отог болсон гэдэг. Эдгээр хамт анаа хиа хондуур хэмээх зургантай, нэгэн ахлагч тайш ноёнтон байсаар оны список (жагсаалт нэр) хэмээх ревизэд хорин, тийн байтал нэг жил өвлийн үүц хийж арван тарган байдсан гүү алаад, ойрхныг хадны чулууны хөндийд хадгалав. Тэр өвлөөс үүсгэж адууг нь чоно тасуг үгүй маш олныг идэв. Цагаадай баян үзэлжид үзүүлбээс “их ноён дагрисын сүм дотор түүхий мах, цус оруулсны бузраас болов” гэв.

Бүх хүнийг залж хэрэг зарга хийвээс онго оруулж бөглөхдөө, хар буурын хархираа бүү үзэгд, халзан нохойн улин хуцах бүү сонсогд, хан сууж ноён, хатан сууж алтан эх би билээ гэж бөглөв. Түүнээс хойш тэр зон олон бүгдээрээ арын арван гурван ноёд ойнхны олон ноёд хэмээн тайл тахиж бүх хүнээр мөргөл хийдэг болов. Тийм байтал тэндээс нүүж урагшаа Сэлэнгэ, Үд, Түгнэ, Хилуу Инэгтэй, Ага нутгаар зургаанд хэмжиж, нэгэн зуун жаран эр саадаг улс жаран жаран зэс мөнгө, дөрвөн мянга гаран дүүш эр хүн улс болсноо, Ингэтэй ба Ага нутгуудаар байрцсан зон Нерч городод (хот) мэдэлтэй болж Агад мирская управа (иргэний захигаа) зургаан байгуулж, найман мянга гаран дүүш (хүмүүс) тасраад, хожим Агын степная дума (хээрийн хувинтай) нэг ахлагч тайш ноёнтон болов. Нөгөө арван зургаан мянга гаран дүүш нь анаа хийн степная думатай нэг ахлагч тайш ноёнтон, дээд Үдийн городод мэдэлтэй байв.

*(Ц. Дамдинсүрэнгийн Монгол уран зохиолын дээж зуун билиг
оришв. 1954., номын 537- 540-р талаас авав)*

БАЛЖИН ХАТАН

Б. хувилбар

Эрт урьд цагт дорнын нүд алдам цэлгэр талд Цагаан Лувсангийнх нутаглаж байжээ. Түүний гэргийг Сорол гэнэ. Тэднийх эрх танхи ганц охинтой юм санжээ. Арван зургаан нас хүрч гэнэ. Аав, ээж хоёр нь алс хол юманд явж, Балжин охин гэртээ ганцаараа байж гэнэ. Зөнч маягийн нэгэн шувуу нисэж ирээд өвсөн овоохойн ёдор модон дээр нь суугаад донгодов. Балжин охин “Энэ шувуун ойр хавийн айлуудын юм зөгнөв үү? Надад ёрлов уу? Ямар нэгэн хэрэг учирч, чихэнд минь сонстох нь уу?” гэж зэвүүцэж гэнэ. Тэрхүү шувуу нисэн одсоны дараахан хар царайт Дугар баатар хэмээх залуу тэднийд ирээд:

— За Балжин минь би чамд нэг юм хэлэхээр ирлээ. Тогтоон хайрлах сан болов уу? гэж гэнэ. Балжин:

— Алиахан зантай баатар минь юу сонсгох гэж ирэв дээ? Юү хэлэх гэснийгээ хэл л дээ. Сонсьё гэжээ. Дугар баатар:

— Хааны ордны хатан зэрэг танд дутаж байж магадгүй. Эзний хаант их гүрний дотор аз жаргал тань цалгиж байх цаг ойртов биш үү! Жигүүртний хаан хангарди шувуун мэт хаан баатрын бат гүрний талаар хэлмээр санагдаад ирлээ. Солонгод угсааны ноён баатар Бүүвэй бэйл ганц хүүтэй юм гэнэ билээ. Түүндээ таныг хатан болгох сон гэж таны аав ээжтэй худ ургийн холбоо тогтоохоор ирэх гэж байгаа гэнэ гэвэл Балжин:

— Ай хүчит баатар минь ааш муутай намайг эрхэм дээд эзэн хааны бэр болгох гэдэг тань ухаант хүний санаанд оромгүй үг байна. Учир гэвэл ядуу айлын над шиг хүнийг хаантан яахин тоох билээ. Таны хэлдэг үг бол “талгүй тэнгэрт утаа гаргахгүй” гэгчтэй төстэй биш үү. Ядуу намайг ингэж тохуурхсаны хэрэггүй гэмээр байна гэв. Балжины ийм шийдэмгий үгийг сонсоод Дугар баатар шалавхан гарч одох гэснээ эргэн:

— Билэг төгөлдөр Балжин минь чиний нас бага, цус шингэн ч гэсэн оюун билэг чинь үлэмж билээ. Өөртөө болон өрөөл бусдад тохиолдох учир явдлыг та юун эс андах вэ! Би дэндүү олон юм чалчлаа. Уучлаарай! Би танаар тохуурхаагүй ээ. Бусдаас сонссоныгоо л

дамжууллаа. Хоёрын хооронд гурвын дунд хов зөөсөн нүгэлт намайг өршөөж хайрла! Хичээгээрэй гээд явж одов.

Төдий л удсангүй аав, ээж хоёр нь ирэв. Балжин охин Дугар баатрын хэлснийг уйлан хайлан аав, ээждээ хэлэв.

Ээж нь хэлэх үгээ олохгүй дэмий л балмагдан буруу харан уйлж гэнэ. Гурав хоног юу ч дуугарсангүй. Хоол унд ч идэж уусангүй. Нойр нь ч хүрсэнгүй. Цагаан Лувсан:

— Халаг минь дээ. Халаг минь! Хайрт минь! Хов живд битгий итгэ! Хэрэв ураг худын холбоо тогтооно гэдэг нь үнэн юм бол юуны нь муу байх вэ? Бүү гутар! Бүү гунигла! Агт морь уях гэж сэргэ (уяа) босгодог. Худ ураг болох гэж хүүхэд өсгөдөг. Энэ бол эрдэнэт хүний ёс биш үү. Тэгэх тусмаа хаан худтай болчих юм бол эрхмийн эрхэм биш үү! Хэрэв охиныг минь бэр болгоё гэж ирэх юм бол баатар Бүүвэй бэйл алт, мөнгө, хив торго гэрт маань ороод ирэх нь тэр биш үү! гэж гэргийдээ учирлан хэлээд охиндоо: — Балжин минь! Охин минь! Эрхэм дээд хаан баатар Бүүвэй бэйлийн бэр, хан хүүгийн хатан болчих юм бол чиний алдар нэр мандаж, хувь заяанд чинь эргэлт гарна. Эдлэл, чимэглэлээр хэнээс ч дор орохгүй болох биш үү! гэж хэлээд их л додигор сууж гэнэ. Балжин:

— Эрхэм тэнгэр заяатай аав минь охиныхоо хүсэл зоригийг сонсоно уу? Хэрэв хаан Бүүвэй бэйлд балчирхан намайгаа бэр болгон өгч, оронд нь алт, мөнгө, торго дурдан мэтийн бараа авах юм бол араатан амьтны аяг зан, догшин авираас ч хэтэрснээс өөрцгүй юм болно шүү. Хэрэв хаан Бүүвэй бэйлийн бэр болох юм бол насан турш би түүний зарц боол нь болно шүү дээ. Хэрэв хаан баатар Бүүвэй бэйл намайг бэрээ болгоё гэж гуйх юм бол аав минь та өөрийн гэсэн бодолтой байх ёстой. Намайг мал мэт худалдаж, та эд юм авах ёсгүй. Хэрэв хаан Бүүвэй бэйл хадаг тавьж бэлэг сэлт өгвөл та хүний бодол хязгааргүй, малын бодол хязгаартай гэж хэлээрэй! гэв. Сорол эр нөхөртөө:

— Төрсөн ганц охиноо тэр хааны зарц болгож, бэлэг сүй тавиулья гэдэг тань юу юм бэ гэж мэгшээд:

— Тэр хаанд охиноо би өгөхгүй гэв. Өрхийн тэргүүн Лувсан:

— Хаан баатар Бүүвэй бэйл гэдэг чинь урьд нь хорь буриадыг байлдан дагуулахдаа бүсгүйчүүдийг нь хүн гэж огтхон ч үзээгүй юм билээ. Тэднийг бүсгүйчүүдийн дагуул гэж нэрлэсэн шүү дээ. Тийм болохоор хаан Бүүвэй бэйл чиний энэ үгийг нохой хуцсаны төдий ч

тоохгүй байх даа гэж зандрав. Аав, ээж хоёрынхоо эл яриаг сонссон Балжин

— Тэнгэрт наран байхгүй сан бол дэлхийд цэцэг навч ургахгүй сэн. Гэр бүлгүй хүн байхгүй сан бол үр хүүхэд, ам бүл өсөхгүй сэн. Түүнчлэн бүсгүй хүн байхгүй бол ам бүл өсөхгүй сэн. Ертөнцөд чимэг болсон хүн төрөлхтөн өсөж үржихгүй бол барагдах сан. Цэцэг навч алаглаж, хүн бүхэн амьдралынхаа эзэн болж чадах юм бол хэн тэгш жаргана гэж аавдаа эрс шийдэмгий хэлжээ.

Хаан Бүүвэй бэйл алс холын нутгаас бараа бологсдынхоо хамт аялсаар Цагаан Лувсангийн ирж бурханд нь хадаг тавьж, худ ураг бололцох хүслээ илэрхийлж дээ. Цагаан Лувсан, Сорол хоёр ёс горимыг дагаж, таваг дүрэн цагаан идээ тавьж, шүүс гарган, хонины төөлэй, архи дарсаар зочилж гэнэ. Бэр гуйж хадаг тавьсны дараа хаан Бүүвэй бэйл ховдог хомхой сэтгэлдээ дийлдэж худынхаа бэлдсэн зүйлийг чамлаж:

— Адууны төөлэй сайхан шүү гэж гэнэ. Лувсан, Сорол хоёр худынхаа хүсэлтийг хүлээн авахаас аргаггүй байдалд оров. Лувсан хурим найрын юм хийлцэж буй залуучуудад:

— Хаан худ минь адууны төөлэй зооглоно гэнэ. Хөвгүүд минь та нар аргалж үз! Ойр хавь адуу мал юу байна. Хэний ч байг хамаагүй тарган морь шүүслэн, төөлэйг нь худдаа тавихаас биш. Яая гэхэв. Сүүлд учир нь олдох биз гэв. Хөвгүүд түүнийг нь сонсоод хаан язгууртны зарлиг хойно яая гэх вэ. Шамдахгүй бол горьгүй болох байх гэлцээд санд мэнд гарцгааж дээ. Үдшийн бүрэнхий болж буйг хэлэх үү. Адууны дунд идээшилж байсан тарган байрын морийг барьж янзлаад төөлэйг нь таваглаж дээ. Хаан ч баярлаж гэнэ. Шөнөжин найрлаад, маргааш нь явах болж дээ. Хааны хүлэг цавьдар морь олдсонгүй. Шөнө төөлэй болсон нь гарцаагүй. Эл учрыг хаантан мэдмэгц царай зүс нь хувирч:

— Миний бэр болж буй Балжиныг авчирч уулзуул! гэжээ. Балжин дуудсан ёсоор ирж хаантны амрыг эрж дээ.

— Хан хүү та хоёрынхоо хэтийн хувь заяаг шийдэх гэж явж байгаа минь энэ. Хүлэг морийг минь танайхан алж, чамд зориулсан найрын шүүс болгочхож. Цааз тэрсэлсэн ийм муухай хэрэг гэж байх уу гэж арслан мэт архиран зандрав. Балжин:

— Бүүвэй бэйл хаан та дэлхий дахины хаан зэрэгтний эрхэм хир нь хөрөнгө чинээгээр тааруухан аавтай минь ургийн холбоо тогтоох

гэж манайд зорьж ирээд байгаа тань мөн л их цаазад харш шүү дээ. Хан хүүтэй сэтгэлтэй болсон Хүлэр хааны арван найман настай охиныг хүчээр түрүү барьж хатнаа болгох гэж* байгаа тань адгуусан амьтны явдалтай үнэхээр адил биш үү. Намайг нээрээ л бэрээ болгоё гэж буй юм бол адгуусан төрөлт мориндоо харамсан ингэж аашилж байгаа тань их л эвгүй байна. Худ ургийн холбоо тогтооно гэдэг бол хэн ялгаагүй эвтэй найртай байж, үр хүүхдээ айл гэр болгон төвхнүүлэх гэсэн буянт үйлс мөн байлтай. Хаан Бүүвэй бэйл та хэрэв миний энэ үгэнд тааламжгүй байвал тань далан хоёр билэг төгөлдөр ид шидээр хариулж ч болно гэж хатуухан хариулав. Хаан Бүүвэй бэйл:

“Хөөрхөн бүсгүйг хөвгүүд олох, Хөвчийн ногооны амттайг тураг олох” гэж үг бий. Энэ бол эртний өвгөдийн сургаал билээ. За яая гэхэв. Үг олдож үхэр холдох нь байна гээд төвшин царай гаргав. Балжин:

— “Ховдог хүн өөрийгөө хохироож. Хурдан саналга жаргалыг хохироох” гэж ч бас бий. Та хэдийгээр хаан баатар алдартай ч гэсэн өөрөө өөрийгөө адгуусны төрөлтөн хар турагтай адилтгалаа. Ийм болохоор та тэнэгээс тэнэг нь боллоо гэв. Энэ үг хаан Бүүвэй бэйлд өөрт нь хэдий ичгүүртэй, гутамшигтай сонсогдлоо ч гэсэн амаа хамхиад дуугүй суулаа.

Хаан Бүүвэй бэйл, Цагаан Лувсан хоёр худ ургийн холбоо тогтоон хожмын ерөөлт сайн өдөр хоёр хүүхдээ айл гэр болгож, түр хурим хийхээр тохиров. Хөөрхий Балжин аргагүй байдалд орж аав, ээждээ ийн хэлрүүн:

— Бүсгүй хүн хадамд очиж хурим хийлгэх ёстой юм болохоор яая гэхэв. Хурим хийнэ гэдэг бол хонь малын амийг таслах шалтаг болох ёсгүй. Намайг хадамд хүргэхдээ халуун цуст малын аминд битгий хүрээрэй! Цагаан идээ, амтат тивс (улаалзай цэцэгтэй цагаан төмс) жимс ногоог хуримын зоог болгоорой гэжээ.

Балжин охины хонгор хөөрхөн царай нь хар хөх болж, хурц сэргэлэн байдал нь уйтгар гунигт дарагдав. Алтан нарны гэрэл туяа үл нэвтрэх харанхуй гэрт орж үүд өрхийг нь битүүлээд, ямар ч хүнтэй огт харилцалгүй хатангидахаар тангарагласан ч юм шиг, даяанд сууж бясалгал хийж буй ч юм шиг байдалд оржээ.

Хорчин баргын удамтай хир нь хөвчийн ангуучны гэрт төрсөн, ангийн арьсан уут үүрсэн 19 настай Жин нэрт бүсгүй гурван хүнтэй цуг Цагаан Лувсангийн ирж гэнэ. Царайг нь харахад сонирхолтой ч, хачирхалтай аж. Жин:

— Бид дөрөв алс холоос танайхныг зорьж ирлээ. Хэрэг зориг маань гэвэл солонгодын хаан Бүүвэй бэйлийн хадаг тавьсны дагуу Балжин охиныг тань бэр буулгах гэж хэмээн Цагаан Лувсанд учирлан хэлэв. Лувсан:

— Охин минь салаа мод ургасан төглийн цаана байгаа шар эсгий гэрт бий. Биднээс өөр хүнтэй уулзахгүй, үг солихгүй гэж тангарагласан даа гэв. Жин:

— Очиж болох сон болов уу гэж асуув. Лувсан:

— Болно л доо. Харин чанга ярилцаж болохгүй шүү. Охин минь амиа хорлочхож магадгүй гэв. Жин дагуулуудтайгаа цуг очиж, Балжины гэрийг гурав тойров. Балжиныг гэрээс нь гаргах санаатай аяархан дуугарав. Чимээ алга. "Балжин хатантай учрах хувь заяа надад дутжээ" гэж Жин бодоод эмгэнэлтэй дуу аялав. Балжин гэрээс гараад ирж дээ. Жин:

— Төгс баясгалант хатантан минь хүн зонтой уулзахаа болиод насаа богиносгон ганцаараа гансарч суухын учир юун бэ? Даяанд сууж, бясалгал үйлдэн банди болох нь уу? Ингэж идэр залуу биеэ нарт ертөнцийн жаргалаас ангижруулахын учир юун бэ? Таны энэ хатангидал, нууц тангаргаас илүү эрхэм юм хэлье. Таны энэ насны хувь заяа зол жаргалыг бодож, солонгодын нэрт баатар Бүүвэй бэйлийг үе залгамжлан алдаршуулах тавилантай хан хүүгийн хатан болооч гэсэн урилга авчирлаа. Маргааш ургахын улаан нартай уралдан мордох боллоо гэж шууд тулгав. Балжин:

— Үүний чинь учрыг таны хэлсэн хэлээгүй гадарлаж байсан даа. Намайг гэсэн ханхүү чинь энэ гурвын аль нь вэ? гэв. Жин:

— Энэ гурвын хэн нь таны сэтгэлийг илүү татаж байна вэ? Тэр нь л таны насны хань гэв. Балжин дүрсхийн уурлаж:

— Үнэн сэтгэлээсээ насныхаа хань болгоё гэж зорьж ирсэн хүн байгаа юм бол надад ямар нэгэн хэлбэрээр элэгсэг л хандах ёстой сон. Тийм хүн ирээгүй бол та нар надад гай тарих гэж ирсэн биз гэхэд хилс болох байлгүй. Залуу бүсгүй Жин та энэ гурван залуутай нөхцөж, аяар холын харь орноос эр эмийн хэргээр яваа тань таны завхай зайдангийн гэрч биз. Энэ бол өөрийн чинь биед ямар ч ашиг өгөхгүй. Хожим л үүнийхээ нүглийг мэдэх болно доо чи гэв. Хаан Бүүвэй бэйлийн элч Жин хажуу дахь залуугийнхаа чихэнд:

— Дээд язгуурт хан хүү Дай-Хун та би эрхэм таны насны хань болох хүн мөн гэж хэлээч! Таны үг Балжин хатны чихэнд таатай

сонстох байх. Таны үг Балжины сэтгэлийг догдлуулбал нь та дахин ямар нэг үг хэлээрэй! Хэрэв тэгэхгүй юм бол нэг толгойноос хоёр тийшээ ургасан эвэр шиг дахиад хэзээ ч уулзаж чадахаа болино шүү гэж шивнэв. Хан хүү Балжинд дөхөж очоод:

— Би хан хүү мөн гэв. Балжин Дай-Хуныг дагуулаад гэрт оров. Тэгээд дуугүй хэсэг сууснаа:

— Хан хүү мөн л юм бол одоохон гэртээ харь! Хэрэв надтай цуг харих юм бол ядуу хүний охинтой хамт явж байгааг чинь хүмүүс мэдэж ичгүүртэй хэрэг болно. Хэрэв тэгвэл тань би хожмын нэг өдөр зөн билгийн хоосон үзэгдлээр очиж магадгүй гэв. Дай-Хун сэтгэл уяран, хайраа илчилж учирлав. Балжин:

— Хан хүү та надад үнэхээр хайртай юм бол түрүүн дагуулсан хорь буриадуудыг хаан эцгийнхээ мэдлээс гаргаж өөрийнхөө мэдэлд ав. Тэгэх л юм бол би таны хатан нэр зүүж явах болно гэсэн болзол тавив. Балжины энэхүү болзлыг хан хүү зөвшөөрөөд цуг яваа хүмүүсийнхээ хамт буцав. Цагаан Лувсан, Сорол хоёр хайртай ганц охиноо хаан Бүүвэй бэйлийн бэр болгон хүргэж өгөв. Охиныхоо хэлсэн ёсоор хонь малын аминд хүрэлгүй, гурил будаа, жимс ногоо, цагаан идээ, архи дарс бэлтгэв. Хурим найр арван нэгэн өдөр үргэлжлэв. Сорол:

— Санаж сарвайж явдаг ганц охин чамайгаа арван зургаатайд чинь харьд өглөө дөө гэж цурхиран уйлж амаараа газар үмхэж үхэтхийн унав. Цагаан Лувсан сандран нутаг усандаа алдартай Янжуур хэмээх эмгэнийг залж авчрав. Янжуур:

— Эр эм хоёр нийлж айл гэр болно гэдэг бол хорвоо ертөнцийн жам юм. Хүн болж төрсний, залуу насны жаргал билээ. Хэрэв хадамд очсон охиныхоо хойноос гэнхэрсээр байгаад өвдөх юм бол таны гэрийнхний хувь заяа өөдлөхгүй. Та нар хаан худтайгаа тогтоосон ургийн холбоогоо бэхжүүлж, хан хүү, хүргэнээ үрийн ёсоор энхрийлж явах ёстой шүү. Хэрэв охин чинь та нартаа хоргодоод гэртээ хөгшрөх юм бол сүүдрээсээ өөр нөхөргүй явсаар насаа элээнэ гэж Соролд хэлэв. Сорол жаал тайтгарчээ. Нөгөө хурим найр үргэлжилсээр. Хорь буриадын арван нэгэн овогтноос охиндоо инж болгон өгөв. Сорол цагаан идээний дээж аяга дүүрэн сүү мэлтэлзүүлэн барьж:

— Хайрт охин минь 16 нас хүртлээ аав ээжийнхээ дэргэд эрх дураараа өслөө дөө. Одос харийн хөвгүүний эхнэр болох цаг чинь болжээ. Бүсгүй хүн гэрээсээ гарч, хадамд очихдоо эхийн цагаан сүү,

идээний дээжийг эрхэмлэн амсах ёстой! Энэ бол монгол угсаатны эрхэм ёс. Үүнийг амс! Энэ сүү эх нутгийг чинь насан турш сануулж явах болно гэж охиндоо хэлээд энх амгалан, зол жаргалын ерөөл тавив. Цагаан Лувсан эх нутгийнхаа янз янзын шороо, чулууг унаган өнгөтэй хив торгоор нандигнан ороогоод, Балжинд өгч:

— Охин минь насан турш сэргэлэн цовоо, өөдрөг сэтгэлтэй яваарай гэж ерөөв. Хурим өндөрлөв. Балжин хатан:

— Аав ээж хоёр минь өдий хүртэл энхрийлэн хүмүүжүүлсэн ачийг тань хариулж чадалгүй харийн хүний мэдэлд очлоо доо. Бүсгүй хүн болж төрсөн энэ биедээ л гомдном. Халаг минь. Халаг. Би чинь энд эд бараа шиг л үлдлээ. Ачит ээж минь та нусгайрахад нусыг минь хэлээрээ долоож, халуурахад халууныг минь элгээрээ татаж, нойр хоолоо үл хайхран ангир шар уургаа шимүүлж намайг өсгөсөн шүү дээ. Ээж минь дээ! Ээж минь! Аав, ээж та хоёроосоо амьдаараа хагацах цаг ингэж л ирдэг юм байна даа. Яах ч гэх вэ дээ. Ухархай хоёр нүднийхээ нулимсаар гаслангийн далайг нэмэрлэж явахаас даа гээд охин ихэр татан орилов. Хажууд байсан заргач мэргэний охин Соронзон Дулам:

— Тэнгэрийн наран дэлхийг тойрон цэцэгт Замбуулинг гийгүүлнэ. Алдарт суут эхнэр төрөлт Балжин хатан та зөн билгийн хий үзэгдлээр аав, ээжийгээ үдэж мордуулаад ийн дуулруун:

*"Энэ дэлхийн цэнгэлэгт
Энхрий та нарыгаа мордуулаад
Харь газарт үлдэхдээ
Ээж аавыгаа яанам би.
Ингэн тэмээний ботго
Эхээсээ салах нь хайран
Эрээн янзагатай зүрийг
Хорлолгүй өнгөрөөгөөрэй!
Янзагаан дагуулж яваг л
Эхийгээн дагасан унагыг
Ижил дунд нь манаарай!"*

Энэ бол Балжин хатны сүүлчийн дуу юм гэнэ билээ.

Солонгодын язгуурын баатар Бүүвэй бэйл бэр буулгах үедээ буриадуудыг хан хүү Дай-Хуныхаа мэдэлд шилжүүлсэн юм гэнэ билээ. Тэгээд Дай-Хун тайж Балжин хоёр хүний ёсоор айл гэр болж солонгод

нутгаас дайжин нүүсээр хорь буриадын хэзээний нутаг Онон голоор нутаглаж тэндхийн ахлагч буюу эзэн нь болж гэнэ. Хоёул ижилдэн дасаж овоо хэдэн жил ая тухтай аж төржээ. Тэгтэл Бүүвэй бэйл хаан, Дай-Хун хан хүү хоёрын хооронд хүн төрөлхтөнд байж болшгүй нэгэн ичгүүрт хэрэг гарчээ.

Хатан нь нас барж, өөрийн албат зарц язгууртны гоо бүсгүйг Бүүвэй бэйл хаантан хатнаа болгожээ. Дай-Хун хүү хойд эхтэйгээ сэтгэлтэй болж гэнэ. Балжин хатан үүнийг мэдмэгц сүйт нөхөр Дай-Хундаа:

— Эхтэйгээ ичгүүргүй наадан, бие биеэ харилцан энхрийлэлцэж амрагладаг чинь юуных вэ? гэж шуудхан хэлж дээ. Эх, бэр хоёр таарч тохирохоо больж, бие биеэ харах ч дургүй болцгоож дээ. Дай-Хун арван нэгэн эцэг албат зоноо дагуулан нүүж Нэршүүгийн хавь Хөхөлбөрийн хөвчөөр нутаглав. Нөгөө зарц байснаа хатан болсон бүсгүй Дай-Хуныг мөрөөдөн байж ядахдаа:

— Хаан хүн албатдаа, эр хүн эмдээ захирагдах цаг болоо юм уу? гэж Бүүвэй бэйл хаанд тунирхав. Бүүвэй бэйл:

— За юу болчхов гэж хариу лавлажээ. Хатантан:

— Чи л болоод мэдэхгүй байгаа байх. Төрсөн ганц хөвгүүн чинь эмдээ толгойгоо мэдүүлээд, Хөхөлбийн хөвчөөр нутаглаж явааг гэв. Бүүвэй бэйл гэнэт мэдсэн мэт уурлан, хүү бэр хоёртоо элч илгээв.

— Дай-Хун тайжийг албат зонтой нь хамт авчирцгаа! Балжин хатан бэрийн баруун хөхийг нь огтолж хая! Толгой түрүү, үе мөчийг нь тасар огтлон мөн хаяарай! Морийг нь алж сийчин, эмээлийг нь хэмхчин түүнчлэн шидэцгээ! гэж хатуу зарлиг буулгав.

Балжин хатан цагаан цас болон хувирав. Бүүвэй бэйлийн элч, цэргүүд түүнийг олсонгүй. Дай-Хун тайжийг албат зонтой нь хураан аваачиж гэнэ. Хаантан хилэгнэж, хэрэв Балжиныг олж ирэхгүй юм бол тань та нарын толгойг авна гэж заналхийлээд дахин цэрэг жанжин болгон явуулав. Балжин хатан ус болон хувирч гэнэ. Түүнийг эс олов. Доошоо оръё газар хатуу гэгчээр цөмөөрөө сэтгэл харанхуйлан уйтгарт нэрвэгдэж дээ. Тэдний эхнэр хүүхдэд ч өнчрөл хагацал заналхийлж түүнийг Балжин хатан зөнгөөрөө мэдээд өрөвдөж мөн биедээ биелэн:

— Хаан эзнийхээ зарлигийг давах ёс та нарт байхгүйг би мэдэж байна. Та нар зарлигийг нь ёсоор болгоцгоо! гэв.

Хаан Бүүвэй бэйлийн жанжин цэргүүд өнчин ганц ишгэн дээр цугларсан өлөн боохойнууд шиг тамлан хороогоод үе мөчийг нь

огтчин хаяж гэнэ. Тэр нь Балжин нуур гэж нэршсэн гэнэ. Түүнчлэн Балжин толгой, Алтан ёдорт, Хар морьт, Алтан эмээлт хэмээх газрууд одоо ч Ага нутагт бий гэнэ билээ.

Ийм үйл явдал болох гэж буйг зөн билгээрээ мэдсэн Балжин хатан хаан Бүүвэй бэйлийнхэн цэрэглэн айсуйг сонсмогц сэтгэлээ барьж чадалгүй Дай-Хунд ийн хэлрүүн:

— Балжин нэрт би чинь 16 настайгаасаа одоо хүртэл журамт гэргийн ёсоор явлаа. Хань нөхөр минь болсон хан хүү чамдаа л гомдном. Төрсөн эцэг Бүүвэй бэйл, түүний Дай-Хун та хоёр нэгэн бүсгүйг тэлээлж хатнаа болгох зорилготой байжээ. Энэ гутамшигт хэрэг тань олон жил үргэлжилж ирсэн учраас та хоёрын дунд нүгэлт эхнэрийн жөтөөний бай болж насны минь эцэс ирлээ хэмээн өрөвчхөн сэтгэлт хатан зоригт Балжин хатан хэлсэн гэдэг.

БАВЖ БАРС БААТАР

Эрт урьдын цагт дорнын уудам тал нутагт юм санж. Хар улиадынхан (зөрчид буюу манж нар) их л омогшин ийш тийшээ үсчин, дайн дажин дэгдээж байж гэнэ. Буриадууд түүнээс нь дайжин нүүсээр Онон мөрний орчмоор нутаглаж дээ. Бэх-Бөх эхнэр хүүхэдтэйгээ хамт гайгүй байлгүй дээ гэж бодоод хар бууцандаа үлджээ. "Ган гэх нохойгүй, газар гишгэх малгүй энэ муу яав гэж" бодоод улиадууд тоосонгүй. Бэх- Бөх харганаар нум, хартганаар сум хийж туулай зурамхан авлаж, эхнэр нь баян улиад хамниганы хамаг хүнд хүчир ажил хийж, өл хоол залгана. Бэх-Бөх нэгэн өдөр анд явж байгаад хээрээс нум сум олж гэнэ. "Манайхны л нэгэн баатрынх байх" гэж бодоод гэртээ авчран нууж гэнэ. Их хүү Бавж нь наймтай, бага хүү Хонтоолой нь долоотой болж гэнэ. Бавж баян айлын зуудаг нохойтой ноцолдож гар хөлөө уруулан, мод чулуу зөөж булчин шөрмөсөө нэтгэрүүлсээр хатуужиж бие нь чулуу шиг болж хир баргийн юм тоохоо больж гэнэ. Нэгэн өдөр аав ээж хоёр нь эзгүй, хоёр хүү гэртээ тоглож байжээ. Жаахан бондгор юм ганзагалсан цагаан морьтой хамниган тэднийд иржээ.

— Аав чинь хаана очсон бэ!

— Анд явсан.

— Ээж чинь?

— Эзнийд. Та аав, ээж хоёроор минь яах нь вэ?

— Яах ч үгүй. Аав чинь тамхинд дуртай байх аа! Тамхи авах сан болов уу гэж авчирсан юм сан.

— Өө тийм үү. Тэгээд тамхинаасаа надад өгөөч!

— Яах нь вэ?

— Татъя.

— Ходоодондоо хийх юмгүй байж бас тамхи татна гэнээ! Баян хүний унага эмнэг. Барлаг хүний багачууд хомхой гэдэг юм шүү. Амныхаа салиаг арилгаж гүйцээгүй, бас сохор зоос ч үгүй байж тамхи татах санаатай. Их зантай эд бол! Нөгөө хамниган ингэж хэлээд яваад өгчээ. “Эдэнд ингэж дандаа дээрэлхүүлж байхдаа яадаг юм бэ” гэж Бавж бодоод, аавынхаа нуусан нөгөө нум сумыг авч хөвчлөн тамшаагаад нөгөө хамниганыг бүсэлхийгээр нь тас харвачхаж гэнэ. Аав ээж хоёрыгоо орой ирэхэд нь болсон явдлыг нэгт нэгэнгүй хэлж дээ. Бэх-Бөх одоо л хэрэг бишдэх нь гэж бодоод, тэр шөнөдөө бух модон тэргэндээ шар эсгий овоохойгоо ачиж, эхнэр хүүхдээ суулгаад, чөдрийн ганц морио хөллөн умрыг зорьж гэнэ. Гурван хоног өдөржин шөнөжин явж Онон мөрөн хүрч дээ. Одоо нэхэж ирэхгүй буй за гэж бодов. Тэндээ нутаглав. Намар бүр ээж нь сүл, гүгэс малтаж, мангир, гогод түүж хатаана, үүцэлнэ. Аав нь өдөр бүр нөгөө л туулай зурам авлана. Он, сар улиран өнгөрсөөр дөрвөн жил ард хоцорчээ. Бавж 12-той, Хонтоолой 11- тэй болж дээ. Намрын нэгэн налгар өдөр санж. Аав, ээж хоёр нь тус тусынхаа ажилдаа яваад эзэнгүй, хоёр хүү гадаа тоглож байв. Юун хүмүүс юм болдоо гэсэн чинь улиад хамниган байж гэнэ.

— Та нар энд оргож ирээд байгаа вий гэж зандран гэрийг нь шатаагаад хоёр хүүг ална гэж заналхийлэв. Бавж:

— Би та нарын дайсан болохоос биш миний дүү та нарын өмнө ямар ч гэм хийгээгүй шүү дээ. Хэрэв та нар өшлийг өшлөөр авъя гэж ирсэн юм бол намайг ал! Харин тэгэхдээ нэг гуйх юм байна. Аав, ээж хоёрт минь миний хүүрийг битгий харуулаарай. Гэрээс минь хол, хүн амьтан олохооргүй газар аваачиж ал! гэжээ. Хамнигад:

— За яах вэ? Хэлснээр чинь больё гэжээ. Бавж хүү муу сайн навтсаа ороосон нөгөө нум сумаа бариад алхчхаж. Явсаар байтал жижигхэн бор толгой дээр гарав. Туналзан урсаж буй Онон, униартан цэнхэрлэсэн шугуйт хөндийг харж зогссоноо:

— Намайг гэж холоос зорьж ирснээрээ та нар түрүүлнэ үү гэв. Нөгөө хамнигад нэрэлхэв бололтой:

— Алуулах гэж байгаагаараа чи түрүүл гэв. Тэд арван хоёул ихэмсэг байдалтайгаар зогсоцгоож байлаа. Бавж хүү есийг нь таширлан харваадхаж. Үлдсэн гурав нь ум хумгүй зугтаж гэнэ. Бавж, үхсэн нэгнийх нь морийг барьж унаад уухайлан хөөж гэнэ. Гүйцэв. Гурвуулынх нь гарыг хуга мушгин, бүсэнд нь хавчуулаад:

— За ингээд харьцгаа! Намайг ингэчихлээ гэж хэлээрэй гэв. Түүнээс хойш улиад хамнигад олон удаа цэрэглэн дайрч гэнэ. Нэгэн удаагийн дайралтын үеэр нь Бавж Их баатар уулын орой, Хонтоолой Бага баатар уулын оройд отож, холбоо хоёр уулын дундах хөтлөөр дайсныг алхуулсангүй. Бавжхүү нэрд гарч хамтран тэмцэгч олонтой болж гэнэ. Тэдний зарим нь хамниган эхнэртэй юм санжээ. Тэднүүс эр нөхрөө хадмуудаа өмөөрөн, улиадуудын сүрэг дотор орж хэдийд яаж довтлох, хэрхэн тулалдах гэж байгаа арга мэхийг нь сэм мэдэж Бавжтанд цаг алдалгүй мэдээлж байв. Дайсны шоргоолж шиг олон цэрэг зуут, мянгатаараа айсуй гэнэ. Манан будантай ч өдөр байсанж. Жагсаалын хажуугаар ихэмсэг зантай ханхалзан яваа жанжныг бүсэлхийгээр нь тас харвачихжээ. Цэргүүд нь бутгаа сандаалгасан алаг шоргоолж шиг бужигналдана. Харж байхад инээдэмтэй ч, өрөвдөлтэй ч харагдаж гэнэ. Бавжтан тэдний эмхрэхээс түрүүлэн тал талаас нь харваж гэнэ. Сандарсан дээрээ сандран, амьд үлдсэн хэд нь амь наана, там цаана зугтаж дээ. Амь дүйсэн, аюул тулгарсан цагт ачтай мэдээ өгсөн хамниган бэрээдүүдээ үеийн үед буриад харчуулын үерхэл, мах цусны тасархай болон, үр хүүхдээ өсгөн үржиж яваарай гэж Бавж ерөөгөөд, чадлынхаа хэрээр хишиг шан хүртээж дээ. Буриад зон ч аюулаас олон удаа аварсан Бавжийг Бавж барс баатар гэж өргөмжлөн үеийн үед тийн алдаршуулжээ.

Улиад хамниганы дайралтаас сэрэмжилж Онон мөрний цутгалан Уд голын урд биеэр бэхлэлт саад хийж гэнэ. Үхрийн дайтай хэвтээ, босоо чулуунуудыг бамбай болгон байрлуулжээ. Хэрэв дайсан довтлон халдвал хажуу талаас нь шиднэ гэж тэвэр чулуунуудыг бэлдэж дээ. Одоо ч гэсэн тийм домог бүхий чулуу тэр нутагт бий. Баатар зориг, бяр тэнхээ, өргөмж цолдоо эрдсэн ч юм уу, бэхлэлт сааддаа найдсан ч юм уу, бүү мэд Бавж барс баатар нэгэн удаа сэрэмж алдан дайсанд бүслэгджээ. Бавж барс баатар аргагүйн эрхэнд нарсан түгэлд бүгцгээж дээ. Шөнө харанхуй, тэнгэр бүрхэг, бороо орж гэнэ. Ийм шөнө тэр муу Бавжтан хаа холдов гэж. Маргааш өглөө ургахын улаан нарнаар хүйс тэмтэрье. Бавжийг амьдаар нь барьж аваад уушги, зүрхийг нь сугалъя

гэж тохиролцжээ. Бавжтан нарс мод болгоны ёроолд давирхай, шилмүүс ихтэй мөчир цуглуулан гар өрджээ. Олуул байгаа мэт чанга чанга дуугаралцан, заяа авааг аялцгаажээ. Шөнийн сонорт дуу чимээний тодыг, галын гэрлийн сүртэйг хэлэх үү! Дайсан “Бид бас Бавжийн арга мэхэнд орчхов биш үү!” гэж үймэлдэв. Тэрхэн самбаагаар Бавжтан бүслэлтээс гарч гэнэ. Түүнээс хойш тэрхүү түгэл (төгөл) ялалтын уухай цэрэг нарс гэж нэршсэн юм гэнэ билээ. Одоо ч тийм нэртэй нарсан түгэл тэнд бий.

Бавж тэндээ амар тайван тухтай аж төрөхийн* аргаггүй болж, Хөхөлбий рүү (хөвч) нүүцгээв. Тэнд олон жил ч болж гэнэ. Бавж барс баатрын нас ч ахиж гэнэ. Нэгэн өдөр гэртээ байж байтал морин төвөргөөн сонстов. Ойртон ойртсоор гадаа нь ирэв. Чимээг нь сонсвол улиад хамниган бололтой.

— Бавж барс баатар чи айгаагүй бол гараад ир! хэмээн хашхиралдав. Бавж барс баатар огтхон ч сандарч тэвдэлгүй:

— Хаанаас яваа, юун улс вэ? Хэрэг зориг хэнд вэ? гэж гэр дотроосоо хашхирав.

— Арван таван салаа эвэртэй харжгар халиун буга Онон голыг уруудан явна гэнэ. Сонссон уу? Цуг явж түүнийг намная гэв. Арван таван салаа эвэртэй аржгар халиун буга гэж үнэхээр бугыг биш, харин буриад, өзөөн, өмнөөс дүрвэж ирсэн барга, хамнигад болохыг Балж тааж мэдэв. Тэднүүс буриаддуудтай ижилдэн дасаж авласан ангийнхаа мах, утгасан хувин ус, түүсэн тэвэр түлээгээ хуваан хэрэглэж яваа юм санж. Бавж барс баатар хуяг дуулгаа өмсөв. Нум сумаа ч авав. Гэрээсээ гарав. Нум сум агссан улиад хамнигад гэрийг нь хэдэн давхар бүсэлжээ. Бавж барс баатар тэднээс сүрдэж балмагдсангүй:

Хэрэв үзэлцье гэж бодож ирсэн бол үзэлцье. Харвалдъя гэж ирсэн бол харвалдъя гэв. Харвалдав. Тулалдав. Дайсны олонх нь гулдайн унав. Үлдсэн хэд нь дутаан зугтав. Түүнээс хойш хамнигад бараг өдөр бүр уулгалан дайрч амар заяа үзүүлэхээ болив. Арван нэгэн эцгийн буриаддууд аяга цайгаа хуваан ууж ижилдсэн өөр бусад овог угсааныхантай зөвлөлдөн, улиад хамнигантай тулалдахаас өөр аргагүй боллоо гэж тохиролцож дээ. Гурван хоногийн дараа мандахын улаан нарнаас Нэршүүгийн (Нерчинск) Цагаан тугалгат хэмээх толгодын оройд учран тулалдахаар болж гэнэ. Тэр цагаас хойш гурав хоногийн турш улиад хамнигадын ой модноос олон цэрэг цуваа цуваагаараа өдөржин шөнөжин ирж буй гэнэ гэсэн цуу тарав. Тэрхүү цуурхлаас

сүрдсэн олон айл бие биеэ уруу татан баруун хойшоо цай хоолоо тухтай буцалгах завгүй нүүцгээж гэнэ. Ядаж тэр тухайгаа Бавжтанд ч дуулгасангүй Бавжтан нь түүнийг мэдсэнгүй. Болзсон болзоондоо үүр цайж холын бараа харагдах төдий болж байхад Бавж барс баатар болзоот газраа очиж гэнэ. Цөөхөн хүн цуглаж дээ. Тийн байтал улиад хамнигадын шороон түмэн цэрэг Нэршүүгийн баруун гар талын хөндийгөөр цувж, болзоот толгойг бүсэлж гэнэ. Ургахын улаан нарнаас эхлээд үдшийн бүрий болтол нум сумны шунгинаан, дүгнэнээн, балт сэлмийн харшилдаан ер тасарсангүй. Хөндий үхдэлээр дүүрчээ. Тэр хавиас зунжингаа өмхий ханхалж байсан юм гэнэ билээ. Түүний улмаас Өмхий хөндий гэж нэршжээ. Одоо ч тийм нэртэй юм гэнэ билээ. Бавж барс баатар дайны талбарт ганцаараа үлдэж дээ хөөрхий. Сум нь дуусаж гэнэ. Наран шингэж, харанхуй болж. Дайсны амьд үлдсэн хэд бүслэлтээ хумьж, гэхдээ шууд дайрах зориг нь хүрсэнгүй. Сум нь мөн л дууссан бололтой. Маргааш нь мандахын улаан нарнаар амьдаар нь барьж шөрмөсийг нь сугалья гэлцэв. Дайсан тийн байхад Бавж барс баатар сэлмээрээ өвс харгана цавчиж цуглуулан золиг (өвсөн хүн) хийгээд, хуяг дуулга, дээл хувцсаа өмсгөн морин дээрээ тавьж бэхлэв. Сульдсан морь нь хөдөлсөн ч үгүй. Мориныхоо ууц хондлой, толгойг илж, сүү үнэртсэн хошууг нь үнсээд Бавж барс баатар өөрөө бараг чармай нүцгэн шөнийн чийгт өвс, харганын ёроолоор мөлхөхдөө мөлхөж, элэгдэхдээ элэглэсээр дайсны бүслэлтийг нэвтрэн гэртээ очиж гэнэ. Зон олныхоо дүрвэн нүүснийг сая л мэдэв. Тос нэвчсэн борц зажилж, булгийн хүйтэн ус залгилав. Нүднийхээ хорыг гаргах гэж зүүрмэглэсэн ч үгүй. Багад нь аавынхаа хээрээс олж авчирсан нөгөө нум сумыг нандигнан хадгалж явсан юм санжээ. Түүнийгээ аваад авид, дүрвэгчдийн хойноос явж дээ. Аль асга хад, гацаа ширэнгэ ихтэй газраар мацсаар дүрвэгсдийг гүйцэж гэнэ. Дүрвэгсэд тувтам хөтлөөр даваа сэтэлж, тунга газраар зам гаргаж, цасан дуулгат уулсын онийн цасыг хайлтал, тэмээдийнхээ өвдгийг цэврүүтгэл, морьдынхоо туурайг сэтэртэл, хониныхоо хоншоорыг холтолтол нүүсээр Жимст нурууг давж гэнэ. Үд, Хёлго, Цүх гол, Ярууна, Хорго, Архирай нууруудын сав хөндийгөөр нутаглаж гэнэ. Төөрсөөр төрөлдөө гэгчээр Онон, Хэрлэнгийн эхээр Хан Хэнтийг мөн л үйл тамаа үзэн явж давж ирсэн ах дүү арван нэгэн эцгийхэнтэйгээ ч нийлж дээ. Бавжтан Хөхөлийн хөвчөөс улиад хамнигадын дайралтаас зугтаж, Жимст нурууг даван, ой ширэнгэ, намаг шаврыг туулж олон

арван хүүхэд хөгшдөө алдаж эндсэн сэн бол анх Түшээт ханы бэрийн инж гэж хүргэгдээд, сүүлд нь Сэцэн ханы албат гэгдэж байсан тавангууд манж амбатан, Дэлэн ноёнтны эсэн бусын хардлага, сэрдлэг алба гувчуур, эрүү шүүлтэд нэрвэгдэн тэсэхийн аргаггүй болж сэм нүүгээд мөн л Бавжтанаас дутуугүй хохирч сүйдэж явж энд ирсэн юм санж.

Хорийн арван нэгийн эцгийнхэн тэнд нийлээд амар түвшин удаан төвхнөж чадсангүй бас л нүүжээ. Ганц гүүнээс өөр уналгагүй нэгэн өвгөн нутаг сахин үлдсэн гэнэ. Өднө, Сөднө хэмээх хоёр хүүтэй юм санжээ. Ганц гүүний нь унага дөрвөн хөлтний тоосыг магнайдаа хүргэдэггүй хурдан хүлэг болж ойр хавьдаа алдаршжээ. Өвгөн ч учрыг нь сонсож. Аавынхаа хэлснээр Өднө, Сөднө ч учрыг нь сонсож. Өднө, Сөднө хоёр хурдан хөлөгтөө сундалдаад дүрвэгчдийнхээ хойноос шамдаж гэнэ. Тэдэнтэйгээ уулзаад хамаг учрыг тоочиж гэнэ. Сэцэн ханыхан цэрэглэн довтолж гэнэ. “Халхчууд” ингэж цэрэглэмгүй сэн. Бид тэдэнд гэм хийсэн биш. Хачин юмаа. Харин улиад хамнигадын (зөрчид) өдөөн хатгалга, гүтгэлэг, турхилга байж магадгүй. Яая гэх вэ мэдсээр, харсаар байгаад хядуулалтай биш” гэж Бавж барс баатар хэлж гэнэ. Тэгээд уран арга хэрэглэхээр шийдэж дээ. Модоор нум сум хийлгэж гэнэ. Өвсөөр маш олон золиг (зарим домогт 100 гаруй гэж бий) зарим нь хуяг дуулгатай, нум сум, хоромсого, саадаг агссан байдалтай бэлтгэж гэнэ. Дааган шүдлэн, гүү байдсыг ялган адуу болгоны нуруунд золгио мордуулаад балт сэлэм, нум сум бариулаад айсуй дайсны эсрэг тууж гууглан хөөж гэнэ. Дайсан ч хүмүүсийн гууглах, уухайлахыг сонсоод тэнгэр тулам улаан тоос гараад ирэхийг хараад сүрдэж дээ. “Бид эднийг яавч дийлэхгүй” гэсэн бодолтой хоромхон зуур мориныхоо амыг эргүүлэн зугтацгааж гэнэ.

“Хашир хүн гэж хаширсан хүнийг хэлдэг” гэж шүү дээ. Бавж барс баатар эл арга мэхэндээ бардсангүй, ялалтдаа тайвширсангүй, харин болзолгүй тулалдаанд агт морьд, зэр зэвсгээ бэлдэж гэнэ. Хударын шилийн байцуудад эргүүл харуул ч гаргаж гэнэ. Тийн байтал Өднө, Сөднө хоёрын аавынх нь ганц гүүгээ алдчихжээ. Өвгөн хоёр бэрээ эрэлд явуулжээ. Хоёр бүсгүй ийш тийшээ харуулдсаар яваад голын эрэг дээр махчин шувууд үймэлдэж байхыг ажиглаад очиж гэнэ. Гүүг нь чонон идчихжээ. Имтэй чихийг нь гэрч болгон огтолж аваад махнаас нь шарж идье гэлцэж модны мөчир цуглуулан гал түлж дээ. Шугуй дээгүүр тунарсан утааг Бавж барс баатрын харуулынхан хараад

сэм хүрээд очив. Нөгөө хоёр бүсгүй ч үнэн учраа хэлж дээ.
Харуулынхан хоёр бүсгүйг нөхөдтэйгөө аваачиж уулзуулжээ.

Тэгтэл нөгөө золигууд (өвсөн хүн)-аас айж зугтсан дайсны цэргүүд хүч нэмэгдүүлэн довтолж гэнэ. Бас л алаан хядаан. Намрын наран баруун тийш гудайж, оройн сэрүү болж байхад тулалдаан завсарлав. Аль аль талын цэргүүд түр амсхийж гэнэ. Хойд уулын хяр дээгүүр хун шувуу галуун цуваагаар сүрэг сүргээрээ ганганалдан гарч ирж гэнэ. Дайсны цэргийн олонх нь тийнхүү тэнгэр бүрхэм олон шувуу, хунгийн сүргийг үзэж сонсоогүй учир эхлээд гайхацгаажээ. Гайхал нь айдас болон хувирч гэнэ. Эдний уг гарал ээж нь тэнгэрийн дагина хун шувуу юм гэнэ билээ. Тэнгэр нагац нар нь зээ нартаа туслах гэж цэрэг ирүүлэв биш үү гэлцээд зарим нь тайлаад тавьчихсан хуяг дуулгаа ч авч амжилгүй зугтаж гэнэ. Хорийн арван нэгэн овгийн буриадууд амь эрсэн агшинд хун шувуун ээж минь, хун нагац маань биднийгээ аварлаа. Ачийг нь үеийн үед мартахгүй гэж “хун шувуун гарвал минь, хусан модон сэргэ минь” хэмээн хурайлан дуудаж гэнэ. Буриад зон хун шувууг хайрладаг, хүндэтгэдгийн нэгэн учир ийм юм санж.

Зарим домогт улиад хамнигадын (манжийн) ноёд тайж нар эсэн бусын хов зөөж өдөөн турхирч буриад, халхыг хооронд нь хядалцуулж байсан гэж бий. Энэ ортой байж магадгүй. Учир нь Бавж барс баатартай холбоотой домгийн үүсэн гарах үеийн үймээн самуун, дайн дажин орос- манжийн 1688 оны Нэршүүгийн гэрээ, түүний үр дагавар, Халхын лам ноёд, манжийн Энх-Амгалан хааныг дагаж өөлдийн хөдөлгөөн дарагдаж, Манжийн хаан тэднийг хүйс тэмтрэх бодлого явуулсан түүхэн аймшиг, эмгэнэлт үйл явдлын үеэр болсон бололтой.

(Г. Жамсранжавын “Бодолын солбицол” сонинд хэвлүүлснээс авав)

ХЭРМЭН ЗАМЫН ДОМОГ

Эрт урьдын цагт гэнэ. Эзэрхэг манжийн амбан ноёд эх нутгийг минь түрэмгийлэн байсан үе гэнэ. Илжгэн чихт хаан гэж алдаршсан Манжийн нэгэн амбан их говийн дундуур гарсан өргөн замаар ирж очдог байж гэнэ. Харгис хэрцгий тэр амбаныг харсан хүн бүхний инээд хүрмээр сарьсан багваахайн далавч шиг салбайсан урт дэлдэн чихийг сэм шоолдог байжээ. Дээрэлхүү харгис амбан дэвэн дэлхийн амьтнаас дэлдэн чихээ нуух гэж дэндүү их хичээх тул алсын аянд

гарахдаа ч албат зарц нараа замын хоёр талаар зэрэгцүүлэн жагсааж зээтүү хүрээр шороо чулуу цацуулан зэгсэн нууцгай морилдог байсан гэнэ.

Ард түмний зүрхийг шаналгасан айхавтар сүрхий нэг алба бол үсийг нь авч өгсөн хүнийг, амьтан хүнд дэлдэн чихний тухай тараачихаас нь болгоомжлон амийг нь хороодог байжээ. Ийм учир амбаны зорчдог замын ойр орчмоор айл амьтан нутаглахаа болиход амбан аргаа өөрчлөн айлын ганц хүүгээр үсээ авхуулж байхаар болж гэнэ.

Нэгэн удаагийн үс авах ээлж ядуу эмгэний ганц хүүд ноогдоход эмгэнэлт энэ албанд тохоогдсон хүн эргэж ирдэггүй болохоор уйтгар, гунигт автагдсан ч эрх биш нэгэн арга сүвэгчлэх хэрэгтэй болжээ. Угаас ядуу зүдүү амьдралд талхигдсан эмгэний ухаан санаанд нэгэн уран арга сөрж атга чимх арвайн гурил айл амьтнаас цуглуулж, арав таван ямааныхаа сүүгээр амт оруулан зуурч хэдэн бөөрөнхий үрэл болгон хатааж гэнэ. “За миний хүү эр хүний арван гурван мэх гэж байдаг гэдэг шүү дээ. Ээж нь нэг арга нэмье. Амбаны үсгийг авч байхдаа энэ үрлээс амандаа хааяа нэгийг хийж, гараасаа алдсан болж ганц хоёрыг амбаны өвөр лүү өнхрүүлээд байгаарай. Амбан чамаас юу гэгчийг идэж, ямар юм өвөр лүү өнхрүүлэв гэж асуух байх. Тэгэхэд миний хүү ингэж хариу өгөөрэй. Энэ амтатыг эрдэнийн үрэл гэдэг юм. Амссан хүний арван цагаан буян дэлгэрдэг юм даа гэж хэлээрэй. Амбан амсаж үзээд юугаар яаж хийсэн юм бэ? Ямар амттай юм бэ гэж асуух байх. Тэгэхээр нь ээжийн минь сүүгээр зуурч хийсэн энэ үрлийг та бид хоёр хуваагаад идчихлээ шүү дээ гэнэ шүү. Эх хүнээс төрсөн амьтан юм бол эрхбиш нэгийг бодох биз” гэж захиад хүүгээ амбан руу явуулжээ.

Илжгэн чихт хааны үсийг авч байхдаа ядуу хүү, ирэх аюулыг мэдэж байсан ч гэсэн инээд нь хүрээд болохгүй болохоор нь ээжийнхээ өгсөн үрлээс авч үмхээд хаан амбаны өвөр дээр хааяа нэгийг унагачхаад үсийг нь авч байхдаа хайрт ээжийн нь урьдчилан хэлсэн ёсоор амбаны асуусныг хүү хариулж байжээ.

Амбан ноён хэсэг дуугүй сууж байснаа: “Аргатай хүү юм даа чи, амийг чинь би энэ удаа өршөөе. Нээрээ л эхийнхээ сүүгээр хийсэн чинь үнэн юм бол нэг эхийн хүүхдээс ялгаагүй юм боллоо. Харин чи миний чихний тухай хавь ойрын хэнд ч хэлж болохгүй. Элдвийн юм ярьсан байвал энэ муу хар толгой чинь өнхөрнө шүү” гэж хэлээд

явуулжээ. Хааны үсийг авахаар явсан хүү амьд эргээд ирснийг харь ойрынхон нь сонсоод амьд ирсэн шалтгааныг асууж шалгаагаад байхаар нь амбан ноён илжиг шиг чихтэй юм билээ гэж арайтай л ам алдчихсангүй. Ачтай буянтай ээжийнхээ арга ухааныг ч тоочсонгүй аргалаад өнгөрөөжээ. Тэглээ ч гэсэн хааны дэлдэн чихийг хүн амьтанд хэлмээр санагдаад тун болохгүй болохоор нь тэссэнгүй ээжээсээ асуухад “хэл амаа татаж сур, хэрцгий амбаны хэлсэн үгийг санаж яв! Хэрвээ хүү минь тэсвэр алдвал хэрэг буруутна шүү. Осол аюул багатайгаар нь оготнын нүхэнд шивнээд бай” гэж гэнэ ээ.

Удсан ч үгүй амбан хаан Утай гүмбэнгээ зорин явж байгаад уудам их эзгүй говьд үдлэхээр сууцгаажээ. Амбан ноён амьтан хүнгүй энэ газар алжаасан биеэ амрахаар гадаалж явтал оготнын дов бүхэн дээр олон хулгана цухалзан “Илжгэн чихт хаан” ирж явна, ирж явна гэж хашхиралдаж байгааг сонсоод оготно хүртэл миний чихийг мэддэг байна шүү. Одоо энэ замаар дахиад явж болохгүй боллоо гэж шийджээ. Тэр цагаас хойш хэрмэн замаар илжгэн чихт хаан ирж очихоо больсон юм гэнэ лээ. Муу үг модон улаатай юм гэнэ лээ гэж энэ домог төгсдөг.

Өмнөговь аймгийн нутаг, Өвөрхангайн Богд сумын нутгаар өнгөрсөн энэ замын хажуу талаар чулуугаар барьсан хэрэм байдаг гэнэ.

ТОРГУУДЫН ДОМОГ

Зүүнгар, Ижил зайр (Ижил мөрөн) нутаг гэж байжээ. Ижил зайран хаан 137 нас насалж нэгэнт өвгөрчээ. Тэр хаан хоёр авгайтай байж. Их авгайгаас 13 хүүхэд, бага авгайгаас 8 хөвгүүн хөвжээ. Тэгээд тэр нутаг хоёр авгайн хоёр хүүд хуваагдаж хоёр хэсэг болжээ. Их, бага авгайн хүүхдүүд хаан аав дээрээ очиж, та нэгэнт 137 нас хүрлээ. Таныг тэнгэр дэвших (өөд болох)- ээр бидний хэн маань оронд тань суух вэ? гэж гэнэ. Хаан бодож бодож, бага хатны хүүхдүүд ахална гэжээ. Ингээд их хатны хүүхдүүдийн зан хувьсаж, бид газар нутаг, орон байр олж авъя гэж бодоцгоожээ. Их хатны 13 хүүхдийн ахмад нь Шээрэн гэж байжээ. Тэр толгойлж хурал хийжээ.

— Аавыг алж болохгүй нь. Иймд айлгаж байгаад нутгаасаа холдъё гэж ярилцжээ.

Дүүдээ оройхон тийш алаг дааганд хоёр уут нүүрс ачаад аавын гэрийн дэргэдүүр ойрхон ир гэж тушаажээ. Тэгээд нүүрсэнд гал өгч

шатааж байгаад алаг дааганы гуя руу шөвгөөр хатгамагц даага туйлж гал цацарч “Аваа дайн боллоо” гэж хашхирмагц хаан аав нь гэрээ хаяад 8 хүүхэдтэйгээ авгайгаа авч “Алтан шуув” уулын ар луу зугтаж одов гэнэ. Энэ үед 13 хүүхэд нутгаа аваад нааш иржээ. Ил тарвагатайд далайн өмнө хөвөөнд бууж нутаглаад хэсэг байснаа одоо нутаг газартай болцгооё гэж хэлэлцэн:

— Баруун цастны бэлд нэг дүүгээ 5 өрх айлтай (500 сум) орхиод цааш Ижнээн голд нэг дүүгээ 5 өрх айлтай (400 сум) үлдээгээд, нааш Хамин гэдэг газар нэг дүү 5 өрхтэй орхиж, Хар шаартад нэг дүүгээ 5 өрхтэй орхих гэхлээр нь дүү нь 5 биш 10 өрхтэй үлдье гэсэнд зөвшөөрч үлдээгээд 10 суман Өөлд Па ван, Ил тарвагатайд 2 дүү, Ховог сайрт нэг, Дэнэрт нэг, Цагаан гэгээнд нэг, Илд нэг, тус тус 11 дүүгээ үлдээгээд ах дүү Шээрэн, Шар хүүхэн хоёр үлдэж, Шинжааны мужийг тойруулан харуул тавьж Үнэгэн чихэн, Дан булигар 9 голыг эзэмшиж Ховог сайрын 7 суман, Булганы 5 суман торгуудыг захирах болж эхэнд нь пайз тавьж үүгээр хятад орж огтхон ч болохгүй гэж бичжээ.

Тэгээд Шээрэн, Шархүүхэн хор Цагаан голд ирээд хөх үзүүрээс Эвэйн хошуу хүртэл Хятадаас болгоомжлуулан хамгаалуулж Цагаан гол, Шар тохой, Үрэнгэ, Өндөр хараас эзэмшил тогтоож, цагаан оросоос хамгаалж нутагласан түүхтэй юм. Шээрэнгээс эхлээд 10 ноён үе залгамжилж удам тасарчээ. Энэ 10 ноёныг нэрлэвэл:

1. Шээрэн юм уу, Шээрэндорж (1560 оноос эхлэн толгойлж удам залгамжилжээ)

2. Бадамдорж (Шээрэндоржийн хүү)

3. Цэвэгдорж (Бадамдоржийн хүү)

4. Мижиддорж (Цэвэгдоржийн хүү)

5. Рэнчиндорж (Мижиддоржийн хүү)

6. Дагвадорж (Рэнчиндоржийн хүү)

7. Мишигдорж (Дагвадоржийн хүү)

8. Намхайдорж (Мишигдоржийн хүү)

9. Чагнаадорж (Намхайдоржийн юм уу Намжаа ноёны хүү) 7

ноён үхэж 8 дахь ноён Мишигдорж юм уу Мишиг вангийн үеэс эхлээд Торгууд нар нэлээд цэгцэрч Авжийнхан, Багжийнхан, Тайшинхан, Бээлийнхэн, Вангийнхан гэсэн 5 суманд хуваагдаж 9 дахь ноён Намхайдорж юмуу Намжаа вангийн Чингэл цагаан голд усны шувуу, зэрлэг хулан үржүүлж ард түмний ахуй амьдрал дээшилж иржээ. 450

жил болоод Үнэгэн чихэн, Дан булигарт цугларъя гэсэн ёсоор одоогийн Булганаас 150 өрх нүүснийг хятадын Ян жанжин уул нутагт очуулахгүй Өргөн хоо, Шоллон луу Даачаан гэдэг газар нутаглуулжээ. Ингээд 5 жил болоод хувьсгал ялсны дараа буцаж 40 өрх айл иржээ. Бэйл тайж ноёноо мэхэлж уул байрандаа үлдсэн түүхтэй юм.

ХАРУУЛ ОВОО

Дэлхий дээр Манж гэгч гүрэн гарч ирээд Монгол Ойрадуудын нутаг баялагт шунаад зүйл бүрээр гоочлоод байхаар Ойрад хүмүүс хэдэн саам (удаа) өөрийн элчээ Бээжинд илгээж буруу зөвөө ололцох гэхэд Манж улс манай элчийг цагаан хэрмийн боомт гэдгээс элдвээр уран арга зохиож оруулалгүй буцаагаад байж. Тэгэхээр нь Ойрад нийтээр зөвч (зөвлөгөөн) хийж Данжаан хошууч, Явхан (одоо явган гээд байдаг болжээ), Мэргэн Дүгэр зайсан гэдэг нэрээр дуурьссан гурван баатрыг элчээр заржээ. Тэр гурав Бээжин очих замдаа:

— Хүн оруулдаггүй боомтоор бид очихгүй Бээжингийн зүгт шулуун замаар одоод тэр айхавтар цагаан хэрэм гэдгийг нь сэт харваад орцгооё хэмээн зөвлөлдөн цагаан хэрэм гэдэгт хүрэхэд, тэр хэрэм нь цаад наад хоёр талдаа арай бага шиг бас хоёр дааган (давхар) хэрэмтэй, гурван давхар хэрэм байсныг Явхан мэргэн гурвуулыг нь сэт харваж зам гаргаад шууд Бээжинд хүрээд очиход Манж нар ихэд сандран ингэж асуув.

— Ойрадын баатрууд манай алдартай цагаан хэрмийн хаагуур нь даваад хэл мэдээгүй ингэж ороод ирэв? гэжээ. Данжаан хошууч хээвнэг инээж:

— Аа! Танай цагаан хэрмийн үүд хаалга нь олдохгүй хайж явтал танай хэрэм дээр чинь нэг муу ёрын муухай том хар шувуу суучхаад босохгүй болохоор нь манай Явхан мэргэн алдаж харваад хайран сайхан хэрмийг нураасан тусгүй юм боллоо. Чи хичээж харвахгүй яасан юм бэ? гэж Явхан мэргэнийг зэмлэх байдлаар ширвэж харахад Манж нар:

— Хай бид мэдлээ. Ойрадын Явхан мэргэн гэгч та бий! Та ёстой хүчтэй харвасан байна. Хай! Тэр ёстой муухай шувууг дор нь алсан бол! хэмээн харамсах дүр үзүүлээд, тэднийг Манжийн хааны "Халуунаас зайлах ордон"-д урьж аваачаад Ойрадын баатруудыг дээд хүндэтгэлээр дайлж, хар архиар согтоож Явхан мэргэнийг тусад нь байрлуулж унтуулагч болж байгаад баруун гарыг нь хуудас хаатай нь

огтолж аваад дөрвөн хэсэг тасалж Бээжингийн дөрвөн их хаалганы босгон дор хавтгай чулуугаар дарж булаад:

— Ойрадын баатар чиний “Мэргэн” гар Манж хүний хөлд гишгэгдэх “заяатай” гар санж гэж тавлахад Ойрад баатрууд өрөөсөн гаргүй Явхан мэргэнээ аваад өмнөө гэрэл гаргаж, хойноо харанхуй будан татуулсаар нутаг руугаа зулж, Алтай нутагтаа ирэхэд Явхан мэргэний бие муудан арван гурван удаа ухаан алдаж унавч шүд зууж хөл дээрээ боссоор явж Ойрад нутагтаа хүрч Жимсээр гэдэг ууланд хүрч ирээд шархны халуунд туйлдан таалал болжээ.

Дүгэр зайсан Ойрадын хаанд бүх учрыг айлтгаж мэдүүлэхэд Ойрадын хаан зарлиг болж Тугч хар баатар, Сандаг зайсан хоёрт тус бүр нэг түмэн цэрэг захируулж Ойрадын алдартай баатрын хойлгод оролцуулахаар илгээн ирүүлэхэд Данжаан хошууч ихэд гашуудан тангараг тавьсан нь:

Хүний нутгийн шороо дэрлэлгүй Хүч шавхан үхэлтэй тэмцсээр Алаг Алтайнхаа өвөр түшсэнд Арван гурван овоо гэрээсэлж Ам орон андайлж байна хэмээн Аялгуут их дуугаар хашхирахад Цаст уулын ирвэс цочин

Цавчих илд өөрөө огшив гэжээ. Ингэж элэг эмтрэн гашуудаж байтал Манжийн “Цагаан баатар” гэгч түмэн цэрэгтэй Ойрад баатруудын хойноос нэхэж ирээд Ойрадын баатруудтай өдөр шөнөгүй тулалдсаны эцэст Ойрадууд “Цагаан баатар”-ыг барьж авахад Тугч баатар:

— Одоо үүнийг яах вэ? гэж асуухад Данжаан хошууч хариу өчиж:

— Яахыг би мэдье! Явхан мэргэний алтан цогцсын өмнө миний өргөсөн тангараг бий! Манжууд манай баатрын амьгүй хааг хөл доороо гишгэн доромжилсон бол бид тэдний баатрыг амьдаар нь уулын оройд овоо босгож дөчин түмэн монгол, дөрвөн түмэн Ойрадын түүхэнд үлдэх 40 тохой өндөр чулуун овоо босгон манжаас сэрэмжлэх үүдээ мануулж Харуул болгон дархалъя! хэмээн тангараг тавиад нэг түмэн цэргийг Жаргалангийн голоос уулын орой хүртэл цувуулан зогсоогоод шавар, ус зөөлгөн бас нэг түмэн цэргээр чулуу авхуулж Манжийн баатрыг элгэнд нь бул хар чулуу тэврүүлэн морийг нь буруу харуулан унуулж овооны голд зогсоож байгаад ганц хоногт овоог өрж дуусгаад орой дээр нь Цагаан баатрыг Тугч хар баатар дийлсний тэмдэг болгож цагаан чулууг хар чулуугаар дарж орхичхоод явсан

гэдэг. Ойрадын Тугч хар баатар гэж сүрхий хүн байсан гэдэг. Түүний уг удмыг одоогийн Захчин сумын дотроос олох учиртай гэж Ван ноён айлдаж байсан бүлгээ.

Данжаан хошууч, Явхан мэргэний хойлго дээр ам гарсан тангаргаа гүйцэлдүүлэхээр болж эхний овоог “Харуул овоо бол!” хэмээн шившиж үүнээс эхлэн наран шингэх зүгт цувуулан Харуул овооны дараа Хаацын овоо, Хаан овоо, Сангийн овоо, Өндөр овоо, Гүрвэлт овоо гээд бусдыг мартжээ. Ямар ч байсан Явхан мэргэний цогц нутаглуулсан газар хүртэл 12 овоо босгох байтал Данжаан хошуучийн унаж явсан морь гэнэт үхсэнээс овоог барьж чадалгүй орхижээ.

НОЁДЫН ҮХЭЛ ЧУУЛГАНД” ГЭДЭГ ҮГИЙН УЧИР

Есөн цагаан тугт, ер нь хүн бүр нь морин сандалт их улс задран хямарсаар эцэст нь Монголын нэгэн төр Ойрадад автсаны хойнох морин жил Тайсун хаан (Их ор) суужээ. Задарсныг томж, хагарсныг гагнахын учир Тайсун хаан дүү Абхэрчин жононтойгоо хүч хавсайдан Ойрад лугаа:

*Үхвэл
Бүгд үхнэм за!
Ахул (үлдвэл)
Бүгдээр авнам аа!*

гэж дайлаар одсон боловч тэнгэрийн садан Ойрад нар зад бариад хүйтний аюул буулган Тайсун хаан Абхэрчин жонон болон тэдний дайчдыг ихэд мөхсөдүүлжээ.

Энэ мэт цагийн гачаалд эм булаалдах мунхаг тачаал зэргээс жонон, хаан хоёрын эв цавтаж “Чамайг ах гэж үл сананам би” гээд Абхэрчин жонон заяаны зам салаалан оджээ. “Би Тайсун ахаасаа өөр болов (салав). Дөрвөн түмэн Ойрадтан лугаа нэгэн болов” гэж Ордосын Хатантөмөр, Юншиэбугийн Нэхийтөмөр нараар Ойрадад хэл хүргүүлсэн аж. Ойрадын ноёд, тайш нар зөвлөлдөөд:

*“Жонон чи нэгдье гэх бол
Жонон бус хаан бол!
Өөрийн жонон цол юугаан
Өчүүхэн дорд манд өг!*

*Энэ үгэнд орох болбоос
Эв эе нэгдье”*

хэмээн Абхэрчин жононд үг хүргэв. Хаан болохын дон туссан Жонон уухайн тас харь болон нүүв. Ойрад нар Жононтой элбэн Тайсунг дарсан хойноо өвөр зуураа шивээлэн, үдшийн бүрийгээр шивнэлдэн:

*Өөрийн төрлөөн эс санасан хүн
Манай төрлийг санам уу?
Өөрийн төрлөө эс санасан хүн
Хүний төрийг санам уу? Энэ хэнд сайн Жонон бэ?*

гэж хэлэлцсэн төдийгүй сэжиггүй авчрах, цусгүй хороох арга бас сэджээ. Тэр ёсоор:

— Жонон таныг хаан болгоё! Эсэн тайшийг жонон болгоё гэж урьсанд богино ухаантан алдрын донтон дэлхий онож ядан гуйвласаар тэнгэр ширтэн ихэмсэглэсээр сэнтий өөд дөхүүтээ арван алд амланд унан алтан амиа алджээ. Учир нь:

*Өөрийн нэрээ эс санасан хүн
Манай нэрийг санам уу?
Өөрийн галд ус хийсэн хүн
Манай галд тос хийм үү?*

гэж шүүн хэлэлцсэн Ойрадууд гэрийн дотор гүн алам ухаж тэрхүү нүхэн дээгүүр тулуг тэлж (эсгий дэлгэж) үхэл зэхсэн байж л дээ! Абхэрчин жононы араас гучин гурван өрвөлөгтөн, дөчин дөрвөн отготон зэрэг бараа бологсод нь ч мухар нүхэнд унаж муна бороохойд шивширчээ.

Тэр цагаас хойш монгол хэлнээ:

*Ноёны үхэл чуулганд
Нохойн үхэл ганд*

гэгч учир сүрхий, сэхээ утга гүнзгий үг гарсан болой.

ДАРВИ ХЭЭР

Эрт урьдын цагт энэ үйл явдал болжээ. Манай нутгийн хил хязгаар луу Манжийн хааны хар цэрэг довтлон ирж буйг сонсоод

Өөлдийн Загалбаатар тэргүүтэй халх, өөлдийн олон мянган цэрэг эрс угтан очиж байлдахаар бэлтгэжээ. Энэ дайн тулаан манай нутгийн урд захад Булаг багийн нутагт болсон гэлцэнэ. Өөлдийн Загалбаатар Олхонуудын эзэн ноёнттой уулзаж:

— Нүгэлт хар дайн нутаг нугад чинь болох гэж байна. Та нар тэнгэрлэг удамтай Тэмүжиний ээж Өүлүн хатны үе дамжсан баатарлаг түмэн байна. Хэн нь хүчтэй болохоо Манжийн хааныханд үзүүлж эрэгчин, эмэгчнээ үзэцгээе, эрслэн хамтарч тулалдацгаая гэжээ. Тэр үгийг сонсоод хошуу ноён:

— Тэрслүү дайсантай тэмцэн ялахад бид нэг жигүүрийг нь баараггүй хариуцан хүйс тэмтрэлцье гэжээ.

Үхээрийн хар дайн үтэр түргэн дууссангүй, олон өдөр үргэлжилж, өөлд, халхын олон зуун баатар эрчүүдийн хүчинд түрэгдсэн манжийн хааны хар цэргүүд манай нутгийн гүн рүү амь зулан зугтжээ. Тэднийг өнөөгийн Дарви сумын төвийн дээхэн талд байгаа Булган хошууны зах руу түрэгдэн хөөгдөж ирэхэд нутгийн түмэн олон бүх дэрс бутгаа хооронд нь зангидан холбож, занга тавьчихаад отож байжээ.

Манжийн цэргүүд Олхонуудын зангад орооцолдон харуулдаж унаж бүх морьдоосоо салангуут явгарсан цэргүүдийг яг тэр газарт нь сөнөөн даржээ. Булган хошуунаас холуур, бултан зайлж явсан нэгэн их цэргийг алж, олзолдгийг нь олзолж аваад өөлдийн Загалбаатар алтан амиа алджээ. Түүнийг Ховд аймгийн Дарви сумын Булган багийн нутаг Гүн жалгын хөл, Их сайрын зүүн урд дэнж дээр унасан морьтой нь хамт босоогоор нь бунхлан оршуулж, асар том хиргисүүр босгожээ.

Дайснаа дарж, дархан цолоо мандуулсан өөлдийн Загалбаатрын гэгээн дурсгалын хүндэтгэн гашуудлаа дайлан овоо тахилгын их наадам хийхэд баатар эрийн сэлгэн унаж явсан олон ажнай хурдан хүлгүүдийн нэг "Дарвидаг хээр" хол тасархай түрүүлж "Түмэн эх" болжээ. Түүнээс хойш манай нутгийнхныг "Дарвидаг хээрийнхэн" хэмээн нэрлэж байснаа хожим Дарвийхан гэж нэрлэх болсон гэлцэнэ.

ОРХОН ГОЛД ТҮШЭЭ ГҮН ЦОЛ ӨГСӨН НЬ

Ар халхад довтолсон Галдан бошготын цэрэг Эрдэнэ зууг дайрч сүйтгээд Орхоны улаан цутгаланд ойртож ирэхэд нэгэн өвгөн дайчин өгүүлрүүн:

— Цагаан ботго унасан хүүхэд цахилж яваа дүртэй газар юм. Хайрхан энэ голыг тойрч гарваас эрэлхэг дайчдад маань өлзийтэй болов уу гэж. Өвгөний ухаалаг үгийг мулгуугийн санаа гэж үл ажирсан өөлдүүд хадат хавцал руу бууж Орхоны улаан цутгаланд дөхөж ортол гэнэт усны үерийн хүчит давлагаа тэднийг хөрвүүлэн хамж урсгалдаа үйж сүйрүүлсэн юм гэнэ лээ. Үүнээс хойш жил тутам мянган лан мөнгөөр тахиулж байсан домогтой бөлгөө.

ХАЛХЫН ЦЭЦЭН ХААНЫ ДОМОГ

Цэцэн хаан есөн угсаа залгасны дотор Эрвэгэр цэцэн хаан гурав дахь хаан нь юм санжээ. Багадаа үнэхээр цэцэн хүүхэд байжээ. Уг нь харц гаралтай ч цэцэн мэргэнээрээ шалгарч аймгийн хан болсон гэлцдэг. Бага байхад нь тэднийд хүн ирээд аав ээж нь эзгүй байсанд сураглахад:

— Аав өвчин хайж яваа. Ээж дэлхий цэвэрлэж яваа гэжээ. Энэ нь эцгийгээ айл хэсэж архи ууж, ээжийгээ аргал түүж явааг хэлсэн утгатай үг байж гэнэ. Үүнээс хойш үе тэнгийнхээ төдийгүй томчуудыг үгээр давдаг болж мэргэнээрээ алдаршиж, харц ардын дотроос хан болжээ.

Хан болсон хойтон жил нь богдод халхын дөрвөн аймгийнхан ирж мандал өргөн бэлэг барих болж гэнэ. Ид залуу Эрвэгэр цэцэн хан ч Богдын хүрээ рүү хоёр түшмэлээ дагуулж явжээ. Богд эзэнд бэлэг өгөхөөр юу юу авч явах вэ? Та анх хан болж буй болохоор их хүндтэй очно биз дээ гэхэд:

— “Гайгүй болно биз дээ. Урт шар баранзад, тавин лангийн ембүү бэлд” гэжээ. Тэгэхэд нь “Аймгийн нэр гутаав? Бэлэг чинь багадаж буй юм биш үү! Есөн цагааны бэлэг баривал ямар вэ?” гэхэд нь “Болох байлгүй” гээд тоосонгүй. Богдын хүрээнд хүрээд ирж: Богдод бараалхах болоход хоёр түшмэл “Юу болдог бол!” гэж түгшиж байв. Эрвэгэр цэцэн хан насаар бага тул гурван ханы хамгийн дор суув. Дээд талд суусан хан нар богдод жинтэй том бэлэг барив. Эрвэгэр цэцэн хан шар баранзад тавин лангийн ембүүтэйгээ очиход хоёр түшмэл нь яаж халаах бол гэж хавталзаж суув. Эрвэгэр цэцэн хан:

— Манай нутаг зуд турхан их. Газар холгүй ч унаа муутай ядарч ирэв. Эзэн богдтой уулзсаных хадаг ембүүгээр золгоё гээд золгож гэнэ. Тэгээд,

— Таныг харж, тахиж яваг гэж хаяа голын урд буй модот уулыг өргөв. Наагуур нь урсаж буй хатан Туулын уснаас ууж яваг гэж хамтад нь бас өргөө гэжээ. Тэгсэн чинь Богд баярласан гэдэг жигтэйхэн гэнэ. “Надад уул, ус өргөсөн аймаг байгаагүй. Түүнээс хойш Богд Дүнжингарав хэмээн нэрлэж, урд өвөрт нь Манзуширын хийдийг байгуулж тахилгат уул болгоё гэжээ.

* * *

Манж хаан нэг удаа “Чамайг цэцэн гэдэг. Надтай шатар тавь” гэжээ.

— Би шатар мэдэхгүй. Тантай яаж шатар тоглох вэ? гэж цэцэн хан хэлсэнд,

— Эзний зарлиг буудаггүйг мэднэ биз дээ. Толгойгоороо мөрийтэй тоглоё гэж манж хаан хэлжээ. Энэ нь монголын Чингисийн угсаат ноёдоос нэгийг нь ч гэсэн хороох далд санаа байжээ. Эрвэгэр цэцэн хан “Шатар гэдэг тоглоом. Толгойгоороо мөрийцөж яаж болох вэ?” гээд хадаг бариад гуйгаад байж гэнэ. Манж хаан “Тэр яах вэ? Би хэлсэндээ хүрдэг хүн. Толгойгоороо мөрийцнө” гэжээ. Цэцэн хан бас дахин хадаг барьж “Толгойгоороо мөрийцөж яаж болох вэ? Морины дэнчинтэй болгоё” гээд хүсэлтийг нь хүлээж авсангүйд хааны зарлигийг хүчинд автсан болж тоглоод хэдхэн нүүгээд манж хааныг хожчихжээ. Ингээд “Халхын өчүүхэн хан манж хааны толгойг авах болж дээ” гэж гэнэ.

* * *

Халхын хан цөм Богдод бараалхах үед баруун аймгийн гурван хан нь хүрээг монгол нутгийн төв рүү нүүлгэнэ гэж гэнэ. Түшмэд нь Цэцэн хан руу харсанд,

— Зүйтэй, зүйтэй. Нүүлгэх нь зөв гэж байж гэнэ. “Богдын хүрээг нутгаасаа холтгохыг зөвшөөрч байдаг даанч яав даа” гэж түшмэд нь халаглаж суужээ.

Манай аймаг хүрээг нүүлгэе. Тэгэхдээ шийдэх нэг юм байна гэж гэнэ. Богдыг түүнийгээ хэл гэхэд: “Манай аймаг хүрээг дангаараа хариуцан даагаад нүүлгэчихье. Баруун гурван аймаг хамжиж нийлээд унаа хөсөг сайтайгаараа Хан Богд, Хатан туул хоёрыг нүүлгэнэ биз.

Богд хаан ч, баруун аймгийн гурван хан ч таг болж хүрээг нүүлгэхээ больжээ.

* * *

Эрвэгэр цэцэн хан 37- тойдоо сэтгэлээр унаж таалал төгсжээ гэсэн домог бий. Учир нь цэц булаалдаад бусдыг ямагт үгээр дийлээд байсанд надтай амны зугаа болгон цэц булаалдах өөр хүн байна уу гэж бараа бологсдоо явуулав. Тэд эрж явсаар Говь мэргэн вангийн хошуунд их аманцар нэг авгай байна, дуудаж ирүүлэх үү? гэж хэлж иржээ. “Би очиж уулзана” гээд зуны цагаар хиа нараа дагуулаад явжээ. Тоорцгорхуу хувраг маягийн малгай дээр хан жинсээ хадсан нь эгц бус далиу харагдаж байв гэнэ.

Нар жаргаж байхад нутгийнхнаас сураглахад энэ хотонд тэр авгайнх бий гэж зүүн урагш зүгт зааж өгчээ. Дэлийг нь зассан сайхан хүрэн морьтой тэрээр хиа нараа орхиод морины хурдаар давхиж очжээ. Өнөө авгай зуны халуунд дээлээ сугалдаргалаад үнээгээ саагаад сууж байв. Цэцэн хан дэргэд нь тулж очоод зогтусан:

— Хаа цагаан хүрэгч үнээ харагдана уу? гэв. Авгай наран сөрөг талаас очсон хиа нарыг наранд гялбаж саравчлан хараад “Харсан харсан хүү минь. Сая энүүгээр далиу эвэртэй долив хүрэн бух хамар дээрээ шээлгээд хоншоор дээрээ баалгаад хөөгөөд явж байсан хаагуур явчхав даа хүү минь” гэв. Тэгэхэд нь Эрвэгэр цэцэн хан нэг сайн харчхаад мориныхоо жолоог эргүүлэн нар луугаа ум хумгүй буцаж давхив. Эргэж ирээд “Манай аймагт ч ийм цэцэн хүн байдаггүй. Өөр аймагт байх юм” гэж сэтгэлийн шаналгаанд орж алба тамгандаа ирэхгүй байсаар гучин долоотойдоо таалал төгссөн гэдэг.

(МУИС-ийн багш Ж. Бадамдашаас тэмдэглэв)

СУЛИН ХЭЭРИЙН ДОМОГ

Хүлэг хүлгийн дээд сулин хээр морь нь аль эртний домогтой ажээ. Тиймээс ч сулин хээр гэдэг нутаг Дорноговь аймагт байдаг. Морь морьдын дээд сулин хээр морь. Монголчуудын ярьдаг аман үлгэрт яригдсаар ирсэн бөгөөд говийн их найрагч Д. Равжаа "Морь морьдын хаан сулин хээр" гэдэг утга төгөлдөр дууг зохиосон байдаг.

Урьд эртийн цагт юм гэнэ ээ. Манжууд монголыг дагуулан буй үе юм байжээ. Даншиг долоон хошууны наадам болжээ. Энэ наадмын

бөхийг хүй долоон худагт барилдуулаад азарга, даага, шүдлэнгийн уралдааныг уралдуулаад байтал манжийн морьд түрүүлж чадсангүй. Иймээс ганцхан их насны морьдыг Өвөр монгол, халх монголын нутагт уралдуулна гэж манж эзэн хаан зарлиг болгожээ. Ингэхэд монголын хаан “үгүй” гэж зөрсөнгүй. Гэтэл монголын морьд түрүүлбэл эзний толгойг авна гэж дахин зарлиг гаргажээ. Халхын уяачид уурсан омгорхож “заавал түрүүлнэ” гэж ам алдан очиж гэнэ. Одоогийн сулин хээрийн нэрт газар очоод манжийн морьд Ар халхын олон мянган морьдтой уралдах болжээ. Энэ үед цэцэн хан аймгийнхан хэзээний морины удамтай тул олон морьд очжээ. Говийнхон ч, ойр нутгийнхан ч олон морьд уяжээ. Олон шинжээчид морь шинжээд л байж. Гэвч тэр түрүүлнэ гэхэд бэрх. Манж хааны зарлиг хатуу тул ам нээж хэлэх хүн олдсонгүй. Гэтэл нэг өдөр цэцэн хааны морь шинжээч нар манжийн хааны морьдыг шинжээд мэджээ. Мэдсэн мөртөө үг дуугарах хүн олдсонгүй. Цэцэн хаан нэг шинжээчээ дуудаж авчраад чи үнэнийг хэлээд аль. Хэний морь түрүүлэх болж байна гэхэд гайхан:

— Ай хантан минь, манж хааны морь түрүүлэх бололтой гэхэд - Ар халхын морьдоос юм алга уу? Нуулгүй хэл гэхэд

— Халхын морь түрүүлэхэд эзэн хүний нь толгойг авна гэсэн болохоор би хэлж чадахгүй гэхэд цэцэн хан бухимдаж:

— Олон жил морь шинжсэн итгэлт хүн та нуулгүй ярь гэхэд шинжээч:

— Хан минь толгойгоо хэн авхуулахыг бодох вэ? гээд байж.

Цэцэн хан аргадан гуйсаар шинжээчийг ам алдуулж:

— Толгойг минь авхуулах гээд байгаа бол долоон уулын цаана очиж хэлье гэхэд цэцэн хан зөвшөөрчээ. Холын хол яваад шинжээч хэлсэн нь:

— Манж эзний хар голтой морь л түрүүлнэ. Энэ морь мөн ч хурдан юм. Эгзэг нь таарвал жаахан хөөрүү юм. Газрын дунд ирэхийн үед хэд сайн хашхирвал хадуураад явна даа. Хэн тэгэх вэ? гэхэд цэцэн хан тавин лангийн мөнгөн ембүү бариад,

— За зөв хө! Үнэнийг дууллаа. Манайхаас хэний морь түрүүлмээр байна гэхэд,

— Гунхалзсан хээр морь байна. Говийн унага юм байна. Бас хулангийн хольц бий дэг. Гэвч онцгой иржээ. Харин хүүхэд унуулж болохгүй. Эзэн хүний нэрийг хэлж болохгүй. Сулд нь тавьчих, заавал

түрүүлнэ шүү. Тэгээд л халхын наадам манайх болно гэхэд цэцэн хан баярлан морины эзэнтэй харанхуй шөнөөр уулзан тохиролцсон гэдэг.

Маргаашийн нь ургах улаан нарнаар хурдан морьд гарах болж Манжийн хааны халиуныг унасан хүүхэд адтай гийнгоолоход ар халхын сул хээр морь эзэнгүй уяа тойрон байснаа морьдын хойноос гарчээ. Хүмүүс гайхалзан харцгаана. Морьдын ирэх түрүүчээр хүмүүс шаван харахад сул хээр морь онцгой ирсэн учир түрүүлжээ. Манж нар морины эзнийг олоогүй юм гэдэг. Иймд наадамд онцгой тасарч сулдаа хурдлан явсаар түрүүлсэн морины нэрээр морь уралдсан газрыг нэрлэжээ.

ШУНАЙН (ШУНУУ) ДОМОГ

Ойрадын нэг аймгийг тэргүүлсэн ноён хов хутгуурт итгэж Шунай баатрыг хорлохыг оролдсон ч хор хүргэж чадсангүй. Гэвч ноён хорлох санаанаасаа ухарсангүй нэг арга сүв олохыг бодон бодсоор сүүлд нь их цагаан өргөө барьж түүний гол дунд нь газрыг гүн гэгч малтаж том болгоод түүний дээр хивс дэвсэж дөрвөн өнцгийг хадаасаар тогтоож торгоогоод Шунай баатрыг урин ирүүлж архи дарс өгч согтоогоод тэр малтсан нүхэн дотор унагахаар бэлдсэн гэнэ. Шунай баатар ирээд их баяр найр хийж архи чигээ барьж согтоохоор оролдож буйг нь дуулаад сөн барьсны дараа бас нэгэн хүн залгаж дуулаад дахин сөн барьж гэнэ.

Шунай баатар гурван эгчтэй юм санжээ. Төрсөн эгч нь “Би болохоор энэ их найрт дүүдээ нэг дуу дуулаад нэг цөгц архи барья” гэсэнд тэдний Шунайд яаж их архи уулгаж согтооё гэж бодож байсан санаатай нь яг таарч,

— Болно оо болно гэж зөвшөөрсөн гэнэ. Тэгээд Шунайд их эгч нь нэг цөгц архи хийж аваад уяруун нарийн дуугаар ингэж дуулж гэнэ.

*Үүл мэт харагддаг
Өндөр хангайн шил
Үргэлж мөнх санагддаг
Аав ээж хоёр буй
Хуруувчин чинээ үүлнээс
Хур мөндөр дусарна
Хургачин байх орчлонгийн
Алив магадтайг мэдэв үү та.*

*Задын цагаан үүлнээс
Завсрын хур дусарна.
Заталцаж байх ертөнцийн
Алиг магадтайг мэдэв үү та*

гэж дуулаад сөн барьсан гэнэ. Шунай баатар эгчийнхээ дуулсан дуунаас эдгээр хүмүүсийн баяр хийж байх санааг нь, биеийг нь хорлох гэсэн мэх болохыг мэдээд эгчийн барьсан архийг угаад цөгцөө өгөхдөө эгчийнхээ нүдний дохиог үзэж:

— Би морио үзээд ирсүү гэж хэлээд монгол гэр дотор идээ архитай дугараалан сууж байх хүмүүс болон тэнд сууж байх сайд ноёдыг хүндэтгэн байх санаагаа илтгэж хүмүүсийн араар гэрийн иргийг дагаж гарсан гэнэ. Монгол хүн хүний өмнүүр гарахгүй ёсон үүнээс болсон гэнэ. Ингээд Шунай баатар гэрээс гармагц морио унаж зулаад явсан гэнэ. Найрлаж суусан хүмүүс архины халуунд Шунайн гэнэт явсныг мэдэхгүйгээр “Шунай ирнэ ээ” гэж хүлээж суусаар байжээ.. Шунай эс ирсэнд сэжиг төрж “Шунай яасныг үзээд ир” гэж нэг хүн явуулж гэнэ. Тэр хүн Шунайг хайж олсонгүй эргэж ирээд:

— Шунай баатар морио унаад, саадаг нумаа агсаж зулаад явжээ гэж мэдүүлсэн гэнэ. Үүнээс Шунай баатрыг оргож явсныг хүмүүс мэдээд хортой арга нь бүтсэнгүйд Шунайг хүчээр хорлох болж дөрвөн түмэн цэрэг гаргаж хойноос нь нэхүүлсэн гэнэ. Гэвч бага эгчийн нь байршуулж бэлтгэсний сайнаар Шунай баатрыг дөрвөн түмэн цэрэг хэдий хол хөөсөн чиг олж чадсангүй гэнэ. Шунай баатар найр хуримаас гарч зулаад явсан хойно хоёр дугаар эгч нь Шунайн чухам хаашаа явсан, цэрэгт баригдсан эсэхийг мэдэхээр нууц утгатай үгээр

*Тоор алтан тоногтой
Бээр алтан бээлийтэй
Тийм сайхан начин шонхор
Нисээд явсныг үзэв үү та
Уран агайн оёод өгсөн
Улаан торгон шидэмстэй
Тийм сайхан начин шонхор
Нисээд явсныг үзэв үү та
Үзээд өгсөн хүнд
Үнэгэн уужаар шагнана
Өчиггүй тавьсан хүнийг*

*Үнэн ёсоор торгоно
Хэлээд өгсөн хүнд ёсоор шагнана
Хэлэлгүй тавьсан хүнийг есөөр торгоно
Бариад өгсөн хүнд
Барим алтаар шагнана
Бариад тавьсан хүнийг
Бат есөөр торгоно*

гэж дуулсан гэнэ.

Энэ дууг сонсож байтал Шунай баатрын бага эгч нь Шунай баатрын явсан зүг чиг, байдал янзыг мэдэж байх болохоор:

*Нарийн говийн зээрд
Наараан (наашаа) харж цэрвэнэ
Нас бага Шунай
Нагац нараа дамжиж урвана.
Гэнэн зээрд морин
Дөрөө талдаа ганхана
Дөрөөд бяцхан Шунайг
Дөрвөн түмээрээ ядлаа
Гунан зээрд морь
Гуя талдаа ганхана
Голчиг бяцхан Шунайг
Гурван түмээрээ ядлаа*

гэж дуулсанд хоёр эгчийнх нь санаа амарсан гэнэ. Хожим хүмүүс Шунай баатрыг сайшааж

*Давшгүй давааг
Шунайн зээрд давдаг
Даршгүй дайсныг
Шунай ганцаараа дардаг*

гэж дуулсан гэдэг. “Үүл мэт харагддаг”, "Нарийн говийн зээрд" начин шонхор Шунайн дуу гэдэг дуунуудын үлгэр ийм гэнэ.

(Ойрад монголын аман зохиолын дээжис. УБ., 1994 он номын
115- 117-р талаас авав)

НЭГЭН ДУУНЫ ДОМОГ

Энэ дууны гол баатар Шунай гэж Торгуудын нэгэн сайн эр бодит хүн байсан бөгөөд тэр тун мэргэн харваач байжээ. Тэр эр зоригтой цэцэн харваач байсан ч гэсэн сүсэг бишрэлтэй болохоороо бурхнаа аваад Булган голоос холдсон гэдэг. Торгуудын Даваа хааны хүү Шунай нь хол газар явах болж наян хоногийн найр наадам хийж байтал энэ хүү “Төр эвдэх” гэж байна гэж эцэг нь хардаад бурханд мөргүүлж бузрыг нь арилгах болж гэнэ. Үүнийг мэдсэн Шунайгийн төрсөн эгч нь Живэрт бор, зээрд хоёр морийг тавлаж сойгоод Шунайд өгч Үлэмж гэдэг хүний хамт Орос орон руу оргуулжээ.

Шунай, Үлэмж хоёр шөнө унтахдаа хоёулаа гэзгээ холбоод унтдаг байжээ. (Энэ бол дайснаас сэрэмжилсэн хэрэг) Шунайгийн эцэг нь монгол, эх нь орос байв. Ингээд Шунай бурхан тахилаа орхиж эхийн төрөл нагац нараа тэмцээд (эрээд) Оросын Ижил рүү орон одсон гэнэ. Шунай бол айхыг мэддэггүй баатар зоригт хүн байсан гэлцэнэ. Түүний унасан Живэрт бор юм уу нарийн говийн зээрд морь нь бас давшгүй давааг давж, хүршгүй газарт хүрдэг гайхалтай хүлэг ажээ. Энэ тухай “Нарийн говийн зээрд” дуунд тод өгүүлдэг юм.

НАРИЙН ГОВИЙН ЗЭЭРД

*Нарийн говийн зээрд нь
Найраан халиагаад¹ цэрвэнэ л
Насан бага Шунай нь
Нагац нараа тэмцээд² орговол
Гунан зээрд морь нь
Гуя талаан ганхана л
Гулжинхай бичгэн³ Шунайг чинь
Гурван түмээрээ ядвал⁴
Дөнөн зээрд морь нь
Дөрөө талдаа ганхана л
Дөрөнхий бичгэн Шунайг чинь
Дөрвөн түмээрээ ядвал
Галуун хүзүүн ганзтай⁵ л гэнэ
Гашуун көк⁶ тамхитай л гэнэ
Галдамбайн ах Шунай нь
Гаанжуураа орхиод орговол*

*Хун хүзүүн ганзтай л гэнэ
Хурц көк тамхитай л гэнэ
Хуврагийн ахлагч Шунай нь
Хуврагаа орхиод орговол
Цэн хүзүүн ганзтай л гэнэ
Цэл хөх тамхитай л гэнэ
Цэргийн ахлагч Шунай нь
Цэжгээ⁷ хаяад орговол
Давшгүй давааг Шунайн зээрд дарлаа л*

Ж. Буяндалай (Ховд аймаг)

АЛТАН УУЛЫН ДОМОГ

Эрт дээр цагт гэнэ. Манж Хятадын дарлал манай орныг нэрвэсэн хэцүү үед юм байх. Өргөн уудам нутгийн маань өнцөг булан бүрд олз хайсан гадаадын түрэмгийлэгч ангамал хуурай говь цөлийг ч гатлан алт, мөнгө л олж байвал амь насаа өгөхөөс буцдаггүй байсан тэр цагт ар монголын говь нутагт алтаар бүтсэн нэг уул байдаг тухай ам дамжсан цуу яриа нэгэн баян тангадын сонорт хүрч гэнэ ээ. Ховдог шунахай тангад холын тэр их алтыг авах юм сан гэхээс хоол цай нь хоолой руугаа явахаа больж, хоногийн нойр нь хойд зүгт хулжин, өдрийн бодол шөнийн зүүдэнд амар заяа үзэхээ больжээ. Баяжихын дон шүглэсэн баян тангад байж сууж чадахгүй болж барлаг зарц бараа бологч нараа нэгэн өдөр цуглуулж, уулыг тэр хэвээр нь ачсан ч болохоор урт гэгчийн жингийн цуваа бэлтгэж, алс холын ар монголд байгаа алтан уулыг нурааж аваад ир гэж тушаажээ. Ирэх цагт чинь хэрэг болно гэж их цэрэг дагуулан явжээ. Өчүүхэн ч гэсэн алт аминдаа ашиглах гэвэл өчиггүй цаазална гэж тэдэнд зарлиг буулгажээ. Баян тангадын илгээсэн бараа бологчид баруун хойд зүгийг чиглэн явсаар бараг сарын хугацаа өнгөрөхөд нэл алт эрдэнэс гялалзсан нэг их өндөр уулын хормойд ирж буужээ.

Холоос ирээд хот манайх, хотонд ороод хонь минийх гэдэг шиг өнөөх өндөр уулыг эргэн тойрон бүсэлж аваад өдөр шөнөгүй ухаж гарчээ. Унтах идэхээ мартсан шунахай тангадууд уулын хажууг улам гүнзгийлэн малтаж байтал үхэр шиг хэлбэртэй үлэмжийн том гэгчийн алт гараад ирж гэнэ ээ. Улан дор нь энэ их эрдэнэ байхад ухаад авчихаа мэдэхгүй урагшгүй муу сайн монголчууд ухаантай төрсөн дээдэс бидэнд уул шиг алтаа алдах нь энэ дээ гэж уугуул нутгийн ард

түмнийг хүртэл басамжлан шуугилдаж уулыг улам цааш нь ухаж байтал өнөөх алтан үхрийн өрөөсөн эвэр нь гараад иржээ. Бусдаасаа урьтаж булга цохиж авах санаатай алтанд шунасан нэг тангад үхрийн эврийг цохиодохсон чинь алтан уул бүхлээрээ доргин нижигнэж агшин зуур нуран өнөө олон тангадын дээрээс дарчихжээ. Уулын нуралтаас болж шахагдсан хий тангадуудын өмссөн хар тоорцгуудыг тал бүр тийш нь хийсгэхэд тоолшгүй олон хар хэрээ нисээд явчих шиг болж гэнэ ээ. Тэр цагаас хойш өнөө үеийг хүртэл алтан үхэр уулан дороо хадгалаастай байдаг юм байх. Арвин баялаг эрдэнэс ариун хэвлийдээ хадгалсан тэр уулыг Алтан гэх болж, "Нэг үхрийн эвэр доргивол мянган үхрийн эвэр доргино" гэдэг цэцэн үг үүнээс гарч гэнэ ээ. Гэнэт идэх гэдсэнд гэмтэй, гэнэт баяжих насанд гэмтэй гэдэг ардын цэцэн үг байдаг.

АМАРСАНААГИЙН ДОМОГ

Манжийн хаан арван түмэн цэрэг илгээж Амарсанаа баатрыг дайлахаар явуулж Цайрын уулын ар бэлийн Борзон уулын өмнөх мухартын хөндийд буудаллаж гэнэ. Манжийн арван түмэн цэргийг ахалсан жанжин нь Саарал гэдэг гэнэ. Уг нь лид суусан учир илийн жанжин ч гэдэг ажээ. Саарал жанжин угтаа Амарсанаа баатартай эв найртай байсан ажээ. Гэвч Манжийн хааны зарлиг тул арга буюу Амарсанаа баатрыг дайлахаар энд ирж цэргээ буудаллуулсан юм гэнэ. Амарсанаа баатар энэ чимээг сонсоод хүчээр тулах гэсэн боловч хааны цэргийн хүч их, өөрийн цэргийн хүч бага хүн цөөхөн тул арга ухаанаар байлдахыг бодож олон сайд нартайгаа зөвшилдөж ийм арга гаргасан гэнэ.

Амарсанаа баатар уг нь Саарал жанжин лугаа эв найртай явснаа бодож түүнд бэлэг хүргэж эвсэх арга хэрэглэж мэхээр дайлахыг бодоод хоёр зуун цэрэгт дөрвөн зуун тэмээ хөтлүүлж нэг тэмээнд хоёр үхэг тэгнэж түүн дотор хуяг зэвсэгтэй хошоод цэрэг хэвтүүлэн үхгийн хавхгийг (таг) хааж бэхлээд дөрвөн зуун тэмээн "эд бараа" хүргэх болжээ. Саарал жанжин энэ чимээг сонсоод "Урьдаар хүргэсэн бэлгийг нь авч дараа нь дайлж болно" гэж бодоод бэлэг хүргэж ирэхийг зөвшөөрчээ. Саарал жанжин аргад нь унасныг Амарсанаа мэдээд мөн дарь бэлтгэсэн дөрвөн зуун тэмээнд найман зуун үхэг ачиж хоёр зуун цэргээр хөтлүүлж Саарал жанжны цэргийн хороонд хүргэсэн гэнэ. Манж хааны жанжны цэрэг бүгдээр дөрвөн зуун тэмээ ачаа ирснийг

үзээд тэмээний ачааг буулгахаар бүгдээр хүрч хэдэн хүн нэг тэмээний ачааг буулгах болж тэмээг хэвтүүлж үхгийг буулгаад хавхгийг нь авмагц дотроос нь саадагтай хуягласан цэргүүд гарч ирээд Саарал жанжны цэргийг цавчиж алаад эхэлжээ.

Манж хааны цэрэг ачаа буулгахаар ирсэн тул зэвсэг ч үгүй, хуяг ч үгүйн дээр тэмээн ачаа цэргийн хорооноос хол буусан тул хуяг зэвсгээ авч амжилгүй ихээр алагдаж яахын ч аргагүй болж байв гэнэ. Энэ үед цэргийн хороонд зэвсэг зэхэж байсан цэрэг мэдэж чимээ мэдүүлсэнд цэргийн хороонд үлдсэн их цэрэг нь зэр зэвсгээ авч туслан байлдахаар ирэхэд Амарсанаа түүнийг үзээд арга бодов гэнэ. Амарсанаагийн өөрийн бие нь их задач, шидтэй хүн болохоор зад бариад хур мөндөр оруулж үүл манан татуулсан гэнэ. Шаагьж орсон хур мөндөр харанхуй хар манан будангийн дотор хааны их цэрэг “наана чинь Амарсанаагийн цэрэг цаана чинь Амарсанаагийн цэрэг” гэж будилсаар хэн хэнээ ялгаж чадахгүйгээр хоорондоо байлдаж нэг нэгнээ алсаар байж арван түмэн цэрэг нь чилж (дуусаж) гэнэ. Саарал жанжин цэргийнхээ алагдаж дуусаж байхыг үзээд их зовж бас нэг талаар Амарсанаагийн цэрэг хэд байхыг мэдэж чадахгүй болоод үүл манан дотор зүг чигээ алдаж сандрахдаа Бээжин рүү зугтсан гэнэ.

Амарсанаа баатрын цэрэг ч дайрсан дээрээ дайрч хөөсөөр Алтайн ууланд хүрч хүн морины бараа үзэгдэхгүй болсонд тэндээ зогсжээ. Тэгээд Амарсанаа баатар Алтай уулын оргил дээр гараад харсанд Саарал жанжин ганц биеэр ардаа нэг бяцхан цэрэг хөвгүүнийг сундалж Бээжин хотын хойд үүдэнд хүрч байхыг үзжээ. Тэгээд Амарсанаа баатар нум саадгаа алагдсан дайсны заяа мэдтүгэй гэж хэлээд саадгаа сар шиг дүгрэглэн татаад өдтэй сумаа тавиад орхисонд Амарсанаа баатрын саадгийн сум нь ид шид орсон мэт жийгэн одоход цэнхэр тэнгэрт цагаан зураас татаж чимхэж татаад тавьсан хөвчийн “чин” хийсэн дуунд Алтай уулын агуйд унтаж байсан арслан барс цочин сэрээд зулж гэнэ.

Амарсанаа баатрын саадгийн сум нисэж явсаар Саарал жанжинд тусахын өмнө Саарал жанжин үүдээр өхөсгээд ороход сум нь Бээжин хотын хойд үүдний хөшүүргийг нь тас нүхлээд туссан гэнэ.

Саарал жанжны ард сундалдаж явсан хөвүүнийг саадгийн сумын үзүүр нь өлгөөд хоцорч гэнэ. Амарсанаа баатрын харвасан сумыг сугалж авч чадсангүй тул одоо болтол Бээжин хотын хойд үүдэнд хөшигдсөн хэвээр байдаг гэнэ. Амарсанаа баатар зогсож байгаад

Саарал жанжныг харвасан оргилыг "Жанжин шовгор" гэж нэрлэдэг гэнэ.

Энэ удаагийн дайнд Саарал жанжин дийлэгдэж арван түмэн цэргээ алуулаад арай гэж амиа авч Бээжин одсонд Манж хааны уур их хүрч урьдах цэргээс арван хувь илүү цэрэг гаргаж Амарсанаа баатрыг амьд барьж ир гэж зарлиг болсон гэнэ. Тэгээд Саарал жанжин зуун түмэн цэрэг дайчилж дахин Амарсанаа баатрыг дайлахаар ирж гэнэ. Амарсанаа баатар урьд нэг удаа аргаар дайлсан тул одоо дахин арга хэрэглэж чадахгүй болоод эрс тулан байлдахаар тогтож гэнэ. Тэгээд Амарсанаа баатар газрын ашигтай байрыг эзэлж Эмээлийн голын эхэн Ээбийн уулын ар бэл дэх Бүргэдэйн голд Саарал жанжны цэрэгтэй байлдсан гэнэ.

Хааны цэрэг олон дээрээ хүч их тул Бүргэдэйн голыг бүсэлж хэдэн өдөр хэдэн шөнө тулалдсан гэнэ. Амарсанаа баатрын хүн цөөхөн хүчин бага болов чиг хааны цэрэгтэй тэмцэж байжээ. Гэтэл хүн цөөхөн хүчин багаас Амарсанаа баатрын цэрэг байлдах тутам цөөрч байна гэнэ. Энэ байдлыг үзээд хааны цэрэг Амарсанаа баатрыг мухардуулж амьдаар нь барихаар хүчлэн байлдаж байх үед Амарсанаа баатар дахин зад барьж морины онгон дэлээс өмнөх нь нартай, морины сээрээс хойдох нь будан манан татуулж хур мөндөр оруулсанд хааны цэрэг бас өвөр хоорондоо дайлдаж "Амарсанаа энд байна барь, Амарсанаа тэнд байна, барь" гэж нааш цааш үймэлдэн шуугилдаж нэг нэгнээ алж байх зуур Амарсанаа баатар хэдэн зуун цэрэгтэйгээ зулаад явсан гэнэ. Зуун түмэн цэрэг гаргаж Амарсанаа баатрыг барьж эс чадсандаа хаан их уурлаж "Бүргэдтэйн голын ус нь ширгэж, Бүргэдтэйн голын мод нь хувхайртугай" гэж хараал тавьж гэнэ. Үүнээс эхлээд Бүргэдтэйн голын ус нь ширгэж мод нь хувхайрсан гэнэ. Энэ нь хааны хараалаас болсон гэдэг. Ингээд хараал тавиад зогсохгүй Бүргэдтэй гол болон шовгорыг төмөрлөж бүсэлсэн гэнэ. Үүнээс эхлээд Бүргэдтэйн гол ба Бүргэдтэйн шовгор төмөр бүстэй болсон гэнэ. Төмөр бүс нь одоо болтол байгаа гэдэг. Бүргэдтэйн гол болон шовгорыг төмөрлөж бүсэлсэн нь үнэн гэдэг юм. Тиймээс Ээбийн уулын бэл дэх Бүргэдтэйн гол нь одоо хагсуу, мод бүр нь хувхайрсан байдаг. Амарсанаа баатар энэ чимээг сонсоод сэтгэл их зовж хэлсэн нь:

— Би Бүргэдтэйн гол болон шовгорт ус дахин урсаж мод дахин хөхөрсөн цагт ирж нутгаа хурааж авна гэж хэлсэн гэнэ. Ингээд Амарсанаа баатар хэзээ ирэх бол гэж монголчууд хүсдэг болсон гэнэ.

Амарсанаа баатар хааны цэргийг дарж дийлсэн болов чиг өөрийн нутгаасаа гараад явсан гэнэ. Тэгээд хааны цэрэг дахин дахин ирж монголчуудыг алж дайлж байдаг тул монголчууд Амарсанаа баатраа санан хүсэж “Хөх начин бор” гэдэг дууг дуулах болж гэнэ. Энэ дууны үг нь:

*Хөх начин бортой
Хөөрхий залуу Амарсанаа
Хөвхлөөд гарсан дайсныг
Одоо нэг даржээ
Буугийн сум бууралтай
Буугаад хүлээм зоригтой
Бужигнаад гарсан дайсныг
Одоо нэг дарж
Саадгийн сумаа сааралтай
Саатаад хүлээм зоригтой
Сахлараад гарсан дайсныг
Одоо нэг дарж*

*(Ойрад монголын аман зохиолын дээжис, УБ., 1994 он, номын
113- 114-р талаас авав)*

Баян-Өлгий аймгийн Булган сумын нутаг Улаагчин Булган голын дагуу болон Их төмөрт хэмээх газруудад ардын домогт баатар Амарсанаа манж-хятадын дайсанд хөөгдөж Алтайн нурууг давах замдаа авч явсан зарим эд хэрэглэлээ үлдээж нэрээ мөнхрүүлсэн гэнэ. Тиймээс ташуур хад, гарайцат⁸, эмээлт, хайст үзүүр, тэмээн хүзүү нэртэй газрууд бий. Уг нэр бүхий газруудад ташуур⁹, эмээл, хайс тэмээний дүрстэй том хад байдаг байна.

Үй жанжин тэргүүтэн манжид урвасан тул Амарсанаа арга буюу орос нутаг руу дутаах болжээ. Энэ үед манжийнхан “Амарсанааг барьсан хүнд мянган лан өгнө” гэж нийт даяар зарлажээ. Амарсанаа зугтах замдаа Чацаргантын хөх хөтөлд түр амсхийж гурван чулуу тулж, гал түлж, аяны тогоо тавьж, ус цай хийж суув. Цай захиасаа буцалж эхлэх үед тулсан чулууны нэгэн дээр бууны сум тусжээ. Амарсанаа хэрэг биш боллоо гэж босож, цайгаа цацаж, тогоогоо ганзагалж мордоод ухасхийжээ. Хэн буудав? гэж ч бодсонгүй. Гэтэл хөх хөтлийн зүүнтээх Шар хамар хэмээх ууланд ав хөөж явсан бууч

Мөнх гэгч хөтөл дээр утаа бур бурхийж байхыг сунадаг шар дурангаар харж хол тусдаг хонин цахиур бууныхаа¹⁰ амны бүсийг чангалж (өндрөөс буудах тул) бууджээ.

* * *

Амарсанаа орос нутаг руу зугтахдаа хөх хөтлөөр давж дөрвөдийн нутгаар дайрч явжээ. Манжийн цэрэг хойноос нь мөрдөн хөөсөөр Ачит нуурын орчим гүйцэгдэх шахжээ. Гэвч Амарсанаа хувилгаан шидтэй хүн байсан тул зад барьж¹¹ (цас, шуурга, аадар, манан тавьж) дайсныг төөрүүлж амь гарчээ.

МЯНГАДУУДЫН ТУХАЙ ТҮҮХЭН ДОМОГ

1. Чингүнжавын тугийн домог

Шадар ван жанжин Чингүнжав манжид баригдах болсноо ойлгож өөрийн шадар албат мянгадуудад түмэн цэргийн туг харангаа өгчээ. Мянгадууд тугийг авч, оргон нүүж Ховд голд ирж нутаглажээ. Туг нь дээрээ гурван төмөр сэрээтэй, хохимой толгойтой, хүний үсээр хийсэн урт хялгасан сүлдтэй, улаан шунхан будаг бүхий хоёр метр хагас иштэй Ямба нь гэж нэрлэдэг шар нүдтэй тангад цэмбэн олбог дээр урагш харуулан босоо байрлуулна. Сүмийн сахиусны гонх гэгчид байрлана. Сахиусны гонир (манаач) хариуцан 24 цагийн эргэлтэд тасралтгүй зул бадрааж, арц хүж үнэртэн уугиулна. Тугийг мянгадууд 1928 (1938) он хүртэл голын дацандаа байрлуулж тахижээ. Нутаг нүүж шилд (зусланд) гарахад тугийг жороо хээр морин дээр гонирыг босоогоор нь залж өдөрт нь Найдан дацан хүргэнэ. Найдан дацангийн лам нар сүмийн үүдэнд хятад жанз эсгий дэвсэж, бүрээ, бишгүүр, дун, цан, гандан үлээж сэмбэрээ өргөж угтана.

2. Чингүнжавын захиас үгийн домог

Шадар ван жанжин мянгадуудад тугаа өгөхдөө захиас болгон хэлсэн нь:

— "Би манж хятадын дарлалаас гарах гэж тэмцэж яваад бүтээж чадсангүй энэ боллоо. Энэ тугийг та нар сайн хамгаалж яв. Тэгсэн цагт та нар сайн явна. Миний зүтгэлийг та нар залгамжилж зорилгыг минь биелүүл. Ингэвэл миний үйлс бүтнэ. Тэгэхдээ хар хаяавчтай, хөх үүдтэй яваарай! Хар хаяавчтай гэдгийн учир нь дайсан дунд байх цагт

хар санаагаар хаяагаа манаж сэрэмжтэй яв! гэсэн үг. Миний энэ захиасыг мартаггүйн тэмдэг болгож гэрийнхээ хаяавчийг хараар хийгээрэй. Би хар санаагүй явснаас ингэж гэнэдлээ. Хөх үүдтэй яваарай! гэдгийн учир нь мөнхийн дэлгэрэх өнгийг бэлэг дэмбэрэл болговол та нарын үйлс бүтнэ. Өвс ногоо дэлгэрэх, гол мөрөн хайлах, тэнгэр цэлмэхдээ хөх болдог юм" гэжээ. Сумын лам Соном гэлэн, түшмэд Сартай залан хоёр тугийг аваад "Чиний албат сумнаас чинь чам шиг хүн гарч чиний үйлсийг бүтээнэ" гэжээ.

2. Мянгадууд нүүх болсон домог

Чингүнжавыг баригдаж цаазлагдсанаас хойш албат суманг нь манжийн мэдэлд өгч хөлсгүй зарц хийдэг боолын суман болгожээ. Энэ байдлаас үүдэж албат ардуудын алба татвар хэт хүндэрч, дарлал ширүүсжээ. Албат дотроос Өлзийсайхан гэгч хүнийг Үй жанжныд хөлсгүй зарц-галч болгожээ. Нэг өдөр Үй жанжин чуулганаа чуулж түшмэдээсээ

— Арван хүний хэрэг байна. Аль сумангаас гаргах вэ? гэсэнд эрхэлсэн түшмэд нь:

— Боолын сумангүй биш. Чингүнжавын сумангаас гаргаж өгье гэжээ. Энэ үед гал түлж суусан галч Өлзийсайхан учрыг ойлгон дургүйцэж, гэнэт босож малгайныхаа гурван чихийг босгож (дотогш нь чихсэн байжээ), үсээ гурав сөргөж, дотоод хормойгоо гал руу гурав сэгсрээд гарчээ. Түдэлгүй гал унтарч гэр хөрснийг мэдээд Үй жанжин галч хаачсаныг сураглажээ. Гэтэл хатан нь “Таны галч алдагдсан байх шүү! Та нар яасан задгай ярьдаг юм. Өлзийсайхан бүгдийг ойлгоод гарлаа. Эргэж ирэхгүй. Чингүнжавынхан сүрхий шүү гэжээ.

Өлзийсайхан тэр шөнөө явган гүйсээр өөрийн сум хүрч Соном гэлэн, Сартай залан тэргүүтэй бүх хүмүүст болсон хэргийн учрыг хэлж ятгасаар тэр шөнөдөө нүүжээ. Сартай залан нь Тагна (Тува) хүрч ой шугуй, антай газар амьдрахыг хүссэнд Соном гэлэн “Энэ нь эцэстээ монголоосоо гарна гэсэн үг” гэж ятгаж үгэндээ оруулан өөлдийн Цамбагаравын өвөрт очихоор шийджээ.

4. Мянгадууд нутаг заалгасан домог

Мянгадууд нүүж явсаар өөлдөд ирэв. Өөлдийг болдоггүй Болд занги гэгч хүн толгойлж байж. Энэ хүн мянгадын Сартай залны багш байсан тул багшдаа бараалхах алсын санаа өвөрлөснөөс өөлдөд иржээ. Багштайгаа мэнд усаа солилцон шавь нь нутаг хайж Цамбагаравыг бараалхахаар ирсэн учраа айлтгажээ. Болд занги “Нар эрт тусдагт нь би энд ирж нутаглав. Намайг битгий хөнд. Шавьдаа сайн газар зааж өгье. Алтанхөхийд нутагла. Хагараагүй зүрх шинжтэй уул учир түшмэд нь зоригтой, эрдэм, хууль хоёрт гарамгай, морьд нь хурдан байх ёстой” гэжээ. Энэ үеэс мянгадууд Алтанхөхийд нутаглаж байсан Захчинуудаас нутаг булааж авахаар шийджээ.

5. Мянгадууд нутаг булаасан домог

Нутгийн тухай маргаан шуугиан дэгдэв. Захчинууд “манайх нутгаа өгөхгүй! Бид үрээ морины сүүл гүйцэж ургатал заалдана” гэж Богдод хивс өргөжээ. Гэтэл мянгадууд “Бид төмөр заартал заалдана” гэж хэлээд Богдод хивс өргөжээ. Богд эзэнтэн хоёр хивсийг хүлээн авч уул заргын үгийг шинжин бодсоны эцэст “Төмөр дөрөө заартал заалдана гэдэг нь төр эвдэнэ гэсэн үг. Харин үрээ морины сүүл ургаж гүйцтэл гэдэг хойтон хүртэл гэсэн үг” гэж үзээд нутгийг мянгадуудад олгожээ.

6. Мянгадууд хошуу болсон домог

Сартай залан бие даасан хошуу болох зорилгоор “Бид Богд эзний Жавдаг даадаг албат хошуу болно” гэж хэлээд Богдод хивс өргөжээ. Богд хивсийг аваад мянган эр гаргавал хошуу болохыг зөвшөөрөв. Гэтэл эрчүүд нь мянга хүрсэнгүй. Араг ухаан сүвэгчилж залуу эмэгтэйчүүдэд эрэгтэй хүний хувцас өмсгөж, хэт хутга зүүлгэж зүсийг нь хувиргах замаар мянган эр тоолуулж хошуу болох эрх олжээ. Энэ үеэс эхлэн нөхөрт гараагүй арван найм хүрсэн эмэгтэйчүүд жижигхэн бээжин хэт хутга урдаа зүүдэг өвөрмөц нэгэн ёс мянгад ястанд заншил болжээ. 1969 онд манай мянгадын урлагийн гурван хоног зохиогдож эмэгтэйчүүд уламжлал ёсоороо хэт хутга урдаа зүүж урлагийн тоглолтод оролцсон юм. Дээр үед мянгад эмэгтэйчүүд майдарт очихдоо хэт хутга (хош хутга) зүүж байлаа.

Б хувилбар

Чингүнжавын нутгийнхан манжийн эсрэг байлдсаар их цөөрсөн ажээ. Чингүнжав баригдаж Бээжинд цаазлагдахын өмнө:

Та нар хөх үүдтэй, хөх хаяавчтай байгаарай. Заавал эргэж ирнэ. Тэр цагт тэр хөх хаяавчаар нь таних юм байна шүү гэж захисан гэдэг. Одоо болтол хөх үүдтэй, хөх хаяавчтай айлууд Ховд голоор нутагладаг.

Энэ газар нутаглах болсны учир гэвэл Соном ловон, Сортой залан гэдэг хоёр хүн Ховд голын үзэсгэлэнт тохойг үзэж шинжээд “Гурван жилийн ган, гурван жилийн зуд даах нутаг юм байна. Энд нутаглая” гэж хэлэлцээд манжийн амбанд бараалхжээ. Амбан:

Эд нар ер болдоггүй улс. Хошуу болгож нутаг олгож болохгүй. Харин бусад хошуудад тараан өгөх нь зүй гэж санаад,

— Ай тэр яаж болох вэ? Манай эзэн хаан зөвшөөрөхгүй шүү гэжээ. Энэ үгийг сонсоод цэцэн цэлмэг нөгөө хоёр ясан шүдтэй, шодон сүүлтэй янхигар цагаан морин дээр бухын эр суран оосортой ган дөрөөтэй эмээл тохож очоод,

— Амбан таныг тэр хошуу нутгийг олгохгүй юм бол энэ цагаан морины туг сүүлийг ургаж гүйцтэл, туушин шүдийг нь ирлэж гүйцтэл, ган дөрөөний сэнжийг тасартал заргалдана гэжээ. Амбан морийг нь үзвэл харах нүд нь анилдсан, хазах шүд нь өмөрсөн, туг сүүл нь туужуу болж, тураг бие нь зөнөсөн яндан цагаан морь байсанд “Яая даа” гэж бодтол нэг түшмэл нь:

— Нэг хошуу болох юм бол нэг мянган цэргээ жагсаагаад ир. Тэгвэл та нарыг нэг хошуу болгоё гэж хэл. Эд нарын эрчүүд нь бүгд дайнд дууссан юм чинь юун мянган цэрэг гаргаж чадаа аж дээ гэжээ. Амбан ч зөвшөөрч нөгөө хоёрт энэ болзлоо хэлжээ. Нутаг гуйсан эрчүүд буцаж очоод цэргээ цуглуулж үзвэл яаж ч мянга хүрэх вэ дээ. Тэгэхээр нь эмэгтэйчүүдээ эр хүн шиг хувцаслаад нум саадаг агсуулж, хэт хутгаа зүүлгэж цэргийн сүрээ нэмээд манжийн хааныг ирэхэд нь харваж намнаж харайн дүүлж байв гэнэ. Түүнийг үзсэн амбан баахан хулчийж хошуу болгохгүй гэвэл энэ олон цэрэг гэнэт довтолбол яана гэж санаад,

— За хошуу болваа. Мянган цэрэг гаргасан нь сайн. “Мянгад хошуу” болголоо гээд ум хумгүй зугтан сангийн хэрэм дотроо орсон юм гэнэ билээ.

ТУГ БУЛААСАН ДОМОГ

Чингүнжав манжийн цэрэгт баригдах болсноо мэдмэгц тугаа мянгадуудад өгчээ. Тэр туг хожмоо хотгойдын Ээлэг ноёны гарт очжээ. Нүүхдээ авч явах хамгийн чухал юм нь туг байжээ. Эцэст нь хэдэн хүн томилж бэлэг, хадаг, архи идээ ганзагалуулж Ээлэг ноёнд илгээхээр шийджээ. Томилогдсон хүмүүс ч явах болжээ. Тэдэнтэй бяр тэнхээтэй, маанагдуухан нэгэн ядуу залуу явах болов. Тэр залуу унаа байхгүй учир айлаас нэгэн үүр сүүлтэй азарга гуйж унаад, амт ааггүй архи олж ганзагалжээ. Тэд ноёныд очиж зорьсон хэргээ учирлаж архи айргаа сөгнөж, бэлэг хадгаа барьжээ. Хамгийн дор суусан нөгөө залуу амт султай архиа барьсанд ноён авч уугаад “Та нар ус өгч басамжиллаа” гэж уулаас туг өгөх дургүйн шалтаг болгож ихэд хилэгнэжээ. Үүнээс үндэслэн ам мурийж хэрүүл маргаан дэгдэхэд нь нөгөө залуу ухасхийн гарч мориндоо мордож гэрийн бүсэнд байсан тугийг шүүрэн авч дутаажээ. Хойноос нь хөөж гүйцэн нанчилдаж байгаад залуу мориноосоо уначихжээ. Гэтэл суларсан азарга ижлээ мөрөөдөн гүйцэгдэлгүй оджээ. Энэ үед туг азарганы сүүлэнд орооцолдож чирэгдсээр мянгадуудад иржээ. Харин тугийн дээд сэрээний нэг нь гэмтсэнээс өөр юм болсонгүй гэнэ.

Тайлбар: Мянгадын голын дацанд тахигдаж байсан

Чингүнжавын туг (сахиус)-ын дээд гурван төмөр сэрээний нэг нь гэмтэж төмөр төдүүл тавьж хадсан байсныг нутгийн өвгөчүүл бүгд баталж байна. Б. Сандаг мөн ингэж ярилаа.

ЧИНГҮНЖАВЫН ХАРАНГАНЫ ДОМОГ

Чингүнжавын харангыг мянгадууд ухнад ачиж олон хонь ямаан дунд туугаад одоогийн нутагтаа аваачсан гэнэ. Чингүнжав түмэн цэргээ тулалдаанд оруулахдаа энэ харангыг цохиулж, дохио өгч байлдааны ажиллагааг удирддаг байжээ. Тэгээд ч мянгадууд, “Түмэн цэргийн харанга” гэж нэрлэдэг. Энэ харангыг хожмоо мянгадын голын дацанд байрлуулж лам нарын хурал хурах дохионд хэрэглэдэг байжээ. Ойр хавь байхгүй ер бишийн тунгалаг цэвэр дуутай харанга байсан гэж өвгөчүүл дурсана.

Тайлбар: Хар хорины музейн нэгэн харангыг тайлбарлахдаа “Ийм дуутай харанга монголд хоёрхон байдаг. Нэг нь мянгадад байсан

Чингүнжавын харанга” гэж тайлбарлагч нь өгүүлнэ.

МЯНГАДУУДЫН СОНГУУЛЬТ ЗАХИРГАА

Зөвлөлтийн эрдэмтэн Майскийн “Монголия накануне революции” номын 218-р хуудаснаас товчлон орчуулахад: “Мянгадууд Тэсийн голын эхээр нутаглаж байв. Тэд удам залгуулсан ноёноо халж сонгох журам тогтоолгохоор заргалджээ. Хошуу ноён нь ихэд хилэгнэж бүгдийг алсан ч сэтгэл нь ханамгүйгээр заналхийлсэн учир мянган хүн шөнөөр хошуунаасаа оргон зайлж Увс нуурын ойролцоо нутаглав. Увс нуурт нутаглаагүй учир Ховд голд ирж суурьшжээ. Манжийн засгийн төлөөлөгчид удаан хугацааны хэлэлцээр хийсний эцэст Ховд дахь манжийн захиргаа ба цэрэгт жил бүр 7 т өвс, 3 т харгана, 250 лан мөнгө өгч байхаар тогтов. Тэр үеэс эхлэн сонгосон ноёноороо удирдуулан амар жимэр амьдрал. 1911-1912 оны эргэлтийн дараа Өргөөгөөс тэр үеийн мянгад ноёнд удмын цол өгөв. 1915 онд ноён үхсэн тул Ургегийн засгаас ноёны жаал хүүгээр удам залгасан ноён болгохыг зорив. Мянгадууд эсэргүүцэн бид хоёр үе баримталсан уламжлал ёсоор сонгууль ноёнтон байхаа тусгай цаасанд бичиж Богд гэгээнд өргөжээ.

Өргөөгийн хаант засаг республик “мянгад”-ын хоорондын улс төрийн сунжирсан маргааны эцэст мянгадууд өөрийн захиргааг сонгох журмаа үргэлжлүүлэв. 1915-1918 онуудад Гомбыг ноёноор сонгов. Уул ноён чинээлэг байдалдаа эршсэн тул халж ерийн түшмэл Санжийг сонгов. 1920 онд хошуу ерөнхийдөө ноёнгүй байв. Хошууны ерөнхий удирдлага 47 хүнээр бүрдсэн (37 хар, 10 лам) захиргааны онцгой хурал (цуглаан)-ын гарт байлаа. Чуулган хавар намарт буюу жилд 2 удаа хуралдаж хошууны ажлыг шийднэ” гэж бичжээ.

Тайлбар:

- 1. А. В. Бурдуков Хуучин ба шинэ Монголд номынхоо 49-р талд Чи битгий гайх. Энэ чинь жинхэнэ ноён биш, сонгогдсон хүн. Бид бусад хошуудтайгаа адил угсаа залгамжлах ноёд байхгүй. Өнөөдөр энэ ноён, маргааш би ноён болж болох юм чинь. Тиймээс онгирч сагсуураад өөрийгөө ноён болгох гэж оролдох хэрэггүй гэжээ.*
- 2. Мянгад хан цагаан яс хөөдөггүй, хэн чадалтайгаа ноёноор сонгодог өвөрмөц заншилтай гэж дээр үед баруун монголын бусад ястнууд сонирхдог байлаа гэж О. Мижиддорж гуай ярих.*

ЦАГААН АЛЧУУРЫН ДОМОГ

Манжийнхан мянгадуудыг Чингүнжавын шадар албат гэж жигшин хардаж, яаж ч магадгүй хүмүүс гэж сэрэмжилж хүчийг нь сарниулах зорилгоор тэр үеийн хотгойдын захиргааны таван хошуунд таван суман болгон тараан хувааж, хөлсгүй ажиллуулах “Боолын суман” гэж нэрлэжээ. Мянгадууд зарга мэдүүлэг хийсэн боловч тусыг эс олжээ. Гэвч бууж өгсөнгүй. Оргож нүүхээр сэм хэлэлцэв. Эцэст нь Ээлэг ноёныг алж тугаа булаан авч нэгэн шөнө дүрвэн нүүжээ. Ингэж нүүхдээ хотгойд төрхөө өөрчилж зүсээ хувиргахаар, бас биесээ танихаар цагаан алчуураар толгойгоо боожээ. Энэ үеэс эхлэн Мянгад эрэгтэйчүүд дулааны улиралд малгайны оронд цагаан алчуураар толгойгоо боодог бас нэгэн сонин өвөрмөц заншил мянгад ястанд тогтож өдийг хүргэжээ.

Өөр нэг хувилбарыг гавьяат жүжигчин Л. Жамсранжав ярьсан нь: “Чингүнжав цэргээ тараахдаа та нар цагаан алчуураар толгойгоо боож, хар хаяавчтай, хөх үүдтэй болоорой! Би хожмоо хотгойд омгийнхон гэж таних тэмдэг болгоё!” гэсэн гэнэ.

Тайлбар: Цагаан алчуураар толгойгоо боох заншил 1960-аад он хүртэл уламжлагджээ. Харин Чацарганат нутгийн Ч. Жамсран одоо хүртэл энэ ёсыг баримталж явна. (Д. Л)

“ХОТГОЙДЫН ТОЛГОЙ”

Мянгад сумын нутаг Ховд голын нэгэн тохойг “Хотгойдын тохой” гэдэг. Мянгадууд хотгойдоос нүүж ирээд анх энэ тохойд бууж нутагласны улмаас ийнхүү нэрлэх болжээ. Чингүнжавын өвөг эцэг Бүүвэй баатар энэ тохойд цэрэг цуглуулж байсан домог байдаг.

ТУГИЙН ХОНХ

Мянгад сумын нутгийн нэгэн ууланд (хүрэнгийн энгэрт) “тугийн хонх” гэж нэрлэгдсэн нэгэн газар бий. Мянгадууд хотгойдоос нүүж ирснийхээ хойно Чингүнжавын тугийг (Гомбо сахиус) энэ уулын хонход нууж хадгалжээ.

А хувилбар

Ховд аймгийн Мянгад сумын харьяат өвгөн Бухын Сандаг хуучилсан нь:

Чингүнжавын өвөх (өвөг) аав нь Бүүвэй баатар гэж байжээ. Халхын Бүүвэй баатраас өөр хүн юм. Манжийн цэргүүд Чингүнжавыг баривчилж амь насыг нь бүрэлгэсний дараа Бүүвэй баатар мянгад сумын нутаг “Хотгойдын тохой”-д цэрэг хуримтлуулж байсан гэнэ. Бүүвэй баатрын самган 80 настай Балжиныг Бээжинд хорьсон гэдэг. Хожмоо мянгадын улаан үнээт гэдэг ууланд Бүүвэй баатрын том эмээл хадны агуйд хадгалагдаж байгаад хожмоо хувхай модон бүүрэг болон үлдсэн гэнэ. Дээрх дууны үг Бүүвэй баатартай холбоотой байж магадгүй.

Тайлбар: Бүүвэй, бүүвэй баатар хүн бол бодит хүн биш байж болзошгүй. (Д. Л)

Б хувилбар

Бүүвэй баатрыг “Богдын хойд дүрийг олж ир!” гэж Төвөдийг орон руу явуулжээ. Замдаа нэгэн айлд бууж хооллож ундаалжээ. Их нойртой хүн байсан тул гурав хоног унтав гэнэ. Сүүлчийн өглөө унаж явсан цагаан морийг нь чоно идсэн тул хүмүүс Бүүвэй баатрыг арайхийн сэрээжээ. Сэрээд морийг нь идсэн чоно хаашаа явсныг асууж мэдээд тэр зүг нум сумаа эвшээлгэн харважээ. Хүмүүс явж үзсэнд олон уулын цаана явсан чонын далыг нэвт харвасан байв. Айлаас унаа залгаж явсаар Төвөдийн нутагт хүрч Богдын хойд дүрийг хайж явтал нэгэн уулан хавцалд олон сарлагтай айлууд байж гэнэ. Голын захын элсэн дээр олон хүүхэд тоглож байсанд очиж ажиглав. Нэг хүүхэд хөлөө нугалан сууж өвдгөө тойруулан элс овоолж монгол гэр ийм байдаг юм гэж хэлэхийг сонсоод “аа чи энд байдаг бий!” гэж хэлээд тэр хүүхдийг морин дээрээсээ шүүрэн авч наашаа ирсэн юм гэнээ.

Тайлбар: 1. ЗХУ-ын (хуучин нэрээр) судлаач А.Б. Бурдуков 1969 онд Москвад хэвлүүлсэн "В старой и новой Монголии" номын 48-р хуудас буюу монгол хэлэнд орчуулагдан 1987 онд Улаанбаатарт хэвлэгдсэн уул номын 47-р хуудсанд “Улаан үнээтийн хажуугаар гарахдаа домог яриа бүхий нэгэн агуйд оров. Тэнд том эмээлийн үлдэгдэл, Гарихан хуягийн өөдөс, үл мэдэгдэх нэгэн дайчны хувхай яс зэрэг зүйл байв” гэжээ.

2. Мянгад сумын дэргэдэх уулсын Шаргын агуйд эсгий лоовууз малгай дэрлэсэн үл мэдэгдэх хүний араг ясны дэргэд гурван модон дөрөөтэй (зөв талдаа урт богино хоёр модон дөрөөтэй) сонин эмээл бий гэнэ. Улаанбаатарын Геологийн төв лабораторийн мэргэжилтэн

Б. Цэндээ уул эмээлийн гэрэл зургийг татаж хоёр дөрөөг нь авснаа 1987 онд ярилаа. Дээрх эмээлээс өөр бололтой. (Зургийг нь үзэв)

3. Дээр үед дөрвөдүүд дайны үед гэдэс давсгаа харвуулахгүй гэж өндөр бүүрэгтэй эмээлтэй, чимээ гаргахгүй гэж модон дөрөөтэй байжээ гэж Чацарганатын харьяат О. Мижиддорж ярих.

4. Чингүнжаваар удирдуулсан Ар монгол дахь тусгаар тогтнолын төлөө" номын 74, 78, 82, 139-р хуудаснуудад Бүүвэй гэж хэн болохыг тодорхойлсноос гадна 78-р талд "Чингүнжавын өвөг Бүүвэй угаас зүүн гарт олзлогдсон хүн" гэжээ. Эдгээр домгийг Д. Лхамын "Мянгад ардын зан үйл, аман зохиол" УБ номоос авав.

НУМАН ТАМГАТ ХАДНЫ ДОМОГ

Урианхайн баруун гарын өвөг ноён Жожоо нь Ар алтайн Чингэл, Буурал тохойд ажлаар явсан Амгалан зангийг яаралтай ир гэж элч илгээсэн гэнэ. Амгалан занги Ар алтайгаас мордохдоо дөрвөн ташуур (архины ширэн сав) архи ганзагалан гарч Булган голын адгаар өгсөж торгуудын Намжаа вангийн эцгийнх нь замд байсан боловч буулгүй өнгөрөхөд:

— Урианхай “тост хар” мөн шиг байна. Яагаад буусангүй вэ? ДУУД. бууж цай уу гэж хүн явуулбал Амгалан занги,

— Морины дөрөөний буруу аманд буужээ. Буцах замдаа бууна гэж хэл гээд явчихсан гэдэг. Амгалан зангийг ирэхэд Жожоо амбан их л тэвдэнгүйгээр,

— Захчин хошууных манай нутгаас газар авна гэж хятадын хэв амбанд зарга мэдүүлжээ. Би очиж хэлэлцээд чадсангүй, чи очиж үз гэжээ.

Амгалан занги манжийн хэв амбантай очиж мэндэлсний дараа хэв амбан:

— Захчин, урианхай хошууны нутгийн хилийг дээр үед танай Хужиртын голын амаар тогтоосон байжээ. (Одоо Баян-Өлгий аймгийн Булган сумын төвийн доод талд Булган голд цутгадаг, зүүнээс нь орсон Хужирт хэмээх гол юм) Захчин хошууны ноёдын заргын бичиг авч бие хүн ирлээ.

Таних тэмдэг ч байжээ. Уулын хавтгай хөх чулууны нэг талд нь урианхайн нуман тамга, нөгөө талд нь захчины дэгээ тамгыг сийлсэн уг чулууг гаргаж үзүүлээд энэ тамгат чулуу Хужиртын амны бор толгой дээр хялгасан үүрт хадгалсныг авч иржээ гэв гэнэ.

Ийм явдал болохыг Амгалан занги урьдаас мэдсэн тул Хужиртын уулнаас нэг хавтгай хөх чулуу ганзагалж очсон байж. Уг хоёр чулууг зэрэгцүүлэн үзэхэд нэг газрын чулуу биш нь тодорхой болж энэ тамгатай чулуу манай нутгийн чулуу биш, захчин нутгийнх ч биш. Угаасаа энэ хоёр хошууны хилийг ингэж тогтоосон нь түүхэнд үгүй билээ, энэ чинь зохиомол баримт байна. Би зөвшөөрөхгүй гээд гараад явах гэтэл хэв амбан ихэд уурлан хөлдөө байсан гутлаа сугалан авч Амгаланг цохисон гэнэ.

Амгалан хариуд нь монгол гутлын доторх оймсоо сугалан авч дотор нь Чүнчигноров хөөргөө хийж амбаныг зодож унагаасан гэнэ. Хэв амбан Амгалан занги зодож занчлаа гэж заргалдаж зарга шүүхэд Амгалан занги:

— Хэв амбан намайг гутлаа тайлан авч учир утгагүй зодохоор нь хариуд нь оймсоороо зодсон минь үнэн билээ гэв. Оймсоор зодсон хүнд оногдуулдаг ял шийтгэл манжийн амбаны хуульд байдаггүйг Амгалан занги урьд нь мэддэг байжээ. Тэр үеийн манж, хятадын болон монголын цааз хуулийг шүүн үзэхэд оймсоор зодсон зангид оногдуулах ял зэмлэл байхгүй байсан тул Амгалан зангид ял өгч чадаагүй байна. Амгалан занги хэв амбанаас айж нутгаа алдсангүй харин ч хоёр удаа сайн дөнгөөд ирсэн гэдэг. Хэв амбан захчин хошуунаас хатан авсан учраас урианхайн нутгаас газар авч өгөхөөр захчин хошууны ноёдтой хуйвалдаад урианхайн зангийг дийлж чадаагүй юм гэдэг. Эндээс санаа сургамж авч урианхай ноёд захчин хошуутай хэлэлцээ хийж нутгийн хилийг тогтоохоор болж одоогийн Баян-Өлгий аймгийн Булган сумын нутаг Дээд нарийны зүүн салааг захчин хошуунд өгч, захчин салаа гэж нэр өгсөн нь одоо ч тэр нэр нь хэвээрээ нэрлэгдсээр байна.

Тэр үед захчин хошууны хүрээ хийд одоогийн Баян-Өлгий аймгийн Булган сумын Цүнхэл бригадын зуслан Дугантын эргийн эхэнд байсан аж. Урианхайн Долда захчин хошууны хүрээнд очиж Дуганын дотор нь “мөрөө үзэж” баганыг нь бүсэндээ хавчуулж аваачсан сүхээрээ цавчихаад ноёных нь гэрт ороход ноён нь:

— Та сүм дуганы дотор мөрөө үзэж баганыг цавчлаа. Улаан залаатай монгол хүн байтлаа шашин, төрд харш зүйл хийлээ гэхэд Долда Амгалан:

— Би захчин хошууны сүм дуган дотор “мөрөө хараагүй”, өөрийнхөө нутгийн газарт “мөрөө харав”, харгай модоо цавчлаа гэжээ. Захчин хошууны сүм байгуулсан газар нь үнэхээрийн урианхайн

хошууны нутаг байсан тул дуугарч чадсангүй, удалгүй сүм дуганаа нүүлгээд явсан гэдэг. Одоо ч гэсэн байшин, балгасны суурь, элдэв ул мөр нь арилаагүй байгаа билээ. Дээр дурдсан явдлуудаас болоод албан ёсны хилээ тогтоож Мухар нарийн үй хэв хэмээх газраар нутгаа зааглаж бүдүүн хадны нэг талд нь урианхайн нуман тамга, нөгөө талд нь захчины дэгрээ тамгыг сийлсэн нь одоо Үенч, Булган сумын хилийн тамгат- багана болсон хэвээрээ хэдэн зуун жилийн турш байгаа ба уг газрыг одоо ч “Тамгат” гэж нэрлэдэг юм.

НОЁНЫ ЖИНСИЙГ ХАГАЛСАН НЬ

Сундуй захирагч хурдан борлог морио Даншиг наадамд уралдуулахаар явахдаа Зундуй ламтанд бараалхжээ. Борлог морь ч аман хүзүүдэв. Наадамчин олон борлог морины шандас хурдыг шагшин магтаж тойрон бүчихэд ламтан арга буюу хусуураар чичлэн салхи хагалахыг шаардав. Хурсан олны доторх моринд хорхойтой үл таних нэгэн ноёны отго жинс Зундуй ламын чичсэн суман хусуурын үзүүрт шүргэгдэж өд нь сэмрэн, жинс нь хагарчээ. Энэ гайт учралд гэмшсэн лам ноёноос уучлалт гуйж царайчлахуйд сайх ноён эрдэнийн шигтгээт хэргэмээ тохиолдлоор хагалуулсандаа хорссон ч нэрэлхүү зан гарган наадамчдын нүүрэн дээр морины эзэн, уяач, ламтан гуравт хэдэн магтаалын үг хаяж, зөвхөн тэдний нэр хаягийг лавлаад явчихжээ. Гэтэл нэгэн өдөр Зундуй ламд “Халхын ноёны хэргэм жинсийг хагалсан хэргийн учир аймгийн жасаа тамгын газар ирсүгэй” хэмээн заргын бичиг ирүүлжээ. Айж сандарсан ламтан аврал энэрэл эрэн Сундуй гүнтэнд болсон явдлыг ойлгуулахад бодлогоширч сууснаа:

“Өөдгүй тэр золиг өөрөө хүрч ирж өшиглүүлээд буцжээ” гэж. Тамгын газар жасаанд байсан албатуудын хэн нь ч захирагчийн энэ үгний учрыг эс ухаарчээ. Харин тал бичээчийн алба хашдаг Оовон хэмээх Дэндэв:

— Даяанч ах аа, та хэрэв аймгийн жасаа тамгын газар байцаагдваас балбасаар байгаад хагалчихсан гэж өчиг мэдүүлээрэй! гэхэд “За даа, хэрэг дээр хэрэг нэмэр гээд нэрмээс болно биз дээ” хэмээн үл ойшоов.

Төрийн төмөр нударга хүчтэй хойно аймгийн жасаа нийлэлтийн зарга шүүгч зүс таних хоёр түшмэдийн анхны шүүлтэд сүрдэж байсан лам хэлэхдээ “Жа мунхаг би балбасаар байгаад л хагалчихсан нь үнэн билээ” гэхэд түшмэл гайхан нэлээд бодлогошрон “Энэ лам үнэн хэлж

байна уу? хэмээн ноёноос асуухад, хэргээ түргэн хүлээх нь хэмээн баярласан ноён: "Жа тийм ээ, үнэнийг мэдүүлж байна" гэв.

Түшмэд ч түүнийг "Гарцаа, явцгаа!" хэмээн зандарчээ. Ийнхүү "Эзэн Богдын зарлигаар хайрласан төрийн өндөр хэргэм зэргийг хүндэтгэн хамгаалж явахын оронд зориуд тонгойн балбуулсаар жинсээ хагалуулсан согтуу ноёны буруу" байх тул түүний зарлигийг эвдэн албат ард болгоод ламтны хэргийг үл хэрэгссэн домог буй.

ДҮВЧИН ЗАЙСАН

Дүвчин зайсан гэж сайн бөх байжээ. (Дүвчин зайсан хотгойд хүн юм) Одоогийн Хөвсгөл аймгийн Түнэл сумын Баян-Улааны богочид олон жил амьдарсан юм санжээ. Дүвчин зайсан урианхай эхнэртэй тул олон жил энд амьдарчээ. Гөрөөчний хүрээ (одоогийн Тариалан суманд)-нд барилдаад түрүүлсэн гэнэ. Дүвчин зайсанг түрүүлчихнэ гэж санаагүй байсан хэсэг хүмүүс тойрч харж харж байгаад "Та яасан тарган хүн бэ?" гэж үг өдөх байдлаар асуухад "Өвс идсэн та нар дотор өөх идсэн би тарган харагдаж байгаа биз" гэжээ. Хойд жил нь Дүвчин зайсан бас л Гөрөөчний хүрээнд очиж барилдаад дөрвийн даваанд яггүй сайн барилддаг ламтай таарч арай гэж унагаад гутлаараа нүүрэн дээр нь аяархан гэгчийн гишгээд явчихжээ.

Уур нь шатсан лам "Чиний нэр хэн бэ?" хэмээн омогтой асуухад "Тогтоож чадаагүй барилдсан бол Тавга Чойжил гэдэг дээ" гэж хэлжээ. Нүүрэн дээрээ гишүүлэн доромжлуулсан лам хараал хийж хариугаа авахаар шийдсэн аж. Гэтэл Тавга Чойжил гэдэг нь Мөрөний хүрээний ганц шүтдэг сахиус нь юм санж. Хараал хийх гэсэн ламын (бөхийн) гар нь хатсан гэдэг юм.

ТЭРГҮҮН ТУСЛАГЧИЙН ДОМОГ

Ноёны тэргүүн туслагч Дачин вангийн хошууны Догшин ноён Дархан гүн Мааяа мээрэн сайхан сэтгэл цэцэн мэргэн туслагчтай байжээ. Цэцэн мэргэнийг ард олон "Тэргүүн туслагч" хэмээн өргөмжлөн хайрладаг байв. Цогт-Очир хэмээгч энэ мэргэн туслахын талаар олон домог яриа бий.

1. Сайн эр Нохойцагаанд тусалсан нь

Сайн эр Нохойцагаан ял зэмд орж хэрэг хэлэлцүүлж байжээ.

— За даа би ч мултрах аргагүй юманд уначихлаа. Яадаг билээ гэж арга барагдан тэргүүн туслахыг царайчлан харж зогстол хэрэг мэдүүлэгч:

— Хаяа хотоо хадарсан гэж аашилжээ. Тэгтэл ч хошуу нутгийг тодруулах яриа болтол тэргүүн туслагч бусдад ажиглагдалгүйгээр малгайгаа авч тойруулан тавихыг харсан Нохойцагаан:

— Жа би өөрийн хошуунаас адуу мал хөөгөөгүй билээ гэтэл энд тэнд жиг жуг гэлцээд явчхав. Сайн эрд ял тулгаж дийлэхгүй болсон хошуу тамганыханд ч далим болж "Манай хошууны хэрэг биш" гэж Нохойцагааныг суллан тавьжээ. Ийнхүү өөр хошууны хэргийг шийддэггүй байсныг сайн эрд тэргүүн туслах сануулсны учир энэ байжээ.

2. Тэргүүн туслах "Жа" багшийг давсан нь

Дамбийжаа газар нутаг тасалж авах нь гэсэн яриаг тэргүүн туслагч сонсоод хагартлаа уурлаж,

— Хоёр тэмээт бадарчинд дээлийн тасархайн чинээ газраа мөрөн дээр толгой байгаа цагт өгөх вий! гэхчхээ. Эл яриаг Дамбийжаагийн туршуулууд хэдийнээ багштанд дуулгаж амжив. Дамбийжааг тэр нутагт ирэхэд айсан ноён ч тэргүүн туслахтай хамт очиход ноёныг оруулсангүй гэнэ.

— Одоо яадаг билээ гэж "Жа" багштаны гэрийнх нь гадуур ноён холхихдоо зарцаа дуудаж:

— Цаад хоёр чинь юу л болж байдаг бол... Мэдэж ир! гэжээ. Зарц нь Түдэлгүй гүйн ирж,

— Миний явдал чамд хамаагүй "цөг нохой" гээд үүдэнд нь давшлаад сууж байна гэжээ. Одоо хараадах гээд дахин явуулбал,

— Банзад гэнэ ээ. Чи банздаж л байхгүй юү? Мөнгөн толгой биш, мөгөөрсөн толгой, мөнхөрдөг толгой биш, өнхөрдөг толгой, бурхан бол аварна биз, буг бол хална биз! гээд давшлаад тулганд нь дөхөж сууж байх юм гэжээ. Дахиад л "За үзээд ир!" гэвэл,

— Би түрүүлэх болов уу, чи түрүүлэх болов уу? гээд хойморт нь гараад сууж байх юм гэжээ. Дахиад явуултал, гүрдийгээд, гүзээ чинь цүндийгээд, надаас урьдах болов уу? гэж байна. Хар хөмсөгт барьж авбал багштан,

— Наадахаа тавь, тавь, надад хэрэгтэй хүн байна гэж байх юм. Тэгээд хоёулаа хамтраад хооллоод сүрхий байна гэвэл ноёны санаа нь

амарсан бололтой,

— За яамай даа гээд хөлсөө арчин зогсож байсан юм гэдэг.

3. Улиастайн амбанд бараалхсан нь

Тэргүүн туслах Улиастайн амбанд бараалхахаар явахдаа замдаа цаазны ялтай нэгэнтэй зам нийлжээ. Тэр нь замын турш дуу дуулж яваа тэргүүн туслахыг хараад “Энэ хүн шиг дуулж явах юм сан даа” гэж боджээ. Замын хоёр, тус тусыг бодон явж Улиастайд хүрч салах болоход тэргүүн туслах,

— Жа би замын туж таныг тандав. Ямар ч сүр сүлдгүй явах юм бэ дээ? гээд зэмлэж гарчээ. Тэгснээ:

— За яах вэ? Эр хүний замын хүзүү урт, хаана, яаж ч таарах юм билээ. Чи сайн тогтоо. Ургах нартай уралдаад амбанд бараалх. Юун хүн бэ? гэх вий. Тэгвэл “Хайяа, би гэмгүй хүн” гээрэй. Би ч байх вий! гээд явчихжээ. Хэлснээр нь болж “Хайяа, би гэмгүй хүн” гэвэл амбан “Хайяа, энэ гэмгүй хөөн” гэхийг сонсуут тэргүүн туслах,

— Юугаа гөлөрсөн нохой вэ! Өгөр боол чи амбанаас адис аваад тонил цаашаа гэж сайх эрийг ял зэмлэлээс нь аварсан юм гэнэ билээ.

4. Сайн эр Нохойцагаан дархлагдсан нь

Төрд хулгайч хэрэгтэй болжээ. Хошуу тийм нэгнийг олох болоод байв. Тэгтэл Нохойцагаан гэнэт хошуу ноёны санаад орж ирэхэд “ер шалгаад үзье” гэж шийджээ. Хонь хөтөлж явсан хүүхнийг хараад ноён Нохойцагааныг дуудуулж,

— За чи хонь хөтөлж яваа бүсгүйн араас очиж хонийг нь өөрт нь мэдэгдэлгүй авч ир, тэгвэл чамайг дархалж тавина гэсэнд Нохойцагаан,

— Та хатныхаа гутлыг өгөхгүй юү? гэвэл ноён инээгээд,

— Гутал ч үгүй, хонь ч үгүй болчихгүй бол аваад яв л даа гэжээ.

Нохойцагаан хатны гутлыг сугавчлан хүүхний замыг тосон явжээ.

Хонь хөтөлж явсан хүүхэн зам дээрх малын баас болсон өрөөсөн гутлыг харж хөлөөрөө эргүүлж тойруулж байгаад орхиод цааш явав.

Нохойцагаан хүүхний замыг дахин тосов. Хүүхэн өрөөсөн гутлын нэг нь зам дээр шив шинээрээ байсанд учиргүй баярлаж бүсээ тайлж хонио дэрснээс уяад түрүүчийн замд таарсан гутал руу явах ар хойгуур Нохойцагаан хатны гутал хонийг ноёнд авчирч өгөв. Ийнхүү тэр дархлагдсан билээ. Гэлээ ч хожим сайх бүсгүйд амбан шар, атан тэмээ, унааны морь, саалийн үнээ өгч явсан удаатай гэнэ лээ.

(Г. Ганболдын тэмдэглэлээс авав)

ЦЭЦЭН ТУСЛАГЧ ЦОГТ

Өнөөгийн Говь-Алтай аймгийн Тонхил, Төгрөг, Бугат, Цээл, Алтай сумын нутгийг хамарсан Дайчин вангийн хошуу хэмээх нэр нөлөө ихтэй, нутаг дэвсгэр уужимтай нэгэн хошуу 1924 он хүртэл Халхын Засагт хан аймгийн бүрэлдэхүүнд багтаж байлаа. Энэ хошуу нутагт аж төрөн нэгэн насаа элээсэн ч өнөөг хүртэл ард олны дунд домог болон яригддаг нэгэн түүхт хүний тухай энд товч өгүүлэхийг хүслээ. 1851 онд хошууны ноён, дайчин байсан Ц. Сономцэрэнгийн ууган хүү Бат- Очирьнд мэндэлсэн нэгэн хүүд Баянцогт гэсэн нэр хайрлажээ. Баянцогт хүү багаасаа сэргэлэн цовоо хурц ухаантай болох нь мэдэгдэж манж, төвөд, монгол хэл бичигт боловсорч, ном зохиол сонирхон уншиж өргөн дэлгэр мэдлэг олж аваад зогссонгүй тэр үеийн төрийн хууль цаазын бичгүүдийг шимтэн уншиж судалдаг болжээ.

Багаасаа эхлэн оюун ухаанаараа тодорсон түүнийг дөнгөж хорь эргэм насанд нь хошууны тэргүүн зэргийн тайжаар, тун удалгүй хошууны ноёны тэргүүн зэргийн туслагчаар өргөмжилжээ. Эрдэм номд гүнзгий, ухаан бодол хурц, уг яриа цэцэн цэлмэг Баянцогтыг Түдэлгүй ард олон үнэлж “цэцэн туслагч”, “цэцэн” гэгцгээх болж албан бичиг баримтад ч олдмол нэрээрээ тэмдэглэгдсэн нь бий.

Баянцогт хэмээх тэр ухаант хүний тухай нутгийн ард олны дотор олон сонин яриа ам дамжсаар домог болсон тухайд туслагч С. Баярцогт буюу ард олны хайрласнаар цэцэн туслагчийн ач хүү Г. Лодон, Г. Орсоо, зээ Л.Лхамжав нарын дурсамж, нутгийн зарим өтгөсийн яриа зэргийг ашиглан бичив.

Тэр бээр юуны өмнө мэндлэх, хүндлэх, ахчлах, дүүчлэх, ёс горимыг сайн мэддэг, мөрддөг хүн байсан бололтой. Цэцэн туслагч нэгэн удаа хошуу ноёны хамт нэг айлд хоноглох болжээ. Тэр баян чинээлэг айл ноёнд бүдүүн хонины, цэцэнд хурганы мах чанаж өгчээ. Цэцэн хутгаа гарган гутлынхаа дотор түрүүнд нийлээд махнаас идэж гэнэ. Гэрийн эзэн “Хутгаа юунд дотор түрийндээ нийлэв” хэмээн эвгүйрхтэл цэцэн:

Биед хүрээгүй түшмэдэд

Бэлчээрт хүрээгүй малын мах өгөхөөр нь

Билүүнд хүрээгүй хутгыг

Дотор түрийндээ нийлээд идлээ дээ

гэсэнд цаад хүн хэлэх үггүй болсон гэлцдэг. Өвгөнд ёж үг хэлэх гэж зориуд ёсыг эвдэн өдөж ийнхүү үйлджээ. Нэг удаа цэцэн туслагчийг томоохон хутагт лам ирж уулзахыг урьжээ. Очтол үүдэнд нь халтирч ойчих дөхжээ. Ажвал түүнийг зориуд чадах гэж үүдэндээ мөс хөлдөөж, тэмээний хоргол цацсан байжээ. Үүнийг үзээд цэцэн:

Ширээ буур бөхөндөө шав шээдэг байтал

Ширээт ламбугай үүдэндээ шавж шээдэг ажээ.

Шээсээ цэвэрлэж бузраа ариутгасан хойно тань дахин бараалхах уу даа

гэж хэлээд буцжээ. бас харийн дарлалыг эсэргүүцдэг, нутаг орон, хүн ардаа гэдэг нэгэн юм. Зарим жишээг дурдвал Баруун хязгаарыг үймүүлж явсан Дамбийжанцан гэгч зальхай этгээдийг үздэггүй байжээ. Дамбийжанцан Зүйлийн хүрэн дээр ирж цэцэн туслагчийг дуудаж уулзаад,

— Чи яагаад намайг угтаж авсангүй вэ гэж сүржигнэхэд нь,

— Хонь дагасан нохой хүртэл эзэн, сүрэг хоёр эргээд айсуйг урьдчилан ирж дохиолдог байхад хосгүй эрдэмт хэмээгдэх ламтан та юунд эзэнгүй тэнүүлчин адил хэл мэдээгүй ирээв дээ. Ламтан та л хүндээ хөнгөнөөс алдлаа даа гээд эс тоожээ. Дамбийжанцангийн шар хөдөлж,

— Чи хө, намайг яагаад хоёр тэмээтэй бадарчин гэж хэлдэг хүн болж байна? гэж байцаахад нь,

— Таныг байтугай Богдыг сохор тангад гэж хэлдэг толгой өнөө хэр мөрөн дээрээ л байна даа гэж цаашлуулжээ. Дамбийжанцан,

— Хоёр охины чинь нэгийг авч тогоо бариулна даа хө гэвэл,

— Та буг юм бол аваад л яв. Харин үнэхээр бурхан юм бол бүсгүй хүн бузар болно шүү гээд хэлэх үггүй болгож байжээ. Ховдын манж амбаны газрыг хамгаалж байсан тус хошууны 100 цэрэг хоол хүнс, орон байраар гачигдаж хэрхэхийг хошууныхаа ноёдоос лавлуулахад цэцэн,

— Хаяад ир. Хар хятадууд өөрсдөө мэднэ биз гэсэн хариу өгчээ. Цэргүүд төрөлх хошуудад ирсэн хойно манжин хаан албаа орхиж явсан 100 цэргийг цаазаар авахыг тушаасан байжээ. Аймаг, хошууны ноёд ихэд сандарч учраа олохгүй байтал цэцэн туслагч:

— 100 цэрэг нэг бүрийг зэвсэглэсэн хоёр цэргээр харгалзуулан өөрт тань хүргүүлбэ. Хэрхэхийг өөрөө мэдтүгэй гэж цэцэн туслагчийн төлөвлөсөн бичгийг элчээр илгээсэнд хариу хэл, сураг тасарчээ. Зэвсэг бүхий 300 монгол цэргээс, 100 монгол эрийг дотор газар цаазлахаас ч хаан болгоомжилно гэдгийг цэцнээс өөр хэн ч санаагүй байжээ.

Бас Улиастайн Манж амбан монгол ноёдыг идээ, будаагаар дайлахдаа хүн бүрийн өмнө ширээн дээр нэжгээд дөрвөлжин хаш чулуу тавьсан байх тул ямар учиртайг ноёд эс олон юутай л Дайчин вангийн цагаан толгойтыг харзняя гэлцэж байтал чацуулаад будаагаа савхдаж эхэлжээ. Ноён түүнийг дуурайн ёс алдах гацаанаас мултарчээ.

Цэцэн туслагч ядарч зүдэрсэн жирийн ард олны төлөө санаа тавьдаг, тусалдаг байсан тухай олон дурсамж бий. Тус хошуунд ядуу зүдүүгийн эрхээр эрийн сайнаар хоолоо олж иддэг боловч ардад хоргүй Ээнзэнгийн Цэдэндамба гэгч шилийн сайн эр хулгай нь илрээд шийтгэгдэх болжээ. Цэцэн түүнийг хуягийнх нь хамт дуудан ирүүлж малгайгаа авч сэгсрээд холуур эргүүлэн дахин өмсөөд хуягт хандаж, “Хаалгаа сайн хаа! Галаа сайн түл! Үүнийг чинь нэг шулаад тавина даа” гэжээ. “Хол нутгаас авсан гэж хэл, түргэн зодоо тавина, амаа сайн хавч...” гэсэн үг болохыг “сайн эр” мэдээд авчээ. Цэцэн туслагч голч шударга, дээдсийн өмнө бөхөлздөггүй, өөрийн гэсэн үзэл бодолтой хүн байжээ. Энэ үзэл нь бага залуугаас төлөвшсөн баримт ч байдаг.

Арван зургаан настай Баянцогт хүүг хонь хариулж явахад нь хошууны ноён түшмэлүүдийн хамт давхиж өнгөрөх зуур морь нь үлийд бүдрэхэд уурсан том ташуураар хэдэнтээ гуядахыг хараад,

*Урд хөл бүрдэхэд
Хойд хөлийг нь шийтгэдэг юм байж
Урьд хийсэн нүглээ
Хожим яаж цагаатгах юм бол*

хэмээн хашхирчээ.

Орой нь ноён гэрт ирсэн байв гэнэ. Эх нь ихэс дээдсийн үг чагнаад яах вэ гэсэндээ хүү минь гар! Ямаа эмээлийн ганзага хэмлэхих байх гэхэд,

*Ям идсэн уруулаар
Цай ууж болсон юм
Ямаа идсэн ганзагыг*

Сураар сэлбээж болох л байлгүй

гээд хэнэггүй суусан гэдэг. Ийнхүү сэтэрхий уруултай ноёныг дайруулж хэлжээ. Хожим том болсон хойноо хошууны ноёныд очиж явтал нохой нь ноцох шахсанд "Нохой, ноён хоёр ноцомтгой шүү. Тэгээд ч ноён хүнд нохойн хэрэг юу билээ" гэжээ. Ноён, хатан хоёр юу ч хэлж эс чадсанаар барахгүй түүнээс хойш нохой тэжээхээ больсон гэдэг.

Хошууны ноёдын цол хэргэм ахих бүрд Манжийн хаанд их хэмжээний бэлэг сэлт өргөдөг байсанд дургүйцсэн цэцэн нэг удаагийн ийм бэлгийг замаас нь авч 36 ширхэг бурхан бүтээлгэн Зүйлийн хүрээнд залсан удаатай аж. Цэцэн туслагч хэдийгээр хэргэм зэрэгтэй, тайж хүн боловч жирийн хүний амьдралаар амьдарч, ард олонтойгоо ойр дөт явжээ. Нэг удаа манж, монгол түшмэд хил эргэхээр яваад Цэцнийд очихоор нэгэн айлд хүрчээ. Эгэл боргил байдалтай, өмсөж зүүсэн нь ч жирийн ардаас ялгагдах юмгүй айл байхаар нь айл андуурчээ хэмээн бодоцгоож гарч яваад таних хүнээс Цэцэн туслагчийнх мөн гэдгийг мэдээд эргэн ирж ёс алдан мэндгүй явцгаасандаа уучлал гуйж байжээ.

Тайлбар: Энэ хүний талаар архивын баримт шүүж үзэхэд Дайчин вангийн хошууны 1879 оны өр хэмжээлсэн данс (цэрэг эрийн данс бүртгэл)-д "Тэргүүн зэрэг тайж Баянцогт.. хамжлага ард. 15-тай... гэх буюу 1928 оны тус хошууны хүн ам, мал хөрөнгийн бүртгэл дансанд түүний хүү Гомбосүрэнгийн гэр бүлийнхний дотор "эцэг Цогт 77 настай" гэхчлэн тэмдэглэгдсэн байна. Үүнээс өөр албан ёсны баримт олдоогүй байна.

Цэцэн туслагч эрдэм ном сайтай, цаг тооны бичиг их сонирхдог, судалдаг, аминдаа ном судар нэлээд цуглуулсан, хуучин цагийн боловсролтой хүн байсан гэлцдэг. Түүний ач хүү Г. Оросоод хадгалагдан байгаа "Тодорхой толь" хэмээх чулуун барын сонин ном бол цэцэн туслагчийн номоос үлдэж хоцорсон дурсгал юм.

Цэцэн туслагч хэмээх Баянцогт агсны амьдрал, үйл хэрэг, үзэл санааны талаар энд өчүүхэн сэдэлт төдий зүйлийг тэмдэглэлээ.

Цэцний найман хүүхдээс Гомбосүрэн, Гончиг нар нь 1937 оны хэлмэгдүүлэлтийн хар шуурганд өртөн амь алджээ. Одоо түүний ч Г. Лодон, Г. Оросоо, Г. Рагчаа, зээ Н. Лхамжав нар болон тэдний үр

*садаас салбарласан олон айл өрх хүмүүс нийслэл хот болон Говь-Алтай
аймгийн Тонхил, Бугат суманд аж төрж байгаа ажээ.
(Улсын төв архивын ахлах мэргэжилтэн Минжээхүү, сэтгүүлч
Л. Норовсүрэн нарын хэвлүүлснээс авав)*

ДОРЖ ЗАХИРАГЧИЙН ДОМОГ

Дорж захирагчийн үед нохой Балжир гэгч их цэцэн мэргэн хүн байжээ. Нэгэн удаа нохой Балжир Дорж захирагчийнд очиж танаас хоёр зүйл асууя гээд,

— Манай нутгийн төв дунд улаан хад байдаг юм. Араас нь авирч гарья гэсэн юм гэхэд Дорж,

— Бэлээр нь тойроод араас нь гарвал дээр байх гэжээ. Тэгэхээр нь Балжир шаазан аяганд чинь хар цай уух гэсэн юм гэхэд,

— Хийцгүй бол модон аяга дээр байлгүй гэжээ. Ингээд л нохой Балжир мордоод явчихжээ. Дараа нь Дорж ярианы учрыг,

— Манай нутгийн төвд улаан хад байдаг гэдэг нь ноён гэсэн үг. Араас нь авирч гарья гэдэг нь ноёнттойгоо заргалдья гэсэн үг би ойлгоод,

— Түшмэдтэйгээ заргалдаад сүүлд нь ноёнттойгоо заргалдвал дээр биз гэсэн утгаар бэлээр нь тойроод араас нь гарвал дээр гэж хэлсэн юм байна.

— Шаазан аяганд чинь хар цай ууя гэсэн нь манж амбантай заргалдья гэсэн үг. Тэгэхээр нь би,

— Хээлгүй (хахууль) бол монгол амбан дээр байлгүй гэсэн утгаар хийцгүй бол модон аяга дээр байлгүй гэсэн юм. Тэр хүн мэдээд мордоод явах шиг байна лээ гэж хажуу дахь хүндээ тайлбарласан гэдэг.

Амбан суухад 4 түшмэл очжээ. Амбаныхан очсон түшмэл бүрийд эрих өгөхөд тэд зүүжээ. Харин Дорж,

Олсоор оосорлуулах хэрэг хийгээгүй гээд эвхээд түрийлчихжээ. Түдэлгүй ёроолгүй шилэн аягатай цай хийж өгчээ. Түүнийг барьж чадалгүй алдаад л ирсэн түшмэл хэрэгт ордог байжээ. Харин Дорж эрихээ түрийнээсээ авч дугуйлж эвхээд тавиур хийж аягаа тавьсан гэдэг.

АШИГ ЗАНГИ МЭНДЭЛСЭН ТУХАЙ ДОМОГ

Говь түшээ вангийн хошуунд нэг хүүтэй эмгэн өвгөн хоёр амьдарч байжээ. Гэтэл хүү нь Зүүн хязгаарт цэрэгт татагдах болжээ.

Эцэг нь хүүдээ “За хүү минь цэргийн алба хаах хугацаандаа ямар ч эмтэй нөхцөж болохгүй шүү” гэж аминчлан захижээ. Хүү ч цэрэгт явж хугацаат албаа хааж дуусгаж халагдаад нутгийн зүг жолоо сунгажээ. Одоогийн Хэнтий аймгийн орчим явж байтал нэг айл тааралджээ. Тэднийг бууж ортол нэг авгай сууж байна гэнэ. Бас нэг охин нь бололтой залуу бүсгүй байна гэнэ. Нөгөө авгайд “зүүн хязгаарт цэргийн алба хааж дуусгаад харьж явна” гэж ярьжээ. Гэтэл авгай хүүг дайлж цайлаад “Хүү минь газар хол, Хоноод яв” гээд явуулсангүй. Орой болж, хүүгийн унтах орыг нөгөө бүсгүйн орны урдуур засч өгчээ. Тэр айлын хайдаг ингэ шөнө саалгадаг юм санж. Эх, охин хоёр ингээ саахаар гарчээ.

— За юу болсон бэ? гэж эх нь охиноосоо асуутал,

— Юу ч болоогүй. Яагаа ч үгүй гэж гэнэ. Гэтэл эх нь:

— Тэгвэл тэр залуугийн унтаж байгаа талын хаяаг нь сөхөөд түүнд харагдахаар газар бие зас. Тэгээд орж унт гэжээ. Охин ч эхийн хэлсэн ёсоор гүйцэтгээд орж унтжээ.

Залуу үүнийг харж тэссэнгүй охины өвөрт оржээ. Ингээд өглөө нь залуу хүү эцэг эхдээ очихоор морджээ. Нутагтаа ч ирж, эцэг эх хоёртойгоо золгох гэтэл тэр хоёр нь буруу харж, юм ч асуусангүй, тэгс ингэсхийгээд өнгөрчээ. Есөн сар өнгөрөөд өвөл эцэг нь хүүгээсээ асууж шалгаажээ. Хүү ч үнэнээ хэлж “Цэргийн хугацаанд таны захисан ёсоор байлаа. Замд нэг авгай, охин хоёрынд бууж хоноод мордсон гэжээ. Эцэг нь хонь алж, хоёр хөтөлгөө морь төхөөрч аваад тэр айлд очихоор зорьжээ. Нөгөө авгайнд орж, зорьсон хэрэг явдлаа хэлжээ. Бүсгүй жирэмсэн болсон байв. Өвгөнийг очоод 3 хоноод байтал хүүхэн өвдөж төрөх болоход эх нь хүн хар авчрах гэж сандрахад өвгөн,

— Би өөрөө эх барьж авна гээд хүүхдийг боон авчээ. Ингээд шинэ төрсөн хүүг гурав хоног хөхний сүүтээр нь амлуулаад эцэст нь хадаг барьж хүүг авчээ. Өвгөн урьд өмнө нь өөрийн хүүд сайн хүү төрөхийг мэргэлүүлэн мэдсэн учир, хүүгээ цэрэгт явахад нь захисан нь тэр юм санжээ. Тэр авгай ч мөн мэдэж байжээ. Ингээд бусдын хүүг ашиглаж авсан тул Ашиг занги гэж нэрлэсэн гэдэг.

ХУЛСЛАГ ХАРГАЙ

Хан Хөхийн нуруунд хаа нэгтээхэн газарт хулслаг харгай хэмээх чилгэр сайхан мод ургадгийг нутгийнхан андахгүй. Ийм модыг хулс,

харгай хоёрын хослол гэлтэй. Хөнгөн болоод шулуун, уян болоод бэхлэг, нар салхинд өгөршдөггүй, ус чийгт өмхшдөггүйгээрээ хулслаг харгай жирийн шинэснээс давуу чанартай. Хөхий хангайн хулслаг харгайн цуурай дөрвөн зүг найман зовхист дуурьсаж түүнийг зоргоороо ашиглагчид олширсныг Лу гүнтэн мэдэрч,

— Хулслаг харгайг уургын мод гэж нэгийнээр нэрлэж байгтун! Харийн хүнд бүү зааж өгч сайрхагтун! Халуун зуураа хайр гамтай авч сурцгаая хэмээн зарлигласан ёсоор болсон гэдэг.

ЯХИР ХАР

Хан хөхийн бугыг халтар халиун, яхир хар гэж ялгадаг. Яхир хар нь халтар халиунаасаа бие товиртой, эвэр томтой, цээж өргөн болоод хүрэн хар зогдортой, дуу уянгалаг болоод эршүү баргил цуурайтай, омголон догшин араншинтай аж. Өөрөөр хэлбэл, сүргийн сор, хангайнхаа чимэг гэхэд болохоор сайхан амьтан. Ийм давуу чанарыг мэдсэн хятад наймаачид,

— Яхил халын чиб өгбаа. Янчаан, торго хайрлахгүй гэж үхэлдэн гуйцгаадаг байж л дээ.

Холыг харж, ойрыг хайрладаг Лу гүн,

— Манай нутгаас Яхир хар буга дүрвэн нүүчихсэн гэж гаднын хүнд хэлж байгтун. Бидний үед буга барагдахгүй. Гэхдээ ач, гуч, жичийнхээ баялгийг одоогоос хайрлах учиртай гэж айлдсан байна. Айлдварыг нь албат ардууд ёсчлон биелүүлжээ.

БОХЬ

Лу гүний хошуунд хятад наймаачид дотор газрын тансаг бохь нэртэй зунгааралдсан зүйл авчирч худалджээ. Үүнийг гүнтэн мэдмэгц морин тохоштой, хонин хүнстэй хэдэн хүнийг Хан Хөхийн ар луу явуулж уулын модны бохь түүлгэн авчруулжээ. Тэгснээ хятад бохь, уулын модны бохь хоёрыг нутгийнхандаа зэрэгцүүлэн үзүүлж:

Дотор газрын бохь гэгч

Доголон нохойн жогорхой бус уу!

Хангайн модны бохь бол

Хамгийн ариун давирхай буюу

гэж харшуулан өгүүлснээ,

Бойшил¹² мэт өнгөтэй
Бойгор¹³ мэт үнэртэй
Цас чихрийн амттай
Бохь гэмээ нь
Эх нутгийнх!
Цагаан уулынх¹⁴
Охин сайн
Улаан энгэрийнх¹⁵

гэж айлдсанаас чинагшид хятад бохь гэгч гүйлгээгүй болж Цагаан уулын цэвцийсэн шар цэврүүтэй бохь Хөхий хангайдаа алдаршсан юм гэдэг. Ноёны хатан, авхай нар зөвхөн Цагаан уулаас бохь түүлгэн авчруулж зажилдаг болсон гэнэ.

ГЭРЭЭ БАРЬЖ СУР

Энгүүн түвшин аавтай, ардач нийгэмч үзэлтэй Лу гүнтэй хан харцас хэн боловч уулзаж, ахуй амьдралаа хөөрч, зовлон жаргалаа хуваалцан түүнээс тус дэм авдаг байжээ. Нэг хархүү гүнтэнтэй уулзаж:

— Би гэрлэх гэсэн юм. Авгайгаа авахад хөнгөн хөлтэй, бүгээн зүсмийн морь хэрэг болоод байна. Эзэнтэн минь туслах ажаамуу хэмээн гуйсан гэнэ. Лу гүн инээмсэглэж,

— Эр хүн эр хүндээ туслах нь зүй. Хэдэн мориор хөлөглөхөө нэрэлхэлгүй хэлж аваарай. Харин чамаас ганцхан зүйл лавлая.

— Чи минь гэрээ барьж сурсан уу? гэж палхийтэл асуухад нөгөө залуугийн царай чавга шиг улайлаа. гэрээ барьж үзээгүй танхи нэгэн аж. Үүнээс үүдэн “Гэрлэхээсээ өмнө гэр барьж сур” гэсэн сургаал үг тархсан гэдэг.

ТОШСОН БУХАД ТУГАЛ ДАГУУЛДАГҮЙ

Ноёны хошуунд наймаа хийдэг Цагаан Билигийн пүүсийн нэг данжаад Хан хөхий нутагт суурьшихдаа монгол авгайтай гэрлэж хоёр хөвгүүн, гурван охинтой болжээ. Тэр данжаад гэнэт зангаа хувиргаж нутаг буцахдаа хүүхдүүдээ авч явна гэж жишим ч үгүй заргалдсан юм байх. Эх (монгол авгай) нь хүүхдүүдээ түүнд өгөхгүй гэж сөргөсөн биз. Уг заргыг хэлэлцэхэд Лу гүн,

— Тошсон бухад тугал дагуулдаггүй, Эх үрсийг салгаж болохгүй хэмээн айлдсанаар хэрэг шийдэгдсэн гэдэг. Түүнээс чинагшид дээрх хэллэг мэргэн үгийн санд оржээ.

ДАМЖЛАГА ЗӨӨВӨР

Хошууныхаа хүрээний цогчин дуганыг бариулах ажлыг Лу гүн өөрөө удирдаж, хоёр давхар байхаар зааж зурж өгчээ. Одоогийнхоор бол зураг төслийг нь хийлгэж л дээ. Довжооны болон суурийн чулууг лам харгүй, хүүхэд хөгшидгүй эрвийх дэрвийхээрээ зөөхөд гүнтэн овлого арга сэдсэн гэнэ. Үүний ачаар дуган маш богино хугацаанд боссон байна. "Яасан юм бэ?" гэвэл хүмүүсийг хоорондоо юм дамжуулаад байхаар зайтай зогсоож, томоохон чулууг гар дамжуулан зөөлгөсөн юм байж. Чингэснээрээ хүн ч ядарсангүй, ажил ч урагштай бүтсэн гэнэ лээ. Эндээс улбаалан “дамжлага зөөвөр, хамжлага дэмнүүр” гэдэг уран хэллэг үүсэн гэнэ.

ДОШ ЭЗЭНГҮЙДҮҮЛҮҮЗЭЙ

Хөхий хангай хэзээнээс тарвага “буцалж” байдаг өгөөмөр нутаг. Энд баяд, дөрвөд, урианхай, өөлд, хотгойд, сартуул анчид ирж тарвагачилдаг авай. Явуулын анчдад Лу гүнтэн,

— Монгол ах дүү та нараасаа хангайн хишиг хулгар шарыг харамлаад яах вэ! Гагцхүү хүсэх минь дошийг нь эзэнгүйдүүлж, нүхийг нь битгий хоослоорой. Нүх бүрд ядаж ганц тарвага үлдээхийг хичээгээрэй. Ойрыг бодвол эсэргэн жил агнахад чинь нэмэр, хойчийг санавал үр хүүхдэд чинь өлзийтэй болно шүү гэж зөвлөдөг асан гэнэ.

Тэгэхэд нөгөөдүүл нь,

— Бурхан ноёны тааллыг

Бултаараа бишрэн дагацгаана хэмээн сүсэглэдэг ажээ.

ЭРДЭНЭ ГОЛ

Лу жанжин гүн илжигний бага хошууны нутагт нэгэнтээ залрахдаа хэд хэдэн хүнтэй уулзаж хөөрөлдөх зуур “Нарийн гол” хэмээх нэрийг олонтоо сонсож олзуурхан тогтоож авчээ. Тэр голыг гүнтэн үзэж “харз тунгалаг урсгалтай, харгиатсан сайхан рашаан” хэмээн сүсэглэж, уснаас нь амсан хүртэж, аяны чилээгээ гаргав. Тийн саатах зуур тэнд нутаглагчид хандан

— Ийм адбиш усан эрдэнийг басамжлах мэт. “Нарийн” гэж хэлж боломгүй дэг. “Эрдэнэ гол” хэмээн өргөмжлөн нэрлэвэл яасан юм бэ? гэж зөвшин айлдсан нь ёсоор болсон гэдэг.

ХАЛТАР МАНАН ХӨӨРӨГ

Лу гүнийг шадар түшмэлтэйгээ аяны замд морилж ахуйд халтар гуна унасан харц ард тааралджээ. Тэд мэнд усаа мэдэлцэж, дөрөө мултлан хөөрөлдөж гэнэ. Нөгөөх ард хэр тааруу хөөргөө гаргаж ноёнтой тамхилжээ. Уг хөөргийг гүнтэн барьзнаж, эргүүлж тойруулж харснаа,

— Таны энэ чинь ямар эрдэнэ вэ? гэж асуувал харц ард сандарсхийж,

— Халтар мана гэж ажиггүй хариулав. Тэгтэл ноёноос өрсөж түшмэл нь доогтойхон аргаар:

— Хээ цэс, халтар манаа алдаг, харин халтар гунан хөөрөг байх даа гэж ширэв татжээ. Ийм доромжлолд сайх эрийн царай улсхийхийг ажсан гүнтэн,

— Энэ түшмэл таны хөөргийг биш, хөлгийг (гунан үхэр) хэлэв бололтой. Миний санавал таны хөөрөг жинхэнэ халтар мана биш байж болно. Гэхдээ таны сэтгэлд халтар мана шиг нийцдэг бол тэгж өргөмжлөхөд юуны буруу байх вэ гэж элгэмсэг өгүүлэхэд харц ардын нүдэнд мишээл тодорч,

— Тийм л дээ. Тэгэхдээ би халтар манан хөөрөг эдлэх сэн гэж өдрийн бодол, шөнийн зүүд болж явдаг хүн гээд шүүрс алдвай. Лу гүн түшмэлээ харцаараа шилбүүрдэж, өнөөх эрийг өрөвчхөн ширтэж,

Үнэнээ хэлсэн ардад талархья. Бидэнтэй та хамт явж, манайхаас жинхэнэ халтар манан хөөрөг ав даа хэмээн аргадангуй хэлжээ. Чингэснээр халтар гунатай эр халтар манан хөөрөгтэй болсон юм гэнэлээ.

НОМЫН ТАВИУР

Лу гүн хошууныхаа хүрээн дээр номын ордонтой байжээ. Энэ нь одоогийнхоор номын сан. Цэлийсэн том байшин, дүүрэн монгол, манж, төвөд номтой байв. Үлгэр, тууж, түүх шастир зэрэг янз бүрийн ном байсан нь мэдээж. Номын ордныхоо баганыг хулслаг харгайгаар, тавиурыг хуш модоор шилж хийлгэсэн гэдэг. Учир нь гэвэл хулслаг харгай авсаар (авд) үжирч өмхөрдөггүй бөх мод аж.

Ном бол дээд эрдэнэ учраас түүнийг залах тавиурыг бэлгэ дэмбэрэл бодож хушаар хийх нь зохилтой. Хуш бол ертөнцийн гурван мөнх ногоон (ургамал)-ын нэг шүү дээ хэмээн гүнтэн учирлан тайлбарласан гэдэг.

ХОЙЛГИЙН ХОДООД

Анчин эр эмчилгээнд хэрэглэхээр Хөхийн зооноос хойлог шувуу авласантай Лу гүн тушаа болж тааралджээ. Анчин шувууныхаа махыг авч гэдэс дотрыг нь хаяж байх юм гэнэ. Хойлгийн ходоодыг ноёнтон сониучирхах мэт задалж үзсэнээ ганц хоёрхон үрэл мэт зүйл чимхэж авахыг ангуучин хараад өнгөрчээ. Тэгтэл Лу гүн,

— Манайд очоорой, таныг шагнана гэж хэлэхэд нөгөөх нь айн гэлмэгдэж, намайг шийтгэх нь дээ хэмээн хирдхийв. Гэтэл түүнийг ноён шийтгэсэнгүй.

Чи дээд зэргийн үнэтэй эрдэнэ-очир алмазыг мэдэх үү? Түүний үрэл мэт үртэс чиний авласан хойлгийн ходоодноос олдсон. Баян хан Хөхий минь очир алмазтай ажгуу гэж баясангуй өгүүлээд, сайх анчныг залуу мориор шагнасан гэдэг.

САН ИДДЭГГҮЙ

Лу гүн аливаа юманд тун нухацтай ханддаг ажээ. Одоогийнхоор бол алба, амины хэргийг хутгаж, бантан болгодоггүй “зарчимч” хүн. Жалханз гэгээнтнийг оройн дээд сүлд лүгээ адил шүтдэг авай. Гэгээнтнийг Бадаргуултын 28 (аргын 1902) онд баруун зүг морилоход тосож золгоод, буусан гүрмийг айлтгаж хошуунаас Багштанд хөнгөн торго нэг зах, хурга 300 хадагтай өргөн барьсан бол гүнтэн хувиасаа нас өтөлснөө даатгаж мөнгө 200 лан, агт морь торготой өргөжээ. Хошууны хэрэг, хувийн хүсэл хоёрыг хуудуугүй ялгасны нэг жишээ энэ бус уу! Тиймээс Лу гүн

“Сан идэж салхи залгивал юун ноён, бөөн нүгэл” хэмээн хөөршөөдөг асан гэнэ.

НОХОЙН ИДҮҮР

Лу гүн мал амьтанд хайртай, бодь сэтгэлт нэгэн. Ялангуяа нохойг хайрлан эрхлүүлж, түүнд хоол байнга өгдөг аж. Ноёных хэд хэдэн нохойтой байж л дээ. Хусан идүүрт нохдоо хооллодог асан гэнэ. Энэ нь зөөлөн болоод, өргөсгүй бөх мод шүү дээ. Харгай модоор идүүр

хийвэл нохойн хэлэнд халгаатай гэж цээрлэдэг. Нохойгоо хөгшрөхөөр идүүрийг нь намсгуулдаг байжээ. Эзнийхээ ийм жишлэнгээр илжигний хошууныхан нохойн идүүрийг гагцхүү хусаар хийдэг болсон юм гэнэ лээ.

ЗАРГЫН БИЧИГ УХААНЫ ӨЧИГ

Монголын эрх ашгийг хохироосон, үндэсний зан суртахуунд харшилсан Манж, Хятадын эвэртэн сүүлтнүүдтэй Лу гүн нэг биш удаа тэрсэлдэн сөргөж, тэдний мундар уршгийг дэлгэн илчилсэн заргын бичгийг ухааны ур, цээжний цэцнээр үйлдсэнээ Манжийн хаанд өргөж хүсэл тэсгэл гүйцэлдүүлсэн гэдэг. 19-р зууны сүүлчээр Улиастайн манж сайд Ляний зөвшөөрлийн дагуу Оросын худалдаачин Грот гэгч Монголд алтны уурхай нээхээр тохиролцсон нь цэлмэг тэнгэрээс хуурай аянга буусан адил гэнэтийн явдал боллоо. “Хойноос ирээд хот минийх” гэгчийн үлгэр давтагдав. Үүнийг эсэргүүцэж халхын бүх ноёд, Богдын 17 отгийн дарга нараас манжийн хаанд заргын бичиг өргөх саналыг Лу гүнтэн сэдэлцэж, үндсэн эхийг (бичиг) гардан зохиосон гэнэ.

Уг бичигтээ "Монгол орон бол язгуураасаа нүүдлийн мал аж ахуй эрхэлж, өргөн дайр тал хангай, ус нутгаа эрдэнэлэн шүтсээр ирсэн бөлгөө. Үүнийг ч Луут сүлд нутгийн эзэн хаан та хүндэтгэн үзнэ хэмээн хэдэнтээ айлдсан бий. Ийм бөгөөтөл алтны малтхай уурхай нээвээс бэлчээр нутаг хумигдаж, бидний цөөн монголчууд уснаас хагацсан загас лугаа адил хөөрхийлөлтэй болмуй. Наанадаж энэ, цаанадаж ухвал таван эрдэнийн сүргийн тоо хорогдож, ноос ноолуур буурмуй.

Чингэх нь хөвчин гүрний хэмжээгээр хүртээлтэй егүүтгэл буй за” хэмээх учир үндэслэлгүйгээр шалтгааныг нээн тайлбарласан гэдэг. Заргын бичгийг Манжийн хаан толилоод "Өөрийн минь үгээр өчих мэт хийсэн халхын ноёдыг тайтгаруулахаас болохгүй" гэж цэгнэж үзээд, уурхай нээхийг болиулсан гэдэг.

Заргын бичиг ухааны өчиг учраас эш зарлигаар нь ихэс дээдсийн амыг нь таглаж, эрдэм чадлаараа хол давж, бийр бэхсийг гүйцэлдүүлж байгтун гэж билгүүн Лу гүн шадар түшмэддээ зөвлөдөг асан гэнэ лээ.

ДАЛАЙ БАГШИЙН БЭЛЭГ

Далай багшаас хайрласан хоёр чий алтан бурхан, есөн эрдэнээр бүтээсэн судар маань хосгүй бурхан шүтээндээ гэж Лу гүн бахархаж тэдгээрийг шадар нөхдөдөө үзүүлдэг байсан гэнэ.

— Ийм шүтээнтэй болсон түүхээ яриач гэхэд,

— Бадаргуултын 31 (ардын 1905) онд төвөдийн 13 дугаар Далай лам Түвдэнжамцыг Монгол оронд заларч ирэхэд түүнтэй Богд Жавзандамба уулзаж чадаагүй юм. Яагаад гэвэл манжийн эрх баригчид тэр хоёр их ламтныг үгсэн хуйвалдах болуужин гэж сэжиглэн сэрэмжилж, янз бүрийн саад тээг учруулсных. Гэвч хоёр багш маань нүүр тулж уулзаагүй боловч ойрын хэрэг, холын үйлсээ зөвшин тохиролцсон доо. Чингэсний дурсгал болгож Далай багштан бурхан, судар хоёрыг надад хайрласан юм гэж Лу гүнтэн хөөршөөдөг байжээ.

— Гүнтэн та хоёр их хүний хооронд зуучилсан юм уу гэж лавлавал,

— Тийм ээ. Тэр жил би Да хүрээнд ирээд Богд, Далай лам хоёрын хэдэнтээ бараалхаж, тэдний хооронд холбоо барьсан. Цагийн тохироо бүрдэхэд шашин нэгтэй, төвөд, монгол хоёр шадарлан хөдөлнө хэмээн зөвшин үгсэж зүрхэндээ тангарагласан даг гэж туслагчдаа аминчлан ярьсан нь шивэр авир шивнээгээр өртөөлөн түмэн хүний сонорыг мялаасан гэдэг.

АЧ ЗЭЭ НАР МИНЬ

Лу гүн монгол заншлаар ач зээ нараа элгэндээ тэвэрч, эмээл дээрээ дүүрч эрхлүүлдэг, мөрөн дээрээ үүрч, өвөр дээрээ тонгочуулан энхрийлдэг байжээ. Нэгэн удаа Номиндарь хатан нь,

— Ноёнтон та, эрх танхи ач, зээгээ уран үгээр мялаахгүй юм уу гэж сануулахад Лу гүн “Хм” гэж хоолойгоо засмаглах аядсанаа,

Нэг бол шил дээр минь морилдог

Нөгөө бол ширээн дээр минь залардаг

Дархан эрхтэй ач минь

Хархан нүдтэй аз минь

Бариувчтай наран минь

Бадайтай саран минь

Голомт залгах хайр минь

Голт зүрхний хайр минь

*Бурхнаар л чамайг тоглуулахгүй шүү
Бусдаар чөлөөтэй наадаарай!
Ном судар дээр яавч гишгүүлэхгүй шүү
Ноён над дээр хамаагүй тарваадаарай
Халзан цагаан хонь аваарай
Хан Хөхий шиг өндөр болоорой!*

хэмээн толгой, сүүл ижилсүүлэн ерөөсөн гэдэг. Үүнээс сүүлчийн хоёр шад нь бэлгэ дэмбэрлийг үг болон нийтэд түгжээ.

ДАНДАРЛИЙДИЙДАА (үг)

Бадаргуулт төрийн долоодугаар он (Аргын 1881 он)-ы намар цаг. Халхын өрнө замын зүүн гарын өмнөд хошуу (Илжгэн)-ны ноён Лу гүн хэмээх Лувсандондов их хүрээнд морилохдоо нэгэн өдөр Гандантэгчлэн хийдийн Цогчин дуганд саатан мөргөж зургаадай модон эрихээрээ маань татаж буяны ёслолыг гүйцэлдүүлжээ. Үнэрийг нь авахын сацуу муу зүгийн юм зайлдаг гэдэг домогтой, сайхан анхиламтай шугалаа хэмээх төвөд арц хэдэн баазыг эндээс олж авсандаа бэлгэшээн баярласан цэл залуу ноёнтны цээж тэнэгэр, сэтгэл өөг авай.

Даруу төвшин зангийнх уу, далдын зөн совингийнх уу гүнтэн өнөөдөр ямбаны хувцасгүй, эгэл мөргөлчний дүрээр явааг түүнийг бараа бологчдоос өөр хэн ч үл мэднэ. Сүмийн үүднээ олны хөлийн тоосонд дарагдаж суугаа гуйлгачин эмгэд өвгөд, хүүхэд банди нарын сарвайн тоссон гарын алгыг хармагц Лу гүний амарлингуй хүрэн царайнд энэрэл нигүүлслийн оч гялсхийж өврөө санд мэнд тэмтчин мөнгөн янчааныг харамгүй түгээж ядуучуудын гарыг мялаалаа. Түнтийсэн түрийвчээ шалчийсан хавтага болоход ноёнтон урам хугарч сүүрс алдан морь руугаа эргэв.

Хүрээ хот өргөжихийн хэрээр үгээгүй гуйлгачид олширчээ. Хорвоо гэдэг хоормог шиг эргэлдэж, хошног шиг чихэлцдэг нь энэ буй заа хэмээн гүнтний сэтгэл гэгэлзэв.

— Эзэнтэн минь, зангууд нарын пүүс дэлгүүрийг харах ажаамуу. Одоохон хийдтэй айлсах нь гэж шадар хиагийнхаа уулга алдахад Лу гүн толгойгоо өөд татаж ажвал Гандангийн дэнжийн зүүн мөргөцөг дээр шавааралдсан хоршоо, мухлагууд нүдэнд нь өртлөө.

— Нарийн эд бараа ямархан үнэ ханштайг хоёулаа сонирхъя хө!
гэж ноёнтон эр хонгор дуугаар өгүүлээд хүлгийн жолоог тийш залжээ.

Пүүсийн хашааны хаалгаар Лу гүн бүтэл зэхий явдалтай халз мөргөлдсөнөө анзаарав. Ээ бүү үзэгд! Баахан монгол лам нар хятад наймаачидтай нанчилдаж, ёстой л эрэгчин, эмэгчнээ үзэлцэж байхтай тааралджээ.

— Больцгоо! Хүн хэлээрээ, мал хөлөөрөө гэдэг шүү дээ хэмээн ноёнтой цээжнийхээ гүнээр хашхирлаа. Түүний үгийг анхаарах сөгөө хэнд нь ч байсангүй. Талцалдсан зодоон улам даамжрах янзтай. Энэ үеэс идэр чийрэг нэгэн луухаан жулдрай монгол бандийн элэг рүү ясан толгойгоороо түсхийтэл мөргөж, түүнийг хөсөр унагахыг ажсан Лу гүний тэвчээрийн туйл алдарч хөмхийгөө тас зууж,

— Манай газар шороон дээр монгол хүнийг харийн булхай нар чингэж дээрэнгүйлэх нь ёсонд хазгай мэт хэрэг шүү! хэмээн эр барын догшин дуугаар зандрав.

— Аа муу үхэр монгол, үхээрийн лам нараа өмөөрч байх шив!
гэж хятадууд могой үзсэн юм шиг дор дороо дэвхцэн чарлалдахад,

— Наймаа нар наян мэхтэй, эд нар барааныхаа үнийг өдөр бүр нэмж монголчууд биднийг нүцгэртэл мөлжиж байна. Үүнийг нь хэлэхээр үг сөргөж, мань бидэнтэй хэрэлдээд эцэстээ нударгалдаж байгаа царай нь энэ дээ гэж хижээлдүү ламхай гомдоллоод, нүдээ улаанаар эргэлдүүлэн Лу гүний зүг ёжтойхон ирмэлээ. Эгзэгтэй мөчид эвтэй шийдэл сонгож чаддаг билгүүн эрэмтэй гүнтэн зангидсан хөмсгөө сүртэйеэ нумруулан,

— Дандарлийдийдаа, дандарлийдийдаа, дандарлийдийдаа!!!
хэмээн хэдэнтээ алгаа тавсагадан хурайлах мэт хашхирахуй лам нар биеэ хөвчлөн зогсосхийснээ

— Дандарлийдийдаа, дандарлийдийдаа, дандарлийдийдаа гэж нэгэн хэмээр давтаад пүүс рүү дайран орж үнэтэй цэнтэй эд агуурсад нь халдаж эхэллээ. Чингэж гэж санаагүй луухаан нар тэвдэн сандарч, эд бараатайгаа үхэлдэн зууралдаж, улангассан лам нартай үнгэлдэн чаргуулдсаар халз зодоон мулз дээрэм болж,

— Эндээс зайлъя гэж хиагийнхаа дохисноор ноёнтон монгол буурчийн газар луу бушуулан оджээ.

... Хэрэг бишидлээ. Тэнгэрт тулсан зарга үүсэх нь гарцаагүй. Хэрхэх вэ? гэж Лу гүн өдрийн бодол, шөнийн зүүд болж өшөөтний өөдөөс өчих уран мэхийг тунгаан боловсруулав. Ёстой л ухаанаа

хурцалж, оюунаа ончруулжээ. Санаснаар сарьсалсангүй, бодсоноор боллоо. Хүрээний манж амбан хүчээр түрий барих бодлогодоо эрэмшиж, үймээнээр үрэгдсэн хятад пүүсийн бүх хохирлыг монголоор бүрэн төлүүлж, даварсан лам нарыг гэсгээхийг эвэртэн туургатнуудад тулган лаахайдав. Халхын олон ноён цугларч оночтой арга сүвийг эрэлхийлэн авч өр төлөөснөөс мултрах гарцгүйдэн мухарджээ.

Чингэхэд Лу гүн жишим ч үгүй царайлж сууснаа.

— Данжаад нартай нь уулзъя. Магадлах зүйл байна гэж хээвнэг хэлсэн нь нөхдийн гайхлыг төрүүлэв. Зарга авахын үр тариаг хээл хахууль, эрх хүч хоёроор бордон тордож мэргэшсэн данжаад нар өнгөндөө хуурмаг инээмсэглэж, цаанаа хоржоонтой дамшиглаж байлаа.

— Гэм хэнд байна. Зэм түүнд ногдоно. Тэгэхээр бүх хохирлыг монголчууд бүрэн төлцгөөх нь зүй гэж гүнтний эрсхэн өгүүлэхэд наймаа нар,

— Ноён таны шударга мэргэн ухаанд биширье гэж бөхөлзөн нахилзаж, баясан хөгжилдөв. Тэдний хөөрсөн сэтгэлийн цалгиаг мэдэрсэн гүнтэн дууныхаа өнгийг урьдаас улам эелдэг зөөлөн болгож,

— Аливаа хорыг арилгахын тулд түүний үндсийг таслах учиртай гэж зөвлөх аястай хэлтэл нөгөөдүүл нь

— Яг тийм гэж шулганалдлаа. Байнд сумаа харвах нөхцөл бүрдмэгц Лу гүн хоолойгоо засасхийснээ,

— Цаашид ийм хэрэг дахин гарч болзошгүй. Үүний гол шалтгаан бол Гандан, Хүрээ хоёрын хооронд хятад пүүсүүд суурьшсанаас болжээ. Амбаны тушаалаар анхлан байгуулсан Наймаа хот бий шүү дээ. Тиймээс энэ олон пүүсийг долоон хоногийн дотор Наймаа хот руу буцаан нүүлгэе. Лам нарын тарьсан хохирлыг ч мөн долоон хоногт барагдуулсугай! гэж донжтойхон өгүүлээд, өрсөлдөгчийн өчгийг хүлээзнэв.

Хятадуудын царайнаас баясал ул мөргүй арилж,

— Юмаа ер нь төлүүлэхээ больё. Наймаа хот руу нүүлгэхгүй байхыг болгооно уу хэмээн уруул дэвсэн гуйвай. Тэр цээжиндээ “түй” хэмээн нулимж асан биз Пүүсүүдийг нүүлгэх зардал лам нарын үүсгэсэн хохирлын төлбөрөөс олон дахин давахыг данжаад нар хэрсүү ухаандаа төсөөлөөд орхижээ. Лу гүнг “Даржин монголоо хамгаалсан давхар өмхий санаатан гайхал ландармын садан” гэж луухаан нар зэвүүцсэн бол лам нар “дөрвөлжин бурам шиг сайхан ноён, аль ч талаас нь долоосон амттайг яана. Өнцөгтэй (чадамгай, ончтой) үгтэй,

өлзийтэй ачтан" хэмээн биширч, түүнийг гар дээрээ жуузлан өргөж хүндэтгэл үзүүлээд “дандарлийдийдаа” гэж хэдэнтээ давтан хөгжилдөн инээлдэхэд наймаачин хятадууд үргэсэн зээр шиг ум хумгүй зугтаасан ажээ. “Дандарлийдийдаа” гэсэн энэ үг хятадуудын зүрхэнд шар ус хуруулжээ. Үүнээс чинагшид дотор наймаа нарын эд таваарынхаа үнийг галзууртал нэмэхэд хот суурин газрын монголчууд “дандарлийдийдаа” хэмээн хашхиралдаж эсэргүүцлээ илэрхийлдэг болсон юм гэдэг.

ААРХАГ УХААЛАГ ХОЁР

Улиастайн манж жанжны наадамд хийгүй барилдаж, хийморьтой түрүүлсэн Ламжав арсланг хошуу ноён Лу гүн өргөөндөө урьж, цайлж дайлаад,

— Энэ жилийн Богдын даншиг наадамд чамайг дагуулж явна. Чи тэнд хүчээ сорьж, бяраа үз. Бөхчүүдийг нутгийн уул ус нь дагаж явдаг юм шүү дээ. Тэгэхээр зодог шуудаг, гоёлын хувцсаа шинэчлэн бэлтгэхийг чамд зөвлөж, үүнийг нэмэрлэе гээд баахан янчаан хайрлажээ. Эзэнтний өглөг хишигт бардсан ааг омог цөсөнд дэлсэж, түүний зүрх сэтгэлийг Хан Хөхийн ноён оргилд дэвэргэж авай. наймаа хийхээр хятадын пүүст очтол данжаадын гадаа амбан шарын нойтон шир дэлгэсэн харагдав.

— Танайх чинь бяруу төхөөрөө юү? хэмээн Ламжав дамшиглахад,

— Аая чи, ийм бяруу үзсэн үү? гэж данжаад тохуурхан инээснээ,

— Тийм бол арьсыг нь чи ураад орхи гэж даажигналаа.

— Урчихвал чи хунз цай авбаа, эс чадвал чи юу өгнө вэ?

— Толгойгоо ч өгөхөд татгалзахгүй.

— Чиний усан толгой надад сохор зоосны ашиггүй. Ганц жил түлээ түлш үүрч төхөөрч өг баа. Чингэж тэр хоёр мөрийцөв. Ламжав шарын ширний чахалзуураар хоёр гараа ороож бариад хийтэйхэн ганц угзарсанд өнөөх нь зоогоороо тас урагдаж, хятадуудын гайхлыг төрүүллээ. Мөрийгөө өгөхгүй “луу унжсан” данжаадын цохонд Ламжав нясалчихсан чинь цаад “хөөрхий” нь ухаан алдаад хөсөр ойчих нь тэр ээ. Тэгтэл хятадууд бүгдээрээ Ламжав руу муухай орилолдон дайрчээ. Хамгийн түрүүн мөргөхөөр дайрсныг нь шүүрч бариад, түүгээрээ бусдыг нь нам цохиод унагачхаж л дээ. Пүүсийнхэн тамгын газар ял мэдүүлж, зарга авахын үр тариаг мөнгөөр усалж, заль

мэхээр бордсоны уршгаар Ламжавыг дөнгөлж, хар гэрт хориулав. “Хайран бөх” хэмээн Лу гүн дотроо харуусавч илт буруу үйлдлийг өмөөрч эс чадаад Богдын даншигт морджээ. Үүнийг сонссон Ламжав дөнгөө эвдэж, шоронгоос оргож, хос морь хөлөгдөж ноёныхоо хойноос нисэх мэт туучихжээ.

Богдын даншиг наадмын гурван даваанд барилдаж байтал Ламжавын чихэнд “Гайхал минь нутгийнхаа нэрийг гаргаж ухаантай, даацтай барилдаарай” гэж хашхирах ноёны нь танил өөриймсөг дуу цахилгаан гүйдэл мэт урсан ирж урам нэмэв. Учраагаа төвөггүй давсаар богдын бөхтэй үзүүр түрүүнд үлдэх ахуйд нь Ламжавт “томоотой барилд” гэж Лу гүн хэлүүлжээ. Энэ нь битгий түрүүл гэсэн үг байсан биз. Аархаж омогшсон Ламжав нөгөө бөхийг тосож суйлаад тогтоход нь тойрч тонгороод толгойгоор нь годилдуулан унагавай. Эл торгон агшинд Богд сэндийдээ өндөлзөж Лун гүн суудалдаа навталзаж асан нь аянгын өмнөх бараан сүүдрийг санагдуулна. Олныг эргэцүүлж, ончтойг сонгосон Лу гүн ухасхийн босож Ламжавыг хөтөлж Богдод өргөж, түүний бөх болгожээ. Чингэсэн нь нүүрлэсэн хоёр аюулаас Ламжавыг аварсан юм гэдэг. Түүнийг Богдын бөх болж шар зангиа зүүсний дараа нөгөө пүүсийнхэн нэр хичээхдээ үүсгэсэн заргаасаа сэм татгалзжээ. Богдын бөхийг хаясан эрийг төрийн найрт оруулж дайлах нэрийдлээр хортой архи уулгаж хороодог асан гэдэг. Тэгж хорлох болуужин хэмээн болгоомжилсноос Лу гүн Ламжавыг түрүүлэнгүүт Богдод өргөсөн нь мэргэн арга ажээ. Эл бүхнийг ажиж мэдэрсэн наадамчид,

— Аархаг арслан, ухаалаг гүнтэн хоёр арга билиг мэт зохилдож, энэ жилийн баяр цэнгэлд чимэг боллоо хэмээн нуур нуурын шувууд шиг шуугилдаж нутаг нутагтаа буцсан юм гэнэ лээ.

ДА ВАНГИЙН АЛТАН БУГУЙВЧ

Далай Чойнхор Ван, Бээжинд жасаалаад буцах болж, нэгэн түнш пүүсийн эзэн Данжаадынхаар очиж, оройжингоо архи ууж суухдаа эзэн Данжаадын бугуй дахь луу ороосон алтан бугуйвчийн хийцийг ажиж, уран Дондогоороо үүнээс илүү бугуйвч хийлгэх юм шүү гэж бодож суужээ. (Далай Чойнхор Вангийн уран Дондог гэж гайхалтай уран хүн байсан гэдэг) Далай Чойнхор Ван, нутагтаа ирүүт уран Дондогийг дуудаж, их хэмжээний алт өгч, алтан бугуйвч хийхийг даалгажээ. Хоёр сарын дараа хийсэн бугуйвчаа уран Дондог авчирч

өгчээ. Бугуйвчийн дээр луу ороон хийж, лууны толгой дээр бар хөлөө тавьсан, маш урны дээр цагийн аясаар бар хүрхрэхэд лууны сүүл хөдөлдөг хийсэнд, үзсэн бүхэн гайхаж гэнэ.

Далай Чойнхор Ван хойтон жил нь дахиад л Бээжин явж, өнөөх Данжаадынхаараа бас л орж архи ууцгаажээ. Гэтэл Далай Чойнхор Вангийн алтан бугуйвч цаг болоод, бар дуугарахад архи ууж суусан Данжаад босон харайж, бар дуугарсан гэж сандрахад, Далай Чойнхор ван ихэд инээж, амьд бар бишээ. Миний бугуйвчны бар гэж бугуйвчаа үзүүлэхэд Данжаад үзэж, ихэд гайхан ямар их уран хүн танайд байна. Манайд байхгүй шүү, бас гууль ес тунгааж чадсан байна гэхэд нь Далай Чойнхор Ван ихэд гайхахыг харсан Данжаад өөрийнхөө алтан бугуйвчийг шувт татан авч базаж базаж шидэхэд ангас гээд хэвдээ орж гэнэ.

Далай Чойнхор Вангийн бугуйвч учиргүй хөшүүн хатуу нь илт байсанд их ичивч дүйвүүлээд өнгөрөөж гэнэ. Ван нутагтаа ирэнгүүт уран Дондогийн нүд гарыг гэмтээлгүй эрүүдэж алтны учрыг ол гэж тушааж гэнэ. Хэд хоносны дараа түшмэл хэрэг хүлээлээ гэж Ванд айлтгахад оруул гэж гэнэ.

Далай Чойнхор Ван уран Дондогийг хүлээн авч идээ будаа тавьж ингэж хэлсэн гэнэ. Бээжин хотын алт, мөнгө, эрдэнийн чулууны уран инжааны эзэн данжаадыг айж гайхан шагширтал хийсэн гарынхаа ураар чи намайг баясгалаа. Галтай хийсэн гарынхаа ураар чи намайг баясгалаа. Галтай цог, нүүрэн дээр минь тавих шиг нэг их ичээлээ. одоо яах вэ, эзэн ноёноо гэхээ байя гэхэд энэ нутагт монголоо гэдэг байгаа даа "Чи тэр алтыг яасан" гэхэд,

— Тал нь бий гэжээ.

— Бузар орсон алтаар би яах вэ, хойшид санаж яв! Чи энэ нутаг усны нэрийг алдаршуулах уран гартныг сурга. Хөлсийг нь би төлье гэсэн гэдэг. Түүнээс хойш Далай Чойнхор Вангийн уран дархад гэж гайхагдсан Содов дархан, Чавганц дархан, Билэгт дархан гэж олон дархад төрсөн юм гэдэг.

*(Архангай аймгийн Тарагт сумын харьяат Лхамсүрэн гуайгаас
1962 онд сонссон билээ)*

ДАЛАЙ ЧОЙНХОР ВАН АГСМУУДЫГ ЗАЛХААСАН НЬ

Дээр үед Далай Чойнхор Вангийн хошуунд олон агсам хүмүүс гарч найр, наадам (үймүүлдэг) болж гэнэ. Энэ тухай яриа Далай

Чойнхор Вангийн чихэнд хүрчээ. Далай Чойнхор Ван нэгэн өдөр, түшмэлээ дуудаж уулзаад удахгүй их найр хийх газар, агсам тавьж, найр үймүүлдэг бүхнийг сэмхэн хэнд ч хэлж мэдэгдэлгүй очуул гэж тушааж гэнэ. Удалгүй цуутай баян айл найр хийжээ. Тэр найрт хөлтэй нь хөлхөж, хөлгүй нь мөлхөх шахам цугларч гэнэ. Далай Чойнхор Ван найрт аль хэдийнээ ирчихсэн аль болдоггүй, агсмуудын дунд архи уугаад суугаад л байж гэнэ. Агсам тавих нь битгий хэл, чангахан дуугарах хүнгүй л, согтох нь согтоод л, сэмхэн гарч явах нь явсаар үүр цайх болж байтал нэгэн хүн, “Тэснэ тэснэ гэхэд ингэж тэсэх гэж дээ би” гэж хэлээд Далай Чойнхор Вангийн өмнөө гаансныхаа цохиурын үнсийг цацаж гэнэ. Тэр дор нь түшмэл тахрууд агсмыг аваад гарч гэнэ.

Найр үргэлжилж шөнөжин найрлаж, маргааш найрлаж, нөгөөдөр нь тарж гэнэ. Ойрын жилүүдэд болдоггүй, сайн дэгтэй найр боллоо гэж ярилцаж, найрт ирсэн бүхэн очиж очиж Далай Чойнхор Ванд агсам тавьдаг нь ч юу вэ дээ, одоо ноён хилэгнэж, агсам тавьсныхаа шанг амсана даа хөөрхий гэж өрөвдөн ярихад зарим нь сайн хашраах нь зөв өө гэж ярилцсаар хэд хонож байтал гэнэт нэг өдөр хошуу тамганы дээр хошууны агсамч бүхнийг цуглуулж, “Ард олны амгалан байдлыг алдагдуулж, худал агсам тавьдаг байна. Тийм болохоо байсан агсамч юм бол, миний дэргэд тэр найран дээр агсам тавих чинь яасан юм бэ? хэн, хэдэн удаа, хаана агсам тавьж үймүүлснээр нь торгож, банздаж хашраа” гэсэн гэнэ.

Харин Далай Чойнхор Ван өөрт нь агсам тавих гэсэн хүнийг дуудаж чи харин ясны агсамч байрын хүн байна. Хойшид ууснаа шингээж сур гэсэн гэдэг. Түүнээс хойш манай хошууны найр дэгтэй сайхан болсон юм гэдэг.

(Д. Баасанжав “Үдшийн үлгэр” номоос авав)

АЛТАН ШАРМАЛ МӨНГӨН БУУНЫ ТҮҮХ

Шөнө дундын үед хар гэрийн үүд чахарч хүйтэн төмөр цоож дуугартал хэдэн хүн орж ирэх нь саргүй шөнийн бүдэг гэгээнд айдас төрүүлнэ. Тэдний нэг хахир дуутай хүн

— Мал чи бос! Битгий маяглаарай гэх нь зүрх зүсэх шиг болж эрүүдүүлсэн шархандаа эмзэглэсэн хэдий ч арай гэж босоход,

— Гав гинжийг салга. Үүр цайхаас өмнө гүнтэнд тушаана гэхэд Мял бүр гайхав. Хар гэрээс харанхуйд гаргаж хороох гэж яваа бол гүнд тушаахын хэрэг юу вэ? Гүнтэн гэхээр Лувсанхайдаваас өөр хэн байх вэ

гэхчлэн элдвийг бодсоор гарахад хаврын хуйсгануур тэнгэрт одод ёлтолзон хүйтэн салхи нэвт үлээж байв. Тэд Мялыг авч бага хатан Өөлд, Доосмаагийн гэрт биш, их хатан Өлзийдарийн гэрт оруулахад Лу гүн ганцаархнаа энгийн хувцастай байв. Тэр Мялтай мэндэлсний дараа ингэж хэлж гэнэ.

— Би чамтай гүн хэргэм, албат ардын хувиар биш эр хүний ёсоор уулзъя гэж бодсоор хар гэрээс харанхуй шөнөөр авчруулсан юм. Дотор газрын нэг муу доншуур худалдаачин монголын минь монголдоо байх ёстой алтан шармал мөнгөн бууг авна, худалдаж авъя гэсэн чинь хошуу нутгаа өг гэж шахаж байна. Чи хүн малын амь бүрэлдэхгүй эвийг нь олж салгаж дөнгөх үү? Үүнийг чи бид хоёроос өөр хэн ч мэдэх ёсгүй гэхэд Мял бодож бодож,

— Үзээд алдъя даа гэхэд Лу гүн,

— Би чамайг их бэлжүү явуулна. Чи хүн амьтанд харагдаж болохгүй. Хар гэртээ хоригдож байгаа гэж улс амьтан бодно биз гэж хэлээд Мялын хэлснээр ботготой ингэ, нялх ботгоноос нь салгаж унаж явахаар болж гэнэ.

Мял хятадын худалдаачдыг хил давахаас долоо хоногийн өмнө гүйцэж очжээ. Бөөн бөөн нулимс унаган өдөржин шөнөжин буйлах ингэнээс өөр өөлөх юмгүй хээнцэр эрээс аянчид эмээсэнгүй хэд хоног цуг явахдаа хээ шаагүй, ачаа бараа ачиж буулгахад хэдэн хятад хүнтэй тэнцэх бяр тэнхээтэй монгол эр орой бүр архи ууж, эзэн данжаадын майханд орж архи нэхэхээс өөр төвөггүйн дээр хил хязгаарт дээрэм тонуул ихтэй тул ихэд олзуурхаж хүн бүхэн талтай байна гэнэ.

Нэгэнт хил давж Цонж дөхсөнд хэн бүхэн сэтгэл амарч сэрэмж суларсан үе байлаа. Нэгэн орой эзэн данжаад:

— Чиний муу тэмээ шөнөжин буйлнаа, яаж болноо. Холуу газар амыг нь боож уя гэхэд Мял хулгай авбал яана гэсэн боловч дэрсэнд амыг нь боож уяж ирээд майхан хэсэж архидсаар эзний майханд согтоод унаад өгч гэнэ. Данжаад “Хай хор идсэн шаазгай шиг хоёрхон жүнзэнд унаваа, адилхан уусан шүү. Энэ монголыг майханд нь хүргэ” гэхэд хятадууд чирч гулдарсаар майханд нь оруулж унтуулж гэнэ.

Тэр шөнө ботгоо үгүйлсэн ингэний буйлаа сонстохгүй нам гүмийн дээр хилээс холдсондоо тайвширсан хятадууд цөм нам унтжээ. Мял босож данжаадын майхнаас бууг авч ачаа барааг ундуй сундуй болгон өөрийнхөө богцтой юм, хэт хутга, баахан юм ингэндээ ачиж хөөчхөөд майхандаа орж ирэхэд гадуур манааны хятадууд шилбүүр

модоо цохиж хааяа дуугарах нь сонстоно. Энэ нь манааны хятад унтсаны шинж. Дув дуугүй байвал сэрүүн байгаагийн учрыг хэдийн мэдэх болсон Мян инээд хүрч байв. Тэгээд доорхноо унтаад өгч гэнэ. Өглөө хятадууд шуугилдах чимээгээр сэрсэн дүр үзүүлж,

— Миний хутга, гутал, тэмээ, богцтой мөнгө алга. Та нар шөнө авлаа, өгөөдөх гэж данжаад руу дайрахад данжаад,

— Хай чиний тэр юу ч биш ээ. Минийх гэж хэлээд санаа алдан толгойгоо салаавчлан суусан гэнэ. Тэр өдөр хятад шаахай өмсөн ачаа дагаж явсаар шөнө болоход олон өдөр ажиж явсан унааны бололтой тэмээг хулгайлан оргож явсаар нутагтаа ирэхэд ингэ аль хэдийнээ ирчихсэн ачаа бараа нь бүрэн бүтэн байж гэнэ.

Мялын ирснийг Лу гүн дуулуут дуудан уулзаж ингэ хэлж гэнэ.

— Чи сайн эр юм байна. Миний хэлснийг биелүүллээ. Ботгоо орхисон газраа ингэ хаанаас ч ирдэг нь үнэн байна. Хөөрхий дэлэн нь чинэж их л зовсон байх. Энэ буу бол Галдан бошгот хааны хэрэглэж байсан дурсгалтай буу байгаа юм. Өөлд бэйсийн мулгуу хүү худалдсаныг би мэдсэн юм. Хар санаат хятадад биш, халх түмэнд минь байх ёстой эд. Ийм үйлс бүтээсэн учир чиний хийсэн хэргийг харж үзье. Хохирлыг би төлье. Чи битгий хулгай хий. Юм дутвал надад хэлж бай гээд 50 лангийн ембүү өгөнгөө замд хэрэглэж гоёж явсан юмсаа чи ав. Би эр хүний ёсоор өгч байна гэсэн гэдэг. Түүнээс хойш Мян хулгай хийхээ больж ан гөрөө хийж, мал маллаж амьдарчээ. Уг буу нь 1937 он хүртэл Лу гүний хийдэд хадгалагдаж байгаад дотоод Яамны төлөөлөгч хурааж авснаас хойш сураг тасарсан байна.

(Д. Баасанжавын хэвлүүлсэн “Үдшийн үлгэр УБ 1995 номын 56-58-р талаас авав)

ХОЁР ШАГАЙ

— Хөдсөн дээлтэй

Хөмөн гуталтай түшмэл гуайн амрыг эрье гэж улаан жинстэй залуу түшмэл ёжлон мэндлэв. Хал үзэж хашир таньсан хэнэггүй:

— Газар нутгаа худалдаж

Гахай болтлоо таргалсан ноёд амгалан уу? гэж хариу мэндэлжээ.

Ингэж хоёр хошууны хэрэг нийлэх түшмэл уулзалджээ. Халхын баруун аймгийн нэг баян хошууны ноён түшмэд “Урд түнш” хятад пүүстээ хэсэг газар нууцгай худалдсан байжээ. Түүнийг нь тэдний хошуутай зах залгаа нэгэн ядуу хошууныхан мэдчихээд их хүрээний

манж сайдад зарга мэдүүлжээ. Баян хошуу нь ядуу хошуугаа хэд дахин давсан юм байж. Тэгээд ядуу хошуу өшөөгөө авах гэж зарга мэдүүлж. Баян хошуунд ухаантай түшмэд ховор аж. Ядуу хошуунд ганц мулгуу түшмэл, зөнөсөн түшмэл байдаг боловч тэд нь хошууны хэрэг мэддэггүй, харин хэдэн өвөгчүүл бичиг мэддэг, "хуурай түшмэл" хошуу аймгийн албанд тэр мулгуу түшмэлийг орлож очдог байж. Тэр өвгөдийн нэг Доной өвгөн энэ удаа хошууны захирагчийн хүрэн жинсийг өнгө нь урагдаж ноороод хөвөн нь цухуйсан лоовууз дээрээ хадаад хуучин хөдсөн дээлээ өмсөж хөмөн бойтогтой ирсэн байж. Тэгээд тэр залуу түшмэл ёжлон мэндэлсэн нь тэр юм байж.

Хоёр хошууны заргыг хагалахаар Их хүрээнээс нэг манж түшмэл ирж. Тэр цагийн ёсонд үдэш бүр манж түшмэлийн гэрийг эргэж залбирах учиртай байж. Өвгөн манж түшмэлийн гэрийг ирсэн оройгоо эргэж:

— Мөн үнэнийг олдог түшмэл ирсэн болов уу?

Мөнгө алт хүсдэг амбан ирсэн болов уу? гэж үглэж явжээ. Гэрт байсан манж түшмэл монгол хэл муухан мэдэх тул өвгөний үгнээс “алт”, “мөнгө” гэдэг хоёр үгийг сайн сонсож ядуу хошууны түшмэл хахууль өгье гэж дохио өгч байгаа ажээ гэж боджээ. Баян хошууны хятад пүүст газраа худалдсан буруут хэргийг манж түшмэл сайн мэдэх боловч, баян хошуунаас “эе засах” шижир алт, цалин мөнгийг нэлээд авч амжсан тул баян хошууны буруут хэргийг зөв болгох шалтаг бодож суутал Доной өвгөн “алт”, “мөнгө” гэж залбирав гэж андуураад одоо манж түшмэл хоёр хошууны заргыг хэрхэх тухай бодож эхэлжээ. Маргааш өглөө нь хоёр хошууны түшмэл манж түшмэлд бараалхаж заргаа шүүлгэж эхэлжээ. Цонхигор царайтай манж түшмэл ихэмсэг сүр үзүүлэн:

— Мөргө, сөхөр гэж хоёр хошууны түшмэлд тушааж баян хошууны түшмэл цөм сөхөрч, жинстэй малгайгаа авч манж түшмэлд мөргөжээ. Ядуу хошууны ганц өвгөн түшмэл суучихсан байж. Манж түшмэл уурсаж нүд нь бүлтийж:

— Хэрхэн юуны учир Дайчин улсын хааны зарлигаар зарсан түшмэлд сөгдөж мөргөсөнгүй вэ? гэж зандран байцаажээ. Доной чичивхийсэнгүй сахлаа илэн байж:

— Дайчин улсын хааны зарлигаар зарсан түшмэл, Дайчин улсын хааны зарлигаар өргөмжилсөн жинс зэрэгтэй түшмэл хоёрын аль нь

алиндаа сөгдөж мөргөх учиртайг баян хошууны хууль мэдэхгүй түшмэдэд сэнхрүүлэхийг хүснэ гэж манж түшмэлд хэлжээ.

Дайчин улсын хааны өргөмжлөн шагнасан сайд түшмэд зарлигаар зарсан сайд түшмэдээс эрх ямба илүүтэй байдгийг манж түшмэд мэдэх тул Доной өвгөний зүй ёсны үгэнд дийлэгдэж нэр төрөө хугарахаас балмагдан айж:

— Түшмэл миний сорихыг даагаагүй нь баян хошууны түшмэдэд их гутамшиг болжээ гэж хууль бус сүр үзүүлснээ хууран сорьсон хэрэг болгож баллахыг манж түшмэл оролджээ.

Бичээчдээ, баян хошууны их түшмэл өнөө орой хууч хөөрье гэж өвгөнийг урих бичиг зохиолгоод “одоохон хүргэж өг” гэж явуулжээ

Ядуу хошууны өвгөн түшмэлийн гэрт аяганы намхан ширээн дээр тосон дэн сүүмэлзэж хоёр өвгөд аймаг хошууны сайн гэгдсэн түшмэлийн тухай хууч домог хүүрнэж суув. Ядуу хошууны өвгөн, баян хошууны түшмэлээс ахмад ажээ. Нөгөө түшмэлийн үгийг ээ, зээ гэж сонсох бөгөөд орон дээгүүрээ хөндлөн хажуулжээ. Баян хошууны түшмэл сүүмэлзэж байгаа дэнгийн голыг засан хошууныхаа их мэргэн гэгдсэн өөрийн багш түшмэлийн тухай их л сүр бадруулан хүүрнэж байж. Ядуу хошууны түшмэл зүүрмэглэв бололтой... ээ зээ гэхээ больжээ.

Ахмад хүнтэй ярьж байгаад үгээ дутуу гарч явах аягүй санагдаад баян хошууны түшмэл ярихаа түр зогсоод дэнгийн голыг засаж гэрэл орохын завсарт ядуу өвгөний бойтгийн ул цоорсныг хараад,

— Хошуу даасан түшмэл ийм ч ядуу байх гэж дээ гэж баахан элэг баримаар бодогдовч, тэр ядуу өвгөний ер бусын ухаантайг нь санаад тэгж арай чадсангүй. Ядуу өвгөнийг дугхийгээд босохыг түр хүлээнэв. Тамхи татах гэсэн гаансаа мартчихжээ. Дэнгийн голыг дахин засах гэсэн нь унамаар болохоор нь больжээ. Ингээд хийх юмгүй дэмий суухад хүрч, ширээний буланг нясчин суутал дэнгийн цөгцний бөөр дор сүүдэрт хоёр торгор юм үзэгджээ. Тэр хоёр нь зассан засаагүй хоёр шагай байж.

Монгол хүн шагай орхих дуртай. Уйдсан түшмэл тэр хоёр шагайг орхиж үзвэл зассан нь морь босож, засаагүй нь онх босжээ. Баян хошууны түшмэл хоёр шагайгаа харахад сууж байгаа хэвтэж байгаа хоёр түшмэл шиг санагдаж, бас нэг бодоход зарга нь хаашаа болохыг заасан юм шиг бодогдоод ер нь энэ хоёр шагайг засаад зарга хаашаа болохыг мэргэлэхээр шийдэж, бүлхтэй шагайг зүүн гартаа барьж,

хутгаа хуйнаас нь шархийтэл сугалжээ. Тэр чимээгээр ядуу өвгөн давхийн сэрж:

— Та хутгаа сугалаад яах гэж байна? гэж асуужээ.

— Шагай засах гэж байна гэж баян хошууны түшмэл хэлжээ.

Ядуу түшмэлийн гэрт үүрийн хяраагаар дэн асаж хүн дүнгэр дүнгэр ярих сонсогдож байжээ. Луу цагт манж түшмэл зарга шүүж эхэлдэг байжээ. Ядуу хошууны түшмэл баруун гартаа хамарлан нугалсан бичиг бариад манж түшмэлийн гэрт орж байгаа харагджээ. Баян хошууны их түшмэл манж түшмэлд бараалхаж ирсэн байв. Манж түшмэл ядуу хошууны түшмэлийн бичгийг ярвайн үсэглэж шивнэн унших бөгөөд унших бүр царай нь чинэрэн барайж байж. Ядуу хошууны түшмэл, бичгийн доторх хэрэг манж түшмэлийг бухимдуулж чадсаныг битүүхэн ажиж мэдэв. Баян хошууны түшмэл өнөө өглөө бараалхахдаа гарын бэлэг хүргэж, эе засаагүйгээс манж түшмэл хилэгнэв үү? гэж баахан бэмбэгэнэж байжээ.

— Өнөөдөр зарга шүүхгүй. Хоёр түшмэл заргын хэргээ мэргэн ухаандаа тухтай болгоож бодох хугацаа олгоё гэж манж түшмэл хэлжээ.

Баян хошууны их түшмэл гэртээ яаравчлан орж бага түшмэлдээ:

— Чи одоохон манж түшмэлд өнөөдрийн тал засаагүй мөнгө хүргэ гэжээ.

— Өчүүхэн түшмэл би өдөр бүр ийм их эд хүлээн авч түшмэл та нарыг зовоох учиргүй гээд тал засах мөнгийг авахгүй байжээ. Гэвч баян хошууны бага түшмэл нэлээд зальтай хүн байж. Манж түшмэлд бэлгээ тогтоолгох нэрийдлээр нэлээд марган үг хэлэлцэх далимдаа манж түшмэлийн өмнө дэлгээстэй байсан ядуу хошууны түшмэлийн бичгийг нүдний булангаар уншихад:

— Баян хошууны түшмэл баруун хэсэг нутгаа Бадрахын пүүст худалдсан нь үнэнтэй атлаа уг гэмт хэргээ нуун дарж үнэнийг барьж сөхөж мэдүүлсэн манай ядуу хошууг худал мэдүүлсэн болгох, буянт сайд танд бузар эдийг тал засах нэрийдлээр оруулсаар байгаа нь буруут хэргээ булзааруулах гэсэн нь ил төдийгүй, Дайчин улсын хууль зүйг баримтлан тэдний дарж нуусан хэргийн үнэнийг шударга илчилсэн гэж хорссоор байгаа нь: Өчигдөр үдэш, эдний их түшмэл хуучин танилын хувиар энгийн ярилцаж байгаад намайг өчүүхэн зүүрмэглэх чөлөөнд шагай засах нэрийдлээр хутгаа сугалан бүлж алахыг завдсан билээ гэжээ.

Бага түшмэл манж түшмэлтэй маргахаа больж, ядуу хошууны түшмэлийн бичгийн тухай их түшмэлд мэдүүлж хэлэхээр довтолгон харьжээ.

— Тэр хоёр шагайг тийм холч бодлоор тавьж намайг урьсан байж. Тоогүй юм боллоо. Би юунд хутгаа сугаллаа. Ноён жинсгүй, би түшмэлгүй болов оо гэсэн үг нь гүйцэлдэж ядуу хошуу заргаа авсан гэнэ билээ. Аргатыг аргаар, баширтыг башраар гэдэг үлгэр энэ ажээ.

“СОЛИОТ” ХЭМЭЭХ ШАГДАРЫН ДОМОГ

Өмнөх үг

Монгол ардын аман зохиолын өв санг залгамжлан баяжуулагч авьяас билэгтний нэг бол ард олонд “Солиот” гэж алдаршсан Шагдар хэмээгч аман яруу найрагч юм. Шагдар Бүрэн засагчийн 8-р он буюу 1869 онд Өвөр монголын Зуу-Үд чуулганы Баарин баруун хошуунд ядуу малчин Дэчинрашийн гэрт төржээ. Шагдар багаас хурц ухаалаг, аливаа юмны учир шалтгааныг олох гэж мэриймтгий байснаас эцэг эх нь эрдэмтэй хүн болгоно гэж итгэн долоон настайд нь Гилбэр зууд шавилан суулгажээ. Шагдар төвөд ном хичээнгүйлэн заалгаж сүмд 10 гаруй жил суухдаа өөрийн үе зиндааныхан дотор номтойд тооцогдон, ялангуяа уншлагаар гаргууд байлаа. Шагдар ном бясалгаж хүрээ хийдэд суулгүй “зам дагаж гуйсан нь дээр” гээд үүрэг төхөөрөн бадарчин болж хавийн хошуу нутгаар тойрч дээдэс ноёд хэргэмтэн ихэстэй ам хэлээр тэмцэн зарим нэгтэй заргалдан няцааж явах боллоо. Ийнхүү явахдаа Баарин хошууны ноёд түшмэд ардын хөрөнгөөр дур зоргоороо наргиж хар тамхи татах, өдөр шөнөгүй ууж согтох, хэмжээ хязгааргүй наргиж наадах, зоос тоглох, гоё ганган орд харш бариулах, эхнэр хүүхний гоёл бэлдэх мөн Манж хятадын булаан эзлэгч нарт эх нутаг, түүнийхээ баялгийг хэргэм цол эд мөнгөөр худалдах зэрэг нэр нүүрээ барсан ичгүүрт явдал хийдгийг бишгүй үзжээ. Энэ бүхнийг нүдээр харсан Шагдар жигшин зэвүүцэж эх нутаг ард түмнээ хайрлаж тэдний тусын тулд чадах бүхнээ зориулахаар сэтгэл шулууджээ.

Ингээд Бадаргуултын 28-р оны хавар дүү лам Сажинчойровтоо захиасаа хэлээд тэнэх болсон байна.

* * *

Гилбэр зуугийн цамын хурал болж баруун Баарины олон мөргөлчин ирж, үзэмчин ноён тэргүүлэн зуугийн дэргэдэх “Зэндмэнь хад (Таван орон) гэгчид мөргөхөөр гарч ирэхэд Шагдар тосон очиж олны өмнө:

*“Эцэг тэнгэр ивээлгүй болжээ
Эх дэлхий өршөөлгүй болжээ
Энэрэнгүй арьяабал авралгүй болжээ
Эрх барьсан ноёд хуульгүй болжээ тэгэхээр
Би, авралгүй бурхадтай
Аюул тамын замтай
Нуранхай муу гэрүүдтэй
Ном мэдэхгүй лам нартай
Хамт сууж хорвоог элээхгүй
Даянаар тойрч
Дарлагчдыг няцаая”*

гэж шийджээ. “Зуугийн сүм хад болоод л тэсэж байна. Зуурсан гурил бол өдийд хуваагаад идчихсэн та нар” гэхэд ван, ноён тэргүүтэй хэргэмтнүүд яаж ч чадахгүй Шагдарыг “солиот” гэж нэрлээд хурдан зайлсан ажээ. Дараахан нь Шагдарын хэл үгийг газар авхуулахгүй хориглохоор хойноос нь элч явуулж барихаар очиход “Би бадарч болж барцад түйтгэрээ арилгахаар бумба бүтэх гэж явна. Та нар жаргахаараа жаргаж, зэд өргөлөө хувааж, өөхөн дээр өнхөрч, тосон дэр тоглож, буян нүглээ хурааж, бурхны нүдэнд шороо чихэж бай!” гээд хоёр таягаа үзүүлэн “Нэхэж ирсэн хүнтэй нэгийгээ үзэх гэж бэлдсэн юм” гээд явсан гэдэг.

* * *

Шагдар, бэйс ноёны ордонд очиход бэйс ноён муу хэлэгдэхээс айж эргэлзэн хооллож явуулах гэтэл тэдний эрх хав урдуур нь гүйхэд Шагдар бэйсийг харж инээгээд "Олны яриа ч үнэн юм даа" гэжээ. Бэйс тэр юу вэ? гэж лавлахад

*“Хар нохойгоо хоймроо тахиад
Харц боолоо үүдэнд сөгдүүлээд
Шударгыг нь шулам болгоод*

Шуламсыг нь тахиж байна

гэж ярьсан нь аргагүй үнэн байж шүү” гэжээ.

* * *

Баарины зүүн хөх сүмд Банчин богд төвөдөөс олон дагуулын хамт нэг удаа заларч иржээ. Энэ үед Шагдар түүн дээр очиход үй олон мөргөлчин цугларч, үймэлдэн дагалдагсад нь энгийн ардыг журамтай байлгах гэж хайр найргүй нүдэж байсан ажээ. Шагдар нэг гартаа таяг нөгөө гартаа архи барьж дөхөж очоод Банчин гэгээнийг дагалдан явсан тэрхүү хэрцгий тангадуудыг ажиж байснаа:

*“Мөрөөрөө мэгцгэр тангад
Мөнгө зоосонд дуртай тангад
Баруун газрын балай тангад
Банчиныг дагасан чонон тангад”*

гэхэд өнөөх хүмүүс Шагдарыг барьж аван зодох гэхэд "Та нар Банчин ламын өмнө аваачиж зодвол их хэрэг байна даа" гэхэд Банчин үүнийг мэдэж дуудан үзэж “Энэ лав даян богдын хувилгаан байх” гэхэд “Юу гэнээ! Хувраг байж чадаагүй намайг хувилгаан гэнэ үү? Банчин таны нүдэнд бараан үүл тогтоо биз!” гэж хэлээд явчихжээ.

* * *

Үхэр жил буюу 1912 онд үймээн гарч нэг баг цэрэг давхилдан ирж Баарин хошууны Үлэгчонгоо захирагч, Жадамба нарыг баривчлан авч яваад Үлэгчонгоог Хялганатын сүмийн талд хүлээд хаячихсан байхад Шагдар тааралджээ. Захирагч ихэд олзуурхан:

“За хө азтай хэрэг боллоо, захирагч нь батганд идэгдээд баларч байна” гэхэд Шагдар их л өрөвдсөн дүр үзүүлж: “Эвий хөөрхий, ингэж хэвтэх гэж байдаг юмаа” гэснээ ихэд инээж

*“Үгүй ингэхэд
Баариныг бартал идсэн хүн
Батганд идэгдэх нь зөв юм байна шүү”*

гээд орхиод явчихжээ.

МЭРГЭН ТУСЛАГЧ ГОМБОЖАВЫН ДОМОГ

Гомбожав мэргэн туслагч гэж хошууч бэйсийн хошуунд нэг цэцэн мэргэн түшмэл байсан гэдэг.

1. УЛИАСТАЙН АМБАНЫГ ЧАДСАН НЬ

Улиастайн амбан хошууч бэйсийн хошууны ноёныг “чухал ажил гарлаа өнөө шөнийн дотор ир” гэж дуудуулсан байжээ. Ноён маш ихээр сандарч, туслагч Гомбожавт хэлжээ. Гэтэл туслагч нь яараад яах вэ юмаа сайн төхөөрч аваад маргааш л хөдөлнө гэжээ. Юмаа базааж аваад гурав дахь хоног дээрээ очиж Улиастайн урд аралд буудаллаад ноён амбанд бараалхах болжээ. Туслагч Гомбожав хэлжээ:

Миний хэлснийг яг биелүүлээрэй. Нэг ам цагаан чисчүү ав. Амбаныд орохынхоо өмнө малгайгаа жаахан хэлтгий өмсөөд сагалдаргыг нь тайлчхаад ороорой. Оронгуутаа маш ууртайгаар “Манжийн газраас шаахайгаа үүрч ирсэн илжиг чи яаруу давчуу хугацаанд яах гэж намайг дуудав” гэж хэлээрэй. Тэгэхлээр амбан уурлаж босож ирээд таныг алгадна шүү. Тэгэхлээр малгай чинь унана. Малгайгаа унахлаар өвөр дэх цагаан чисчүүгээ гаргаж дэвсээд малгайгаа дээр нь авч чисчүү дээрээ тавьж орхичхоод дотоод хормойгоо гурав нугалж, гурав няслаад үг дуугаралгүй шалавхан гараад ирээрэй гэж хэлж гэнэ. Тэгээд туслагч өөрөө цуг явж гадна нь байж гэнэ дээ.

Ноён чиг оронгуут л нөгөө туслагчийн хэлснийг л хэлж гэнэ. Амбан чиг уурлан босож ирээд л алгадаад орхитол малгай нь унаж, чисчүүгээ гарган дэвсэж, малгайгаа дээр нь тавьчхаад л дотоод хормойгоо гурав нугалж, гурав нясалчхаад л үг дуугарсангүй шалавхан гараад иржээ. Гэтэл амбан дотоодод шүүх гурван хэрэг, гадаадад шүүх гурван хэрэг гэж байна гэж хэлээд толгой сэгсэрч байжээ.

Маргааш өглөө нь амбаных ноёныг ирж уулз гэж хэлүүлж, ноён очтол таваг тариа, идээ будаа, архи дарс засчихсан маш сайхан зантай байж гэнэ. Түүнээс хойш хошууч бэйсийн ноёнд маш сайн болсон гэдэг. Тэндээс буцаж хөсөгтэйгөө явж байтал ачаан дээрээ даруулчихсан нум сумыг нэг улаан дээлтэй хүн хажуугаар нь гарангаа суга татаж аваад давхиад арилжээ. Гомбожав мэргэн туслагч яаж чиг чадсангүй хоцорч жаахан явж байтал хэсэг үхэр тааралджээ. Гэтэл Гомбожав мэргэн туслагч энд бууна гээд буудаллажээ. Тэгээд тэр хэдэн үхрээс хамгийн том тарган нэг шар үхрийг төхөөрүүлж, махнаас нь

чанаад сууж байж гэнэ. Гэтэл нэг морьтой хүн ирж манай үхрийг яагаад алж идэв гэж уурсахад Гомбожав танай эндхийн нэг улаан дээлтэй хүн бидэнд энэ шарыг өгөөд биднээс нэг нум сум аваад явчихсан гэж тэр хэлжээ. Гэтэл тэр хүн улаан дээлтэй гэнэ ээ. Тэр нохой л болж таарлаа гэж нэг хүнийг цохож тэр болдоггүй хүн байгаа юм би түүнийг авч ирж үхрээ төлүүлж авна. Нум сумыг чинь өгүүлнэ гэж хэлээд давхиад явжээ. Нэлээд удсаны эцэст нөгөө улаан дээлтийг нум сумтай нь авчирч өгч, Гомбожав ч тэр хүнд үхрийн хэргийг тохож хүлээлгээд явцгаажээ.

Гомбожав туслагч хойд айлдаа очих гэж явтал нэг айлаас эмэгтэй хүн гараад жаахан байж байгаад л гараад ирдэг гэнэ. Энэ яагаад байгаа юм бэ? Энэ айлд бууя гэж бодоод тэр айлд бууж гэнэ. Нөгөө авгай хэлжээ.

— Манайх нэг хонь хулгай хийгээд идсэн юм, түүнийг нэгжиж явна. Одоо яадаг билээ гэжээ.

— Том даалинд цөмийг хийгээд миний морины дэргэд аваачаад тавьчих гэжээ. Даалинд хийгээд морины нь дэргэд аваачаад тавьчихлаа. Нэгжлэгийн хууль журмыг мэдэх үү та нар гэсэнд мэдэхгүй гэж хариулж гэнэ. Нэгжиж байгаа хүн эмээлт хазаарт морио энэ айлын гэрийн бүснээс уяад нэгждэг ёстой. Энэ айлаас алдсан зүйл чинь гарвал төлүүлж авна. Хэрвээ гарахгүй бол эмээлт хазаарт морио өгөөд явдаг ёстой гэжээ. Нөгөө хүмүүс тэр айлыг нэгжсэнд гарсангүй гэнэ. Эмээлт хазаарт морийг нь тэр айлд өгүүлээд тэднийг явчихсан хойно нь даалинтай махыг нь авхуулаад яваад өгсөн гэдэг.

Бас нэг хошуунд явж байтал нэг авгай гомдол мэдүүлж бид хоёр гурван хүүхэдтэй амьдарч байгаад салсан билээ. Гэтэл гурван хүүхдээ авахаар тамгын газар очтол нөхөрт минь олгоод надад хүүхэд өгсөнгүй гэж гомдол мэдүүлжээ. Гомбожав “таны хүүхдүүдийг чинь олгуулж өгнө” гэжээ. Тэгээд тэр хошууны тамгын газар очиж манай хошууны нэг бух танай хошууны гурван зуун үнээг дагасан юм. Би гурван зуун тугал авах гэж явна гэжээ. Гэтэл нөгөө хошууны ноён тэр болохгүй, эхтэй мал эхийгээ дагах ёстой өгөхгүй гэжээ. Эхтэй хүн эцгийгээ дагах ёстой юу гэж асуутал нөгөө ноён эхийгээ дагах ёстой гэжээ. Тэгээд нөгөө авгайд гурван хүүхдийг олгуулж өгч байсан юм гэдэг.

2. ХАВЫН ГОМДЛЫГ ТАСАЛСАН НЬ

Богдын хүрээнд ирээд хэсэж явтал нэг баян ламыг Гандангийн дэнжид шөнө алаад юмнаас нь авчихсан хэрэг гарч алсан эзэн нь олдохгүй байжээ. Гомбожав мэргэн туслагч хэрэг гарсан газар очтол нэлээд том хашаатай айл байв гэнэ. Нэг хав улиад байх юм гэнэ. Гэрт нь ортол гүрээ хавь руу нь хутгалж алсан бололтой юм гэнэ. Гараад явтал ульж байсан хав хашааны нөгөө өнцгөөс шар будмал хөдөс зуугаад гүйгээд иржээ. Тэр хөдсийг үзвэл уранхай нь шинэхэн дээлийн хормойноос өм татаж авсан бололтой хөдөс байжээ. Тэр хөдсийг авч өвөртөлчхөөд захаар явж байтал зах дээр хуучин шар будмал дээлийн ар хормойд шинэхэн шар хөдөс оруулчихсан хүн дайралджээ. Түүнийг дуудаж уулзаад нөгөө хөдсөө тааруулж үзвэл тэр дээлийн хөдөс мөн болох нь тогтоогдож тэр хүнийг тамгын газар аваачиж өгчээ. Тэр хүн тамгын газар очиж хэргээ хүлээжээ. Тэгээд хүн алсан хүн цаазлагдах хуультай байж, тэр хүн амь гарах аргаа бодож хар гэрээс чөлөө гуйж аваад Гомбожав мэргэн туслагч дээр ирж гарах арга байна уу? амь аварч өгөөч гэж гуйжээ. Чи хүн алчхаад бас амь гуйх гэнээ гэж баахан загнаж эцэст нь хэлжээ. Чи одоохон тэр алсан ламын хөрөнгөнөөс зуун ширхэг шар цай, шар тос, эд бараа тэргүүтнийг хүрээнд барьж хойдохыг нь хийлгэ. Тэгээд чамайг цаазаар авах цуглаан хийгээд цаазын бичиг уншсаны дараа чамд хэлэх үг байна уу гэж асууна. Тэгэхлээр ингэж хэлээрэй гэж үг зааж өгчээ. Би хэдийгээр хүний амь насыг хороосон боловч тэр ламын хойдохыг хийлгэж бурхны оронд төрүүлэхээр зуун ширхэг шар цай, шар тос, даавуу даалимба зэргийг өргөж өдий төдий ном уншуулж буян хийлгэсэн билээ. Тэр ламын сүнс одоо бурхны оронд төрсөн байх ёстой. Одоо намайг цаазаар авах юм бол бурхан номоо устгачхаад цаазлаарай. Бурхны ном үнэн юм бол тэр ламын сүнс бурхны оронд очсон байхад намайг цаазлах нь юу болж байна аа гэж хэлээрэй гэж үг зааж өгчээ. Тэр даруйгаа нөгөө хүн зуун шар цай зэргээр буян үйлдүүлж, Ганданд хойдохыг нь айлтгаад л явж. Удалгүй нөгөө хүний хэргийг таслах цуглаан болж, тэр цуглаанд хүн чиг их цуглаж гэнэ. Цаазын зарлиг уншаад хэлэх үг байна уу? гэж асууж гэнэ. Нөгөө хүн Гомбожавын хэлээрэй гэж заасан үгийг зоригтойхон хэлж дээ. Гэтэл Гомбожав мэргэн туслагч тэр дундаас босож энэ хүний хэлж байгаа үг үнэн байна шүү. Энэ хүн алсан боловч зуун шар цай, шар тос, бараа таваар өгч буян хийлгэсэн байна. Бурхны номыг бид үнэн гэж итгэсээр өдий хүрсэн. Тэр ламын сүнс одоо

бурхны оронд төрсөн байх ёстой учир энэ хүнийг хорооно гэдэг нь ер нь хаашаа байна аа гэж ярьсаар байгаад уг хүний амийг аварсан гэнэ.

3. НУТАГ ХУВААРИЛАХАД НУТАГ АВСАН НЬ

Ноёдын чуулган чуулж нутаг хуваарилах болж, Отгонтэнгэр уулыг нутагтаа оруулж авахыг нутаг ойртой ноёд эрмэлзэж байжээ. Хошууч бэйсийн Гомбожав мэргэн туслагч өглөөгүүр орж ирээд, би их газар авахгүй шүү ноёдоо. Тулганы дөрвөн чулууны хоорондох нутаг авна шүү гэжээ. Ноён бага газар авах гэж байна гэж бодоод зөвшөөрч Гомбожав чиг гараад л явчихжээ. Ноёд, би тэр тэр газрыг авна гэлцээд л маргалдаж гарчээ. Гэтэл нэг настай түшмэл өглөөгүүр хошууч бэйсийн Гомбожав авчхаад явчихсан шүү дээ. Та нар маргаад хэрэггүй байлгүй гэжээ. Гомбожаваас "Чи хаанах газрыг авах гэсэн юм бэ?" гэхэд "Ширээ чулуу, дамар чулуу, отой чулуу, онх чулуу энэ дөрвөн чулууны дундах нутгийг авна" гэсэнд хойд захад нь Отгонтэнгэр уул багтаж орсон нутаг байж ноёдын маргаан намжсан гэдэг.

4. ЦЭЦЭН ЭМЭГТЭЙД ДАВАГДСАН НЬ

Гомбожав мэргэн туслагч нэг хошуу нутагт явж байгаад өглөөгүүр айлд буужээ. Гурван хүүхэд шагайгаар тоглож байжээ. Нэг хүүгээс нь

— Чиний нэрийг хэн гэдэг вэ? гэвэл “би жигүүртний түрүүнд явдаг” гэжээ. Хун гэдэг нэртэй хүүхэд юм гэж таажээ. Нөгөө нэг хүүхдээс нь чиний нэрийг хэн гэдэг вэ? гэтэл “таван хошуу мал болдог гэдэг ээ” гэжээ. Шагай гэдэг хүүхэд юм гэж боджээ. Нөгөө нэг хүүгээс: “чиний нэрийг хэн гэдэг вэ?” гэсэнд “зуны сүүлч, өвлийн түрүүч гэдэг ээ “гэжээ. Намар гэдэг хүүхэд юм байна гэж тааж, энэ хүүхдүүдийн аав ээж нь ямар хүн байгаа бол гэж бодож суутал нэг тарган авгай гаднаас орж ирээд цай халаагаад их том модон аяганд аягалаад Гомбожав туслагчид барьтал “Ий яасан хүн аймаар аяга вэ?” гэтэл нөгөө авгай хариуд нь “Над шиг эмийн аяганаас айдаг бол төрийн хэрэгт чиг шоншоогүй биз дээ” гэжээ. Энэ үгэнд хариу хэлж чадсангүй нөгөө авгай яараад үнээгээ саах гээд гараад явжээ.

Гомбожав мэргэн туслагч явахаар гарч мориндоо мордоод явтал замд нь нөгөө авгай ханцуйгаа сугалдаргалчихсан үнээгээ сааж сууж тэгэхээр нь,

— Хаа нь цагаан хар үнээ үзэв үү? гэж асуутал нөгөө авгай,

— Өглөөгүүр доошоо уруудсан дөрөө чирсэн сохор хар бух, хамар дээрээ шээлгээд, ханшаар дээрээ баалгаад хойноос нь дагаад явчихсан гэжээ. Өөрийгөө хартал цулбуураа чирчихсэн явжээ. Өрөөсөн нүд муутай хүн байж ингэж нэг авгайд давагдаад их л гутарч явсан гэдэг.

МАНЖ ГҮРЭН СӨНӨСӨН ҮЛГЭР

Дарьганга ардын мэргэн үлгэрт өгүүлэх нь: Манж Чин улсын хаан Амбагай цэцэн (Амбахай) Хятадын их цэргийг бут ниргэж, нэрд гарсан жанжныг нь олзлон авав. Түүнийг хаанд бараалхуулахад дийлдсэн цэргийн эрхтний гүйцэтгэх ёсыг ширхэгчлэн үйлдсэн боловч, хэдхэн хурмын дараа тэргүүнээ авхуулах гэж байгаа атлаа огт жишимгүй, цаанаа л нэг ихэмсэг, хар тэргүүт иргэний үхэх сэхэхийг шийдэгч их хааны өмнө байна гэж тоох шинж алга байв гэнэ.

— Жанжин таныг би ялагдашгүй гэж сонссон билээ. Энэ удаа гэнэ алдсанд цэрэг эрийн ёсоор харамсаж байна гэж Амбагай цэцэн хэлэхэд:

— Тэнгэрийн доорхны хувь заяаг гагцхүү тэнгэр мэдэх буюу гэж тэр жанжин хариулжээ.

Цааш нь Амбагай цэцэн:

— Би шударга журамт цэрэг эрийн хүүрээр энэ хонхрыг чимэхийг хүсэхгүй байна. Чи над хүчээ өг. Би чиний урьд хэрэглэж байсан бүх ямба хэргэмийг хэвээр үлдээсүгэй.

Жанжин:

— Хаан соёрхвоос би жаахан бодсугай.

Амбагай цэцэн:

— Гурав хоног гэж товчхон хэлээд, бараа бологчдоо хандан, өөрийн аяны гэрийн зүүн хажууд гэр бариулан жанжныг суулган, их хүндэтгэл үзүүлэн хатнаараа үйлчлүүлэв. Олзлогдсон хүнд байтугай, хааны угсааны шадар сайдад ийм хүндэтгэл үзүүлж байсан удаагүй билээ. Гурав хоносны дараа өглөө жанжин ёслолын хувцас өмсөн, хааны өмнө ирж, гурвантаа сөгдөн, есөнтөө мөргөн, эзэн хааны өмнө үйлдэх ёслолыг гүйцэтгэж, алд шар бичиг өргөж айлтгаруун:

— Хуанди чухамхүү тэнгэрийн хүү учир тэнгэрийн доорх таны ивээлд шүтэн амь зуух тавилантай ажгуу. Өчүүхэн боол миний бие зарлигийг дагаж, хишгийг хүртэн, нохой адил үнэнч, морь адил хүчийг өгсүгэй.

Энэ үг Амбагай цэцэн хааны таалалд нийцэв. Хаан жанжны өргөсөн айлтгалыг унш гэж тэргүүнээ үл мэдэг мэхэсхийлгэн бичигч түшмэлд дохио өгөв. Бичигч түшмэл яруу тодоор уншин сонсгосон тэрхүү айлтгалд хүний хэлний чадал мэдэн манжийн хааныг билбүүрдэж, тэнгэрийн бошгоор цагийг эзэлж, бичгээр ээлэн, цэргээр эвлэн, өршөөлөөр дуршуулан, журмаар шимтгэн дотоод гадаад дахиныг нэгнээ ерөнхийлсөн богд эзний мэндэлсэн зайсан гиору омгоор удирдуулсан цөөн тоот манж нарын гавьяа хэмжээлшгүй, буян үлэмжийн тулд болой. Иймийн учир манж нарын мөнхийн гавьяаг онцгой тэмдэглэн энэ өдрөөс хойш төрсөн манж нуган хөвгүүн бүрийг алба хашиж байгаа цэрэг эрд тооцон улсын сангаас пүнлүү олгож байя гэсэн санааг дэвшүүлжээ.

Жанжны айлтгал хааны таалалд чухамхүү нийцэж, сэтгэлийг баясгасан байна. Хаан:

— Чи үнэхээр шударга журмыг сахъя гэж шийдсэн ажгуу хэмээн өгүүлээд, жанжныг машид сайшаан, алд шар бичгийн нь эхэнд “Ёсоор болго” гэж улаан бийрээр цохов гэнэ. Тэгээд Амбагай цэцэн жанжныг угсааны гүн, үе улиран залгамжлах чин вангийн хэргэм, мянган лан мөнгө, таван зуун толгой торгоор шагнажээ.

Тайсун гэгээн суут хуанди хэмээн нэхэн өргөмжлөгдсөн Амбагай цэцэн хаан хэдий ухаантай хүн байсан боловч Хятадын мэргэн жанжны уран үгт хууртан, уг бичгийн зальхай утгыг ухсангүй. Ноёлогч үндэстний дээрэнгүй үзлийн хар тамхины үрийг таатай хөрсөнд цацсаны уршиг алс ирээдүйд урган гарч ирэхийг мэргэн жанжин тун нарийн тооцоолжээ.

Тэр үеэс хойш манж эр хүн бүр төрсөн өдрөөс эхлэн цэрэг эрийн хангамжаар хангагдсан, сул цалин авч, цагаан ястны ёсоор амьдардаг болжээ. Тэд ан хийж, мал маллаж, газар тариалан эрхлэхийг орхиж, цэрэг дайныг гол ажил болгоод, дайн тулалдаангүй үед ертөнцийн жаргалд ташууран, өнгө мөнгөнд шунаж, мөрийтэй тоглоом тоглон, хар тамхи татаж, архи дарс ууж хөлчүүрхэн цагийг нөгчөөх бөлгөө. Эмс охид нь хятад шивэгчин зарцалчхаад, гэр орныхоо ажлыг хийхгүй, хүүхэд багачуудаа ч хүмүүжүүлэхийг зарц гэрийн багш нарт даатгачхаад өөрсдөө гоёж гоодон, бие биеийнхээрээ ёслолын зочлолт хийхийг гол ажилд тооцдог хүмүүс болон хувирав. Урьдын эцэг өвгөдийн үеийн эгэл жирийн зан төлөв нь ул мөргүй алга болж,

ихэмсэг дээрэнгүй тэнгэрийн дор, газар дээр гагцхүү манж нар хүн, бусад үндэстэн тэдний боол байх ёстой гэсэн үзэлд автагдав.

Монгол хэл бичгээр албан хэргээ хөтлөн дипломат харилцааны хэл болгож, эрдэмтдээр нь бичиг заалгаж, бичиг үсгийг нь эх манж хэлэндээ хэрэглэн, соёлт ард түмэн болох замд удирдуулсан багшийгаа, улс төр цэргийн холбоотон, хадам нагацаа гэж бахдал болгож байсан монголчуудыг ч боолоо гэж тооцох болов. Хоёр зуун далаад он өнгөрсний дараа Чин улс доройтож, хуанди Хэвт ёсон ширээнээсээ шилжин, Хятадад хувьсгал гарч, бүгд найрамдах засаг тогтоод, манж нарын хэргэм ямбыг устгаж, улсаас сул цалин олгохоо больсонд сэлэм эргүүлж, буу буудахаас өөр ажил хийж чадахгүй манж эрчүүд нь хөлсний тэрэг түрэгчид болж, эмс охид нь янхны газар биеэ худалдахад хүрчээ.

Манж нар ингэж ноёлогч үндэстний дээрэнгүй үзэлд идэгдэн мансуурсаар байж төрөө алдсанаар зогссонгүй, үндэстний хувьд мөхөхийн аюул тулгарчээ.

Манж нарын мандахын шалтгаан бүрдсэн нь сөнөхийн үр хөврөлийг өөртөө агуулж байжээ.

(Хөдөлмөр сонинд А. Лувсандэндэвийн хэвлүүлсэн “Хэлмэгдсэн түмний бичигдээгүй түүхээс” өгүүллээс авав.)

ТАМГАА ХҮНДЭТГЭХ УХААН

Манжийн боолчлолоос ангижирч, Богд хаант Монгол улс тогтсоны ачаар Туулын тохой дахь хошууг анх удаа монгол захирагчтай болгож, Сундуй гүн хэмээх эрдэм номтой эр уг албыг хаших болжээ. Манж амбан, захирагч, ноёд буцах болсон үймээнт тэр үед Цэ вангийн хошуу тамгын гол өргөө, гурван гэр, нэг жижиг байшин шатаж, албан хэрэг, үнэт зүйлс сүйджээ. Энэ үед Сундуй гүнтэн шатаж байгаа гэрээс хошуу ноёны тамгыг самбаачлан авсныг тухайн үед хэн ч эс анзаарчээ.

Манжийн хаан ар халхаас хөөгдөн буцсан сайд, ноёдоо толгой дараалан цаазалсан гэх боловч төрийн тамгаа хүндэтгэн авч ирсэн Цэ вантны амийг өршөөж, харин ч хамжлага захирсан сурвалжтаны зиндаанд үлдээсэн гэдэг.

Б. БӨӨ УДГАН, ХУТАГТ ХУВИЛГААДЫН ДОМОГ

ЧАРЧААН УДГАН

Чарчаан удган зайлуул ганц хүүтэй юм санжээ. Удганы хүүгийн нас бие эрийн цээнд хүрч эхнэр аван эхийнхээ элгийг дэвтээжээ. Гэтэл Цэвээн зайрангийн ах Туваан гэгч удганы ганц хүүгийн эхнэрийг эм мундсан мэт салгаж суугаад ид бах болгожээ. Үүнд Чарчаан удган учиргүй уурсаж:

— Гал голомтыг минь доромжилно гэнэ ээ. Чиний хэлснийг чинь хийсгээд өгье! гээд Туваанд хорлог гүйлгэж эд бах хийжээ. Энэ үед ахынхаа цогцос дээр Цэвээн зайран очиж байхад нь Чарчаан удган мөн бөөлж түүнийг үгүй болгосон гэдэг.

ХАЖ ЗАЙРАН

Урианхайн Хаж зайран, Оросын Жөгд зайрангийн хөлгүй их найран дээр хэдэн өдөр ном хаялцан мөчөөрхөлцөж хэн хэнийгээ хэл үгээр даваагүй тул аль чадалтай нь нэгнээ иднэ гээд салжээ. Өвлийн дунд сар гарчээ. Хармайн дээд давааны ард Хаж зайран адуугаа хурааж байхдаа хэнгэргийн эзний баруун нүд рүү нь шороо цацаад өөрөө таалал төгссөн юм гэдэг.

ӨШӨӨ АВСАН НЬ

Хаж зайрангийн ах Ноё зөнөгч бөө юм. Нэгэн удаа Ноё бөөг анд яваад бууж ирэхэд дүү нь бөөд идүүлсэн сураг дуулдав. Ноё бөө тэвчиж сууж чадсангүй. Нутгийнхаа Самдайн сайн эр гэдгийг дагуулаад дүүгийнхээ амийг нэхэхээр морджээ. Зам зуур ширүүхэн өргүүлж нар жаргахаас урьтан Өлийн даваа өөд өгсөж. Гэтэл морь нь явахаа байгаад нэг л биш. Ноё бөө дөрөө мулталж мориныхоо улаан суга руу хутгалж алтал морины баруун хамраас алаг зээх (алаг даага) суга үсэрч гүйсэн гэнэ. Араас нь нэхэх гэсэн Самдайн сайн эрд “Цаг алдаад хэрэггүй. Буцахдаа нэхнэ” гэжээ. Тэр хоёрыг цааш явтал замд нь дунд зэргийн хөрөнгө бэлтэй нэгэн айл тааралдсан юм санж. Буугаад мордоцгоох юм болцгоож. Мөнөөх айлд морилбол хоёр хатавчныхаа хооронд онгод зэллэсэн (Гурван зэлтэй бол ямар ч харын бөөд идүүлдэггүй чадалтай) гэрийн эзэн бололтой баруун нүдээ боосон өвгөн сууж байжээ. Амар мэндээ мэдэлцэж, нүд яагаад чилээрхсэнийг асуухад нөгөө өвгөн:

— Баруун зүгийн нэг бөө морины (Цагаан- Тож бөөгийн ёсонд хэнгэрэг бол бөөгийн унаа юм) амд автахдаа шороо цацаад өрөөсөн нүд авчихлаа гэжээ. Ноё бөө учрыг гадарлаж Самдайн сайн эрийг буцааж, өөрөө тэнд хоноглохоор шийджээ. Орой болохын хэрд хэлсэн нь:

— Миний онгод баалаад бие тааруу байна. Надад хуягаа хайрлаач гэхэд:

— Чи миний хуягийг өмсөж чадах юм уу? гэж нөгөө өвгөн ам асуужээ.

— Та хайрлавал чадмаар байна...

Ноё бөө хуягийг нь өмсөж бөөлбөөс тэр өвгөний хүзүүг гурван суувь дүүргэсний нэг нь Хаж бөөгийн цустай байжээ. (Идсэн хүнийхээ аман хүзүүг суувьт багтаадаг аж) Тэгэхлээр Ноё зөнөгч дүүгийнхээ аман хүзүүг аваад оронд нь өөрийнхийг нь хийжээ.

Бөөлж дууссаны дараа "Бие арилжлаа. Буцъя даа..." гэж хэлээд өмсгөлийг нь тайлж, шөнөдөө мордон хээр хоножээ. Түүнийг маргааш хэвтрээс дээшлээ ч үгүй байтал хөтөлгөө морьтой хүн араас нь нэхэн ирж:

— Манай ах бөөгийн бие муудлаа. Та очиж туслаач гэжээ. Толио эргүүлж тойруулж хараад Ноё бөө:

— Өчигдөр хуягаа надад өгөөд онгод нь баалсан байна. Одоо очиход тань зүгээр болно гэж бие нь муудаж хариугүй муу байгаа Жөгд зайранг өрөвдөх ч үгүй хэлсэн гэнэ.

АЛАГ ХЭЭР

Оросын Жөгд зайранг амьсгал хураах үест Ноё зөнөгч бөө Өлийн даваан дээр гарч иржээ. Аян замдаа түүний бие агсагдаж ядарсан байв. Эртээдийн алаг зээхийн мөрийг үдшийн бүрэнхийгээр хөөхөөр гал түлж суутал үнэгний годон малгайтай сайхан хүүхэн ирж гэнэ. Ноё бөөтэй цайлж, орой болохоор хамт унтахаар зэрэгцэн хэвтжээ. Гэтэл нөгөөх хүүхний үнэр нартын үнэр биш байжээ. Үүнийг мэдсэн Ноё бөө мөнөөх хүүхний элэг рүү нь хутгалбаас:

— Эрийг минь алаад надад ямар өстэй вэ? гэж хэлээд ухасхийн талийжээ. Маргааш өглөө нь түүний цус дусалсан мөрөөр мөрдвөл эртээдийн Жөгд зайрангийнх байв. Өвгөн алаг зээхийн дүр олоод босгон дээрээ унажээ. Харин нөгөөх авгай нь тотгоо түшин таалал

төгссөн байв гэнэ. Ингэж Ноё зөнөгч бөө Хаж дүүгийнхээ өшөөг Оросын Жөгд зайрангаас авчээ.

БАГЛАЙ УДГАНЫ ДОМОГ

Цаатан, дархад, хотгойдууд энхэр балчир ахуйгаасаа энэ л домгийн хэлээр өсөж торнин энэ домгийн агуулгаар онго шүтээндээ мөргөн залбирч шүтэн биширдэг юм.

... Эрт цагт Талын хаан хөвчийн Баглай удганы охиныг гуйжээ. Гуйх гуйхдаа “Далай ээжийнхээ хагасыг өг” хэмээн өдөр шөнөгүй элч довтолгон шаарджээ. Баглай удган Талын хааны шуналт хүслийг эрс эсэргүүцэн элч нарыг хороон өтгөн тайгын гүнд шурган нуугдсан гэнэ. Талын хааны их цэрэг хэчнээн эрж хайвч Баглай удганы олон отог омгийг олсонгүйгээр үл барам гал, усны аюулд олон ч баатар эрсээ алуулж гэнэ.

Тэр үед Хөвсгөл далайн орчмоор нутагладаг олон отог омгийг 13 бөө, удган захирдаг байсан агаад тэднээс хамгийн хүчирхэг нь Баглай удган байсан аж. Тийм ч учраас бүх отог омог Баглайг их удган, мөргөлийн эх хэмээн өргөдөг байсан байна.

Талын хаан дээрх явдалд ихэд уурсан хилэгнэж өөрийн бөө болох шар талын бөөгөө дуудан ирүүлээд

*Хойдын удган
Хэлэхүйеэ бэрх ам гарав
Хаан надтай тэрсэв
Онго шүтээнийг нь
Олон голын усанд үйж
Хацар улааныг нь
Хөнөөн хараасугай чи...*

хэмээжээ. Шар талын бөө хаан эзэндээ удган (эм бөө) хүнийг бөө (эр бөө) дийлдэггүй гэж олонтоо хэлсэн авч Талын хаан зарлигийг ёсчлон гүйцэтгэ хэмээжээ. Шар талын бөө долоон долоо дөчин ёс хоног бөөлж Баглай удганд хараал хийжээ. Хараалын сүүлчийн хоёр хоног дээр Баглай удганы хоёр охин үл мэдэгдэх шалтгаанаар цувран нөгчиж, ан гөрөөс, хүн амьтан хиаран үхэцгээн, нутаг ус нь гандаж сэг зэмээр дүүрч гэнэ. Баглай удган шар талын бөөгийн хариу хараалыг мөн долоон долоо дөчин ёс хонон үйлдэв. Энэ үед шар талын бөө бас хариу

бөөлөн тал хөвчийн заагт “хараалууд” золгодов. Хараалууд золголдсон тэр газарт аянга цахилгаан бууж, газар хагаран, дөчин ес хоног галав юүлсэн гэдэг. Баглай удган, шар талын бөө хоёр ийнхүү бие биедээ хэдэнтээ хараал хийсэн авч биеэ үл дийлжээ. Хэдэн хоног завсарлаад дахин “тулалдав”. Баглай удган энэ удаад шар талын бөөг дийлэхийн даваан дээр нэгэн зөгий баруун чихнийх нь омог дээр суугаад хоёр хонгор охиных нь тухай ярив гэнэ. Баглай удган эх хүн хойно гансран гашуудах тэр эгшинд Шар талын бөөгийн хараал хүрч үхэтхийн унажээ. Энэ үед шар талын бөө ч удганы хараалын аянгад дайрагдаж үхэв. Түүнээс хойш өвс ургамал хэдэнтээ ургаж, өнгө төрхөө Хөвсгөл нутаг дахин засжээ. Хүн амьтны зоо тэнийн удган Баглайгийнхаа тухай домгийг хүүрнэн, үеэс үед, ургаас урагт өртөөлсөөр эдүгээг хүрчээ.

АГАРЫН ХАЙРХАНЫ ДОМОГ

Эрт дээр цагт Баглай удган гэгч (Дархад зоны дунд Агарын хайрхан гэж нэршсэн) эмгэн Дархадын баруун отог Хайс, Хашаалаг, таг нуур гэдэг газарт амьдран суудаг байжээ. Одоогийн Баянзүрх цагаан уулын залгаа нутаг, Баглай удган хүү охин хоёртойгоо амьдарч байсан аж. Баглай удган гучин гурван хурмастын орон дахь гал хар тэнгэр, оч хар тэнгэр хоёрыг эзэгнэсэн бөө бөгөөд 18-р зууны сүүл үед амьдарч байсан мал хөрөнгө багатай дархад хүн байжээ.

Арилдий Бүргэд хүү нь 30 орчим насандаа Вангийн хошуунаас (Одоогийн Цагаан уул сумын нутаг) хориод адуу хулгайлан нутагтаа иржээ. Вангийн хошууныхан үүнийг мэдээд араас нь хөөсөн боловч Арилдий Бүргэд цааш нь зугтааж явах замдаа бүргэд болон хувирч Хумдасын улаан хадны агуйд нуугджээ. Вангийн хошууныхан яаж барих арга сүвэгчлэн ярилцаж суутал хадны агуйгаас Арилдий Бүргэдийн булган нударгатай улаан дээлийн ханцуй унжиж байхыг үзээд нэгэн мэргэн харваач нь тас харважээ. Тэгэхэд Арилдий Бүргэд хүү ийн өгүүлэв гэнэ.

— За бууж очъё доо би. Та нар над шиг өрөөсөн мөчгүй болсон хүнээр юугаа ч хийх билээ дээ гэж хэлээд хадны агуйнаас гарч ирэхэд тэд хүүгийн үгийг сайшааж үзсэн ч үгүй, хэдхэн хормын дараа алтан амиа хороолгоно гэдгийг хүү мэдсэн ч үгүй тэдний гарт өртжээ.

Арилдий Бүргэд хүүг нь Вангийн хошууныхан барьж авсныг Баглай удган мэдэж, алаг үрийнхээ төлөө бэрхшээл бүгдийг чадан ядан

туулсаар Вангийн хошуунд очиж гэнэ. Вангийн хошууныхан алаг үрийнхээ утсан улаан амийг өршөөхийг гуйсан эмгэний үгийг өчүүхэн ч тоож үзсэнгүй, Арилдий Бүрэгдийн толгойг авч өмнө нь хаясан юм санж. Тэгэхэд хөөрхий эх ухаан балартан унажээ. Нэгэнт ийм хүнд зовлонд учирсан Баглай удган өөрийгөө доромжлуулж, алаг үрийнхээ амийг хороолгуулсан хорсол заналдаа дийлдэж онгодоо дуудан,

*Хийсэн хэрэг үнэнтэй гэж
Хэлсэн үг магадтай гэж
Ганц хүүгийн минь амийг хороосон
Халаг, гааг гааг
Вангийн хошуу голомт чинь хийс
Үнэг шинилэх үнэргүй тонил
Хундасын улаан хад, хөрс чинь эргэ!
Хөшлөг чинь хөмөр!
Ганц өндөгний амийг авраагүй чааваас даа
Хөх тэнгэрт ниргүүлж, элс шороо болж
Хуйлрах салхинд хийсэхийг чинь үзнэ би!
Вангийн хошуунд нойтон сормууст үлдээхгүй
Үлдэнэ гэж битгий бодоорой
Ганц хүүгийнхээ амийг
Мэддэг тоогоороо толгой дараалан төлүүлэх вэ! Гааг!*

гэж бөөлжээ.

Тэр цагаас хойш Вангийн хошууныхан нар үзэхээ больж, унагатай зэлийг нь үер авч, удам угсааг нь өвчин идэж эхэлжээ. Үүнийг мэдсэн тэр хошууныхан учрыг ойлгож, буруугаа гэмшиж долоон элч явуулж гэнэ. Долоон элч яван явсаар Баглай удганыд хүрэлцэн ирж мөн л үнэн байдлаа ярьж, өргөл барьц болон гуйхад Баглаа удган ийн өгүүлжээ.

— За даа, над шиг эмгэн та нарт яаж ч тусалж чадах билээ дээ. Амьдралын минь хүнд хүчрийг нугалж өгдөг, амь зууж явсан ганц үрийн минь амийг хороосон болохоор би гэдэг ядарсан эх иймэрхүү л амьдарч байна даа гээд тогоонд буцалж байсан зүйлийнхээ тагийг авахад дотор нь долоон хүний толгой буцалж байсан гэнэ. Үүнийг үзсэн Вангийн хошууны долоон элч амь зугтаж буцах замдаа зургаа нь амь эрсдэж, нэг нь болсон явдлын тухай хэл хүргэжээ.

Үүнийг сонсоод Вангийн хошууныхан Богдын хүрээ рүү бас л хэдэн арван тэрэг ачаа, хэдэн тооны элч явуулсан боловч Богдын хүрээний Цорж лам:

— Би түүнийг хариулж чадахгүй. Та нар өөрсдөө хариул гэсэн гэнэ. Тэр цагаас хойш Вангийн хошуу талынхан Агарын Хайрханыг тахин шүтэж, хунз хунзаар торго дурдан, архи дарс, идээ будааныхаа дээжийг өргөдөг болсон гэнэ.

АМААЖИНГИЙН ДОМГООС

Агарын Хайрханы охин Амаажин цэл залуугаараа хороогджээ. Түүнийг түүх домогт өгүүлэхдээ:

Амаажин Зөөлөний хүрээнд Моломдагва гэдэг ламынд хонь хариулдаг байжээ. Нэгэн үдэш тэр хонинд явахдаа өмсдөг шормонгийнхоо улыг шидэж суутал тэднийд нэгэн бадарчин ирж:

— Чамайг нэлээд ид шидтэй гэж дуулсан. Үнэхээр чи тийм юм бол би хэлээ огтлоод алган дээрээ тавья гэж хэлээд хэлээ тас огтлон алган дээрээ тавиад годгонуулж гэнэ.

— Би тэгвэл гэдсээ хүү татаад сэмжээ гаргаж чамд үзүүлээд эргүүлж хийе гэж хэлээд гэдсээ хүү татаж бадарчинд үзүүлэхэд бадарчин Амаажинд дийлдсэндээ хорсож, шороо атгаж сэмж рүү нь цацсан юм санж. Амаажин сэмжээ эргүүлж хийгээд үснийхээ сэвээр оёсон боловч бохирдож цэл залуугаараа нас баржээ.

Үүний хариуд Баглаа удган бөөлөхдөө:

*... Сэмжээ дэлгээж сэвээрээ оёход нь бохирдуулсан
Замын завхай Зоны золбин, нохой явган
Хэсмэл хар бадарчин газраас гарч, гайнаас олдож
Учраар төрүүлсэн ганц охин үрийн минь
Алтан амийг хороосон ч үхлийн муугаар үхээрэй!
Үгүйрлийн муухайгаар үгүйрээрэй! Гааг! Гааг!..*

хэмээн бөөлж амь нэхсэн гэдэг билээ.

ЦАГААН АДУУТЫН ДОМГООС

Эрт дээр үед одоогийн Хөвсгөл аймгийн Цагаан нуур сумын нутагт Дуут цагаан нуур гэгч нуур байсан юм санж, Дархадын Цагаан адуутын домог түүх тэрхүү Дуут цагаан нуураас эхэлсэн түүхтэй гэдэг.

Дуут цагаан нуур зон олны ам дамжсаар одоо Доод цагаан нуур болон хувирсан гэдэг нь худал яриа биш байх. Эрт Дуут цагаан нуурын орчимд нэгэн их баян айл байжээ. Тэр айлын адууг малладаг зарцынх нь арав гаруй насны нэгэн хүүтэй юм санж. Нэг өдөр хүү нь нуурын ойролцоо адуугаа хариулж явтал нуур дотроос их дэлтэй цагаан азарга гарч ирээд адуунд нь нийлж хэсэг байснаа эргээд нуур луу яваад орсон гэнэ.

Хүү үзсэн бүх зүйлээ аавдаа ирж бүгдийг ярихад аав нь сандарч, нутгийнхаа мэдлэгтэй нэгэн ламд очиж асуухад:

— Чиний хүүд муу явдал болохгүй юм байна. Харин чамаас хойш хүүд чинь их олз орж, сайн сайхан чинээлэг амьдрах юм байна гэж буцаажээ.

Тэр цагаас хойш олон арван жил урсан өнгөрч Адууч зайсан гэдэг хүн одоогийн Баянзүрх сумын Агарын голд Хөх хужирт гэдэг газрын ойролцоо намаржиж байж гэнэ. Тэднийх цагаан голдуу хориод адуутай, хэдхэн хонь ямаатай юм санж. Мөн тэдний саахалт нэгэн эмгэнийх байдаг байж. Нэгэн өдөр Адууч зайсан адуугаа хураахаар явж байж. Гэнэт эмгэний урцаар бууж мордмоор санагдаад бууж эмгэний амар мэндийг асуугаад яасныг лавлахад:

— Вангийн хошууныханд ганц үрээ хороолгоод жатга хийж байж онгодоо баалуулаад түүнээсээ түүртлээ гэжээ. Тэгэхэд Адууч зайсан “Би танд яаж тус хүргэх вэ?” гэж асуухад:

— Надад ямар унтуулж идэх шөлний юм байх биш дээ. Саяхан онгодоо дуудсан. Онгод минь “Удахгүй чамд хонины шинэ шөл ирнэ л гэсэн юм сан. Уг нь би ч нэг тэнхрээд босож чадвал ч юм бүгдийг л чаддаг юм сан” гэж гэнэ. Үүнийг дуулсан Адууч зайсан гэртээ харьж хэдэн хониноосоо нэг төлөг муучилж эмгэнд аваачиж өгөхөд эмгэн баярлан ийн өгүүлжээ.

— Надад хонийг чинь эргүүлж өгөх мал хөрөнгө байх биш. Гэхдээ чиний энэ халуун тусыг ямар ч гэлээ хариулна. Харин чи тэр үед цочиж сандарч болохгүй шүү гэсэнд Адууч зайсан гайхаж, “Би ядарсан энэ хөгшнөөс ганц төлөг аваад ч яах билээ дээ. Харин дараа надад яаж туслах юм бол доо” гэж бодон адуундаа явжээ.

Энэ мөчөөс хойш олон ч хоног өнгөрч, нөгөө эмгэн тэнхэрч гарч орон явж үзэгддэг байж. Нэг өдөр Адууч зайсангийн адуу тал тал тийшээ бутарч үргэн заримдаа тогтуун болчхоод байсанд зайсан гайхан адуугаа хураажээ. Орой болж, адуугаа хурааж байхад нь бас л

үргээд адуун дотор нь хэлхээтэй төмөр шиг янзын юм дуугарч гэнэ. Тэгэхэд Адууч зайсан гайхан явж очиход хэлхээтэй төмөр жижиг хазаар хэлбэртэй зүйл байж гэнэ. Хазаартай их төстэй боловч дааганы толгойд ч орохгүй ажээ. Зайсан үүнийг ихэд бэлгэшээн хадгалсан юм санж. Тэр цагаас эхлэн Адууч зайсангийн цагаан адуу түм хүртэл өсөж, нутаг хошуундаа нэртэй гэгддэг болж. Дархад цагаан адууны домог ингэж үүссэн гэж нутгийнхан ярьдаг. Бодвол Дуут цагаан нуурын орчим нутаглаж байсан баяны зарц айлын хүү Адууч зайсан байсан байж ч болох юм.

ДАЯН ДЭЭРХИЙН ДОМОГ

Эрт дээр цагт Халхад Даян дээрх нэртэй нэгэн их шидтэй бөө байжээ. Тэрээр өөр нэгэн ид шидтэй бөөтэй тэмцэлдэж байгаад түүнд охин дүүгээ идүүлчхээд энэ явдалдаа гуниглан бөөгөө больж шарын шашинд орох гэж шийдсэн юм санж. Гэтэл түүнийг өөрийн үзэл санаанаасаа урван өөр шашинд орох гэлээ гэж бас нэгэн ид шидтэй бөө Даян дээрхийг идэх гэж хөөжээ.

Даян дээрх ч түүнд идүүлэхгүй хэмээн зугтсан гэнэ. Тэгээд гүйцэгдэхийн даваан дээр голын хөвөөн дэх хүн чулуунд сахил хүртээж, шашиндаа оруулан дээр нь дуган сүм барьсан түүхтэй гэсэн домог байдаг. Тэгээд ч Даян дээрх нь бөө ч дүртэй, бурхан ч дүртэй хэмээн нотолно. Тэр үеийн монголын бүх аймаг, хошуудаас бөө бологсод Даян дээрхэд ирж зохих шалгалт сорилтыг өгөх ёслол үйлддэг байжээ. Даян дээрхэд л очсон бол тэр бөө нутаг хошуундаа ихээхэн нэр хүндтэй бөө болдог байжээ.

АЛТАН ХААНЫ ДОМОГ

Хубилай хаан долоон хар дээл, нэг цагаан дээлийг Пагма ламд барьжээ. Ламтан хариуд нь:

— Долоон үеийн дараа би усны нэртэй лам, чи алтны нэртэй хаан болж төрөөд, хоёул учирна гэсэн эш зарлиг бий гэж гэнэ. Ийм ерөөл буйн учир түмдийн Алтан хаан 1578 онд Сономжамцыг залж, ном хүртээд, түүнийг далай лам гэж өргөмжилжээ. Тийнхүү өргөмжилсөн хүндэтгэлийн ёслол дээр Ордосын нутагт сэцэн хун тайж арван номын цагаан түүхийг тунхаглаж, бөөгийн мөргөлийн ноёрхлыг халж, бурхны шашны энэрэнгүй ёсыг баталгаажуулжээ. Тэр үед Юнгин хатан аж төрж, алдарт гүүш, яруу найрагч Аюуш нартай

хамт ганжуурыг эмхлэлцэн орчуулалцаж байжээ. Аюуш гүүш түүнийг Дарь эхийн хувилгаан, чин сүсэг сэтгэлт гэж нэрлэжээ. Тэр үед эрдэм номоороо олны хайрыг булаасан Цогт тайжийн ээж, чин Тайхуу төрж байлаа. Түүнийг “бурангуй ёсыг сайтар тэвчсэн” хүн гэж Аюуш гүүш нэрлэжээ.

ГОНГОРЫН ХАТАН

Тэртээ 14-р жарны улаагчин туулай жил буюу 1807 оны зуны эхэн сарын тэргэл өдөр Их хүрээнээс алс зайдуу аглагт нэгэн хийд байгуулахаар 4-р Богд Жавзандамба Лувсантүвдэнванчүүг хэсэг бараа бологчдынхоо хамт Цэнгэлтэй уулын зүүн хойд ард Улаан Бумбат гэдэг газар шинжлэхээр заларчээ. Цэцэг навч нь алагласан, арц сугар анхилсан тэр газраар явж байтал нэгэн цагаан торгон дээлтэй өндөр хар хүн дайралдаад зуун лангийн ембүү нэг Гонгор бурхны хэв өгөөд гэнэт алга болжээ. Тэр хүнийг мөрдөн сураглалат Дашчойнхор хийдийн зүүн хөтлөөр гялалзсан цагаан торгон дээлтэй хүн даваад явсан гэжээ. Тэгээд Богд "Билэг ихэд зохилоо. Энд хийдээ барья" хэмээн тэмдэг шав тавьж улмаар тэр хөтөл дээр чулуугаар Гонгор бурхан бүтээж тавьсан нь одоо хүртэл Гонгорын хөтөл гэж алдарших болсон байна.

ХҮҮХЭН ХУТАГТ

Нэлээн дээхэн Хүүхэн хутагт гэдэг нэгэн бүсгүй байсан юм. Тэр эр хүнээс ер дутахааргүй чадалтай, морь илдэнд гарамгай байсан гэдэг. Сайн эрсийн адил холоос морь хөтөлж, хошуу нутагтаа тараадаг байсан гэдэг. Нэг удаа урьд говиос Баянбарсын адуунаас шилж гучин гурван шаргыг нь тастан хөөж, эзэн нь мэдээд олон дагуулын хамт мөшгөн хөөсөөр манай энд гүйцэж, нэгэнт баригдсан болохоор урьдын тангараг байсан юм байлгүй морь малтайгаа хөшөө чулуу болон хувирсан гэдэг. Тэр гучин гурван шарга адууны гурваас бусад нь усан тэлмэн жороо байсан гэдэг. Хүүхэн хутагт баригдах үедээ бие хүнд байсан, тэгээд хөшөөний байдал ч мөн тийм гэдэс дээрээ гараа тавьсан байдаг. Буурлын хөшөөний өмнө “тэвш” гэдэг том хар чулуу байдаг сан. Түүний дээр цагаан өнгийн мөнгөн чулуу өргөөд гурав эргэвэл амны хишиг тогтдог гэдэг юм. Хүүхэн хутагт хятад нутгаас морь хөтлөөд мөн тэр хавиар нь наймаалж явсан билээ. Тэгээд,

*Дүйжин нэртэй хотод
Дандаа бараанаас дүйлээ
Дүнсэн улаан тамхийг
Дөчин таваар дүйлээ*

гэж дуу гаргаж байсан түүхтэй. Хожим нь хүүхэн хутагт хөшөө болсон хэр нь жинхэнэ биедээ хувилаад доншуур хятад, аян жингийнхнийг сүйтгэж айлгаад байсан гэдэг. Тэгэхээр нь манай үүгээр Ламын гэгээн морилж явж байхдаа түүнийг номхотгон гэгцэл сахил өгсөн, түүнээс хойш номхон дөлгөөн болсон гэгцгээдэг юм шүү.

*(Буурлын хөшөө Өвөрхангай аймгийн Баян- Өндөр сумын нутагт
бий. Өвөрхангай аймгийн Баян- Өндөр сумын төвийн Ж. Жаргалаас
1963 онд тэмдэглэн авчээ)*

ӨНДӨР ГЭГЭЭН ТОДОРСОН НЬ

Арван зургаадугаар төрлийн нэр Жавзандарнад, төвөд газарт Банчин эрдэнэ Лувсанчойжамцын үед хувилгаан гарч төвөд газарт Дагданпунцаглин хийдийг байгуулж шашныг бадруулан амьтныг жаргуулсаар байхад манай халхын Очирбат Түшээ хан Гомбодорж хээр талд гөрөөлж явсаар Усан зүйл хэмээх нуурын захад хүрсэнд нэгэн танихгүй лам хүн ганцаар ном уншин сууж байхыг үзээд тэсгэлгүй баярлаж сүсэглэсээр “Та аль газрын ямар нэртэй хүн бэ?” хэмээн асуусанд, “би хойд цангийн Жавзандарнад хэмээгч лам билээ. Эдүгээ танай халхын газар усыг тахиж сууна. Дараагаар халхын газраа Очирбат Түшээт хан Гомбодорж чиний хөвгүүн болон төрж, шашныг мандуулан амьтныг жаргуулна” хэмээн хэлээд удсангүй даруй үзэгдэхгүй болжээ. Түүний хойно Мин улсын Цүнгийн наймдугаар он хөхөгчин гахай жилийн есөн сарын хорин таванд эртний Юан улсын Дайчу хааны үр халхын Очирбат Түшээт хан Гомбодоржийн гэрт нэгэн хөвгүүн болон мэндэлжээ. Тэр хөвгүүн мэндлэхүйд огторгуйд өнгө бүрийн солонго зэргээр татаж харьхан өвөл цагт дөрвөн этгээдэд зүйл бүрийн цэцэг навч дэлгэрч гайхамшигтай шим хотол газарт гүйцэлдэв. Тэр хөвгүүн энгийн хүүхдээс тасархай өөр болоод ихэмсэг, сэргэлэн цовоо бөгөөд хоёр насанд хүрч шашин ертөнцийн элдэв хэргийг нэвтэртэл мэдээд огт багшгүй байтал элдэв номын утгыг өөрөө ухаж, шүлэглэл зохиосоор үзсэн сонссон хүн нь үл сүсэглэх нь нэнчгүй болов.

Түүний эцэг Очирбат түшээт хан Гомбодорж тэр хөвгүүний эл учрыг тодорхойлон Банчин эрдэнэ Лувсанчойжамцаас лавласанд тэр хөвгүүн Жавзандарнадын хувилгаан магад мөн хэмээн зааснаар тэр хөвгүүнийг гэрээс гаргаж бага сахил авхуулсаар дөрвөн аймгийн сонссон эл монголчууд бүрнээ сүсэглэж дөрвөн этгээдээс мөргөхөөр ирэгчид нь үнэхээр их мөрний урсгал мэт болжээ. Энэхүү 16-р төрлийн Жавзандамба гэгээний нэр Лувсандамбийжанцан хэмээн нэрийдэв.

Дараагаар халхын газарт шарын шашныг бадруулж номын хүрээ байгуулж бүхий халхчууд цөм үнэнээр цутган санаа дагаж түүний шашинд багтаж соёлд хандав. Бас Жавзандамба гэгээн өөрийн эцэг Очирбат түшээт хан Гомбодорж Махаа самид сэцэн хан шолой засагт хан Суваадий нарт хэлсэн нь “Би санаваас зүүн зүгийн манж улсын их богд эзний эрдэм соёл туйлын гайхамшигтай бөгөөд үнэхээр хэтэрхий. Манай халхчууд чин үнэнээр элч зарж гайхамшигт Богд эзний түмэн амгаланг эрээд газраас гарсан есөн цагаан зэргийн алба барьж боол болж явбаас халхын орноо бурхан шашин нэн хөгжиж хойч өдөр халхын олон монголчууд цөм үе улиран Богд эзний тэнгэр дэлхий мэт өндөр зузаан хишгийг хүртэж өнө үүрд амар жаргалыг олж амьдарваас зохистой” хэмээн түншиж мэдээд тодорхойлон ухуулсанд түшээт хан Гомбодорж Сэцэн хан нар бүгдээр маш баярлалдан санаа дагаж дээд эрдэмтэд хоёрдугаар (1628) онд түшээт хан Гомбодорж, Сэцэн хан Шолой нар лугаа хамт сайнаар нийлэхийг гуйн бичиг айлтгажээ.

Гуравдугаар онд элч зарж тэмээ, морь, булга, бүргэдийн өд жич оросын буу өргөн барьсан. Түүнээс хойш зарлигаар халхын гурван ханыг жил бүр цагаан тэмээ нэжгээд, цагаан морь наймаадыг бариулагтун хэмээснийг хүндэтгэн дагасаар ирэв. Хойно шичү гийгүүлсэн хуанди нийслэл хотын газраа тулгар төр тогтоосон цагт Жавзандамба гэгээн халхын гурван ханы хамтаар жил дараалан элч зарж зүйл зүйлийн бурхан, есөн цагааны алба барьж хичээнгүйлэн сүсэглэх ёсыг сахисаар ирсэн нь маш он удав. Хойно Энх амгалангийн хорин долоодугаар онд муу хулгай Галдан ирж халхчуудыг түйвээсэн цагт Жавзандамба гэгээн бүх халхчуудыг түрүүлэн авч тулгар төр дагаж орж дунддыг өнгийж зассан тэнгэрийн улсын түмэн овгийг хамтатгасан их Богд эзний хишгийг хүртэж олон монголчуудыг найралдуулж гавьяа зүтгэл байгуулсан учирт Шийчу өршөөлт онц багш лам болон хүндэлж умар зүгийн амьтны итгэл номын богд хэмээн

шүлэглэл зохион шагнаж элдэв дотоод гадаадын нарийн нууц зүйлийг нэвтрүүлэн зарлиг буулган шарын шашны түрүүлсэн илтгэл болгож басхүү тэнгэрийн гэгээнээ бараалхахаар одохуйд Жавзандамба гэгээний суусан гэрт эзэн гэгээнээр ойр заларч дараа дараа гайхамшигтай хишиг хүртээж шар торгон шүхэр нэг, нэг өнгийн илэрхий сүйх тэрэг нэг, шар сүйх тэрэг нэг, шар бүсийн хөт нэг, шар асар нэг, алтан очир хадсан хар үнэгэн малгай нэр, цэнхэр өнгийн торгон чийрэг хоёр сум, арван саадагтай, тогосын өдөөр хийсэн малгай хоёр, сувд хадсан найман оргилд эрдэнийн чулуу хадсан халиун захтай хар үнэгэн жанч нэг, булган жанч, шар магнаг торгон дээл нэг, шар луутай хөвөнтэй урт хүрэм хоёр, шар луутай давхар урт хүрэм гурав, шар утсан бүс нэг, цагаан шил шигтгэсэн туухай дөрөв, алтан шаглаатай их хавтага нэг хос, шар торгон гутал нэг хос, шар магнаг оймс нэг хос, шар торгон гутал нэг хос, шар магнаг олбог түшлэг нэг хувь, шар торгон олбог нэг, шар жолоотой хазаар хударга, шар магнаг олонцог тохомтой бүрэн эмээл гурван хувь, цагаан хаш хангагч нэг; хаш аяга нэг, дуран нэг, хулсан таяг зэрэг зүйл зүйлийн туйлын нүүртэй юм шагнасан. Эдүгээ хүртэл үе үед хэрэглэсээр буй. Энх Амгалангийн дөчин тавдугаар (1706) он хүрээний газраа номын их хурлын дуган бататган байгуулж шарын шашныг мандуулснаас хойш дөрвөн зүгийн олон хүн мөн үүл мэт газар газраас зэргээр хуралдан ирж чин үнэнчээр сүсэглэгдэн соёлд хандаж халхын олон хан вангуудаас эхлэн албат ардад хүртэл Жавзандамба гэгээний бага цагт урьдаас тосон мэдээд олонд ухуулан хэлсэн ёсоор их Богд эзний өндөр зузаан хишгийг хүртэж дунддыг өнгийж зассан тэнгэрийн улсын бүр буянд түшиж энх үед амар жаргалаар хүрсэнд цэнгэлдэн аж төрөв.

Найралт төвийн тэргүүн он (1723) Жичун төлөвт хуанди уд жичу өршөөлт хуанди Жавзандамба ламыг маш өршөөж дотнолон үзсэн нь туйлд хүрэв хэмээн тусгай хишиг зарлиг буулгаж шашныг мандуулах цол шагнаад басхүү жирэмсэн жунван Юан-о, жичү Хуан Цэн нарыг гаргаж алтан тамга, алтан навчит өргөмжлөлийг шагнаан хүргүүлсэн.

Мөн онд нийслэл хотын газраа жанч халсан хойно эзэн гэгээнээр заларч Жавзандамба ламын шарилд хадаг олгож цай тахиад дараа дараагаар хишиг хүртээж шар магнаг бүрээстэй дөрвөн өнцөгт шар утсан цацагтай үнэртэн уясан шар сүйх тэрэг нэг, сүмбэр уул долоон эрдэнэ, найман билигтэй мөнгөн мандал нэг, мөнгөн тавиуртай эрдэнэ шигтгэсэн алтадсан мандал нэг, бойпор хоёр, мөнгөөр хөвөөлсөн

гадаад талд найман тахилтай, дотоод талд хятад үсэг сийлсэн цагаан бүрээ нэг, алтадсан тугтай шар шүхэр гурав, долоон эрдэнэтэй чимэг хоёр хувь, найман билигтэй чимэг хоёр хувь, бас тавин лангийн алтан мандал нэг, тавин лангийн мөнгөн домбо нэг, тавин лангийн мөнгөн шар нэг, хаш хундага нэг, хаш хувин нэг, их сийлбэртэй эмээл тохсон морь нэг, их хавтага нэг, их магнаг нэг, бага магнаг хоёр, үүлэн хээтэй торго гурван энтэй, өгдөн хоёр энтэй, бүтээлэг торго дөрвөн энтэй, эсэн торгомсог дөрвөн энтэй, яшил гурав, панс арав, хадаг таван зуу, шар, улаан, цагаан өнгийн ханш арван найм, навчин цай нэг зуун жин, хүж арван багцтайг шагнасан; Дагалдангаар Жавзандамба ламын шашныг түгээмэл болгохын тул тусгай хишиг зарлиг буулган мөнгө нэг түмэн ланг шагнасан.

Мөн онд хишиг хүртээж Жавзандамба ламын номун их хүрээний ном унших лам шавийг захирах хамба номун захирах эрдэнэ шанзодов нарт тус тус сургах зарлиг тамга нэжгээдийг шагнасан. Жавзандамба ламын хувилгааныг сурвалжлан ирүүлээд Далай лам, Банчин эрдэнэ нарт тусгай зарлиг буулгаж бас дотоод өртөө шагнаж хүрээний монгол элч нарын хамт зургааны босго нэгийг гаргаж баруун зуугийн газраа илгээсэн хойно Жавзандамба ламын хувилгааныг сурвалжлан олсон зэрэг явдлыг адилтгасныг зүүдэлсэн хэрэг. Харин намайг Зээ хөвгүүнээ завшигдуулахын тул нам болгов хэмээхийг болзож болохгүй миний зүүдэнд өвгөн хутагт биеэр ирж надад айлтгасан бөгөөд бас ч Лу цойжин дөрөвдүгээр эфүгийн хөвгүүн язгуур өндөр хэмээн заасан нь нийлэлцсэний тул эфүгийн хөвгүүнийг ширээнд суулгагтун хэмээснийг хичээнгүйлэн дагаж халхчууд бүгдээр залж тахисан.

Тайлбар: Нэгээс арван тавдугаар Жавзандамба хутагт Энэтхэг төвөдийн оронд тодорсон бөгөөд 16 дугаар дүр нь Монголд тодорсон билээ. Богд Жавзандамбын тухай хуучин данс харын сан хөмрөгт хадгалагдан байсныг эх монгол бичгээс кирилл бичигт Р. Цэрэндорж буулгав.

ТӨВХӨН ХИЙДИЙН ДОМОГ

Өвөрхангай аймгийн нутагт Хутагт уулын ар царамд буй Төвхөн хийдийг Өндөр гэгээн бясалгал даяан хийх гэж бариулсан гэдэг.

— Эрт цагт энэ нутагт Галзуу анчин гэж нэг сүрхий эр байсан юм гэнэ билээ. Тэр анчин энэ урд Хутаг ууланд ан гөрөө хийж явдаг байж. Тэгтэл орой болох үед тэртээх хадан цохионд бүрээ бишгүүрийн дуу

гарахыг хэдэнтээ сонсож энэ өөд гарч үзэх гэсэн боловч халтирч гулсаад ер болдоггүй байв. Нэг удаа хөл нүцгэн авирсан чинь өөдөө гараад иржээ. Тэгсэн чинь долоон жавдан суудал байх юм гэнэ. Дараад үзсэн чинь бүлээн байхаар нь хүн байвал гараад ир ээ гэсэнд хэн ч гарч ирсэнгүй. Тэгэхээр нь нэг жавдан суудлыг нь “Би үүнийг чинь авлаа шүү” гэж хэлээд гэртээ аваад иржээ. Тэр анчны гэргий нь маш их сүсэг бишрэлтэй хүн байсан тул ”Манай энэ болохгүй юм аваад ирлээ” гэж бодоод нөгөөх жавдан суудлыг Зуугийн ламд аваачиж өгсөнд лам хэлжээ.

— Аа, Тэр орон чинь нээгдэх цаг нь болсон юм байна. Есөн эрдэнээр тарина ширээгээд зүүн урд талаас нь цохиодох. Тэгвэл зам гарна гэжээ. Ингээд энэ зам гарсан гэдэг домогтой юм билээ хэмээв. Уг домгийн санаа нь харагчин могой жил (1653) Төвхөн хийдийг байгуулагдахаас тэртээ өмнө лам хуврагууд энд бясалгал даяан хийж байсан уламжлалтай. Энэ орныг бас Жагар Падамбын агуй хэмээн нэрлэдэг гэх ба үүнийг тодруулъя гэвээс олон боть ном туурвисан Зуугийн лам Дагвадаржайн бүтээл Төвхөн хийдийн гүр дууллаас лавлаж болох ажээ. Үнэхээр энэ орныг их зодоч жагар Падамбын үетэй холбоотой гэж үзвээс энэхүү даяаны агуйн нас сүүдэр ч улам хол урагшлах учиртай.

Өндөр Богдын намтарт Модон хонин жилийн (1655) намар өвлийн заагт 21 сүүдэр дээрээ Түвхэн ширээт уулнаа ном айлдаж байгаад зургаан хүнтэй, долоон дан мориор газар товчлон долоохон хоногийн дотор түвд орноо заларч Банчин Лувсанчойжалцан (1569-1662) богдыг таалал болоод гурав хоноод байсан шарилд гурвантаа мандал өргөж хурим хийсэн тухай домог буй. Өндөр Богд (1655 онд) Түвд орноо залран сууж номын их чадал олсон гэдэг. Энд Өндөр гэгээний өөрийн мутраар урласан түүний лагшны шуумал хөрөг тэргүүтэй ховор нандин шүтээн энэ хийдэд бий. Өндөр Богд Өөлдийн дайнаас дайжин одохын өмнө энэ дүрээ урлан бүтээж хожим надтай уулзахыг хүсэгчид миний энэ хөргийг үзвээс надтай уулзсантай ялгал үгүй хэмээн зарлиг болсон гэдэг домогтой ажээ.

Доктор профессор Д. Цэрэнсодномын "Сувдан сондрын гурван хүйс" (Засгийн газрын мэдээ 1995-98) өгүүллэгээс авав.

ЗАНАБАЗАРЫН ХИШИГ

Шашны домгуудад Занабазар түүхт хүн гэгдэхээсээ илүү шидэт дүр мэтээр гарах нь цөөнгүй бөгөөд түүхэн бодит үнэний тухай өгүүлэмж нь үлгэрийн уран сэтгэмжтэй хослох нь түгээмэл. Тухайлбал, одоогийн Өвөрхангай аймгийн Богд сумын нутагт байсан долоон үеийн баян Самбуулайтан гэдэг бодит хүний дээд өвөг, хуланц эцэг нь анх ядуу байгаад өндөр гэгээнийд шидийн ачаар үе дамжсан баян болсон гэж домоглодог ажээ.

Нутгийн Хаалган хэмээх газрын онь хөтлийг анх тэдний түмэн адуу ус руу цувж явж замын аясаар сэтэлсэн гэх бөгөөд тэднийх анх тийм баян айл байсангүй. Хуланц өвөг нь нэг өдөр долоон ямаагаа хариулаад Арцын арын төхмийн дэрсний захад сууж байтал тэндхийн булагт долоон ангир нисэж буух шиг болжээ. Тэгтэл нэг харах нь ээ долоон шарга морь ус уугаад эмээл хазаараа шилгээнхэн зогсож, ойролцоо нь долоон лам зүлгэн дээр сууцгааж байгаа үзэгдэв гэнэ. Хуланц өвөг нь гэртээ ирж эмгэнээ шавдуулан цай чануулж аяны улсыг цайлдаг монгол зангаар тавагтай идээтэй очиж долоон ламд аян замын өлзий ерөөж цай идээгээ барьсанд нэг лам нь балингаар морины дүрс бүтээгээд өгөхдөө “долоон үедээ баян явах болтугай” гэжээ. Тэр бол анхдугаар богд Занабазар Эрдэнэзуугаас Төвөдийн оронд очихоор шавь нарын хамтаар долуул явсан нь тэр юм санжээ. Цай идээ зооглоод долоон лам мордоод явахыг араас нь харвал Арцын оройг чиглэн долоон ангир нисэж яваа үзэгдсэн гэдэг бөгөөд энэ үеэс тэднийх долоон үеийн баян болсон гэж домоглодог ажээ.

Энэ домогт Занабазар шавь нарынхаа хамтаар газар товчлохдоо долоон ангир болж ниссэн тухай өгүүлдэг нь Өндөр гэгээний намтрын хувилбаруудаас уламжилсан зүйл бололтой Тухайлбал, Өндөр гэгээний намтрын нэгэн хувилбарт өгүүлэх “Бас газар товчлон залрахад Сайн ноён хан аймгийн нэгэн өвгөн цөөн хонио хариулж явтал долоон ангир шувуу дээгүүр нисэн баруун урагш зүг гарсанд, тэр өвгөн “Энэ зуны цагт явдаг шувуу байтал өвлийн цагт явсныг үзвээс лавтай бурхан бодисадва мөн” хэмээн санаж, хариулсан хонио гаднаа аваачаад, эмгэндээ “Бурхан заларч явна. Чи нэг таваг идээ, нэг домбо цай бэлд. Тэр бурханд өргөсүгэй” хэмээснээр тэр эмгэн хэлсэн ёсоор бэлдсэнд, өвгөн аваад баруун урагш зүгт үдэш болтол явтал, нэгэн тал говь газарт долоон хүмүүн сууж байхад очоод, тэр өвгөн учраа хэлж “Та долоогийн тоо нийлсэн тул танд цай идээ барьсугай” хэмээн барьсанд

тэд нар “Мөн бусыг эс мэдэвч, бид нар хүлээн авъя. Бэлэгтэй болов” хэмээн айлдаж түүний саванд зооглосон гурилаасаа морь дүрсэлж хийгээд Гэгээнтэн бээр тэр өвгөнд “Чи үүнийг аваачиж даллагын савандаа хийтүгэй. Үрийн үрд баян явтугай” хэмээн ерөөл айлтгаснаар эдүгээ болтол баян явдаг хэмээмүй.

Бас нэг цагт Өндөр гэгээнтнийг Төвөдийн оронд тийнхүү газар товчлон заларсан учрыг халх бүхнээр хойно мэдэж сонсоод “Манай богд гэгээн минь их гайхамшигтай шидтэй” хэмээн улам ихэд сүсэглэн биширч залбирцгаав.

АМАРБАЯСГАЛАНТЫН ДОМОГ

Амарбаясгалан хийдийг барихын өмнө манжийн эзэн хаан Энх-Амгалан, Өндөр гэгээнийг сорин туршиж гэнэ. Тэгэхдээ Өндөр гэгээнийг Бээжинд урьж ганжуурын зуун найман ботиор давхарласан сэнтий суудал засаж түүн дээр суухыг уривал манжийн хааны энэ залиг Өндөр гэгээн мэдээд баруун гартаа жижиг шилэн эрдэнэ атгаад гялс хийлгээд гарч суув. Гэтэл Энх-Амгалан хаан орж ирээд,

— Номын зарлиг уу? Аль эсвэл Өндөр гэгээний бие илүү юү? гэж асуухад нь Өндөр гэгээн,

— Номын зарлиг илүү гэжээ. Тэгэхэд нь Энх-Амгалан хаан,

— Тэгвэл та яагаад Ганжуур дээр суув? гэвэл,

— Би Ганжуур дээр суугаагүй хоосон цаасан дээр суусан гэжээ.

Тэгэхээр нь Энх-Амгалан хаан сорилтод яллаа гэж бодоод сэнтийг нь үзэхээр тушаан задлуулбал тэр олон боть ном цөм хоосон цаас болсон байв. Энх-Амгалан хаан түүнийг үзээд ихэд гайхаж Өндөр гэгээний баруун гарт нь гялалзан байсан шилийг үзвэл Ганжуурын 108 ботийн бүх үсэг түүнд хураагдсан байж гэнэ. Ингэж Өндөр гэгээн арга чадлаараа Энх-Амгаланг ялсан тул түүнд биширч Өндөр гэгээний номын хүчит шилэн эрдэнийг манжийн хаан гуйж залаад “халхын Өндөр гэгээнд оюу суурьтай шүрэн баганатай, алтан дээвэртэй орон хийд барьж өг” гэж зарлиг буулгажээ. Ингээд уг хийдийг барих дархадыг гаргаж түүнийг удирдах амбаныг нэгэн адил тохоон явуулж гэнэ. Тогтоосон хугацаа дуусахад буухиа элч илгээж,

— Бүтсэн үү? гэж асуугаад “бүтээгүй” гэж хариу ирэхэд нь амбаны толгойг цаазаар аваад дахин хугацаа тогтоож шинэ амбан томилсоор зугаа цэнгэлд умбаж хийдэд зориулсан оюу шүр, алтыг үрэн сүйтгэсэн ажээ. Ес дэх амбанаас бүтсэн үү? гэж асуухад нь хэзээ

ч толгойгоо авхуулахаас хойш ямар ялгаа байх вэ? гэж бодоод бүтсэн гэж худал хэлж элч довтолгожээ. Тэр шөнө нь Амар баясгалант хийд бүтээд хоносон бөгөөд зөвхөн орой нь арай гүйцэд биш байжээ. Одоо ч гэсэн орой нь дутуу мэт хонхордуу байдаг ажээ. Ингэж өөрөө бүтсэн учир зарлигаар байгуулсан Амарбаясгалант хийд гэж нэрлэдэг гэнэ. Өмнөх амбанууд нь бүх эрдэнийн зүйлийг сүйтгэсэн тул энэ хийдийг бүтээхэд суурийн оюуны оронд ногоон паалан болон баганын шүрийн оронд барзгар улаан зоос, оройн алтны оронд хүрэн паалан хэрэглэсэн юм гэж ярьдаг. Харин хийдийг бүтээхэд паалан хэрэглэсэн бүх зүйлийг тэр нутгаас авч ашигласан юм. Үүнд хийдийн цаана дээшээ өгсөхөд Гялант гэдэг газар (одоо Жаргалант гэдэг) нарны туяанд гялалздаг хорхой байсныг түүж түүний тосыг аваад бэлд нь байсан цахиур чулууг нунтаглан нүдэж паалан гүйлгэсэн юм. Бүх суурийн ба довжооны чулууг Бүрэн уулын оройд бэлтгэж байсан бөгөөд хятадууд дүүжингээр гарч чулууг унагаж байсан нь говил үүсгэсэн юм. Орой нь хадтай байсан ба одоо ч тэр хаданд зоолттой лоом байдаг гэнэ. Чулууг бэлд нь засаж байсны баримт болох овоолгоостой их чулуу буй. Чулуу буулгаж байсан говилд одоо мод ургасан юм. Доошоо тоосыг шатаадаг байв. Багана хийсэн бахын хар модыг Бүрэн уулнаас авчирсан ба түүний цаадах Баянзүрх уулнаас хийдийн гол дуганы (Чогчин дуган) өмнө байдаг аварга маань гэдэг хоёр модыг авчирч босгосон юм. Энэ модны нэг нь гучин алд өндөр бөгөөд анх хэмжээг авахдаа жин үдийн нарнаар сүүдрийг нь хэмжиж байж авсан гэдэг. Энэ хоёр модонд хоёр их дүг хийсгэж байсан бөгөөд хонины суурийг нь тон туул мужаан Санжаа гэгч зассан юм гэнэ лээ.

* * *

Хийд байгуулах газрыг анх үзэхээр явж байтал хонь хариулсан хоёр хүүхэд дайралдаж гэнэ. Нэгээс нь нэр хэн бэ? гэхэд Амар гэж гэнэ. Нөгөөгөөс нь асуувал Баясгалан гэжээ. Үүгээр бэлгэшээж хонь хариулж явсан газар нь уг хийдийг байгуулж Амарбаясгалант хийд гэж нэрлэсэн домогтой.

* * *

“Амарбаясгалант хийдийг барих хамгийн ариун дагшин газрыг Халхын нутгаас ол” хэмээн нэг хятад газар шинжээчийг явуулжээ. Тэр

халх нутгаар удаан явсны эцэст авч явсан алтан зоосоо Бүрний нурууны энгэр одоогийн Амарбаясгалант хийдийн цогчин дуган байгаа газарт булжээ. Дараа нь өөр нэгэн шинжээчийг дээрх даалгавартай илгээжээ. Тэгэхдээ алтан тэвнэтэй явжээ. Түүнийгээ түрүүчийн хүний булсан зоосны нүхээр хатгасан гэдэг. Хоёр шинжээч хэл ам авалцаагүй, биесийг үл таних ажээ.

ШИРЭЭТ ЦАГААН НУУР

Өндөр гэгээнийг Монголын Богд хаанд өргөмжилсөн их өргөөг анх босгож ширээнд нь залсан газар бол Өвөрхангай аймгийн Бүрд сум, Их монгол уулын өвөрт орших Ширээт нуур. Энд асаасан анхны ариутгалын сангийн бойпор байгаа нь ч үнэн. Нуурын ар элсэнд арц, бургас ихээхэн ургасны дотор ганц хар мод байдаг нь хэний ч анхаарлыг татдаг. Хар мод урт настай тул Өндөр гэгээнийг хаан ширээнд өргөмжилж Их өргөөг босгосон өдөр, Занабазарыг урт наслуулж, Монгол өргөө бат бэх мөнх байх бэлгэ болгон суулгасан гэдэг. Тэр модыг одоогийн Хархорины төвийн хойд аманд байгаа Мойлтын рашааны эхнээс залж авчирч Ширээт нуурын элсэнд суулгасан гэдгийг Бүрд сумын харьяат асан Өндөр хэмээх Цэдэндамба (Гандан ууланд байсан), мөн сумын 1-р бригадын харьяат Алтанхуяг, Чадраабал, Ядамсүрэн, Г. Лувсанцэрэн зэрэг настан ярьдаг байжээ.

ЦАГААН СУВАРГА

Өвөрхангай аймгийн Зүйл сумын Есөн зүйлийн нутагт Цагаан суварга оршино. Дэрс дов ширэг ихтэй намгархуу булгийн дэргэд орших эл суварга Өндөр гэгээн Занабазарын эхээс мэндэлсэн газрыг тэмдэглэн зааж байгаа юм гэж нутгийнхан хэлэлцдэг.

ХҮЙ ДУГАН

Цагаан суваргаас нэлээд хол голын баруун эрэгт бас нурсан хийдийн суурь байна. Цаг хугацааны уртыг туулан бидэнд хүрч ирсэн энэ балгас бол авьяас билигт уран цутгуурч Занабазарын балчир насны нутгийн хурал номын газар байсан гэнэ.

ЦАГААН ОВОО

Хөх энгэр хэмээх үргэлжилсэн урт бараан уулын дунд ганц дун цагаан толгой байх юм. Өндөр гэгээн Занабазарыг нялх нярай байхад ээж нь энд живхний нь үнсийг асгадаг байсан учир ийм содон газар бий болсон гэдэг домогтой ажээ.

ЕСӨН ЭРДЭНИЙН НУТАГ

Зүйлийн хөндий бол бэлчээр ус тэгшхэн, Баруун зүүн Хайрхан хэмээх хоёр нэрт уулыг зааглан орших талбиун нутаг юм. Занабазарын унасан газар, угаасан усыг нутаг орныхон нь олон үеийн турш есөн эрдэнийн шинжтэй газар хэмээн Есөн зүйл гэж нэрлэж домоглож байжээ.

ЗУРГААДАЙ ТАЯГ

Хоёр азар юуны түрүүнд Өндөр гэгээнд бараалхаж ном хүртэн, зургаатай таяг бэлэглэсэн юм санжээ. Түүнийг нь их хүрээний цогчин дуганы ариутгалын толины (түй) эш мэтээр байрлуулсан гэнэ. Тэр хоёр азрын авчирсан таяг гэж алдаршин 20-р зууны эхэн хүртэл тэндээ байжээ.

САМНАА

Хоёр азар бурхан, бодисад нарын зоог гэж нэршсэн нэг зүйл будаагаар арвин идээ үйлдээд богдод барьжээ. Түүнийг нь Занабазар ихэд таашаан идэж гэнэ. Идээний аймгийнхан тэрхүү будааны түүхий эд, жорыг судлав. Боов буюу Самнаа хэмээх амтат идээ үйлдвэрлэв. Түүнээс уламжлан чихэр бурам алим жимсээр амталж чимсэн бас бус амтат идээ үйлдвэрлэдэг болж гэнэ. Энэ нь дугуй боовноос эхлээд, янз бүрийн нарийн боовны эх үүсвэр болжээ.

ОТГОН ТЭНГЭРИЙН БЭЛЭГ

Занабазар нэгэнт хоёр азартай ярилцаж байхдаа:

— Энүүхэн баруун хойно Отгонтэнгэр гэж сүмбэр уул шиг цас цагаан уул бий. Та хоёр тэнд оч! Эзний нь хайрласныг авчир гэж айлдаж гэнэ. Хоёр азар аян замын юмаа төхөөрөөд богдын зарлиг ёсоор явж Отгонтэнгэр өөд авирч гэнэ. Цав цагаан сахалтай, чихэвчтэй өвгөн угтан ирж, учир явдлыг мэдмэгц:

— Үүнийг богдод аваачиж өгөгтүн гээд торгоор нандигнан ороосон бэлэг өгч гэнэ. Хоёр азар түүнийг нь хүндэтгэн аваад, Богдод авчирч өгч гэнэ. Занабазар ч баярлаад задалж үзэв. Урт үстэй, таван өнгөөр солонгорсон сонин гайхамшигтай юм байж гэнэ. Энд маш ховор нандин ургамал, эрдэнийг хэлж байгаа бололтой.

Азарын хуруу чулуу болов. Хоёр азар нэгэн өдөр Богдод бараалхав.

— Бид хоёр Шамбалын оронд очих гэсэн юм. Зам ямар байгаа бол! Хүрч чадах болов уу гэв.

— Одоохондоо та хоёр тийшээ явж болохгүй.

— Яагаад?

— Замд тань их мөрөн тааралдана. Түүний урсгалд гар хүрч болохгүй. Хэрэв гар хүрвэл аюул болно. Харин мөрний усанд гараа хүргэлгүй урсгалыг нь ширтэн залбирвал усны хөх бух гарч ирэх вий. Хэрэв барьж чадвал түүнийг аймшиггүй унагтун! Хэрэв тэгж чадвал мөрнийг гатлан шамбалд хүрч болно. Хоёр азар зориглон явж гэнэ. Мөрний эрэг дээр хүрч дээ. Багахан газар омогтоо дийлдээд усанд их ам гарч гэнэ.

— Бид хоёр хэдий муу ч гэсэн Энэтхэг газраас энэ хүртэл том, жижиг олон гол мөрнийг гаталсан шүү дээ. Бид гудсаараа сал хийж чадна. Богд гол мөрөнгүй нутагт төрж өссөн хүн. Усыг яаж мэдэх вэ. Тийм биз дээ гэлцээд гудсаараа сал хийгээд мөрөн рүү ормогц алга болчхож гэнэ. Их азар мөрний усанд хуруу дүрүүт хуруу нь чулуу болчхож. Мөрний усыг ширтэн залбирав. Усан дотроос хөх бух гараад ирж дээ. Хичээнгүй хөөцөлдөж аргадаад ч түүнийг барьж чадсангүй. Аргагүй л богдод бишрэв. Нээрээ л бурхны хувилгаан, бодисад мөн гэж итгэж дээ.

НУУЦ ЭЛЧ

Далай лам Цаньянжамц ариун булангаас оргон зугтааснаас хойш 16 жил болжээ. Бадарчлан тэнэсээр яваад, Алашаад нууц амьдарч байлаа. Манжийн хааны туршуул жирэмсэн гэргийг нь хөнөөв. Уй гашуу уйтгар гунигт нэрвэгдэв. Нэгэн түнэр харанхуй шөнө Лууяа ноён хиа нараа дагуулан гэрт нь гэнэт орж ирээд,

— Хэн болохыг чинь бид мэдэж байна. Энэ тухай хаантанд айлтгаж учрыг чинь олно доо гэж омогдов. Цаньянжамц хэрдхийн цочиж:

— Хаан, та хоёр миний биеийг аваачиж чадлаа ч гэсэн сүнсийг минь аваачиж чадахгүй гэж. Тэр үед Өндөр гэгээн Занабазар хэдийгээр манжийн хааны сүрдүүлэг, шахалт, мөрдөлтийн дор байсан ч гэсэн дээрх явдлын тухай зориг гаргаж нууц элч Цаньянжамцад илгээв. Цаньянжамц түүний захиа үгийг сонсон, илгээсэн бичгийг нь үзэв. Өндөр гэгээн тун өтөлж мунаснаа дурдаад: “Миний амьд байхад морилон ирэхийг хүснэ. Би өөрийн ширээ, шашин, төр бүгдийг таны мутарт өргөөд, халх долоон хошууны ноёд, ихэс бүгдэд захиа үг үйлдэх хийгээд... халхын итгэл, аврал, өмөг түшиг саданд оршин суухыг хүснэ.

Жич энэ тухай монгол хүн илгээх нь зохистой байсан боловч бидний монголчуудын олонх нь ичгүүр өчнөөн, итгэхэд бэрх тул Энэтхэгийн азрыг энэ мэт илгээв” гэж бичсэн байна. Цаньянжамц сэтгэл уярч, хоёр нүдээрээ нулимс сэлмэрүүлэн байж наманчлаад,

— Би залуу зандан цагаасаа эцгийн орон ба ширээ, шашин, төр бүгдийг өсөхөд хол тавьж ганцаар тэнэн төөрсөн даяанч учир бусдын ширээ хийгээд шашин төрийн их хэцүү хэргийг даах маш бэрх гэж азарт энэтхэгээр хэлжээ. (Энд монгол юм уу төвөдөөр хэлэхээ болгоомжилсон байна шүү дээ. Цагийн амьсгал хэцүү байж дээ) Тэгээд Өндөр гэгээнтний лагшин номын агаарт шингэсний дараа буюу 1724 оны зун халхын Сэцэн хан өөрийн биеэр очиж Цаньянжамцыг залж, их хүрээнээ авчирчээ. Цаньянжамц Өндөр гэгээний дурсгалд зориулж мянган тахил, шарилын өргөл тэргүүтнийг үйлдсэн түүхтэй.

БАВУУ МАРАВ БУЮУ УЛААНБААТАР

Тэртээ 14-р жарны эхэн үед Ү Богд Лувсанчүлтэмжигмэд (1815-1841)-ийн нэгэн шөнө зүүдэнд “Бавуумарав” гэдэг нэгэн их хүмүүн том цагаан заан унаад явж байхад нь Богд дайралдаад “Та ямар хэргээр энд явж байна? Нутаг хаа вэ?” гэж асуусанд тэр Их хүн: “Богд хаан ууланд, дуган сүм байгуулах зохистой газар эрж явна” гээд алга болжээ. Тэгээд Богд Жавзандамба мэргэдээс асууж зүүд тайл гэсэн гэнэ. Мэргэд хариуд нь: "Богд та энэ шар цэгд (дэнжид) сүм хийдээ байгуулбал өлзийтэй, таны их хүрээ удахгүй 18 төрлийн үйлдвэртэй, шөнийн дуу тасардаггүй, хүн амьтантай “Бавуу-Марав” гэдэг нэртэй том хот “Данчир” болох юм байна гэжээ. Бавуу Марав гэдэг нь Улаанбаатар гэсэн төвөд үг юм байна.

V Богд нэгэн өдөр хүлэг морь бэлтгүүлэн бараа бологсдоо дагуулан мориж эхлээд Мааньтын хөтлөөс эхлэн Чингэлтэй уулыг энгэрлэн Зонхова (Дамбадаржаа хийд) уулын өврөөр зуун модны даваагаар давж Улиастайн голоор дайраад Хужиртын булангаар явж, Баянзүрхийн араар гараад Туул голыг гатлаад Богд уулын араар Хаяа голын захаар ороод Буянт-Ухаагаар дамжин Сонсголонгоор гол туулан Сонгинохайрханы шилээр эргэж баруун зүүн түрүүгээр ороод Баян хошууны “Нүд” нуураар дайран Мааньтын хөтөл дээр ирж “шар цэгт Донж” буюу Талх гэдэг айлд ирж үеэж (тэг татаж) сүм байгуулжээ. (Гандантэгчилэн хийд 1837 оны шар нохой жил)

Тэгээд сүүлд нь бараа бологчид нь V Богдоос “Танд их газар морь хүлгээр лагшин чилээрхэхгүй давхиж нар зөв тойрон ирсний учир (Чойв) юу сан билээ? хэмээн айлдахад “Миний энэ Их хүрээ ирээдүйд Хот-Мандал байшин (Ханва) гар орон хүн ам нь өсөж Их дөрвөн уулынхаа дотор багтахгүй тэлэх учир би газар хэмжиж яваа нь энэ хэмээн айлдсан гэнэ.

ХҮРЭЭ СУУРЬШИХ ГАЗРЫГ ШИНЖСЭН НЬ

Хүрээ усан сээрээс нүүдэллэх тухай яригдаж байсан үед гэнэ. Олон шинжээч газар, газар явж хүрээ байгуулж болох газар эрж явсаар үзэсгэлэнт тэгш тал, уул ус хосолсон үнэхээр сайхан газар болох Тоглохын их талд иржээ. Тэд морь малаа амрааж энд хүрээ байгуулья гэхэд өвгөн шинжээч ганцаараа үзье гэж гэнэ. Өвгөн шинжээч өглөөний наран ургахаас эхлэн оройн жаргах хүртэл өндөр уулын оройд өдөржин сууж дээ. Маргааш орой нь сар гарахаас эхлэн үүр цайтал шөнөжин урд уулын оройд сууж хоноод ирэв гэнэ. Нөгөөдөр нь адууны зуун хөх хомоол түүж зуун газар тавьж өдөржин сахиж хээр сууж ажиглаад ирж гэнэ. Нөгөөдрийн маргааш нь салхигүй сайхан өдөр байжээ. Өвгөн шинжээч зуун зул хийсгэн зуун галаа асааж өдөржин сахиж суусаар орой ирэхдээ ингэж хэлэв гэнэ.

*Хоёр Тамирын бэлчирт
Хот баримаар сайхан тал байлаа ч
Хожим хойдохыг бодож
Хойд хүрээний ёсыг саналаа
Ургах нарыг шингэтэл
Уулын оройд суулаа.*

Уг нь нарны хишиг буян буусан
Дүүрэн жаргалтай нутаг байна.
Зуны сарыг шингэтэл
Зургаан мичдийг далд ортол суулаа
Зундаа сайхан ч
Өвөлдөө хүйтэн цас их унадаг газар байна
Живэр живэр салхинд
Зуун хомоол тавьж үзлээ
Жилийн ихэнхдээ салхи шуургатай юм байна.
Шивээ өвс хөдлөх салхигүй өдөр
Шинжиж зуун зул асаалаа
Халуун зундаа бүгчим
Хайруу цагтаа хүйтэн бололтой
Алс холын уулыг ажигж харж суухад
Ариун буяны өлзийтэй
Арслан зааны шинжтэй
Асар сайхан нутаг байлаа ч
Урт талын уулыг удаан шинжих тусам
Араг үүрч хүүхдээ хөтөлсөн
Гуйлгачин бүсгүйн шинжтэй юм байна.
Хүрээг энд байгуулахад алсдаа ядуурах юм байна

гэж хэлээд болиулж гэнэ. Шинжээчид тэндээсээ явсаар хүй мандал Дамбадаржаагийн хийд байгаа газрыг дайрч явсаар одоогийн Нийслэл хотын төв хэсэг гадаад яамны орчим байсан хүн чулуун хөшөөний дэргэд ирэхэд өвгөн шинжээч ихэд олзуурхан бэлгэшээн хадаг дэлгэн ёсолж удтал шинжиж хэд хоносны эцэст ингэж хэлж гэнэ.

— Энэ хүн чулууны хонхорт хүний мөр тасрах ёсгүй их хөлийн газар байна. Урд уулын хэлбэр нь ембүү мэт, урсгал гол нь хадаг мэт, уул ус тэгшхэн сайхан хангай байна. Олон барын ходоод хэлбэртэй энэ хөндий өлзийтэй. Хүрээний суурь тавихад маш сайн, хөнөөл хорлол бага, муу хулгай урд ууланд тогтох ёсгүй, муу явдал гаравч сөнөх тавилантай хот болох юм байна.

Айх аюул нь ус. Амар төвшний сахиул мэт дөрвөн уулынхаа лус савдгийг тахиж Дүнжингаравын оройд мөнх зул асааж чадваас айх аюулгүй амар тайван жаргана гэж айлдаж хүрээний шав босгов гэнэ. Босгосон шаваа харж

*Бид ингээж шийдлээ шүү
Бээжин бүхнийг шийднэ шүү
Мануус ингээж шийдлээ шүү
Манжийн хаан мэднэ шүү гэжээ.*

Нээрээ удалгүй манж эзний их зурхайч ирэх болсон гэнэ гэж хүрээний ихэс дээдэс хөл хөөрцөг болоход өвгөн шинжээч ихэс дээдэст учрыг хэлж элч тосгуулан хадаг бэлэг сэлттэй мордуулж өндөр настай таныг өвлийн сэрүүн орж байгаа үед хол замд чилээж яах вэ гэж бодоод бид ирлээ гэж элчийг ихэд хүндэтгэсэн дүртэй угтаж бэлэг сэлтээ барьж газар усныхаа нэрийг хэлжээ. Өндөр уулын өвөрт үзэсгэлэнтэй дэнж дээр хүрээ суурьшвал ямар вэ? гэж асууж гэнэ. (Энэ нь одоогийн Төв аймгийн Зуун мод хотын орчим газар) Хятад зурхайч үзэж үзэж Хай! гэж санаа алдаад урд ууланд сайхан газар байх нь байна. Удаан суурьшвал ус муу, том хүрээ барихад газар нь бага гэхэд нь манай элч өөр газар байна уу? Үзэж өгөөч гэж дахин асуув. Өвгөн зурхайч дахин дахин үзээд Ар талд нь Алтан бүсийн орон байна. Ариун устай мөрөн байна. Ашид мөнхийн нутаг байна гэхэд манай элч,

— Монгол зурхайчид хүрээ байгуулахад тохиромжгүй гэсэн гэхэд хятад зурхайч,

— Хай, монгол хүн юу мэднэ вэ гэхэд нь элч та мэргэн оюунаараа болгоо гэжээ.

Хятад зурхайч ихэд додигор зөвшөөрөл өгсөн гэнэ. Ингэж манж эзний их зурхайч зөвшөөрч үзсэн болж манай шинжээчид шинжсэн энэ хүн чулууны хонхорт хүрээ байгуулсан гэдэг.

Хэрвээ хятад зурхайчид анх шинжсэнээрээ хэлсэн бол энэ сайхан нутгийг анх шинжсэн манай шинжээчдийг басамжлан өөрсдөө бүхнийг мэддэг болж нэрэлхэж чирэгдэл гаргаж мэднэ гэж өвгөн шинжээч хаширласан нь тэр аж.

ЧИНГЭЛТЭЙ УУЛ

Лу гүний хошуунд модтой, устай, булагтай, хадтай, чулуутай, жимстэй, овоотой, үзэсгэлэнгээрээ нэрд гарсан Чингэлтэй уул одоо хүртэл сүндэрлэн оршсоор ирсэн юм. Тэр ууланд тангад, монгол зэргийн таван хэл мэддэг Манхтай гэдэг өвгөн ан хийж амьдардаг байжээ. Нэг өдөр үзэсгэлэнт сайхан Чингэлтэй уулын баруун талд асар

майхан ярайж, амьтан хүн үймээд байхаар нь явж очтол үл таних хүмүүс уйгур, төвөд номын үсгээр, зарим нь юм бичиж, зарим нь газрын зураг зурж байжээ. Тэгэхээр нь Манхай өвгөн төвөд хэлээр “Амар амгаланг айлтгая, аль орны, хэн гэгч улс, хаа гээч хүрэх гэж морилон явна” гэхэд,

— Бид Жагар Төвөдийн орноос Ар халхын нутагт Богдын хүрээ байгуулахаар газар үзэж яваа улс билээ. Та энэ нутгийн хүн үү? Ямар азтай тохиолдол вэ? Уулын нэрийг юу гэдэг юм бол доо гэж гайхан байлаа гэв.

— Би энэ нутгийн хүн. Чингэлтэй уул гэдэг юм.

Тэгвэл Чингэлтэй уулын өвөрт байгаа хоёр нуурын юу гэдэг юм бэ? гэхэд Ар халхын нутаг учир өвгөн зориудаар,

— Ар халхын нуур гэжээ.

— Уулын нэрийг ч мэдлээ. Нуурынхаа нэрийг ч мэдлээ. Одоо шаваа тавьцгаая гээд л хоёр тал болж хуваагдаж зогсож байгаад үхрийн чинээ хар чулуу, хонин чинээн цагаан чулуу хоёрыг зэрэг өргөж байгаад хар, цагаан хоёр арслан зодолдуулаад цагаан арслан дийлжээ гэж шав тавиад л асар майхнаа ачаалан буцжээ. Манхтай өвгөн тавьсан шавыг нь гурав тойроод үзэсгэлэнт сайхан Чингэлтэй уулын өвөрт Богдын хүрээ байгуулагдах нь. Тийм учир ан амьтнаас нь нэгийг ч хороохгүй гэж нинжин сэтгэл гарган ганц ч буга намналгүй зун сар өнгөрөөн намрын сэрүүн болоход Чингэлтэй уулын оройд энд тэндгүй буга урамдаж гэнэ.

Манхтай өвгөн буугаа барьж ухасхийснээ “Чи сонс, өвгөн минь ингэж танхайрч болохгүй. Тавьсан тангарагтаа эзэн бол. Буугаа хаяад сайхан дуу зохиогоод Богдын хүрээ байгуулагдахад дуул” гэх шиг болоход “Нээрээ нэг сайхан дуу зохиоё гэж удтал бодож суусаар дуугаа зохиожээ. Ингээд л дуугаа бичиж хүлээж байтал “Мөрөн голын зах дээр заавал хүрээ хийдийг байгуулах ёстой. Урсгал ус таарсангүй. Эр эм болон урссан хойд, урд Тамирын маань Чингэлтэй уулын өврөөр урсаад өгссөн бол Богдын хүрээг энд байгуулах байлаа гэсэн мэдээ иржээ. Манхтай өвгөний зохиосон:

“Баруун Чингэлтэй уулын оройд

Буга шиг загал халиун буга

Байцалсхийн нэгэн хоёр дуудна.

Баримтгүй түргэн сэтгэл юундаа догдолно вэ?

*Зүүн Чингэлтэй уулын оройд
Жаахан загал халиун буга
Займрхийж нэгэн хоёр дуудна
Зайлиггүй түргэн сэтгэл
Юундаа догдолно вэ?
Харагдах хавцал улаан хаданд
Хар эрээн бүргэд
Дээшээ дэвэн халин нисээж
Зулзага юугаа эргэнэ вэ?”*

гэсэн дууг өнөө хүртэл ийнхүү дуулсаар ирсэн юм. Манхтай өвгөн ганцаараа урц овоохойд суудаг байв. Түүний хатсан шарил саяхан болтол байсан. Чингэлтэй уулын овоон дээр Манхтай өвгөний барьсан байшинг сүүлд нь нэг нь нурааж өвөр бэлийн өвөлжөөн дээр өвлийн байшин барьжээ. Уг нь одоогийн нижигнэсэн Улаанбаатар тэнд л байх байсан ажээ. Гэвч анх шав тавьсан уулынхаа дурсгалыг хүндэтгэн Чингэлтэй гэдэг нэрийг энд авчирчээ.

ЗАЯЫН ГЭГЭЭН

Лувсанпэрэнлэй арван долоонтойдоо өндөр гэгээнд анх бараалхаж очир эрихний авшиг хүртэв. Ном айлдахыг нь сонсов.

— Тэр цагт богд гэгээнтний амнаас тийм их ном гарахын чинээ бодоогүй явлаа. Үүнийхээ гэмээр тэмдэглэж эс авсан. Судар тарни хийгээд энэтхэг, төвөдийн мэргэн шидтэний зарлиг тэргүүтнийг иш татаж номлон, тун дэлгэрэнгүй бүгдийг нь тогтоон эс чадав. Хоёр дахь өдрөөс соёрхсон бүгдийг нь тэмдэглэн авч болох л байсан. Гэсэн ч насан залуу ба номыг их чухалд эс үйлдсэнээр үзгээр буулгаж юм эс гарав гэж Лувсанпэрэнлэй хожим нь харамсан бичсэн байна. Энэ бол залуу насны цолгин байдлаас болсон биз. Тэгэхэд Занабазар 24-хөн настай байж дээ. Гэсэн ч эрдэм номдоо сагаж бардамналгүй,

— Өөрийн эрдмийг нуун (эрдэм мэдлэгтээ үл бардан) бусдын эрдмийг дуурьсган үйлд гэж айлджээ.

Тэрхүү учралаас хойш хориод жилийн дараа Лувсанпэрэнлэй зуны сайхан өдөр Өндөр гэгээнд бараалхаж мутрын адис авав. Соёрхсон зарлигийг нь тэмдэглэн авч, оюундаа тогтоов. Тэндээс Занабазарын бараа болж Хэнтий нурууны баруун урд бэлд байгуулж буй Рэгбойжганданшудавлин хийдэд очив. Сүмийн гаднах байдлыг

Өндөр гэгээний зураг төслөөр барьж дуусгаад, доторх чимэглэлийг нь хийх, шүтэн босгох л үлдээд байжээ. Тэнд арав гаруй хоног саатаж, зарлигийн авшиг хүртэв. Гүн ухаан, гоо зүй, уран зураг, уран барилгын талаар голлон ярилцав. Занабазар:

— Үйл, үйлдвэр алинд нь ч лам чухаг дээдэд оюуныг хатангидаж хийвэл тэдгээр нь хуурмаг болохгүй гэж дахин дахин номложээ.

Тэрхүү ярианыхаа үеэр Лувсанпэрэнлэй хориод жилийн өмнө эхэлсэн цадигийнхаа талаар дурдан зөвлөгөө өгөхийг хүсжээ. Занабазар эс зөвшөөрөв. Сүжигтнүүдийн нэрийн тохуурхсан тохуурхлын агаараар шүүв. Түүнээс хойш тав зургаан жилийн дараа шавь нь бат оршихын өргөл үйлдэв. Тэр үеэр Лувсанпэрэнлэй мөн л нөгөө цадигийг сэдэж, нэлээд тулгангүй хэлэв. Занабазар жаахан тээнэгэлзэж байснаа:

— Надад дээд лам нарын цадиг мэт олигтой цадиг байхгүй. Гэсэн ч дээд лам нараас номын сайныг үзсэн тэргүүтнийг хэрэг төдий зүйлийг чамд хэлж өгье. Харин чи гүтгэхийн сайшаалыг бүү үйлд гэжээ. Эл зарлигт Лувсанпэрэнлэй урамшив. Тэгэхэд өмнө зүгийн номын орноор аялж, хичээл зүтгэлийнхээ чадлаар, оюун ухааныхаа хирээр Зая бандид хэмээх эрдмийн цол хүртээд ирсэн байж. Занабазар түүнийг ухааны манлай гэж үнэлсэн байж. Лувсанпэрэнлэй олон арван жилийн тэртээ эхэлсэн зохиолоо нягтлан боловсруулж, баримт дүгнэлтээ шалган дөрөв дэх удаагаа бичээд зөвшөөрөл горилон өргөжээ. Лувсанданзанжанцан нар хянан үзээд, сая зөвшөөрсөн түүхтэй. Тийнхүү тэд бээр Лувсанпэрэнлэй “Богд Жавзандамбын цадиг оршив” зохиолынхоо төгсгөлд бичжээ. Түүндээ хаад ноёд, хутагт хувилгаадын намтарт уламжлал болсон рид хувилгаан, ид зохих самади (бясалгал) ба шашин амины тийн цагаан сайн зүйлийг далайн давлагаа мэт хэлбэрэлтгүй үргэлж тасралтгүй айлдана... Эрхт мянганы сүрийг булаах мэт нэн ихэд гийгүүлэн зохиов. Дээд тарнийн авьяас сэргэснээр өчнөөн сүүдрээс азрын хэл хийгээд төвөд хэлийг төвөд хүнээс илүү нарийнаас нарийн үйлдэх мэт бөгөөд (гэгээнтэн) азрын хэлийг ч тийм сайн айлдах мэт ажгуу”

“Сайн номлолын аман зохиол (номыг цээжээр номлох) нь утга гүн, найруулга маш сайн”. Тэгсэн хир нь гэгээнтэн “дээд лам нарын сайн номлол олон байсаар атал би ном зохиож юун хэрэг” гэж дахин дахин хэлнэ гэжээ.

(“Бодлын солбицол” 1995. 29. 30-д хэвлүүлснээс авав)

НАРВАНЧИН ГЭГЭЭНИЙ ДОМОГ

Нарванчин гэгээний Малгар (налгар) дүр гэж байсан гэдэг. Энэ хүнийг шавь нар нь манай малгар дүр гэж хочлоод төдий л тоодоггүй байж. Энэ малгар дүр хятад мужаануудаар дуган бариулаад хөлсөнд нь цагаан мөнгө өгөхөөр тохиролцсон байжээ. Хятад мужаанууд дуган сүмээ барьж дуусгаад мөнгө хөлсөө авах болсонд нөгөө Налгар дүр пийшингийнхээ доороос газар ухаад түүнээсээ мөнгө аваад л хормойд хийж өгөөд байсан гэнэ. Дэнсэлж хэмжиж өгөхгүй баримжаагаар өгөөд байсан гэнэ. Нэлээд мөнгө өгчхөөд одоо болсон уу? гэж асуусанд “Одоо болсоон, одоо болсоон” гэж хятадууд яваад өгсөн гэдэг. Энэ гэгээнийг үүнээс хойш лусын сантай нэг өмчтэй гэж ярилцах болсон гэдэг.

— Намар цаг юм гэнэ билээ. Нэг ламын хоолыг ачиж авчирч өгөх хүн ирэхгүй товлосон хугацаанаасаа хожимджээ. Тэгээд тэр лам Нарванчин гэгээнээс асуусан байна. Гэтэл Нарванчин гэгээн тэр хүн чинь замдаа алга, гэртээ ч алга. Танай хашааны чинь үүдэн дээр ирчихсэн байна шүү дээ гэсэн гэдэг. Асуусан лам явсаар гэртээ иртэл үнэхээр ирчихсэн ачаагаа буулгаж байсан гэнэ.

— Нарванчин гэгээнд нэг хүн бүс хиймээр шар дурдан өргөсөн юм санж. Түүнийг нь нэг шавь нь би авна, бүс хийнэ гэж булаалдаад татаад байжээ. Багш шавь хоёр хоёр тийшээ чангаагаад хэн хэнээ дийлэхгүй байж. Багш нь болохоор би шавь нартаа зангиа хийж өгнө гэжээ. Гэтэл тэнгэр тасхийж дуугараад нөгөө шавийг үртэс болтол аянга ниргэсэн гэнэ ээ. Гэгээн дурдангаа барьсаар хүрээд ирж гэнэ. Ирэхээр нь наана нь байсан хүмүүс яав аа, юу болов гэж асуутал би байг, байг л гэсэн. Цамба нь уурлаад байсан, Дорлиг нь дэрийгээд л байсан, би байг байг гээд байсан гэж хэлсэн гэдэг.

Хүн номхон байхаар мангар гэдэг. Ааштай байхаар догшин гэдэг. Ямар байвал болдог юм бэ? гээд уйлж байсан гэдэг. (Шилүүстэй сумын Бархасын яриаг бичив)

Нарванчин гэгээний хойд дур буюу догшин дур. Энэ хүн Завхан аймгийн төвийн урд байдаг Ганцын давааны ар аманд Тулман Даржаа гэдэг маш ядуу айлд төржээ.

Ганцын давааны ард адуу манаж явсан хүн тулман Даржаагийн муу гэр шөнө гал оволзоод шатчих шиг болсныг үзжээ. Энэ ядуу айл шөнө шатчихлаа гэж бодоод хоножээ. Гэтэл нөгөө гэр нь шатаагүй байхаар нь давхиад очтол харин авгай нь амаржсан байжээ. Тэр адуу

манасан хүн өдөр нь Улиастай хотод орж яваад өөрийн түнш Ден съя хятадын орж сонин болгоод шөнө адуу манаж явтал тулман Даржаагийн муу гэр шатчих шиг болоод улаан гал оволзож байсан юм. Өглөө нь очтол харин авгай нь амаржсан байлаа гэж ярьтал Ден съя хятад “Хай чи очоод ир. Эрэгтэй хүүхэд гарсан бол би үрчилж авъя гэж байна гэж хэлбэ” гэжээ. Тэр айлд адуучин эр очоод асуутал эрэгтэй хүүхэд төрсөн байж. Хүүхэд нь амлахгүй байна гэж яриад Денсъя хятадад үрчлүүлэхээр болж үрчлүүлж нөгөө хятад нэг шуудай шар будаа авчирч өгөөд хүүг аваад явжээ. Хүүхдийг амлуулах гэж янз бүрийн сүү өгөөд амлаж өгсөнгүй. Тэгэхээр нь хар архи өгтөл архиар амлажээ. Энэ явдлаас хойш төдий л олон жил болоогүй байж байгаад Денсъя хятад Бээжинд нүүж очиж суурьшсан байна. Энэ үеэр монгол улсад Нарванчин гэгээний хойд дүрийг тодруулах ажил өрнөж олон зурхайч, мэргэд мэргэлж монголд төрөөд хятад нутагт амьдарч байна гэжээ. Явж очиж хятад нутгаас олж ирэхээр болж.

Авилаа тойн гэдэг хүнийг хүмүүсийн хамт Нарванчин гэгээнийг олж ирүүлэхээр хятадын Бээжин хотод явуулсан гэнэ ээ. Тэд Бээжин хотод очоод олж чадахаа болиод цөхрөнгөө бараад Нарванчин гэгээний урд төрөлдөө хэрэглэж байсан хонх, дамар сэлтийг зах дээр тавьчихаад сууж байтал нэг жаахан хүүхэд миний юм энэ байна гэж хэлээд хонх, дамар сэлтийг аваад явах гэхээр нь барьж аваад гэрт нь дагуулж очоод бүх байдлыг мэдээд авч буцахаар болжээ. Хятад эцэг эх хоёр нь түүнээс өөр хүүхэдгүй болохоороо маш их харамсан уйлж байсан юм гэнэ билээ. Тэд нөгөө хүүгээн аваад монгол нутагтаа ирж тэр гэгээний дэргэд байнга хэдэн лам үйлчилж байдаг болсон гэнэ. Нарванчин гэгээнд ном зааж өгөх гэж ном заатал хэчнээн үздэг юм бэ, үзэхгүй гэж дургүйцээд үзээгүй гэдэг. Ном мэддэггүй гэгээн байжээ.

Том болсон хойно гэгээнтэн минь шүтээнд түй өргөөд өгөөч гэж нэг лам гуйсанд, “Түй өргөх гэж яадаг юм бэ, Түйх, хах түй” гэж хэлээд гараад арилжээ. Нөгөө лам шүтээндээ ортол маанийн үрэл нь дэвэрч асгаад бумбатай рашаан нь бумбаасаа хальж асгарч байсан гэдэг. Мөн мөргөх гэсэн хэнийг ч болов тэнзэн ташуураар унатал цохидог, толгой нүүр лүү нь өшиглөчихдөг хүн байсан гэдэг.

Анчид дагуулж ан хийх дуртай. Буу үүрч гөрөөс их алдаг байж гэнэ. Нэг удаа намар цагт нэг гөрөөсийг хоёр өдөр хөөцөлдөж байж арай гэж алаад арьс махыг нь авалгүй хаячихаад яваад өгчээ. Цуг явсан хүн нь ийм сайхан тарган аргаль алчихаад хаячихдаг гэж бодоод

гашуудаад хоцроод явжээ. Гэтэл нөгөө гэгээн нь чих махнаас нь идмээр болоод байна уу? гэж асуугаад миний алчуурыг аваад яв. Алчуураа нүдэндээ ойртуулж барьж байгаад харчхаад ир гэжээ. Хэлсэн ёсоор нь буцаж очоод хартал нөгөө гөрөөс нь тал үстэй авгай хүн харагдсан гэнэ.

— Баруун тийшээ хэсэг анчин дагуулаад явсан гэнэ. Аянчин, жинчин явдаг бололтой нэг төв замыг ангиудаар сахиулж үүгээр юу ч явсан буудаад алаад байгаарай гэжээ. Тэд зам сахиад нэлээд хэдэн хормын дараа нэгэн том хар нохой хүзүүн дэх хонхоо дүнгэнүүлсээр давхиж иртэл түүнийг буудаад л алчихжээ. Дараагаар нь нэг баахан тэмээн хөсөгтэй аянчин иржээ. Түүнийг хэдэн зэрэг гал нээгээд л алчихжээ. Хүн орилоод, тэмээ орилоод бөөн юм болоод, тэнд эндгүй үхсэн хүн, тэмээ торго, дурдан, ачаа бараа, тэнд эндгүй ундуй сундуй хөглөрч орхижээ. Хүн харах аргагүй муухан юм болж дээ. Анчдыг нөгөө хүн тэмээ, ачаа барааг нэг дор бөөгнүүлж шатаа гэжээ. Түүнийг бөөгнүүлэх зуураа анчид ярилцжээ. "Бид лав хэрэгт орлоо. Энэ хүн мал, ачаа барааг сүйтгэчихээд яаж зүгээр өнгөрөх вэ?" гэж ярилцаж байжээ.

Нэгэн анчин эр шар дурдангаас нь авч авгайдаа бүс хийж өгөх юм сан, шатаачихаас нь өмнө гуйх юм билүү гэж бодоод үзэж үзэж орхитол түүнийг миний алчуурыг нүдэндээ ойртуулаад хар даа гэжээ. Алчуурыг нь аваад нүдэндээ ойртуулаад, нөгөө дурдангаа үзтэл нус, цэр шиг маш муухай юм байсан гэдэг. Ингээд л нөгөө юмнуудаа бөөгнүүлж байж шатаачхаад яваад өгчээ.

Нарванчин гэгээн Улиастай хотод сууж байсан цаасан толгойт амбан гэдэгтэй маш муу байсан гэдэг. Тэр амбантай маргалдаж амбан нь, гэгээнийг "Чи гурав хувилсан тамгатай хутагт биш гэж загнаж, би чамд тамгатай хутагт мөн бишээ үзүүлнэ" гээд,

— Чи улс захирсан баян амбан юм бол миний аягийг архиар дүүргэ гэжээ. Амбаныхан аяганд нь шилтэй архи хийгээд дүүргэсэнгүй, лүүтэй архи хийгээд дүүрсэнгүй, тайлуутай архи хийгээд дүүрсэнгүй, аяганы ёроолд л шор шор гээд байдаг байжээ. Мөн "Чи хүчтэй амбан юм бол миний татсан тамхины галыг унтраагаарай" гээд гансныхаа галыг ширээн дээр нь цохичхоод явсан гэнэ. Тэр галыг унтраах гээд ус хийгээд унтарсангүй, юмаар цохиод унтрааж чадсангүй гурав хоног уугьжээ. Унтрааж чадсангүй.

Гурав хоногийн хойно Бээжингээс амбанд өдтэй бичиг ирж, Бээжинд байгаа бүх хөрөнгө, хогшил чинь шатаад дууслаа гэсэн бичиг ирсэн гэдэг. Цаасан толгойт Амбан хутагтыг алахаар бэлтгэж маш их даацтай буу авч нэг хүнд хээл хахууль өгч дуганы мухарт нуугдуулаад дуганд ороод гарахад нь араас нь будах даалгавар өгөөд үлдээсэн байж. Тэр хүн хэлсэн ёсоор араас нь бууджээ. Гэтэл гэгээний царай баргар болчихоод дуганы үүдээр гараад ирсэн гэнэ. Тэгээд мориндоо мордоод яваад өгсөн гэнэ. Хойноос нь харвал сум нь хантаазных нь ар дээр нялчихсан байсан гэнэ.

Нарванчин гэгээний сүүлчийн дүр Завхан аймгийн Шилүүстэй сумын нутаг Эрдэнэ бадрах Гэгээн овоо гэдэг газар төрсөн Доржбал гэдэг нэртэй хүн байж байгаад 25 насандаа Шинэ худаг гэдэг газар нас барсан юм гэж шилүүстэй сумын харьяат Ламаажав ярив.

ЛАМЫН ГЭГЭЭНИЙ ДОМОГ

1690-ээд оны ламын гэгээний хийд нүүж “Бийрийн нуур” хэмээх газар түр байрлаад тэндээсээ 17 дугаар зууны эцсээр дахин нүүж “Баянзүрхийн хотгор” хэмээх газар суурьшжээ.

Тийнхүү нүүсэнтэй уялдан ардын домог хүртэл зохиогдож байжээ. Үүнд Өндөр гэгээ, Заяын гэгээн, Ламын гэгээн гурав Хангай говийн заагт сайхан газар олж хүрээ байгуулахаар Сайн ноён хан аймгийн нутгаар аялал хийж яваад Дөрвөн талдаа уултай, зүүн талын уулын ар нь Бурханы найман тахил шиг найман төгөл модтой их элбэг цэнгэг устай булагтай, өмнө зүгт нь олон бээрийн алс их Богд (4000 м) үлгэрийн юм шиг цэнхэртэн харагддаг “Баянзүрхийн хотгор” буюу “Шар нохойн шанд” хэмээх сайхан газар хүрээ байгуулья гэж тохиролцон аягануудаа дээш нь харуулж тавиад хоноглоё. Хэний нь аяганд ус дүүрсэн байна, тэр нь энд хийд байгуулья гэж тохиролцжээ. Ламын гэгээн шөнө сэрээд харсан чинь Өндөр гэгээний аяганд ус дүүрсэн байсныг өөрийнхөө аяга руу хийчихжээ. Үүнийг Өндөр гэгээн харсан боловч Ламын гэгээний чин хүслийг хүндэтгэн чимээгүй өнгөрсөн гэнэ. Өглөө босоод харсан чинь Ламын гэгээний аяганд ус дүүрсэн учир Ламын гэгээний хийдийг энд байгуулах болсон юм гэнэ. Харин Өндөр гэгээн Ламын гэгээний хийдийнхээ лам нарыг их хатуу сахилгатай байлгаарай, хулгай зэлгийтэй байж магадгүй гэж зориуд захисан юм гэнэ.

Өндөр гэгээний захисан ёсоор Ламын гэгээн өөрийн шавь нараа их хатуу сахилгатай байлгахын тулд зориуд Төвөдийн шашны нарийн чанд хатуу ёс заншлыг авч өөрийн хийдээ төвөдийн дэг жаягтай болгосон юм гэсэн домог гарчээ.

ДАНДАРЛХААРАМБА

Нууц тарнийн увдисаар элдвийг бүтээж чаддаг цаглашгүй чадалд Хутагт маань Алшаа нутагт нэгэн ноёны залснаар сэрээ дарах гэж очоод Дандарлхаарамбад бараалхах гэсэн боловч лхаарамба түүнийг тоож өгсөнгүйн учирт ойролцоох худгийн дэргэд буугаад ус авахаар ирсэн хүмүүст "Лам гурван эрдэнэ" дуугаа зааж өгөөд байжээ. Хүмүүс хийдийн хавиар тэр дууг дуулахад Дандарлхарамба Равжааг сорихоор очвол ядуу байрын лам нэгэн бүсгүйтэй нанчид зооглоод сууж байж. Равжаа алтаар доторлосон гавал аяганд архи хийж барьсанд лхаарамба "Энэ юу вэ?" гэхэд "Энэ шагшаабадын үнэр" гэж хариулжээ. "Та ямар хэргээр морилж явна" гэхэд "Хоёр үзэх эндүүрлийн нүүрт байна" гэжээ. "Юугаар дарах вэ?" гэхэд нь "Би - гүйг оносон бэлгээр дарна" гэжээ. "Юунд дарах вэ?" гэхэд нь "Хоосон чанарын агаарт дарна" гэжээ. Дандарлхарамба нанчдыг "Энэ чинь ламын ёсонд таардаггүй яамлай номыг уншдаггүй хүн үү?" гээд архиа үлээчихсэн нь архи нь буцалж байсанд лхаарамба яаснаа мэдэлгүй архийг авч уучхаад Равжаад мөргөөд гарчээ. Лхаарамбыг хийддээ очиход шавь нар нь "Багш та хутагттай уулзав уу? Ямар хүн байна?" гэж асуухад "Сайн хүн бол Самбуувын Жанчув сэмбээс наашгүй сайн хүн байна. Муу хүн бол дүд гарав ванчугаас наашгүй муу хүн байна, юу ч болсон би мөргөлөө, та нар мөргөнө үү, яана вэ өөрсдөө л мэд" гэсэн гэдэг.

Дандарлхаарамбаас нэгэн сүсэгтэн:

— Хойтон багш минь надад хоосон чанар гэгч юу болох тухай тайлбарлаж өгөхгүй юу? гэхэд нь Дандарлхаарамба:

— За би чамд номын хэлээр тайлбарлахад чи ойлгохгүй. Энгийн үгээр хэлье гэхээр би чадахгүй. Тэгэхээр хэрэв юмыг байна гэж үзвэл... гээд сүмийн гонхны цоорхойгоор туссан гэрлийн нарийн тусгалд нөгөө хүний гаансны толгойг өлгөөд.. нэг иймэрхүү. Хэрэв байхгүй гэж үзвэл... гээд сүмийн баганад дундуур гараа чөлөөтэй гаргаж оруулаад... нэг иймэрхүү байдаг юм даа гэсэн гэдэг.

МАРХАН, МАРЗАН ХОЁР

Богд Жавзандамба дархан Лувсан, зураач Б. Шарав хоёрыг өргөөндөө урьжээ.

— Та хоёр сонин гоё юм нэг нэгийг хийж ир гэж зарлиг буулгасан байна. Хэд хоногийн дараа Лувсан давхиж яваа туулайг арвайгаар сийлж цох хорхойн нуруун дээр тавьж түүнийгээ явуулж үзүүлжээ. Шарав “Монголын нэг өдөр” зургийг зурсан юм байна. Богд хаан туулайг өсгөдөг шилээр харснаа хамар нь жаахан мархайжээ гэж өөлөөд, түүнийг “Марх” Лувсан, алиа хошин зураг зурсан зураачийг “Марзан” Шарав гэж байя гэсэн гэдэг.

ЖАЛСРАЙ ХУВИЛГААН

13-р жарны сүүлчээр Боржигон Жанжин бээлийн нутагт Осор ловон хэмээх ил далдыг тодорхой айлддаг зөн бэлгэ, ид шид олсон нэгэн байсан гэдэг. Түүний хойд дүр (хувилгаан) Балданнин од гэдэг Баруун чойрын шавь сахил, санваар, ном эрдэм сайтай Дүйнхор бурхан шалсэглэсэн зөн мэдлэгийн эрдэм төгс боловсорсон хүн байв. Тэр нэг удаа Андуугийн Гүмбүм хийдэд мөргөхөөр явахын өмнөхөн өөрийн төрөл садан, ойр дотнын хүмүүстэйгээ уулзаж бэлэг сэлт, гэрээс захиа үлдээж байх үед нутаг нэгтэй Өвөр гэдэг бүсгүй Балданнин-одтой төрөл садны гадна түүний бишрэн хүндэтгэдэг учраас ганцхан надтай л уулзахгүй явчинээ гэж гуниглан байв. Гэтэл Балданнин-одыг явуулсан элч ирж: “Би Гүмбүмээс эргэж ирээд чамтай түргэн уулзана. Энэ “Банзрагч” судрыг сайн тахиж бай! Гуньж зовохын хэрэггүй. Сэтгэл амар тайван сууж бай” гэж хэлүүллээ гээд “Банзрагч” судрыг өгөөд буцжээ. Балданнин-од Гүмбүм хийдэд мөргөөд нутагтаа ирэх замдаа таалал төгсжээ. Түүнээс 2 жилийн дараа Боржигон Жанжин бээлийн хошууны их догшин отгын нутаг Гялгарын манхан (Дундговь Баянжаргалан) хэмээх газар эцэг Гэндэн, Балданнин-Одын Банзрагч судрыг тахисан эх Өнөр хоёрын хүү болж 15-р жарны 16 усан морь (1882) жилд элдэв бэлэг тэмдэг үзүүлж нэгэн хүү мэндэлжээ.

Түүнийг гурван настай байхад Балданнин-одын сахиус бурхныг нэг шавь нь зүүж яваад хүүгийн гэрт санамсаргүй ирэхэд, хүү тэр хүний өвөр дээр нь гарч, өврийг нь ухаж бурхныг гаргаад: “Энэ миний юм. Би мэдэж байна. Надад өгвөл таарна” гэж хэлж гэнэ. Балданнин-од Гүмбүм явахдаа садан төрлийн нэг бүсгүйгээр хавтага оёулаад

Гүмбүмээс ирэхэд нь надад өгөөрэй гэж хэлээд явсан юм санж. Тэр завсар Балданнин-од таалал төгсөж өнөөх хавтагыг хадгалж байсан бүсгүйтэй хүү уулзаж Балданнин-одын захисан ёсчлон хэлж хавтгаа нэхсэн гэдэг. Балданнин-од Гүмбүм явахынхаа өмнө шавь нараа цуглуулан дайлаад,

— Намайг Гүмбүмээс ирэх хооронд та нар аль нэг ламримыг заалгуулж үзээрэй гэж захиад явсан байжээ. Энэ явдлаас 5 жилийн дараа Балданнин-одын шавь Дондогжамцтай дөрвөн настай нэг хүү уулзаж “Таны гэр хаана вэ? Би танайд очих учиртай” гээд хамт явж очиход хүүд чихэр өгөв. Тэднийд Чойрын болон ламримын олон зүйл шоголтой ном байснаас хүү тав, зургаан шоголыг нээж үзээд энэ чойрын ном байна гээд цааш нь тавьж, өөр нэг шоголыг нээж үзсэнд багшийнхаа гэрээсээр үзэж судалсан Бэйчойринчин бумба байсанд “Энэ номыг таних уу? Үүнийг заалгуулж чадсан уу?” гэх зэргийг асуусанд нөгөө лам “Энэ хүү миний багшийн хувилгаан дүр эндүүрэггүй мөн байна. Тэгээд багшийн минь гэрээслэлийг биелүүлсэн эсэхийг шалгаж байна” гэж бодоод өөрийн эрхгүй шүтэн биширч мөргөжээ.

Жаал хүүгийн тухай шуугин ярилцах болсонд Балданнин-одын бараа бологч тогоруу хочит Санжаа гэгч хүүг сорихоор очиж “Чи намайг таних уу?” гэхэд хүү, үг хэлэлгүй хуруугаараа газарт тогоруу зурчхаад зугтаачихсан гэнэ. Мөн баруун чойрын 16-р хамба олонд мэргэн лам гэж алдаршсан Сампил нэг удаа Гэндэнгийн ирэхэд, ихэд хүндлэн ламаар сан тавиулж, даллага авхуулсанд, лам би танайд нэг сайн даллага авлаа шүү гэж хэлээд явахаар гарч морин дээрээсээ Гэндэнг дуудаад “Маш чухал, асар их үнэтэй даллага авсныг ойлгох хэрэгтэй” гэж хэлээд явав. Балданнин-од таалал төгсөн үед бас Гүмбүм орох замдаа Базарын Дамбадаржаа гэдэг чойрын лам таалал төгссөн байв. Түүний дараа чойрын Гүртэн Дазанннымын зүүдэнд Балданнин-од Дамбадаржаа хоёр хамт ирээд гүртэнтэй уулзаж, тэмээчин Соном, түүний хүү Гэндэн хоёрын гэр хаана вэ? гэж асуухад гүртэн баруун ухаагийн цаана хоёр гэр байгаа. Тэр мөн. Баруун нь Сономынх, зүүн нь Гэндэнгийн гэр гэсэнд Гэндэнгийн гэрт Балданнин-од, Сономын Дамбадаржаа очиж байгаа нь тодорхой харагдсан тухайгаа бараа бологч дотно шавь нартаа ярьсан байдаг. Баруун чойрын ХҮШ хамба Даяанч лам Гончигшийрав Найчин Гүртэнгийн хэлмэрч байх үедээ өөрийн шавь Дамбадаржааг хаана төрснийг айлтгахад гүртнээс эндээс

Гандангийн оронд төрөөд одоо манай хошууны баруун захад Цэнд гэдэг хүү болж ирсэн байна гэж зарлиг хайрлав. Тэр жилийн сүүлчээр Гүртэн бууж хар шар олонд мөргөл тавих үед хүүхэд тэвэрсэн бүсгүй ирж мөргөсөнд Гончигшийравт хандан “Чиний Дамбадаржаа энэ байна” гэв. Гүртэнг бууж дууссаны дараахан Гончигшийрав тэр бүсгүйг олж уулзаад, хүүгийн нэрийг асуухад, гүртний хэлсэнтэй яг таарсанд баясал цаглашгүй их төрж Дамбадаржаа Сономын гэрт төрсөн нь гарцаагүй тул Гэндэнгийн хүү Балданнин-одын хувилгаан дүр мөн болоход эргэлзэх юм алга гэв. Дээрх сонин гайхамшигт шинж тэмдгүүдийг үндэслэж хувилгааныг тодруулахаар ҮШ богд Жавзандамба хутагт, өөрийн хошууны Жалсрай хувилгаан, Баруун чойрын Найчин Чойжин (гүртэн) нарт удаа дараалан сунтаг айлтгасанд Балданнин-одын хойд дүр мөн гэсэн хариу ирсэн байна.

Нэг удаа Ловон лам өөрийн дотно шавьдаа Богд Зонховын шашны үйлс хэзээ ч тарахгүй гэж айлдахын ялдамд манай энэ чойрт Богд ламын хувилгаан магад байх хэрэгтэй гээд лүнгийн багш лам, Баруун урд лам энэ хоёр Богд Зонховын бүрэлбаа мөн гэж айлдсан гэдэг. Манай хошууны Жалсрай хувилгаан нь хэлэлцэшгүй ид шидтэн дүвчин налжирваа мөн гээд гаднаа архи ууж, согтуу хөлчүү байдалтай мал малладаг хөдөөгийн өвгөний байдалтай боловч тодроод арвис тарнийн номд гүнзгий гайхамшигт рид хувилгааныг олсон дээд төрөлхтөн байсан гэжээ. Жалсрай хувилгаан нь VIII Богдын төвөдөөс монгол залж ирэх амбан жанжинд томилогдсон өөрийн хошуу ноён Цэрэндүвтэй хамт төдий үй занд ирж очихын замд элдэв янзын саад тотгор олон гарсныг хувилгаан ид шидийг үзүүлж явсаар Богдыг халхад залж ирсэн Жалсрай хувилгаан өөрийн суудаг Баруун Ганжуур хийдийг сэлбэн сэргээж Дүйнхор дацан байгуулсан жалсрай хувилгааны гайхамшигт ид чадал байжээ. Баруун Сөнөдийн ноёны хүү өвчлөөд элдэв эс засал, гүрмээр эдгэхгүй үхэлдээ тулаад байсанд эцэг нь Жалсрай хувилгааны хүч чадлыг сонссон тул нүүж явахад нь уулзан хүүгээ айлтгасанд тэмээтэй ачаанаасаа буугаа авч Та хүүгийнхээ байгаа зүгт хөдөлгөөнгүй суу” гээд тэр зүгт нь буудчихаад юу ч хэлэлгүй явчихсан гэнэ. Ноёны санаанд: Би холоос ирж их үнэтэй мөнгө сэлтийг барьсан юм сан. Лам надад зангиа утлага ч хайрласангүй, сайн муу юу ч хэлсэнгүй гэж сэтгэл гонсойж буцав. Тэр цагт гэнэт өвчинтэй хүүгийн дэрний хөндийд буу дуугарч дарь хүхэр үнэртэхэд хүү огло харайн босоод орныхоо өмнө муужирч ойчсонд ээж

нь сандран өнөөх авч явах гээд байгаа чөтгөр шулам нь ирэв үү гээд хүүгээ тэврэн өвөр дээрээ авахад хүү нь “Ээж ээ уух юм байна уу” гэжээ. Эцэг нь гэртээ ойртох тутам хүүгээ үхсэн байх гэж уйлсаар явж ил гартал өрх нь татаастай байсанд яаран хүрч очвол эх хүү хоёр баясгалантайгаар өчигдрийн болсон явдлыг ярьсанд ноён ч бас болсон явдлаа ярьж баясацгааж Жалсрай хувилгаанд буцалтгүй сүжиг төрж жил бүр бараалхдаг байсан тухайгаа ноёны ярианаас Ловон багш дуулсан байжээ.

Бас нэг охины биед гариг саа өвчин тусч ухаан мэдрэлгүй болоод байсныг ах дүү нар нь тэргэнд ачаад хувилгаан ламаас аврал асуухад лам дэргэдээ байсан тоглоомын нум сумаа авч охины толгойг чиглүүлж хий харваад “Гэмгүй ээ” гэж айлдав гэнэ. Тэр даруйдаа өвчин нь эдгээд тэргээ хөтлөн харьсан гэдэг.

Нэг удаа Жалсрай хувилгаан нүүж яваад танихгүй газар нэг айлд бууж орвол тулган дээр тогоонд өрөмтсөн сүү тавиатай байв. Галын захад нэг эмгэн гал өрдөж байтал юу юугүй сүү дэвэрсэнд эмгэн “Залуу банди босоод тогоо авчих” гэсэнд лам босож тогооны бариул олдсонгүйд өрмөөс нь чимхэж өргөөд тавиур дээр тавьсанд эмгэн хараад алдас болсноо наманчилж үлэмж сүжиг төржээ. Сүүлд дотнын бараа бологч нь энэ ярианы үнэн худлыг Жалсрай хувилгаанаас асуухад “Тэр үнэн нь үнэн. Лам гурван эрдэнэд залбирсны ач” гэснээс өөр юм хэлээгүй гэдэг.

Баруун ганжуурын өвгөн Жалсрай хувилгааны хойд дүр жаал хувилгааныг тодруулжээ. Ловон лам нэг бараа бологчийнхоо хамт 1917 онд өөрийн хошууны Сээрийн зууд очиж эргэл мөргөл хийгээд ирэх замдаа дэргэдийн шавьдаа “Би сайхан шинжтэй гурван зүүд зүүдэлсэн” гэхэд бараа бологч нь “Лам ямар зүүд зүүдлэв” гэж айлтгасанд хариу хэлэхийн завдалгүй нэг хүн ирж мөргөөд,

— Манай гэрт нэг өвчтэй бүсгүй байдаг. Зургаан жилийн дотор хүн амьтантай хавьтсангүй байтал хүүхэд шиг юм гаргасан. Тэр нь хүн мөн бишийг болгоож хайрлана уу? гэсэнд лам:

— Хүн мөн нь мөн! Тэр хүүг их ариун цэвэр авч байх хэрэгтэй гэж айлтгав. Дараа нь Жалсрай хувилгааны хойд дүрийг тодруулахаар өнөөх хүүгийн нэр, өөр гурван хүүхдийн нэрийг Богдын сунтаг айлтгасанд Богдоос өвчтэй хүүхнээс гарсан хүүгийн нэр дээр тамга дарж хувилгаан мөн болохыг тодруулжээ. Бараа болж явсан шавь нь Ловон ламд:

— Жалсрай хувилгааны хойд дүрийг тодруулсныг дуулсан уу? гэхэд лам:

— Би сонссон. Урьд миний сайн зүүд гэдэг чинь түүний дохио юм. Надад хошуу ноёноос олны аврал болсон Жалсрай хувилгааны хойд дүрийг тодруулж өг гэж тушаасны дээр Жалсрай хувилгаан багш минь таалал төгсөхийнхөө өмнөхөн миний хойд төрлийг олж тодруулаарай! гэж зарлигласан тул тодруулсан юм даа гэж айлдсан гэдэг.

ЖОРВОН ХАМБА ЛАМЫН ТУХАЙ ДОМОГ

Жорвон хамба лам гэгч хүн ловон чомын агуйд нямба (шавилан) суухаар болжээ. тэр агуйд нямба суусан хүн их чадалтай, номтой лам болж ирдэг байжээ. Гэхдээ тэр дэс баранз гэгч нэгэн хортой хорхойг тарни уншиж устгадаг. Харин ном эрдэм хомсхон лам бол тэр хорхойд ялагддаг байсан гэнэ. Мөн тэр агуйд нямба сууж буй хүн гурван жил махан хоол иддэггүй цагаан хоолоор хооллодог байж гэнэ.

Жорвон хамба лам гурван жил суралцсаны эцэст нутаг буцахаар болж, дэс баранз гэгч тэр аюулт хорхойтой ид чадлаа үзэлцэж, сурсан мэдсэнээ сорих болжээ. Жорвон хамба лам олон өдөр хоног тулалдсаны эцэст Дэсбаранз гэгч тэр хортой хорхойг устгаж, нутгийн зүг хавчгаа үүрэн гарчээ. Яван явсаар одоогийн Арбулаг сумын нутаг Сүмбэрийн бэл гэдэг газрын ойролцоо ирээд жодгороо босгоод үдэж орой болсон учраас унтаж амрахаар завдаж байтал жодгорынх нь үүдэнд дэнгийн гэрэлд нэгэн нохой сууж байв гэнэ. Лам өөрт нь ямар нэгэн муу юм учруулахаар ирж гэдгийг мэдээд тарни уншиж тэр нохойг хороожээ. Гэтэл нохой гэнэт эмэгтэй хүн болон хувирч гэнэ. Тэгээд ийн өгүүлжээ.

— Миний нутаг Агарт байдаг. Нэрийг минь Баглаа гэдэг. Таныг нямба сууж гурван жил болоод ирж яваа гэж дуулаад хэр зэргийн чадалтай лам болсныг чинь үзэж чадлаа сорихоор ирлээ. Таны чадлыг ч би мэдлээ. Үнэхээр чадалтай лам болжээ. Би танд чадах ядахаараа туслах болно гэж хэлээд алга болсон гэнэ. Нэлээд явж байтал нөгөө эмэгтэй нь хөтөлгөө морьтой ирж, нэгийг нь ламд өгчээ. Лам ч баярлан морийг унаад хоёулаа зам нийлж (Одоогийн Баянзүрх сумын нутаг) Тоомын ам гэгч газрын орчим хөөрөлдөж явтал тэр эмгэн гэнэт алга болсон гэнэ.

Тэр Зөөлөний хүрээнд хоёр гурван жил хамба лам суугаад, дараа жил нь тэргүүн цорж лам болон сууж гэнэ. Цорж лам болон сууснаас нь хойш нөгөө морь унаа залгуулж тус хүргэж явсан эмгэний дүр шөнө бүхэн зүүдэнд нь орж, өдөр ч ялгаагүй бодогдоод байдаг болж гэнэ. Жорвон хамба лам ч тэр цагаас хойш идээ будааныхаа дээжийг өргөж, овоог тахин баяр наадам хийдэг болсон гэнэ.

Мөн тэр овооны дэргэд Тархаалаг гэдэг уул бий. Тэр уулыг цорж лам нэр нь тохирохгүй уул учир "Содномдаржаа уул" гэж нэр өгсөн юм санж. Тэр нэр нутгийн олны дунд хэдэн жил дуудагдаж байгаад одоо мартагдан Тархаалаг болон нэршжээ.

МОНГОЛ ОТОЧ

Манжийн энэ хаан Цян-Лүнийн охин өвчилж Хятад Энэтхэгээс олон сайн эмч нарыг урьж авчирсны эцэст хаан 1768 онд ар монголын Түшээт хан аймгийн нэртэй маарамба Жавыг дуудуулж, түүнийг сорьж өөрийн суудаг ордны үүдэнд авчирч зогсоогоод зандан ширээний хөлөөс урт утас уяж маарамба Жавд утасны үзүүрийг өгч, ийм өвчтэй хүн гэж хэлүүлэхэд Жав утсыг имэрч үзээд эзэн хаанд “Би ургамлын судсыг мэдэхгүй юм даа, өршөө” гэж хэлүүлэхэд, эзэн хаан яггүй эр байх нь гээд дэргэдээ байсан хавын урд хөлөөс нөгөө утсаа уяад Жавд дахин хүн явуулж, ийм өвчтэй юм гэж хэлүүлэхэд Жав мөн утсыг имэрч үзээд, “Эрүүл адгуус байна” гэдэг хариуг эзэн хаанд хэлүүлэхэд, эзэн хаан “Сүрхий чөтгөр байна, оруул” гэж зарлиг буулган ордондоо оруулж, охиноо үзүүлж эмчлүүлж эдгээгээд их бэлэг сэлт өгч нутагт нь буцаасан домог бий. Үүнээс үндэслэн монголын маарамбууд, хятад, энэтхэгээс давуутай гэдэг үнэлэлт авч байсан удаатай.

ДУГАР ЗАЙСАН

Эрт дээр үед зарим айлын үүдэн дээр чөтгөрийг дараад, хэлийг нь суга татаж байгаа айхтар хүчтэй зураг өлгөөтэй байдаг байсан билээ. Энэ хэний зураг юм бэ гэвэл Дугар зайсан гэж хариулдаг. Яагаад үүд хаалган дээрээ хаддаг юм бэ гэж сонирхвол бүгд л нэг ижлээр “Дугар зайсан гэдэг бол хов жив, хардлага хараалд дургүй. Тэд нартай нэн хатуу тэмцдэг баатар байв. Гэрт маань муу амтай ховч, хараалч, хардагч бүү орог. Гэрт маань бэлэг дэмбэрэлгүй хараал ширээлийн үг бүү дуулдаг гэж энэ Дугар зайсангийн зургийг үүд хаалган дээрээ хаддаг заншилтай болсон юм” гэгцгээдэг. Тэгвэл Дугар зайсан гэдэг

ямар хүн байгаа вэ? энэ хүний тухай Монгол ардын дуунд амнаас ам дамжсан үлгэр домог ч юм уу, үнэн бодитой ч юм уу яриа яригдсаар асар уджээ. Үүнийг уншигч та бүхэн өөрсдөө тунгаана биз ээ!

Ламын шашин монголчуудын дунд дэлгэрэхэд дацан бүрд буддын шашны гүнзгий номыг лам нар судалж үздэг уншдаг байжээ. Тэр номууд дотор байгаль, амьтан, эрдэм ухаан, эм домын тухай өгүүлсэн олон арван сургаал заавар ч байлаа.

Гэтэл барууны нэг дацанд зарим хувраг эдгээр номыг чин санаанаасаа судлахгүй харин элдэв хараалын үгс сэлтийг нь үзэж, эцсийн эцэст хүн олны амьдралд түвэг чирэгдэл учруулдаг, жинхэнэ номч хүмүүсийг хардан сэрдэж, хов живт оруулдаг, улмаар хороон устгадаг болжээ. Энэ зэвүүцэм явдал жинхэнэ буддын сургаалт цөөн хүмүүсийн сэтгэл санааг ихэд жигшүүлэх болжээ. Үүнд үнэн санваарт гэлэнгүүдийн хүндэт багш энэ бузар муухай явуулгыг болиулах тухай бодолхийлэн суутал нэгэн өдөр айл хунар хэсэж “жодво” сэлтээ уншиж, өл хоолоо залгаж явдаг үнэнч шударга гэлэн тэднийд орж ирээд номоо дэлгэн "жодвоо" уншиж эхэлжээ. Багш лам түүнийг хэсэг харж байснаа:

— Та айл бүрд энэ номоо уншдаг уу? гэж асуужээ. Гэтэл өнөөх лам:

— Тийм ээ гэжээ.

— Чи их буянтай үйлс бүтээж яваа юм байна. Та Төвөд оронд очиж энэ уншлагаа үргэлжлүүл. Тэнд очоод айл бүрд орж номоо уншаарай. Ямар ч айл байсан хамаагүй бүгдэд нь ороорой. Нэг ч айл орхилгүй орно шүү! гэж захиад түүнийг гэртээ тавтай амруулж хонуулаад, өглөө нь явах болоход нь уншдаг номыг нь хар баринтгаар боож, баринтгийн оосорт шар цацаг хадаж өгчээ. Тэгээд,

— Та ингээд л алс хотын нутаг зорьж дээ. Нэн хэцүү бэрх зам таныг угтана. Та битгий зүрхшээгээрэй. Тэр очих газартаа очоод нэг ч айл орхиолгүй орж номоо уншихаа бүү мартаарай! гэж хичээнгүйлэн захижээ. Жодвоч лам яван явсаар очих газартаа очоод айл бүрд орж номоо уншсаар л байж гэнэ. Тэгээд нэгэн өдөр Дугар зайсангийн дор ороход түүнийг хүндлэн амруулаад, хаанаас хаа хүрч явааг нь сонирхон баахан ярилцаад номыг боосон хар баринтгийг зааж:

— Үүнийг хэн хийж өгөө вэ?

— Манай дацангийн ламбугай гэж тэр хариулжээ

— Аа тийм үү, зөв л байна. Буддын ёсны номлол сургаал судалдаг, жинхэнэ лам нар цөөрч, хар хараалч, хов живч нар олширч, буддын шашин сөнөх тийшээ болж байгаа юм байна. Хар л даа! Энэ хар баринтаг бол ламын шашны дайснууд хар хараалчид юм. Үнэн гэх буддын шашны төлөө зүтгэгчид цөөн боллоо гэж энэ шар цацаг зүүжээ. Тун яаралтай очиж, хар цагааныг нь ялгаад ирэх болжээ гэж хэлээд боссон ажээ. Ингээд Дугар зайсан ингэн тэмээ унаж, алс холыг зорин морджээ.

Бэрх хэцүү замыг туулан явтал нь дээд тэнгэрт бүлэг хар үүлс гарч, түүний чанх дээр тогтож гэнэ. Дугар зайсан энэ ерийн нэг үүл биш, хараалын хар үүл гэж мэдээд тэр даруйд тэмээнээсээ бууж, биеэ бэлтгэн байтал үүлнээс шүдээ ярзайлган савраа сарвайлгасан аварга том бар буун ирж, Дугар зайсан руу довтолж гэнэ. Дугар зайсан ч угтан тосож очоод хүзүүдэн авч, хүзүүг нь нуга мушгиж, хэлийг нь суга татан авч хаяад, хар шаварт шидэн дэвсэлжээ. Ингээд л аянаа цааш яаралтай үргэлжлүүлж очих ёстой дацандаа очсон гэдэг. Тэнд очмогц:

— Өглөөгүүр дохио өгч, дацанд байсан бүх лам нарыг их багагүй бүгдээрээ дацандаа цуглар! гэж уриалжээ. Ирээгүй хүнд аюул тохиолдоно, бүгд л цуглах ёстой гэжээ. Цагаан шүхэрт биеэрээ морилж ирсэн, бүгдэд адис өгнө гэсэн хатуу сургаалыг дацангийн ахлах ламд хэлжээ. Өглөөгүүр дацангийн бүх л лам хуврагуудтайгаа цугларч, жавдангийн дээгүүрээ зэрэгцэн суужээ. Дугар зайсан ч орж иржээ. Тэр тэмээгээ дацангийн үүдэнд орхиод, цагаан шүхэртийн хувцсаар хувцаслаад сэлэм барьчихсан тул нэн сүртэй харагдаж гэнэ. Тэр дацангийн гол дунд зогсоод:

— Бүгд хэлээ гаргаарай гэж тушаажээ. Бүгд хэлээ гаргаж гэнэ. Тэдний дөрөвний нэг нь улаан хэлтэй, гуравны нэг нь хар хэлтэй байж гэнэ.

— Бүгд хэлээ гаргасан чигээрээ босоцгоо! гэж Дугар зайсан тушаажээ. Тэд нар ч босжээ. Энэ үед Дугар зайсан:

— Улаан хэлтэй лам нар гол хоёр жавданг эзэлж суугаад номоо уншицгаа! Хар хэлтэй лам нар хэлээ гаргасан чигээрээ шалан дээр сөхрөн сууцгаа! гэж тушаагаад хадагт ороолттой нэгэн зүйл гаргаж бүгдийн нүдний өмнө задалжээ. Анхны хадаг дотроо хиймэл улаан хэл гарчээ. Түүнийг Дугар зайсан гэгээн ламын суух сэнтий (суудлын) шар хадаг дээр тавив. Дараагийн боодол дотроос хав хар хэл гарч гэнэ. Тэр

хар хэлийг шалан дээр тас цавчин, эцэст нь дээр нь гарч дэвсээд сэлмээрээ занган байж:

— Цэцэн ухааны ном судлахгүй, хараал ширээлийн ном уншигчид хар хэлтэн юм. Дахин ингэж хараал ширээл сонирхоод үзээрэй! Тэгвэл хар хэлийг чинь биш толгойг чинь энэ сэлмээрээ тас татах болно гэжээ.

Хар хэлтэн бүгд л хараалын ном уншихаа болилоо. Үнэнч шударга буддын ном уншиж судална гэдгээ тангараглан гурван удаа уншлага хийжээ. Ингээд Дугар зайсан:

— Хар хэлтэн бүгд босож тэр баруун урдах тэгш талд очиж, түүнийг гүвээ болтол элс зөөж асга! Гурван өдрийн хугацаа өглөө гээд гаргажээ. Ингээд Дугар зайсан ном уншиж байгаа лам нарт хандан:

— Бэрх хэцүү цагт буддын номд үнэн цэх байцгаа! Олзонд шунаагүй, бэлэн юманд автаагүй, сүсэгтэн олонд үнэн цэх байсан чинь нэн сайшаалтай. Та нарын дотор номч сайн хүн олон бий. Түүний хүсэл биеллээ гэж хэлжээ.

Хар хэлтний гараар хатуу чулуун талбай дээр элсэн гүвээ ч боссон гэнэ. Гүвээний зөөлөн элсэн орой дээр Дугар зайсангийн унаж ирсэн ингэн тэмээ ботголж, хөөрхөн шар ботго гаргажээ.

Нутгийн ард олон хошуу нутгаараа баясан баярлалдаж гэнэ. Дугар зайсан тэдэнд хандаж:

— Танай нутагт үнэн хэрэг дэлгэрч, өлзий хишиг орших болтугай. Байгалийн ёс бат, ардын хэрэг ариун гэж айлдаад, ингэн тэмээгээ унаад, шархан ботгоо дагуулаад нутагтаа буцсан юм гэнэ билээ.

ТАВДУГААР НОЁН ХУТАГТЫГ ТОДРУУЛСАН НЬ

Дөрөвдүгээр ноён хутагт уг нь Манжаас ноёны зэрэг шагнуулсан, ноёны хэмжээний эрх мэдэлтэй хүн байжээ. Гэвч тэр яваандаа Манжаас дэмжлэг талархал хүлээж чадалгүй бүр Хятадын нутагт цөллөгт явахад хүрчээ. Ингээд хол нутагт цөллөгт явах болоход нь түүний хажууд олон жил бараа болж байсан Шагдар гэдэг хүн:

— Би бээр таны гэгээн өмөг түшигт энэ насыг барж байгаа нэгэн билээ. Би хутагт багшаа хүний газар ганцаарыг нь явуулж эс зүрхэлнэ. Үхсэн сэхсэн ч хожмынхоо үйлийг хамтатгана. Иймд би тантай хамт тэр цөллөгийн газар очмуу гээд хамт явах болж эл хүн ингээд Хөх мөрний адаг орчимд хүн амьтангүй зэлүүд нутагт нэгэн уулын аманд

цөллөгт суух болжээ. Өдөр хоног он жил өнгөрсөөр тэр хоёрыг харж цагдах нь үгүй, харуул хамгаалалт ч гэж байдаггүй байж. Манжийн төрийнхөн мартсан мэт. Ийм янзаар сар өдрийг өнгөрсөн учир тэр хоёр эх нутаг өөдөө оргохоор төлөвлөж, замын хоол хүнс, бүхий л юмаа базааж аваад нутаг орноо зорин тэмцжээ.

Хаврын сүүлч, зуны эхэн сарын орчим л юм гэнэ. Тэд олон ч хоног явж, их ч ядарцгаажээ. Замдаа нэг жижигхэн булгийн хажууд түр амарч хэвтэв. Дөрөвдүгээр ноён хутагтын бие дордож, чадал тэнхээ нь барагдаж байж. Тэрээр Шагдарыгаа дэрлээд булгийн дэргэд хэвтэж байсан чинь нэг хээр морь ирж ус уугаад гарч гэнэ. Их номхон бололтой. Тэр хээр морийг харж хэвтсэн хутагт багш нь ажваас энэ морь олон хүүхэд хөгшид ноолж байдаг, айлын чөдрийн ганц бололтой. Тиймээс энэ морийг номхон хээр гэж нэрлэе. Чамайг би дэрлээд хэвтэж байгаа учир “Жинтүү Шагдар” хэмээн нэрлэе гэж өгүүлжээ.

Тэндээс цааш аян замаа үргэлжлүүлж явах замдаа хутагтын бие чилээрхэж улмаар таалал төгсжээ. Ингээд Шагдар хутагт багшаа тэнд нь нутаглуулчихаад нутаг орондоо иржээ. Цөллөгийн хүн учраас нэг хэсэгтээ л нууцгайхан байсан ч нутгийн олон нь яваандаа мэджээ.

Энэ үеэр урьд нь олон удаа яригдаж байсан тавдугаар ноён хутагтыг тодруулах болж урьдын хутагтыг сайн мэдэхийн хувьд Шагдарыг энэ ажилд татан оролцуулжээ. Тэгээд нутаг хошууныхаа бүх эрэгтэй хүүхдийн нэрсийн жагсаалт хийж Хүрээ орж Богдод танилцуулах болж гэнэ. Гэтэл 4-5 настай жаал хүү Шагдартай уулзъя гэж хэлүүлжээ. Их цовоо сэргэлэн байрын жаал хүү Шагдартай уулзаад:

— Та намайг танихгүй байна уу? Жинтүү Шагдар гуай, яагаа вэ нөгөө ус уугаад гардаг номхон хээр морийг санаж байна уу хэмээн асууж гэнэ. Учир сонссон Шагдар гайхахын ихээр гайхжээ. Учир нь Шагдар талийгаач ноён хутагтын тухай хэнд ч яриагүй, ялангуяа тэр нэг булгийн хажууд болсон яриа хэн ч мэдээгүй байсан юм санжээ. Үүнийг Шагдараас өөр хүн тэр дундаа ийм жаахан хүүхэд мэдсэнийг сонсоод гайхан эргэлзэхгүй байж чадсангүй.

— Чи хэний хүүхэд вэ? гэж асуувал

— Би Дулдуйтын хүү гэж хариулж гэнэ. Тэгээд хүүг маргааш дахин ир гэж хэлээд явуулжээ. Энэ тухай хийдийн хувилгаан ламд хэлбэл:

— Юмыг яаж мэдэх вэ? Ноён хутагтын хойд дүр ч юм билүү. Дахин шалгая. Ингэхдээ дөрөвдүгээр хутагтын хэрэглэж байсан эд юмсыг бусдад лам нарынхтай нийлүүлээд тэр хүүгээр ялгуулж үзэв Зөв ялгасан эсэхийг сайн хар гэжээ.

Маргааш нь Дулдуйт өвгөний хүү дахин ирэхэд нь өмнөх ноён хутагтын эд хэрэглэлийг ярилцсан ёсоор ялгуулахад бүгдийг зөв таньж ялгаж чадсан гэнэ. Ингээд л тавдугаар ноён хутагтаар Дултуйтын хүү Равжаа тодорсон түүхтэй. Гэхдээ Хүрээ орж Богдоос ч асуусангүй шууд тодруулсан гэлцэнэ.

Эл домгийг олонд “агуу” хэмээн нэрлэгдсэн эдүгээ 78 настай Ч. Жадамба гуай залуу насандаа Өмнөговь аймгийн Ханбогд сумын нэгэн өтгөсөөс сонсжээ.

ХАГАРХАЙ ХАДЫГ МОДООР БУЙЛЛАСАН НЬ

Гэгээнтэн Долнуур орохоор явж байжээ. Тэгтэл замд тааралдсан нэг хийдээс зарч хүрч ирээд ноён хутагтад бараалхан "Манай тэндхийн нэг хад хагараад түүнээс тоо томшгүй хорхой цувраад хэцүү байна. Та манайд морилж айлд" гэсэнд Гэгээнтэн “За” гээд өөр үг дуугарсангүй. Тэгээд цааш оджээ. Замд бараа бологчид нь юм асуусанд бас л дуугарсангүй учир тэд ихэд гайхжээ. Хэд хоногийн дараа гэгээнтэн дуу орж хэвдээ оржээ.

Гэгээнтэн Долнуур ороод буцахдаа нөгөө хийдийг зориуд дайрчээ. Тэд их баяр хөөртэй угтсан байна. Нөгөө хагархай хадыг харвал модоор буйллаад хадчихсан (ургасан) байжээ. Хийдийнхэн хутагтад бараалхаад "Гэгээнтэн Таныг манайд морилж хорхой түүж, хад хадсанаас хойш хорхойноосоо салсан" гэж байж гэнэ. Гэгээнтэн, дээд жуузандаа дуугарахгүй явж байхдаа л тэр хорхой цувсан хадыг хадсан байжээ.

ҮСТЭЙ ГЭЦЭЛТЭЙ ҮЗЭЛЦСЭН НЬ

Тавдугаар ноён гэгээн (Данзанравжаа) Хамрын хийдэд сууж байхдаа нэг өдөр жуузаа хөллөхийг яаравчлан тушааж, өргөөнөөсөө баруун хойш хөдлөн оджээ. Нэлээд яваад Нуудгийн мод хүрээд гэнэт зогсож:

— Үст гэцэл надаар тогложээ. Тэгнэ вий чи! Одоо бүр дэндэх нь ээ. Шалав буцъя гэж гэнэ. Ноён гэгээн өргөөндөө буцаж залраад номоо бясалгаад суучихжээ. Маргааш өдрийн үд дундын хэрд Үст гэцэл

Дангийн дэвсэг хэмээх газраас гүйгээд иржээ. Тэр аргал түүж явсан бололтой үүрсэн аргалгүй хар гүйхээрээ ирсэн гэдэг. Түүнийг харуут Ноён гэгээн ихэд догшрон хилэгнэж, загнаж жанчаад навсгар сэгсгэр үс гэзгийг нь хяргаж орхижээ. Түүнээс хойш Үст гэцлийн этгээд сүрдэм гадаад төрх буурч, элдэв ааш аяг гаргадаг нь багассан аж. Үст гэцлийг зарим хүн харь холын тангад газрынх, зарим нь төвөд, тангадад хараал, хорлолын ном үзэж ирсэн нутгийн хүн байсан гэлцэнэ. Ямар ч байсан тийм нэг өвөрмөц жигтэй, хачин хүн Данзанравжаатай ойролцоо үед амьдарч, Гурван баян орчимд нутаглаж байжээ.

Тэр амь бөөцийлөх төдий цөөн хэдэн малаа түшиглэж гон бие сууж элдэв арга чарга, заль мэхээр явуулын болон нутгийн ардаас эд юмс салгадаг боловч баяжиж юмжсан нь ер үгүй гэнэ. Нэгэн удаа нутаг буцаж явсан хятад иргэдийн алт мөнгийг аваад хонь тоолон өгсөн гэнэ. Гэтэл нөгөө хонь нь шөнө алга болж, түүний оронд баахан ноос үс хэвтэж байсан гэдэг. Ийм муу явдалтай болохоор Ноён гэгээн номын хүчээр дуудан ирүүлж залхаасан хэрэг. Үст гэцэл эхэлж Ноён гэгээнийг далдаас дуудаж өдсөн байна. Түүнийг нь Ноён гэгээн зам зуураас нь мэдэн буцаж ирээд хариу дуудан авчирсан нь тэр юм гэж говийн хөгшид ярьдаг билээ.

Үйл муут Үст гэцлийн залуу насны тухай бас нэгэн хуучийг олон хүн ярьдаг. Тэр харьд одож эрдэм сурахаар Цастын орныг зорьжээ. Нутгийн дээс алхдагийн өмнөхөн нэг айлд орж цайлж ундлаад гарахдаа гэр дээр байсан гүзээтэй тосыг үүргэвчиндээ хийчихжээ. Айлаас холдсоор ойролцоох хамрыг давах гэтэл хэчнээн зүтгээд чадсангүй. Ямар нэг далдын хүч урагш алхуулахгүй байсан учир тэндээ суусаар өдрийг баржээ. Орой болохын хэрд нөгөө айлын авгай аргал түүсээр хүрч ирээд тосыг хагалж өгөөд.

— Алс зорьж яваа хүн энэ мэт мууг бүү үйлд хэмээн сургамжилсан гэдэг. Гэцэл цааш явсаар зорьсон газраа хүрч, хичээл тэвчээр заан ном үзсээр эрдэм чадлаа бусдаас үл дутахаар болжээ. Тэгтэл атаархан өрсөлдөгч нар олширч улмаар тэд хуйвалдан хонзогнох болсон тул багш нь:

— Шавь чи өнөө шөнөөс хэтрэлгүй нутаг буц. Эс амжвал амь насанд чинь аюул учрах нь ээ гэжээ. Үст гэцэл нутгаа тэмцэн зорьсоор зах хаяалдан нутагладаг нөгөө айлынхаа барааг харжээ. Тэгүүт харь газарт сурсан эрдмээ соримоор санагдаж гэр лүү харж алгаа тосон

завилж суугаад хүний амь түйвээх уншлага шившлэг хийжээ. Гэтэл тоссон алган дээр нь бүлээн цус дусалсан хүний зүрх бөмбөрөөд ирэх шиг болжээ. Тэгмэгц зүрхийг ахин эзэнд нь буцаан оршуулж хийгээд уг байдалд оруулах тарни тавиад мөнөөхөн айлд хүрч очжээ. Тос таллан өгч байсан урьдын танил авгай орон дээрээ ихэд зүдэрсэн царайтай хэвтэж байж. Түүний нөхөр:

— Хөгшний бие сая гэнэт тавгүйрхэж, арай л талийчихсангүй. Харин эргэж ухаан орлоо гээд тун тэвдэнгүй сууж байж. Үст гэгцэл гэгч ийм шидтэй хүн байсан боловч Ноён гэгээнтэй харьцуулахад шалихгүй байжээ.

“ПАДАА МАРТАА ЮУ”

Ноён гэгээнтэн байсхийгээд учир битүүлэг авирлана. Хэчнээн догшин сүртэй аашлах тусмаа түүний учир хожмоо сонин явдлаар тайлагдана. Зочийн ном үздэг шавь нараасаа хамгийн олигтойг нэг өдөр хөөжээ. Зайл! Тонил! Нүднээс далд ор! гээд учир нүдгүй загнаж гэнэ. Шавь нь их ч гомдсон, айсан юм байх. Ганц хоёрхон өдөрт амжиж бадарчлах бэлтгэлээ базаагаад хойд зүгийг барин алхаж гарчээ. Яваад л бай. Хүрээ орж гэнэ. Тэнд ч сааталгүй баруун хойшоо гарчээ. Явж, явж нэг өглөө цай буцалгах санаатай, хомоол цуглуулан утаа уугиулж суутал морьтой хүмүүс давхиж ирж. Тэд амар мэндээ мэдэлцсэнээ:

— За та манай хийдэд морилж их хэргээ бүтээ! гэжээ

— Юун их хэрэг? Би мөрөөрөө яваа дорой бадарчин гэвэл:

— Үгүй! Тийм биш. Та бол биднийг зовлонгоос гэтэлгэх бурхны элч билээ. Мэргэ төлгөнд тэгж буусан юм гээд хөтөлгөө морь унуулан албаар шахам аваад явжээ. Нэгэн жижиг дуганы үүдэнд буулган оруулж гурван өдрийн хоол бэлтгэж өгөөд гаднаас нь дараад түгжжээ. Бадарчин ч учрыг ойлгов. Орон хийдэд орогносон ад чөтгөрийг тонилгож зайлуулахын тулд ингэдэг ёстой аж. Нэгэнт учрыг мэдсэн хойно зоригоо чангалан сэтгэлээ тогтоон хамаг л мэддэгээ уншиж гарчээ. Чөтгөр ч хөдөлж эхэллээ гэнэ. Сүр сар хийж, исгэрч шуугив гэнэ. Бүр ширүүсэж ямар нэг юмаар дал мөр, толгой руу нь балбаж гарч. Ийм үед яах ёстойг багшаараа заалгаж байсан боловч амьдрал дээр үзээгүй болохоор ихэд айн сандарчээ. Хамгийн гол нь ухаанаа саруул байлгаж номоо зөв уншиж, түүндээ рид хүч оруулах хэрэгтэй байж. Үзэлцээд л байж. Хоног өдөр хэрхэн солигдож байгааг мэдэхээ

болив. Чөтгөрийн хүч нэг сульдаж нэг нэмэгдэнэ. Сүүл рүүгээ бадарчин дийлэх янзтай болоод ирж. Гэтэл хэн нэг хүн “пад”- аа мартаа юу гэж хэлэх шиг болжээ. Яг тэр үед үүр, шөнө хагацаж байхын цаг гэнэ. Бадарчин сүүлчийнхээ уншлагыг базаагаад “пад” хэмээн хашхирчээ. Тэгүүт эргэн тойронд хамаг юм нам жим болоод явчхаж.

Ингэж хол газрын чөтгөр дарчхаад баахан бэлэг өргөл барьцаа морь, тэмээгээ ачин Хамрын хийд дээр ирэхэд багш нь муухан инээмэр болж “пад”- аа мартаа юу гэсэн гэдэг. Данзанравжаагаас хойш энэ шавь зочийн ном, сургуулийн үргэлжлүүлэн авч явсан гэдэг. Эндхийн зоч нар эрдэм чадлаараа халх даяар алдартай байжээ.

ЧУЛУУН ЕМБҮҮНИЙ ДОМОГ

19-р зууны дунд үед Түшээт хан аймгийн Говь мэргэн вангийн хошуунд амьдарч байсан “Говийн Ү ноён хутагт” гэж алдаршсан авьяаслаг яруу найрагч Дулдуйтын Равжаа одоогийн Өмнөговь аймгийн Ханбогд сумын нутаг Галбын уулын энгэрт Дэмчиг, Цагаан толгой, Улаан сахиусны гэсэн гурван хийдийг хөлсний хятадаар бариулахдаа олон зуун лан мөнгийг хөлсөнд нь өгөхөөр тохиролцсон юм байжээ.

Сүүлчийн хийдийг барьж дууссаны үдэш Ү ноён хутагт хийдийн нярвуудыг дагуулаад Ханбогд уулын орчмын Домбон цохио гэдэг өндөр хадан дээр гарч гэнэ. Ноён хутагт өөрөө тэр хадны оройгоос ембүү шиг цагаан чулуунуудыг тоолоод л шидээд байж, хадны ёроолд зогсож байсан нярвууд нь түүнийг авч хормойлоод л байж гэнэ. Шөнө буцах замдаа нэг зальтай нярав хормойлж яваагаа тэмтэрч үзсэнээ "Мөнгө биш чулуу шиг байх юм даа! Маргааш өдөр ирж үзье" гэж бодоод нэгийг нь замдаа зориуд хаячихжээ.

Хормойлж авчирсан ембүү мэт чулуунуудаа ноён хутагт өөрийнхөө гэртээ оруулж хураалгаад дээлээрээ бүтээчхэж. Маргааш өглөө нь хятадууд хөлсөө авахаар ирэхэд нөгөө хураалттай чулуун ембүүгээ нэг нэгээр нь тоолоод өгч, өгсөн болгон нь мөнгөн ембүү шиг харагдаад байсан гэнэ. Гэтэл өгөх ёстой тоо хэмжээнээс нэг ембүү дутжээ. Яагаад дутдаг билээ гэж ноён хутагт их л гайхаж байснаа нярвуудаа дуудан:

— Та нар энэ ембүүнээс замдаа гээгээгүй биз? гэхэд нөгөө нярав:

— Би даахгүй замдаа нэгийг унагачихсан юм. Одоо төлж өгье гээд өөрийн жасын санд байсан жинхэнэ мөнгөн эмбүүнээс нэгийг нь авчраад өгч гэнэ. Хятадууд хөлсөө аваад явсны дараа ноён хутагт нөгөө чулуун эмбүү хаясан нярваас:

— Чи тэр энэ эмбүүг яах гэж хаясан юм бэ? гэж асуужээ. Нярав үнэнээ хэлж, буруугаа хүлээхэд ноён хутагт няравт хандаж:

— Чи түүнийг чулуу гэж санасан юм байж л дээ. Одоо түүнийгээ авчраад сандаа нийлүүлээрэй. Тэр чинь мөнгө л байх учиртай гэжээ.

Нөгөө нярав хэлсэн ёсоор нь авчраад сандаа нийлүүлчихжээ. Хэд хоногийн дараа үзвэл нөгөө чулуун эмбүү нь бусад мөнгөн эмбүүнээс огт ялгагдахгүй болчихсон байжээ. Тэр эмбүү нь хожим сүм хийд хураагдахад жасын сан хөрөнгөтэй хамт хураагдсан юм гэдэг.

ТАЛД ТАТСАН СОЛОНГО

Равжаа Сайшаалт ерөөлтийн наймдугаар оны усан гахай жилийн өвлийн дунд сарын хорин тавны бага үд болохын өмнөхөн Түшээт хан аймгийн Мэргэн Вангийн хошууны нутаг Дулаан Хар уулын өмнө Нарийн Хараас эгц урьдхан Дэнгийн хойно Шувуун хэмээх өчүүхэн шандын дэргэд төрсөн гэдэг.

Их найрагчийн эх хүүгээ хээр хөдөө тэмээн тэргэн дээр төрүүлсэн учир эцэг нь орхимжоороо боон авч төрсөн эхийг нь асран тэнхрүүлэхээр манж эзний төмөр сүрэгчдээс шөлний юм гуйн явав. Хорвоогийн хатуу, ширүүн хайрласангүйгээр хөөрхий эх өөд болов. Эхээс өнчрөн үлдсэн улаан цурав үрээ эцэг Дулдуйт элгэндээ тэвэрч энгэртээ нэг нааж, алган дээрээ нэг өргөж, ардаа нэг үүрч өсгөв.

Эцэг нь хүү Равжаагаа хээр хөдөө дэрс бутнаас уячхаад, өөрөө айл амьтнаар орж гуйлга гуйдаг байж. Нэгэн өдөр төмөр сүргийн тэмээчин өвгөн ядуу эцэг, хүү хоёрыг өрөвдөн хонготой шаант, аяга будаатай өгчээ. Эцэг нь баярлаж хүү рүүгээ явах гэсэнд өглөг өгсөн хүмүүс,

— Яагаад дэрс бутнаас хүүгээ уяж орхидог хэрэг вэ? гэж асуухад,

— Миний хүү учиртай хүү дээ. Тун зүгээргүй хүү байгаа юм гэжээ.

— Солонго татаж байна. Нээрээ зүгээргүй хүү байна шүү гэгцгээжээ.

Хүүгийн байгаа газраас борооны дараах солонго шиг гэрэлт туяа цацраад арилахад Равжаа хүү адтай чанга цацлан инээх нь сонсогджээ.

ХУРМАСТ ТЭНГЭРИЙН ДООРХ ДОЛООН НАС

Амьдралын эрхээр айл хэсэж өл залгаж явсан Дулдуйт Равжаа хүүгээ дагуулан нэгэн айлын жасаа даллагад очоод зэрэг дэвийг дагаж үүдэнд нь сууж байжээ. Үдшийн шөнөөр ширүүн бороо асгаран ороход гэрийн хоймор сууж байсан хүмүүсийн дээрээс борооны дусал гоожсон аж.

Харин үүд хавьд сууж байсан харц ядуу аав хүү хоёр дээр бороо дусахгүй байхыг харсан хүмүүс гайхжээ.

Бодох нь ээ үүдэн талын бүрээс бороо гоожихоор муу атал яагаад та хоёрын дээрээс дусал эс гоожив гэж доог тохуу хийхэд бяцхан хүү Равжаа:

— Үүл гараад бороо орохын цагт үүдэн гэмээ нь хоймор юуны ялгаа байх вэ? Үйл байгаад үхэхийн цагт хөгшин гэмээ нь залуу юуны ялгаа байх вэ? хэмээн цовоо цолгиун дуулахад гэрт буй хүмүүс доог тохуу хийх бус бишрэн хүндэлсэн ажгуу.

ХУВИЛГААН БОЛСОН НЬ

Дорноговь аймгийн нутагт Шамбалын овоо гэж бий. Ноён хутагт энэ газар өөрийн зан үйлийг тогтоожээ. Түүний ойролцоо 108 агуй бий гэлцдэг. Эндэхийн агуйнуудад Богд Жавзандамбаас эхлээд олон хутагт оюуныхаа савыг нээж хүчийг олох 108 хоногийн нямба хийдэг байжээ. Тэд эхлээд хэмжээтэй хоолонд биеэ дасган аажмаар юу ч идэхгүй болж уншлага уншдаг байсан гэдэг. Энэ нь биеийг огоорч оюун ухааныг сайжруулах арга байсан гэнэ. Равжаа биеийг зовоож оюуныг хөгжүүлэх бясалгалаа дуусгаад шалгахдаа ган гадсыг хаданд хатгаж хувилгаан болсон гэдэг. Эдүгээ тэрхүү пүрэв хэмээх гангаар гурван таллаж хийсэн гурван хүчтэний толгой дээр очир шигтгэсэн илт маягийн гадас элгэн хүрэн хаданд зоолттой хэвээр байна.

ХАМРЫН ХИЙДИЙГ БАЙГУУЛСАН ДОМОГ

Ноён хутагтад орон нутагтаа хийд байгуулах санаа төрөөд мэргэн хүнээс шинжүүлж асуусанд 100 модны газар байгуул гэж хэлсэн ажээ. Тэр ёсоор газар сонгож явтал цувраа олон хайлаастай газар тааралдаж гэнэ. Ингээд олон хайлаас бүхий газар Хамрын хийдийг байгуулсан хэмээн нутгийн олон ярьцгаасаар байна.

НЭР ХАЙРЛАСАН НЬ

Одоогийн Дорноговь аймгийн Зүүн баяны хавьцаа нэгэн барагшин дов дээр Хутагт, эрүү Доёд гэдэг хүнтэй сууж байгаад ийн ярилцжээ. Тэгэхэд тэр хавийн нутгийг Хоосны хөндий гэдэг байж. Тэр нь ямар ч учиртай юм. Магадгүй нутгийнхан баяныг нь мэдээд буруу санаатнаас нуухын тулд зориуд хоосон гэж нэрлэсэн ч байж магад. Хутагт сууж байгаад “Энэ сайхан баян тансаг нутгийн хоосон гэх яасан муухай юм. Зүй нь баян л гэмээр юм даа” гэхэд эрүү Доёд “Тэгвэл таны болгоосноор баян гэе л дээ” гэсэн юм гэнэлээ. Түүнээс хойш зүүн уулыг бараадуулаад Зүүн баян гэх болжээ.

БОРВИ ХЭЭР

Найман настайдаа тодорсон хутагтын түүх ч бас сонин. Хутагтын дөрөвдүгээр дүр Жамъян-Ойдовжамц Эрдэнэзуу хийдийг хулгана идэх болсон тул гүрэм хийгээд буцах замдаа согтуугаар хэрэг үүсгэсэн учир хятад газар эзэн хаан дуудан аваачжээ.

Дөрөвдүгээр ноён хутагт өөрийн шадар лам Жигжидгончигтой уулзаад:

— Би эндээс мултрах нь өнгөрөв бололтой. Чи захаар ороод сайхан зүсмийн хээр морь олоод ир! Би түүнд сэтэр зүүж намтраа шингээнэ гэж айлджээ. Жигжидгончигийн авчирсан хээр морийг сэтэрлээд “Борви хээр” гэж нэр өгчээ.

Жамъян-Ойдовжамцын хойд дүрийг залахыг хэрэгсэхгүй болгоод түүний бурхан номыг Жавзандамба хутагтад шилжүүлэн өгчээ. Жигжидгончиг буцаж ирээд дэнчингийн нямба хийжээ. Нэгэн өдөр Дулдуйт хүүгээ дагуулан юм гуйхаар тэр ламынд очиход шавь нар нь оруулсангүй. Дулдуйт:

— Та нар ламбугайд ядуу эр хүүгийн хамт ирлээ хэмээн айлдана уу? гэснийг уламжлахад хутагт хүсэлтийг ёсоор болгожээ.

Дулдуйт ламынд хонож цадталаа идэж уугаад явах гэтэл хүү Равжаа явсангүй. Лам хүүд:

— Чи юу хэлэх гээд байна гэхэд хүү:

— Ламбугай! Борви хээрээ мартаагүй биз хэмээн асуухад Жигжидгончиг лам тулгамдаж байснаа,

— Тийм, тийм санаж байна гэсэнд хүү гарч явжээ.

Равжааг ноён хутагтын хойд дүр гэж сүсэглэн итгэх хүн олон болсон тул Наваан аграмба Цоржийн хойд дүр нэрээр хагас нууц байдалд хутагтын ширээнд найман настайд нь залжээ.

ГУРВАН ХАЙЛААС

Их найрагчийн дотор цээжинд сэтгэл, ухаан хоёр үргэлж хүчдэн тэмцэлдэж, сэтгэл нь дийлбээс уянга хайллын эгшиглэнт найраг ундруулан, ухаарахын хүслэн нь давамгайлбал гүн бясалгалд автан өдөр шөнийг үл зааглан суудаг байжээ. Иймээс уран бүтээл бүр нь сэтгэл хөдлөлийн айзам түрлэгээр оргилон гарсан бодлого ухаан, боловсрол гэгээрлийн охь тунгаамал байдаг аж. Данзанравжаа Хужиртын халуун рашаанд бие засал хийж, улмаар Тамирын гол даган аялжээ. Нэгэн зуур нутгийн сайхан хүүхэн Балжиддумаад сэтгэл татагдан саатаж, олон хоногийг тэнд өнгөрөөн найр наадам зохиожээ. Балжиддумаа даан чиг сайхан төрсөн хүний үр тул нэгэнт буцах өдөр болоход эрхгүй гансран хайлж, ер яалаа ийлээ болсон гэдэг. Зүйргүй гоо тунгалаг тэр хүүхний гэгээн цоо дүрийг гансралтайхан тээсээр нутгийн дээс алхан орж ирээд Халзан уулын рашааны орчимд буудаллажээ. Нэгэнт намар цаг орсон тул будант тэнгэрт буцах шувууд ганганалдан, хайлаасны навчис унасан гэгэлгэн уйтай өдрүүд өнгөрч байж ийм нэгэн дууг Халзан уулын оройд суун баруун урд ухаагийн ард байх хайлааснуудыг харан байж дуулжээ.

*Арын гурван хайлаас нь
Алтнаас илүү харагдана.
Амраг хонгор тэр минь
Аавтай минь адилхан бодогдоно
Энгэрийн гурван хайлаас
Эрдэнээс үнэтэй санагдана.
Энгийн хүний үр байтал
Эжийтэй минь адилхан санагдана.*

Энэ дуу ердөө өчигдөрхөн зохиосон мэт өнөөдөр ч дуулсаар байна. Энд дурдагдаж буй арын болон энгэрийн гурван хайлаас Данзанравжаагийн билгүүн заяат нүдэнд тусаж байсан тэр л янзаараа одоо ч цаг наашлахад навчилж цэцэглэн, цаг наашлахад нүцгэрч сэрвийн үлдсээр авай.

ТӨРЛИЙН ЗАЯА ХАЙСАН СҮНС

Дөрөвдүгээр ноён хутагт манжийн хааны зарлигаар цаазаар хороолгон цаг бусаар нөгчжээ. Түүний сүнс эхийн умай олж, мах цусанд бүрэлдэн тав дахь дүрдээ хувилахыг хичээж байж. Говь мэргэн вангийн хатанд олдож, түүнээс хүү болон төрвөл яалтай билээ хэмээн тэдний орчмоор эргэлдэх болжээ. Үүнийг совигнож мэдэрсэн хатан нэгэн шөнө зүүдэлжээ. Өөрөөс нь жигтэйхэн сайхан хүү төрж байх юм гэнэ. Түүний цэцэн мэргэн, ухаан билигтэй нь тэр дороо л танигдан, олныг шагшуулж байна гэнэ.

Гайхамшигтай хүү төрүүлсэн эхийг лам хуврагууд хүртэл дээдлэн шүтэж “эх дагина” гэгцгээж байх юм гэнэ. Ийм бэлгэтэй зүүд зүүдэлснээ хатан хавийн хүнд ярьчихжээ. Аманцар, сайрхуу, дур зоргоороо хатан зүүдээ гоёчлон дүрсэлж, нэмж чимж байгаад хэдэн өдөр дараалан баруун солгойгүй буржээ Ингэж урьдчилан зарлаж, олны цагаан хэл ам татах нь шинээр мэндлэх хүүхдийг цөвтүүлдэг гэмтэй тул хутагтын сүнс ихэд таагүй болжээ. Гэсэн ч хатанд олдож төрье юү гэсэн эрмэлзлээ орхисонгүй. Хатны бие нэгэнтээ чилээрхжээ. Тэр зүүн орон дээр хэвтэж, баруунтаа нь хэдэн лам гүрэм уншиж байна гэнэ.

Энэ байдлыг хутагтын сүнс тооно дээрээс нь ажиглаж, лам нарын нь номын чадлыг жаахан баалж байжээ. Алив хий юмыг тонилгон зайлуулах уншлага эрч оргилдоо хүрч, хонх дамар хангинан, бүрээ гандангийн дуу тасхийн “пад, пад” гэж хашхирахад хутагтын сүнс нэг мэдэхүйеэ үнсэн дээр нь хэвтэж байжээ. Үүнээс хойш нэгэнт тэднийх зохил болохгүйг мэдээд тэднийхээр эргэлдэхээ байж, ядуу зүдүүгээрээ нутагтаа зартай Дулдуйтын хүү болж төржээ. Данзанравжааг эхээс унуут Дулдуйт ажаа (аав нь) орхимжоо тосон авахад гэгээ татсан гэдэг. Нярай эхэд өгөх шөлгүй тул манжийн хааны төмөр сүргийн тэмээчнийхээс хонтой шаант олж ирэн “Мөч мах олдов, хүү минь буян тэгш хүн биз” хэмээн эцэг эх нь ихэд бэлгэшээж байжээ.

АРХИ ХАРАМЛАСАН НЬ

Ноён хутагт сархад зооглоод хөлчүүрхэн сууж байж. Явган ширээн дээр дүүрэн архитай галуун хүзүүт сөгнөөстэй, бага гарын хоёр мөнгөн аяга бэлэн харагдана. Чухам хэн нэгэнтэй гангар гунгар гэлцэн архи шимж, жарган тухалж суумаар. Үүнийг нь мэдсэн мэт

гаднаас нэг бадарчин ороод иржээ. Аяншиж цуцсан шинжгүй цовоолог, увайгүй царайтай, залирхаг гүйлгэнэсэн нүдтэй нэгэн байжээ. Данзанравжаа хүнийг нэг хараад л чухам хэн гуай дэргэд нь морилж явааг нэвт шувт таньдаг гэнэ. Бадарчинд аяганы амсар зуулгалгүй өөрөө архинаасаа аягалж уугаад л суугаад байж. Тэсгэл алдарсан бадарчин:

— Ноён гэгээнтэн минь юунд сархдаасаа хишиг үл хүртээнэ билээ гэж царайчлангуй хэлжээ.

— Чи хөө, Хэн болоод архи уухыг хүсэмжилж байнам билээ? гэвэл,

— Би тэнгэр язгууртай, цагаан яст хүн. Иймээс сархад нанчдад багаас дадсан гэжээ.

Аа тийм бололтой. Би илжиг болохоороо ус гүзээлж сууна. Та язгууртны газраа морилж, нанчдаа зооглож хайрла гээд нүүр өгөлгүй гаргажээ. Тэр хэнээс ч, юугаа ч харамладаггүй байсан гэдэг. Энэ удаа яасан юм бол оо... !

ТОЛГОЙГ НААСАН НЬ

Өвөр монголын нэгэн хошуунд “Ноён хутагтын сүм” нэртэй нэгэн сүм байдаг гэнэ. Энэ сүм их сонин түүхтэй байгуулагджээ. Өвөр монголын нэгэн хошууны ноён нь Ар монголын алдарт ноён хутагтыг өөрийн нутаг хошуундаа залрахыг удаа дараа урин залснаар Равжаа тэнд очжээ. Ноён хутагтад тусгай өргөө барьж идээ зоог, өргөл барьц зэрэгцэн, хошууны олон бүгдээр ноён хутагтаас адис авахаар өргөөнд нь цувран бараалхаж байх үеэр хошууны ноён нь яр шарханд бариулж хүн харахад ч халширмаар болсон нэгэн бүсгүйг дагуулан авчирч “Миний энэ дүү бүсгүй ийм нэгэн өвчинд баригдаад олон жил зовж байна. Янз бүрийн эмч домчид үзүүлж, эм тан залж, гүрэм дором хийлгэсэн ч эдгээж эс чадлаа. Ямар ч гэсэн хутагт танд бараалхуулж эдгэрүүлж эс болох ч гэсэн нүгэл барцдыг нь нимгэлүүлье гэж авчирлаа” гээд адис авхуулахаар өмнө нь сөгдүүлэхэд хатуу идээнд согтчихоод байсан ноён хутагт мах идэж сууснаа:

— Энэ чинь яачихсан муухай амьтан бэ? гэж хэлээд барьж байсан том хутгаа далайн толгойг нь тас цавчаад хаячхаж гэнэ. Үүнийг нь харсан хошуу ноён гэрээс ухаан зулаггүй зайлан одож, шавь нар нь ч айн балмагджээ. Сандарч мэгдсэн шавь нар нь өргөөний гадаа хүлээж суусан сүсэгтэн олонд хандаж:

— Ноён хутагт лагшин чилж нойрссон учир маргааш болтол адис тавихгүй болсон гэж аргацаан тараагаад багшийгаа хэзээ сэргэж босохыг хүлээн айн түгшиж сууцгаасаар шөнө дундыг өнгөрөөжээ. Ноён хутагтыг үүрээр сэргэхэд шавь бараа бологсод нь болсон явдлыг айлтгасанд:

— Тэгээд толгой, цээж хоёр нь бүр салчихсан юм уу? гэж асуугаад та нар бушуухан жонхуу буцалгаад наа гэсэн гэнэ. Шавь нар хэлснээр нь гүйцэтгэсэнд:

— Та нар битгий муруй наачхаарай! Би шалгана гээд харж зааж байж наалгаад толгойг алгасанд салаад уначихжээ. Тэгэхэд нь ноён хутагт шавь нараа зэмлэж:

— Та нар тэгш нааж чадаагүй байна гээд дахин наалгаж, гурав дахь удаагийн алгадалтад толгой салж уналгүй тогтжээ.

Тэгээд толгой цээжийг нь нааж залгасан нөгөө бүсгүйг юмаар бүтээлгэн хатавчинд хэвтээгээр тавьж орхиод, өөрөө дахин архи зооглож аваад унтаад өгчээ. Айж сандарсан шавь нар дахин яахаа мэдэхгүй сууцгаасаар хэчнээн хугацаа өнгөрснийг ч мэдсэнгүй. Гэтэл хатавчинд тавьчихсан нөгөө бүсгүй хөдөлж байсанд гайхаж баярласан шавь нар нь нэлээд нойрссон багшаа дуудаж хэлсэнд:

— Тэгвэл босгоод хөөгөөд явуулахгүй юу? Яах гэж хүн унтуулахгүй дуудаад байгаа юм гэж уцаарлаж байсан гэдэг.

Ингэж олныг цочирдуулсан шидийг үзүүлж, өвчинд баригдсан тэр бүсгүйг эдгэрүүлсэнд хошуу ноён машинд биширч өөрийнхөө хөрөнгөөр ноён хутагтад зориулсан тэр сүмийг байгуулсан ажээ. Энэ домгийг өөрийн багш өвгөнөөс сонссоноо буулган бичлээ.

ТАМХИНЫ УТААГ ХӨЛӨӨРӨӨ

Ноён хутагтын нэгэн шавь хүү өглөө галыг нь түлэхээр өргөөнд бараалхахад хутагт түрүүлгээ харан хэвтэж урт гаансаар тамхи татаж байснаа

— Чи тамхи татдаг уу хөө? гэж зандрангуй асуусанд шавь нь татдаг гэж үнэнээ өчсөнд

— Чи тэгвэл над шиг ингэж татаж байгаарай гэхэд нь яаж тат гэсэн үг юм бол доо гэж бодоод анзааран хартал тамхины утаа хөлийнх нь улаар суунаглан гарч байжээ. Хүү үүнийг хараад амьхандаа нууж явдаг байсан гутлынхаа түрий дэх мод толгойг гаргаад гал руу хийж багшийнхаа өмнө гэмээ хүлээж дахин тамхи татахгүй гэж ам өчгөө

өгчээ. Түүнээс хойш хэзээ ч тамхи татаагүй юм гэж өвгөн болсон хойноо тэр шавь нь бусдад ярьсан нь ам дамжин домог болжээ.

ТЭНГЭР ИЛЖИГ ХОЁР

Тэнгэр хэмээх лам ном үзэж лхаарамба болоод Их хүрээ рүү заларч явсан нэгэн ламтан Говь мэргэн вангийн хошуугаар дайрах замдаа "Говийн догшин ноён хутагт" гэж нэг их алдартай хүн яригдаад байдаг юм, очиж уулзъя гэж бодоод Равжаа хутагтын дүүрч очжээ. Тэр үед ноён хутагт хоймортоо согтуу унтаж байж. Лхаарамбыг орж очиход ноён хутагт өндийж ирээд лүүтэй архианаасаа шанагаар хутгаж залгилаад нэг том хул аяганд архи дүүргээд ламтанд барьжээ. Ер нь ноён хутагт архи тамхи их хэрэглэдэг, хэрэглэх хэрэглэхдээ унд цай мэт аяга аягаар нь залгилж, хамрын тамхийг чимх халбагаар биш, атгаар нь хамраадаа сорж, амны тамхийг ч зай чөлөөгүй татаж, хүн хүнээс этгээд их хэрэглэдэг, тэгээд бусдад хандаж та нар хэрэглэвэл над шиг л хэрэглэж бай гэж хэлдэг байсан гэдэг. Лхаарамба нь ноён хутагтыг архианаас барихад дургүйцэж:

— Би лам хувраг хүн гэж татгалзсанд,

Ноён хутагт:

— Би ч бас хувраг хүнд архи шахаж өгөөд байдаг хүн биш.

Харин энэ удаа би танд үүнийг өгмөөр байна гээд тулгахад лхаарамба архийг аваад:

— Архи гэдэг рашаан юм. Би бол тэнгэр юм. Тэнгэр рашаан уухад гэмгүй гэж тэр үеийн номын хэл буюу төвөдөөр өгүүлээд архиа шившин ууж, аягаа буцааж өгөхөд ноён хутагт дахин:

— Архи гэдэг ус юм. Би бол илжиг юм. Илжиг ус уухад гэмгүй гээд архиа шившээд хөнтөрч орхив.

Лхаарамба ч тэр дороо билигт ноён хутагтын өмнө сөгдөн мөргөж шавь орсон гэдэг.

НАЙМДУГААР БОГДЫГ МОНГОЛД ЗАЛСАН НЬ

Долоодугаар Богдыг өөд болсны дараа наймдугаар Богдыг залахаар Монголын төр шашны төлөөлөгчид Лхас хотод очиж учрыг мэдүүлжээ. Энэ үед Төвөдийн дээрэмчин удамтай Аригун аймгийн Голын гэгч нэг бага түшмэл эхнэртэйгээ хамт дээрмийн хэрэгт баригдаж ял хүлээх болжээ. Тэр түшмэлийн эхнэр их аргатай хүн байсан ба тэр үед бие давхар, урьд нь олон амаржсан тул хэвлийндээ

байгаа хүүхдээ төрөх хугацаа ойртож байгааг тооцоолж энэ хүүхдээ Ар Монголын Богд багшаар тодруулах аргыг эрэлхийлжээ. Тэр үеийн заншлаар Далай лам, Ванчин эрдэнэ, Найчин Чойжин гурав нийлж Богдыг тодруулдаг байжээ. Иймд тэр эхнэр эдэнтэй тус тусад нь уулзаж хээл хахуулиар худалдан авч хэвлийдээ байгаа хүүгээ тодруулах талаар ам тангараг авч чаджээ. Тэгээд тэд хүүг төрөхийг хүлээж цаг хугацааг тохирохгүй байгаа гэдэг нэрээр цааргалж эхлэхэд Ар монголын төлөөлөгчид тэдний шадар хүмүүсийг хахуульдаж уул нууц хуйвалдааныг мэдэж сэжиглэн Богдыг тодруулах ажлыг түргэлэхийг шаардсан байна. Тэр үед төрсөн хүүхдүүдийн нэрийг бичиж алтан бумбад лацаджээ. Удалгүй түшмэлийн эхнэр амаржиж хүүдээ өгсөн нэрийг тэдэнд мэдээлэхэд Далай лам тэрхүү дийзтэй алтан бумбын ёроолыг нээж урьд хийсэн нэрсийг аваад түшмэлийн хүүгийн нэрийг бичиж хийжээ.

Ар Монголын Богдыг тодруулах ёслол болж, алтан бумбыг нээж нэрийг уншвал түшмэлийн эхнэрийн хүүгийн нэр гарсанд Монголын төр шашны төлөөлөгчдийн нэг хэсэг нь зөвшөөрч, нөгөө хэсэг нь татгалзаж хагарал үүсгэжээ. Энэхүү хагарлыг Манжийн амбан сайд таслах эрхтэй байсан тул нөгөө түшмэлийн эхнэр, бас л хээл хахууль өгч өөрийнхөө хүүг тодруулахаар амбан сайдтай зөвшилцсөн байна.

Ар монголын төр шашны төлөөлөгчдийг очиход Манжийн амбан сайд “тодрох ёстой газраа, тодруулах ёстой хүнээ тодруулдаг жамаар нь тодруулсан тул би хувьдаа хүчин төгөлдөр гэж үзнэ. Та нар дургүйцэж байгаа бол орхиод яв л даа” гэсэнд тэд арга буюу залж монголдоо авчирчээ.

Ар Монголын төлөөлөгчид эргэж ирээд, юу болсныг нэгд нэгэнгүй хаанд айлтгахад зүүд манадаг нэгэн сайн ламд даатгаж хувь заяа төөргийг нь үзэхээр тохиролцож гэнэ. Тэр лам гурав хоног зүүд манаад:

— Богд мөн үү, биш үү гэдэг талаар мэдэгдэх юм Зүүдэнд байсангүй. Иймд Богд мөн ч байж болох талтай. Гурав дахь шөнийн зүүд манахад миний нүдэнд хүүгийн "эцгээ" (бэлгээ) бариад цавдаж байгаа нүцгэн эр үзэгдлээ. Архи, хүүхэн хоёрт л их таатай хүн байж болзошгүй гэж хэлсэн юм гэдэг.

БОГДЫН ЭХ ДАГИНЫН ТУХАЙ ХУУЧ ЯРИА

Богд гэгээнтэн сүүлийн үед Жонон вангийн шар хүүхэнтэй нөхцөж, Дашчойнхорын хийдэд очиж ном хаялцаж, өргөмжлөлийн элч болж байхад нь нутгийн ихээхэн номтой нэг ядуу лам тэр бүхнийг мэдээд:

— Богд эзэнтэн маань Жонон вангийн шар хүүхэнтэй шалиглахаас өөрийг санахгүй, Дашчойнхорын хийдэд Богд ч очсон, тэмээ ч очсон гавж болдог юм байна гэж ярьжээ. Энэ яриаг Богдод хов хошуу хүргэж тэр ламыг дуудахад таньдаг нэг ламаасаа ёслолын хувцас гуйж өмсөөд очиж бараалхжээ. Богд ойр дотно шадар нөхдийн хамт их сүрийг үзүүлэн байв гэнэ. Түүнийг бараалхсаны дараа Богд гэгээнтэн “Чи намайг юу гэж хэлдэг гэнээ хө. Чин үнэнээр хэл” гэхэд нөгөө лам “Би задгай амтай чалчаа хүн тул хэлж байснаа мартжээ. Гэгээнтэн таныг сонордсоноо сануулж хэлбэл би өчье” гэхэд,

— Богд түүний өмнө хэлснийг давтахаас цээрлэж тойруу маягаар,

— Чи эх дагина бид хоёрын тухай юу ярьсан бэ? гэхэд нөгөө лам “За би саналаа. Эр, эм хоёр юм хойно эгэл бидний адилаар үйлддэг байх гэсэн” гэвэл Эх дагина инээмсэглэж, Богд хаан мишээж, шадар хүмүүс нь жуумалзаж байжээ.

Богд эзэнтэн дахиад, “Чи намайг тэмээтэй жишиж юу хэлсэн бэ?” гэхэд нөгөө лам “Дашчойнхор хийдийн ус зөөдөг тэмээ ариун номын эздэд манз барих усыг ойртуулж өгдгөөрөө бас бурхны номд айлдсан ёсоор сайн үйлтэн” гэж хэлсэн гэвэл Богд түүнийг яаж ч баалж чадсангүй явуулсан бөгөөд явуулахдаа хормой дүүрэн хугархай боов шагнасан гэдэг.

БОГДЫН ТАМГЫГ ХИЙЛГЭСЭН НЬ

Богд эзэнтнийг хаан ширээнд залах болоход төрийн тамгыг шинээр хийж, хийх хийхдээ хаш чулуугаар хийх болж гэнэ. Тэр үед Хятадтай харилцаа муудаж байсан тул Хятадаас хаш авах боломж муутай байжээ. Гэтэл Цэнд гэдэг баян хүн хээрээс хаш чулуу олж, түүнийгээ хятад урчуудад худалдах гэсэн боловч үнэ бага өгсөн тул ер нь хошуу ноёндоо өргөн барья гэж шийдээд ноёндоо өргөжээ. Тэр ноён нь Богд хаанд тамганы хаш чулуу хэрэгтэй болсныг сонсоод уул чулуугаа Богд хаанд өргөн барьж зайсан цол шагнуулжээ. Түүнийг

Цэнд баян мэдээд Богд хаанд очиж заргалдан бас хэргэм цол хүртсэн ажээ.

Ингээд хаш чулуугаар тамга хийлгэх болж уран хүнийг эрсэнд хар гарт Жамба гэдэг дархан лам хийх болжээ. Тэр лам архинд их дуртай байсан ба хаш гэдэг хатуу чулуу бөгөөд их хортой байдаг юм. Би үдээс өмнө хийгээд үд хүргэхэд хордож цааш хийх чадалгүй болдог оо гэж худал шалтаг зааж хорыг гаргах сайн юм нь шоншинжуу гэдэг хятад сайн архи байдаг гээд Богдын зарлигаар ордноос өдөр бүр тийм нэг сав архи авдаг болжээ. Богдын хаан ширээнээ залах хугацаа болоход тамга бэлэн болоогүй байсан тул их сааталд оржээ. Нөгөө хар гарт дархан лам Жамба үнэхээр үдээс өмнө хийгээд үд болоход архиа ууж согтон унадаг байсан тул тамга хугацаандаа бэлэн болсонгүй. Ингэхэд түр аргацаахаар шийдэж дархан Барайшир гэдэг ламаар мөнгөн тамга хийлгэжээ.

Тамганы үгийг номч Бат-Очир гуай бичиж өгчээ. Дархан лам Барайшир нь мөнгөн тамга хийсэн учир бэйс цолоор шагнагдсан байна. Тэгж байтал хар гарт дархан Жамба хаш чулуун тамгаа дуусгаж Богдод өргөжээ. Тэгэхэд Богд хаан түүнийг 50 лан мөнгө, мутрын адисаар шагнасан байна. Богдын өмнө сууж байсан дархан Жамба энэ багахан шагналд гомдож хүзүүгээ урагш сунган суучхаад босохгүй байхад Богд хаан түүний учрыг олохоор юу болж байгааг асуувал “Төрийн тамга хийсэн хүнийг нэг бол их сайн хөхүүлэн шагнах, үгүй бол толгойг нь авах ёстой гэж би дуулсан юм байна. Та тун бага шагнасан тул би толгойгоо авхуулахад бэлэн байна” гэж өчжээ. Богд хаан түүнийг сонсоод “Нэг удаа бишээ. Жил бүр 50 лан шагнаж байх учиртай юм шүү” гэж айлдсан ба дархан Жамба энэ шагналыг Богд эзэн таалал төгссөн 1924 оныг хүртэл хүртсэн юм гэдэг.

Богд эзний тамга нь “Шашин төрийг хослон баригч наран гэрэлт Богд хааны тамга” гэсэн үгтэй. Богдын эх дагинын тамга нь “Шашин төрийг тэргүүлэгч Эх дагинын тамга” гэсэн үгтэй.

БОГДЫГ ДАХИН ГЭРЛҮҮЛСЭН НЬ

Манжийн Бадаргуулт төрийн 34 (1908) онд наймдугаар Богдыг тус хошууны нутгаар морилон залрахын цагт Сэцэнхан аймгийн Дайчин жонон ван Тунгалагийн (1908-1913) хамжлага Юмаагийн Цэндийн охин Дондогдуламыг таалсан тэр жил барьж эхэлсэн Дэинчойлин хийдийн дэргэд 1923 онд зун чухам юун учир бариулсан

нь тодорхойгүй олон гэр барьжээ. Одоогийн Хэнтий аймгийн Өмнөдэлгэр сумын Хэнтий бригад хуучин Хэнтий сумын II бригадын нутаг Жаргалантын голын хөвөөнд байсан тус хийдийн дэргэдэх олон гэрт барилддаг голдуу бяр тэнхээтэй идэр эрчүүдийг хошууны бүх нутгаар довтолгож авчруулсан 8 настай үзэсгэлэн гоо 33 хүүхэн цугларчээ. Эдний зарим нь хань нөхөртэй ч байсан гэдэг. Ямар хэргийн учир ийм олон залуу хүүхэн гэнэт цуглуулах болсон учрыг хэн ч гадарласангүй.

Хошууны захирагч, туслагч нарын тушаалаар охид, хүүхнүүдээ гэнэт дайчлуулсан эцэг эх, хань нөхөр, ах дүү нар нь учрыг мэдэхийн тулд бас цугларчээ. Гэрүүдийн гадуур зөвшөөрөлгүй нэвтрэхийг хориглосон хашаатай, бас түүнийг арван тавны цагдаа нар зай завсаргүй цагдан харгалзаж байсан дээрээс хүмүүс дэмий л эргэлдэж охид, хүүхнүүдийнхээ барааг холоос л харцгааж байв.

Тэгэхэд онцгойдуухан газар, үүд хоймрыг нь залгаж барьсан угсраа гурван гэрт хошууны ноёд, дээдэс болон Богдын хүрээнээс зарсан элч түшмэлүүдийг бараалхсаны дараа хүүхнүүдийг нэг нэгээр нь урд гэрт оруулж дээдсийн дундуур явуулж хойд талын гэрээс гарч ирэнгүүт нь өөр нэгэн тусгай гэрт оруулаад л байгаа харагдав. Эцэст нь духандаа мэнгэтэй Цэенпил гэдэг хүүхнийг өөр нэгэн хүүхний хамт авч үлдээд бусдыг нь буцаажээ. Болсон явдлын талаар буцаж ирсэн хүүхнүүдийн хэн нь ч онц зүйл ярьсангүй. Харин Цэенпил ярихдаа, үүдний гэрт бүх хувцсыг минь тайлуулаад дунд гэрт байгаа хүмүүсийн дундуур явуулж нүцгэн биеийн хэлбэр, галбир, мэнгэ толбо болон хөхний том жижиг, бэлхүүсний нарийн бүдүүн зэргийг шинжин үзсэний эцэст хойдох гэрт оруулж тэндээс хувцсыг нь өмсгөөд гаргаж байсан гэнэ. Чухам юуны учир ийн ажил өрнөснийг хөөрхий хүүхнүүд тэр үед мэдээгүй байв.

Цэенпил нь 1905 онд төрсөн. Тайж дайчин Доржийн хамжлага тэр үеийн улсын наадамд барилдахаар Богдын хүрээ яваад ирээгүй байсан Балжинням начин гэгчийн авааль эхнэр нь байжээ. Учир битүүлэг энэ явдлын дараагаар Цэенпил нарыг хүрээнээс ирсэн элч суудлын машинаар Хүрээ рүү шууд аваад явчихжээ. Тэд шөнийн цагаар Хүрээнд ирээд яамны төв байрны орчим байлган сайхан хоол ундтай, аятай нөхцөлд хэд хонуулжээ. Нэгэн өдөр хааны бараа бологчид Цэенпилийн алт мөнгө, шүр сувдаар гоён, магнаг торгон дээл өмсүүлж шар торгон бүрээстэй гэрт оруулахад гэрийн дотор бүдэгхэн

гэрэлтэй байв. Учрыг үл мэдэн зогсож байгаа Цэенпилийг тэд “сөгд” хэмээн мөрөн дээр нь зөөлөн даран сөгдүүлжээ. Баруун талын хөшигний цаанаас нэгэн эрэгтэй хүн Цэенпилд мутрын адис тавьсан нь Богд хаан байсныг тэр хожим мэджээ. Дараагийн удаа уулзахдаа Богд хаан түүнээс “Миний хүү яагаад ийм гунигтай байна вэ?” гэж асуусанд “Би эцэг эх, нутаг усаа их санаж байна. Нутгаасаа гарахын өмнө тэдэнтэйгээ ч уулзаж чадаагүй, юуны учир алс нутаг руу явж байгаагаа ч мэдээгүй” гэхэд Богд хаан “Тэгвэл хүү минь нутагтаа очиж аав ээжийнхээ дэргэд арав хоноод ир дээ” хэмээн Цэенпилд суудлын машинаа хэрэглүүлэн явуулжээ. Түүнийг нутагтаа очиход барилдахаар явсан нөхөр нь ирээгүй байсан учир түүнтэйгээ ч уулзаж чадаагүй хугацаа нь гүйцэн арга буюу буцжээ.

Цэенпил Богд хааны хатан болж очсоны дараа 1924 оны хавар Богд хаан таалал төгсөхөд ардын засгийн газар түүнд Богдын сангаас таван ханатай гэр нэгийн зэрэг хогшил хөрөнгө тастан өгч түүнийг нутагт нь буцаажээ.

Ийнхүү очиход нь нутгийнхан түүнийг Хандмаа бурхны амилсан дүрийг олж хувилаад, богд хааны хатан болж богдтой дэр нийлүүлж явсан хүн хэмээн ам дамжиж ярьсаар Цэенпилийг бүр шүтдэг болсон байв. Тэрээр хааны ордонд жил болоод ирэхдээ “Чойжин” болсон бөгөөд түүнийг сахиусаа залах үеэр мөргөлчид их цугларч өглөгийн эзэд ч олширчээ. Энэ бүхний учир Цэенпилийг богдтой гэр бүлийн харилцаа тогтоож, бас олон түмнийг шашны мухар сүсгээр мунхруулж байсан гэж эцэг эхийн нь хамт дайчлан баривчилж гурвуулд нь хуулийн дээд хэмжээ оногдуулсан гэдэг.

Цэенпилийг хааны ордонд байх үеэр бараа бологчдын дундаас түүнд зориулсан нэгэн дуу гарчээ. Урьд Богдын шадар явсны учир хилсээр баривчлагдан 1939-1941 оны үед ял эдэлж байсан Хэвтаа дархад овгийн Бат-Очирын Цэрэндэмбэрэл гэгч хамт хоригдож байсан Хар овгийн лам Аюушийн Лувсандоржид энэ дууны үгийг хэлж өгснийг тэрээр 1990 онд надад тэмдэглүүлсэн билээ.

*“Эрэн-аан таван бурхныг
Тэргүүн дээрээ байгуулсан
Эрх дагинын гэгээн гэж
Эрдэнэ Богддоо бараа болсон*

Аръяа дүүрий Хандаа-маа

Арван наймтай Хандаа-маа
Хандаа-маагийн алдар нь
Дайчин Доржийн Хандаа-маа

Ногоон торгон хөхөвчөө
Цээжиндээ асаасан
Номхронгуй их уурыг
Номын орон болгоё

Аръяа дүүрий Хандаа-маа
Арван наймтай Хандаа-маа
Хандаа-маагийн алдар нь
Дайчин Доржийн Хандаа-маа

Хүрэн торгон агтавчаа
Хүйсээс доогуур асаасан
Хүсэл ихтэй тачаалыг
Хүрэн тээрэмдээ оруулья

Аръяа дүүрий Хандаа-маа
Арван наймтай Хандаа-маа
Хандаа-маагийн алдар нь
Дайчин Доржийн Хандаа-маа

Барс цоохор гутлаа
Борвиндоо асаасан
Балран харанхуйлах мунхгийн
Баясгалангийн орон болгоё

Аръяа дүүрий Хандаа-маа
Арван наймтай Хандаа-маа
Хандаа-маагийн алдар нь
Дайчин Доржийн Хандаа-маа

Дайчин Доржийн Хандаа-маа

(Отгоны Пүрэв)

ШАР ХАДНЫ ДОМОГ

Манж чин улсын Бүрэнт засагч (Түнжин)-ийн үе юм байжээ. Тэр цагт гэмт хэрэг гарна гэдэг ховор, тэр дундаа хүний амь нас хохироосон хүн гэдэг өдрийн од. Хэрэв тийм юм дуулдсан бол бурхан сахиусандаа зул өргөж, маань уншиж, цээрлэн сэжиглэдэг байжээ. Нэгэн өдөр Богдын шанзав яамнаас хиа өндөр Нанзадыг яаралтай дуудуулжээ. Яаманд айж сандран бараалхсанд “Нанзад та Богдынхоо зарлигаар Их хүрээний эргэн тойронд хорин модны дотор “Дөрвөн уулын тэргүүн” үл хэрэгдэх газрыг олж ирээд Богдод айлтга! Та нарт зүг зовхист явах унаа морь сангаас олгоно” гэжээ. Шанзав яамнаас лам, хар олон хүн тал бүр тийшээ мордож тийм газар олохоор явцгаасан гэнэ. Тэр сонин эрэлд Ж. Нанзад агсан хүрээний баруун зүг рүү хэсэг хүмүүстэй явсан боловч тийм газар олдохгүй арваад хонож байтал нэг өдөр зүүн зүгтээ,

Манжийн хүрээний баруун хойно (Наймаа хот)

Манай хүрээний зүүн хойно

Маахуур толгойноос зүүн тийш

Маш нууц нэгэн газар оллоо

гэж эрэлд гарсан нэг хүн баяр хөөртэй давхиж ирж гэнэ. Тэгээд тэр газрыг нягтлан үзэхээр Их Хүрээний Да зурхайч Мөрпэл гэгч хэсэг албаны хүмүүс очиж үзсэн гэнэ. Тэр газар нь зүүн хойшоо харсан урт нарийхан ам байсан бөгөөд тэнд очсон зурхайч лам хэсэг газар “ороонгын эврээр” тойруулан зураад алсыг харж хэвтэж, босож үзээд “За энд болно Дөрвөн уулын тэргүүн харагдахгүй байна. Та нар хэвтэж үз” гэхэд нь явсан хүмүүс хэвтэж үзэхэд дөрвөн уулын орой харагдахгүй байсан юм гэнэ лээ. Тэгээд эрлийнхэн ирж Шанзав яам болон Богдод ийм газар оллоо хэмээн айлтгасанд “За болно, тэнд” гэж мутраа тэр зүгт дохисон гэнэ.

Яах учир зорилгоо ер мэдсэнгүй байтал нэг өдөр мөн л нөгөө өндөр Нанзадыг дууджээ. Сандран очвол “За та хэд хоногийн дараа гэмт нэгэн хүнийг яллан шийтгэх нэгэн үйл хэрэгт оролц” гэжээ. Тэр үед залуу зандан, тийм юмыг урьд үзэх битгий хэл, дуулаа ч үгүй болохоор айх ч шиг, сандрах ч шиг сонин санагджээ. Хэд хоногийн дараа Шар хаданд хүний хэрэг таслах юм гэнэ гэсэн яриа Их Хүрээнийхний дунд тарж, бас олон иргэд биеэр үзэж болно гэсэн зар

түгжээ. Нөгөө аймшигт зарыг дуулсан өдий төдий хүмүүс Шар хадны ойролцоо уулын хяр дээгүүр бөөгнөрөн зогсож, зарим нь дурандаж байсан гэнэ. Гэтэл тэр газарт нэгэн бэсрэг асар барьсны дотор Шанзав яамны отго жинстэй олон түшмэл зэрэгцэн сууж тэр дунд хар хүрэмтэй, отго жинстэй нэг хятад түшмэл сууж байжээ. Тэр асрын хойд талд барьсан, цулгуй майхнаас гар хөлдөө гавтай, цонхигор цагаан царайтай нэг хүнийг хүний нүүр үл харагдах цагаан малгай өмссөн цагаан хувцастай хоёр хятадын нэг нь хөтөлж, нэг нь араас нь дагаж ирээд асарт суусан улсын өмнө сөгдүүллээ. Тэр даруй хятад түшмэл их эзэн хааны зарлигийн бичгийг хятад хэлээр уншаад төгсгөхөд нь тэнд байсан нэгэн урьдах дөрвөн хөлтэй ширээгээ өшиглөн дээш харуулжээ. Тэр үед нөгөө хэрэгтэн хүнийг тусгай модон шонд тэлж зассан том Авидын шингод бурхны өмнө сөгдүүлэн ёслуулах үед хэрэгтний өмнө нэг хятад сэлмээ билүүдэж, энэ үес араас нь нөгөө хятад хэрэгтний толгойг тас цавчихыг харж олноор зүрх шимшрэв гэнэ. Ийнхүү Шар хаданд тэр мэт олон хүнийг хороодог байсан учраас,

Шар хадны дээгүүр

Шар солонго татаад байна хө

Шар уургаа шимүүлсэн

Ээжийгээ бодохоор дэн дун...

гэдэг энэ гунигт нэгэн дуу анх гарсан гэнэ. Хэрэгтэн хүнийг цаазлахын өмнө хагархай ямпий шаазанд хоол идүүлдэг байснаас болж ямпий шаазангаар хүнд хоол өгдөггүй, ганц савхаар хоол иддэггүй, ширээний хөл дээш нь харуулдаггүй, гартаа төмөр бугуйвч зүүдэггүй, цулгуй цагаан майханд орохыг цээрлэдэг ёс тэр үеэс гарсан юм гэнэ гэдэг сэн. Манжийн хааны үед хүн амины хэрэгтэн хүнийг Ховдын амбаны газар улаагаар олон хоног сараар хүргэж очих завсраа хэрэгтнийг осолдох, алдах, хэрэг түвэг нэмж гаргах зэрэг явдал гарч байсан учир Богдын Шанзав яамнаас энэ байдлыг харгалзан Их Хүрээний ойр “Дөрвөн уулын тэргүүн үл харагдах газар ол гэсэн зарлигийг дагаж Шар хадныг олсон юм гэдэг.

(М. Дашизэвэгийн хэвлүүлснээс авав)

В. БӨХИЙН ДОМОГ

АЛДАРТ БӨХ ЛАМЖАВЫН ТУХАЙ ДОМГУУД

нэг. Амбан шарыг үүрсэн нь

Ядуухан амьдралтай Ламжав хошуу ноён Лу гүнд (нэрд гарсан яруу найрагч) бараалхан өлмийд сөгдөж,

— Өндөр дээд эзэнтэн минь өчүүхэн боол наддаа шүүс гаргах шүдлэн үхэр хайрлаач гэж гуйхад,

— Өнгөнд шунахгүй, мөр гаргахгүй аваачиж чадвал амбан шаруудаас минь аль дуртайгаа хүрт гэж ноёнтон ам алджээ. Ламжав инээмсэглэн баярлаж:

— Эзэнтэн минь гялайлаа. Ёсоор болгоё гэж хүлцэл гуйж, өчил өчжээ. Тэр ноёны сүргээс хамгийн тарган амбан шарыг бугуйлдан барьж дөрвөн хөлийг нь хоньчлон боож, мөрлөн өргөж, хээвнэг үүрээд, хол саахалтын хэрд байгаа гэртээ ажиггүй харьсан гэнэ. Үүнийг мэдсэн ноёнтон:

— Тэнгэрээс заяасан бяртай юм байна гэж уулга алдан шогширчээ.

Хоёр. Баавгайг өшиглөж намнасан нь

Заан Ламжав Урианхайн Соёд гүний анчидтай хамтран Тагнын ууланд гөрөөлж яваад, шархадсан баавгайтай санамсаргүй учирчээ. Ойн эзэн баавгай цээжээ орсон буур мэт хүржигнүүлэн, ирвэс мэт үсрэн дайрахад бяр чадалтай, арга самбаатай Ламжав нүд цавчилгүй ширтэн, нуруугаа үүрч, биеэ хөвчлөн зогсож аймшигт араатны аварга том эрүү рүү эгзэгтэй мөчид тасхийтэл ганцхан өшиглөв. Үхэл нь ирсэн өнөөх баавгай ганхийтэл дуугаран хөсөр ойчсон гэнэ. Сэтгэл түгшсэн нөхөд нь түүнийг бүчин бахархаж:

— Тагнын савдгийг Хөхийд хөр буу дуугаргалгүй намналаа хэмээн магтжээ.

Гурав. Улиастайн манж сайдыг айлгасан нь

Нэгэн удаа Ламжав Улиастайд очиж барилдахаар үлджээ. Сайдтан Ламжавыг дуудаж уулзаад:

— Энэ наадамд хэн түрүүлэх вэ! гэж сорьж асуухад,

— Бяртай нь түрүүлдэг юм бол би өвдөг шороодохгүй гэж бардам хариулжээ. Манж сайд хуурмаг инээмсэглэж:

— Миний бөхөд бууж өгвөл чамайг өөрийнхөө ивээлд авч, өндөр шар харамж хүртээе! гэж ятгахад дургүй нь хүрсэн заан маань:

— Дөнгөтэй барилдсан ч таны бөхийг лав дөнгөнө дөө би гэж эсэргүүцэв. Зоргоороо сайдыг хилэнт зарлигаар Ламжавыг дөнгөлөн барилдуулах боллоо.

— Хэлсэндээ хүрэхгүй бол толгойг чинь авна гэж эзэрхэг сайд сүрдүүлэхэд мань хүн:

— Тэр ёсоор болог гэж тайван өгүүллээ. Хоёр бөх халз өрлөө. Хөлдөө дөнгөтэй хөөрхий Ламжав догшин эзэнтний Хүдэр аваргыг шуудагдан барьж авч толгой дээрээ гартал өргөснөө “тушаатай” хөлөө зөөн тавьж дөтөлж очоод, ихсийнхний заларч байсан төвөд орны гол баганыг дайруулан учраагаа ширвэн эргүүлэхэд манж сайд, шадар түшмэд, дархан бөхийнхөө хамт сэрүүн асартаа дарагдан ойчжээ. Сандарсан сайдтан асар дороос босож ирээд заан Ламжавт “хар хул” цол шагнаснаа мэдэгдэж, тарган үхрийн чанасан богтос өгч, дор нь хормойгоо тосоход, өөдгүй доромжлолд уур хилэн бадарсан заан маань сайх богтсыг хуга мушгингуут магнаг дээлийн хормой руу сэгсэрч чөмгийг унагаад:

— Амбан сайд та бөхгүй хат! Ардын бөх би цолгүй байя гэж хэлсэн гэдэг.

дөрөв. Өрсөлдөгчөө хайрлах өрөвчхөн сэтгэл

Заан Ламжав айл зэргэлдээ баядын хошууны наадамд барилдахаар очиход өөр нутгийн бөхөд дийлдэгдэх болуужин гэж эмээсэн ноён:

— Ойрдын бух ноцолдоонд халхын бөхийг барилдуулбал зохиолдохгүй гэж цааргалсанд:

*Гол голын гарам ондоо
Голох хүний журам нэг ондоо
Усыг уувал ёсыг дагадаг нь
Монголчуудын нийлэг чанар.*

Бид бүгдээрээ нэг уулынхан шүү дээ. Хараач та минь, Хан Хөхийн нуруу тэртээ дүнхийж байна гэж Ламжав учирлан гуйж, санаснаараа барилдах болов. Уг барилдаанд тэр өрсөлдөгчөө орхисоор

баядын алдарт бөх Го-той тунаж үлдлээ. Го бол Ламжаваас дутуугүй бөгөөд бух ноцолдоонд гаршсан нэгэн. Хоёр хүчтэн халз “тулалдаж” хэн хэнийхээ өчүүхэн эндэгдлийг отоож ахуйд Ламжав өрсөлдөгчийнхөө зүүн хөлийг гялсхийн хамж ард нь гарч, дээр гэгч өргөөд, хүчээ сааруулах мэт хэд алхсанаа алгуурхан бөгөөд зөөлхөн унагаж, далыг шороодуулав. Баядын Го аварга Ламжавт хандаж:

— Өргөсөн хүчээрээ та намайг хөсөр хаясан бол лав бэртэх байсан. Энэрлээр мялааж зөөлхөн унагасанд гялайлаа хэмээн талархахад,

— Юун сүртэй юм бэ! Бөх хүн бөхөө хайрлах нь монголын ёс. Өрсөлдөгчөө хайрлах өрөвч сэтгэлгүй хүн бөх биш, дайсан. Бух ноцолдоон их сонин юм гэж хариу өгсөн гэдэг.

тав. Шан мөрийгөө зон олондоо

Бяр чадал заяах нь эцэг эхийн ач боловч нутаг усны буян. Хөхий Хангай минь хөвгүүн намайгаа түшээрэй гэж би барилдах бүрийдээ залбирдаг. Тодроогүй бөх, томоогүй эрстэй гар зөрүүлдэг учраас онь (нэгийн) даваа осолтой. Үзүүр түрүү булаалдахад үнэхээр шийдсэн мэх хийдгээрээ сүүлийн даваа гайхамшигтай гэж Ламжав заан залгамж үеийнхэндээ зөвлөдөг байжээ.

Хижээл насандаа тэр нутгийнхаа Баян-Овооны тахилгын наадамд (Одоогийн Увс аймгийн Зүүнхангай сумын нутагт уг овоо бий) барилдаж ойр орчмоос ирсэн хүчтэнүүдээс бяраа ухаанаараа шалгаран түрүүлж чихэр жимс, идээ будаа, дээлийн торго, хятад цайгаар шагнуулснаа Хавтган голынхондоо түгээн хүртээсний дотор ганц хүүгээ хугацаагүй цэргийн албанд явуулж бэтгэртлээ санасан эмгэн Норжмаад дотор газрын ховорхон торгыг өөрөө хүргэж өгсөн гэдэг.

— Шан мөрийг хэзээ боловч чамлах учиргүй. Зон олонтойгоо түүнийг хуваалцах журамтай гэж Ламжав заан ярьдаг асныг хууччуул өнөө хүртэл мартаагүй байна.

зургаа. Таалал төгссөн нь

Заан Ламжав аян замд явж байхдаа морин дээрээ гэнэт таалал төгссөн гэнэ. Түүнийг мориноос нь буулгах гэж нутаг усныхан багагүй сандарч, арга эвээр арай ядан амжуулж Зүүн Хөхийн ар дахь Баясгалан уулын өврийн нарлаг энгэрт хүндэтгэлтэйгээр оршуулсан байна.

— Баян Хан Хөхий минь өчүүхэн намайгаа өршөөгөөрэй. Бат хүдэр бөхчүүд нутгаас минь төрөх болтугай! гэж тэр эцсийнхээ удаа наманчлан хэлж амарлингуй алаг нүдээ үүрд аньсан гэдэг билээ. “Заан Ламжав агсны хүдэр ханхар цээжинд чоно гөлөглөсөн” гэдэг домог мэт яриа үүсэж эдүгээтэй золгосон нь санамсаргүй үг биш.

Тайлбар:

Хувьсгалаас өмнө монгол даяар алдаршсан цуутай бөхчүүдийн нэг нь Засагт хан аймгийн Ачит вангийн хошууны Ламжав заан юм. Тэр харц ард гаралтай бөгөөд багаасаа ноён баядын адуу маллаж, хүрээ хийдийнхний түлш (мод) бэлтгэж түмэн олныхоо дунд эгэл борхон амьдралаар тоотойхон насаа өнгөрүүлжээ. Нутгийнхны уламжлалт ярианаас үзвэл, Ламжав 16 насандаа унага, даагыг хурга ишиг мэт хөлдөн барьж, бяр чадалтайгаа гол усныхандаа харуулж, тэдний анхаарлыг татсан байна. Түүнд монгол бөхийн мэх зааж, гишгэдлийн хийг гаргасан ачтай багш нь нутгийн Бумбаа заан аж. Ламжав ааг бяр амтагдсан 18 наснаасаа анх зодоглож, хорьж болдоггүй хориод, гунхаж явдаг гучаад насандаа халхын "хавтгайд" өвдөг шороодолгүй ид гялалзаж, хижээл насандаа ч хийморьтой барилдсаар байжээ.

Тэр хорин насандаа Богдын даншигт барилдаж, учраа бөхөө төвөггүй орхисоор заан цол хүртсэн гэдэг. Дараа жил Богдын даншигт дахин зодоглож, бяр хүч, уран мэхээрээ шалгаран түрүүлж, арслан цол хүртэж, халх даяар нэр алдраа дуурьсгасан бололтой. Гэвч анхны цолоороо ус нутгийнхныхаа дунд "Заан Ламаа" хэмээн нэршиж, залгамж хойч үедээ мөнх дурсагдах насан хутгийг олсон юм.

Халхын төдийгүй сартуул, хотгойд, урианхай, баяд, дөрвөдийн хүчит бөхчүүдийн зүрхэнд шар ус хуруулж асан алдарт бөх Ламжавын тухай Увс нутгийн нэрт бөх, аймгийн арслан Бугын Дэгээд агсны 1971 онд хуучилсныг Л. Гомбожав тэмдэглэжээ.

ЧИВАА АРСЛАН

Эрт цагт говь Мэргэн вангийн хошуунд Чиваа арслан гэдэг ядуу амьдралтай сайн бөх байжээ. Эднийх нүүхдээ унаа хөсөггүй тул Чиваа гэрээ баглаж үүрээд, хөгшин эхээ ачаан дээрээ суулгаж нутаг сэлгэнэ. Нэгэн удаа ингэж ядарч яваад Модонгийн худаг дээр ирвэл нутгийн баяны суурь адуу ус ууж байв гэнэ. Бөх,

— Ам цангаад байна, ховоогоо өгөхгүй юу гэвэл баян адуу малладаг хэсэг залуус,

— Бөхөд байтугай, адуу уухад хүрэхгүй байна гэхчлэн даажигнан тохуурхжээ.

Арслангийн дургүй хүрч, худгийн ойролцоогоос үхрийн чинээ бул чулуу өнхрүүлж авчраад “баячуудын адуу ингээд ууж байг” гээд худгийн амыг таглаж орхижээ. Бөхийг явсны хойно аатай залуус худгийн амнаас чулууг зайлуулах гэж хэдэн өдөр ноцолдоод чадалгүй бүр цөхөрч түүн рүү элч явуулан,

— Та чулуугаа зайлуулж хайрла! Сувай гүү барья гэж царайчилжээ.

Чиваа арслан олон амьтны тусыг бодож чулуугаа зайлуулж шан харамжийг нь авсан гэдэг.

* * *

Олон хошууны наадамд өвдөг шороодож үзээгүй алдарт бөхийн нас ахиж, нэгэн наадмаар зодог шуудгаа ёс төртэй тайлаад:

— Миний мэт олон хүчтэнийг хошуу нутагтаа төрүүлж яваарай гээд хошуу ноёндoo их л хүндэтгэн баривал,

— Ноён чиний муу өмсгөлөөр юу хийнэ. Бузар булай юм, хол аваачиж хая гэж харааж зүхэхэд Чиваа “Энэ цагаас хойш хошуунд бөх төрөхгүй дээ” гээд ууртаа газар ороолгож, тэнэг ноёндoo гомдохдоо холын нэгэн хошуунд өмсгөлөө аваачиж өгсөн гэдэг юм. Тэгээд хангай хөвчөөс сайн бөх төрдөг учир энэ гэсэн домогтой.

ЧОЙНДОН АРСЛАН

Эрт урьдын цагт Чойндон арслан гэдэг сайн бөх байжээ. Түүний тухай олон домог үлджээ. Өвөлждөг байсан газарт нь үнэхээр л гайхмаар чулуун хороо хад хэд хэд байна. Тухайлбал, Завхан аймгийн нутагт байх Хуримтын эхний өвөлжөө, Мянганы өврийн өвөлжөө, Элс нарийн Хужиртын эхний хэц, Богочийн өвөлжөөнд хүн дааж тавьсан гэхэд санахын аргагүй гэрийн чинээ хэмжээний чулуунууд босгож хороо барьсан байдаг.

Чойндон арслан намрын сувай байдсан гүүний толгой гэдэснээс бусдыг идчихээд хад түшээд босоогоороо унтсан байдаг гэдэг. Богдын даншиг наадамд цол авахаар очиж хэд хэдэн удаа барилдаж түрүүлсэн

боловч цол эс өгчээ. Ингээд дараа жил нь мөн л цол горьдон очиж барилдаад түрүүлсэнд ширээ бөхтэй цагаан атан тэмээ өгчээ. Үүнд нь сайх эр уур нь хүрч цагаан тэмээний хоёр бөхнөөс нь барьж:

— Би та нараас цол авах гэж ирсэн болохоос тэмээ горьдож ирээгүй гээд хаад ноёдыг ширвэж гуядахаар хөөжээ. Ингээд “арслан” цолыг арай ядан хүчээр авч түүнээс хойш олонд Чойндон арслан гэж алдаршсан гэдэг.

Чойндон арслан нэгэн намар ан гөрөө эргүүлж яваад Монгол элсний хавьцаа баруун Арцын орчимд алмастай таарч хүч үзсэн гэнэ. Ингээд хэдэн өдөр шөнө ноцолдоод арай ядан түүнийг дарж авсан гэдэг. Энэ үеэс эхлэн бие нь муудаж эхэлжээ. Ингэж бие дорой байгааг сонссон өмнө нь аль ч наадамд унагаж үзээгүй хэсэг бөхчүүл амыг нь асуухаар шийдэж алс холоос ирсэн гэнэ. Тэгээд бөхчүүд ирсэн айлдаа унтахаар болж орой нь морьдоо аргамжихаар болжээ. Гэтэл говь газар гадас цохих чулуу ховор байдаг хойно доо. Чойндон арслангийн дүү хүүхнийг чулуу олж ирэхийг сайн бөхчүүл тушаажээ. Тэгэхэд хэн нь ч даах аргаггүй нэг том чулуу сугавчлаад ирсэн гэнэ. Тэд өөрсдийнхөө хэрийг мэдээд,

— За дүү минь наад гадсаа шаагаадах бид барьж байя гэж гэнэ. Тэгэхэд нөгөө чулуугаараа нэг нэг цохиод л болжээ. Тэр оройгоо бөхчүүд ирсэн тухайгаа явдал учраа хэлэхэд арслан ингэж болгоосон байна.

— Та бүхэн хол газраас намайг зорьжээ. Тэгэхээр би та нарт мэх заах чадвар үнэхээр мөхөс байна. Гэхдээ зүгээр буцаахгүйг бодъё гээд амарсан гэнэ. Өглөө босоод арслан дүүдээ айлтгал болгоохдоо:

— За миний дүү наад хэддээ (нэгэнт зорьж ирсэн, тэгэхдээ ам асууж ирсний гадарласан учир) хэд гурван мэх зааж өг. Тэгэхдээ унагаад л толгой дээгүүр нь харайж гараад байгаарай. Эцэст сүүлд нь мээмээ гаргаад “ёох ёох” гээд суучихна биз дээ гэхчлэн элдвийг зөвлөжээ. Ингээд өдөржин тэр хэдэн бөхчүүлтэй барилдаж ингэж унагадаг юм, тэгдэг юм гэхчлэн толгой дээгүүр нь харайж гарсаар байжээ. Орой болох үед сайн бөхчүүл эцэж байгаагаа илэрхийлж одоо больё гэсэнд “Өндгөн хүүхэн” зодгийнхоо энгэрийг нээж мээмээ гарган “ёох, ёох” гээд суусанд нөгөө бөхчүүл ихэд цочиж, эмэгтэй хүнд өдөржин унаж, толгой дээгүүрээ харайлгаснаа бодоод хүний ам асуух гэсэн биш өөрсдөө гуныж гутарч буцсан гэдэг. Энэ цагаас хойш монгол бөхийн зодгийн энгэрийг задгай хийх болсон гэсэн домог байдаг.

Чойндон арслан насан эцэс болоход түүний шарилыг хоёр мянганы хооронд “Гарьд даваа”-нд байрлуулжээ. Түүний хотон жил нь цээжний хөндийд чоно гөлөглөсөн байсан гэдэг Түүнийг мэдээд ясыг нь хүн аваад явчихсан (хулгайлаад) гэдэг. Тэр цагаас хойш манай нутагт бөхийн жүвд тасарлаа гэж хөгшчүүл маань ярьдаг сан.

ХАНАН ДАМБА ӨШӨӨГӨӨ АВСАН НЬ

Эрт үед одоогийн Баянхонгор аймгийн Бөмбөгөр сумын нутагт Дамбаа гэж маш том биетэй бөх амьдарч байсан гэдэг. Асар том биетэй болохоор нь ханан Дамбаа гэдэг байжээ.

Хошууныхаа наадамд олон удаа түрүүлсэн тэр бүх долоон хошууны даншигт барилдахаар очоод майхныхаа хаяагаар гараа гаргачхаад унтаж байхад нь шинжээчид үзэж "зулзаган барын таваг шиг гартай" энэ бөхийг хүчрэх аргагүй юм гэгцгээжээ. Үүнийг сонссон хэрэгт дурлагчид ноёны бөхөд хошуу өргөжээ. Ноёны бөхийн гар хөл бологчид Дамбаагийн гарыг сүхээр цавчин гэмтээсэн байна.

Даншигт ноёны бөхийг амлаж аваад ойчвол толгойг нь авдаг байсан учир амлах зүрхтэн гардаггүй байжээ. Гэтэл ханан Дамбаа өрөөсөн гар нь гэмтэлтэй хэр нь ноёны бөхийг амлаж авч барилдаад төв асрын үүдний гадсан дээр шидэж өшөөгөө авсан гэлцдэг.

ГУЙЛГАСАН НЬ

Ханан Дамбаагийнх ядуу амьдралтай таргийн таван ямаатай байжээ. Баяных ямаагаа услаад Дамбаагийн хэдийг эргүүлж хөөгөөд ус уулгахгүй болохоор нь очоод худгийг үхэр чулуугаар таглачихжээ. Ноёных малаа хэд хоног усалж чадахгүй ядаад Дамбаагаас гуйж уг чулууг авхуулсан гэдэг. Тэр чулуу одоо Бөмбөгөр сумын нутаг Индэртийн худгийн дэргэд бий.

ТОМЫН НЬ ГЭРЧ

Ханан Дамбааг өөд болоход Бөмбөгөр сумын Тайн нурууны өвөрт нутаглуулжээ. Хэдэн жилийн дараа чоно гөлөглөсөн байсан гэж хууччуул ярьдаг юм.

БӨХ ГОНГООН ДОМОГ

Баядын алдарт бөх Гонгоон бол Говь түшээ гүний хошуу одоогийн Зүүнговь, Хяргасын нутагт нүүдэллэж нутагладаг байсан юм. Гонгоогийн удам угсаа, эцэг эхийн тухай ярьдаг, мэддэг хүн байгаагүй. Гонгоо нас ахисан хойноо ганц биеэр манайхтай айл саахалт байдаг л байсан. Угийн ядуу хүн байжээ. Нэг эгч нь нэлээд сүүлд хүртэл амьд байсан юм шиг байна. Гонгоо ядуу хүн болохоор баян айлуудад зарагдаж бага наснаасаа хал үзэж амьдарсан гэдэг нь мэдээж хэрэг. Хар бор ажил хийж амь хот тэжээж явахдаа бяр чадал нь олонд гайхагдаж улмаар бөх болсон бололтой. Түүний тухай ярианууд ихэд дэлгэрсэн байдаг.

Эсгий үүрсэн нь: Нэгэн баян айл эсгий хийгээд нэлээд хэдийг зөөж чадалгүй хээр орхиход хүрчээ. Шинэ хийж гаргасан эсгий устай учир их хүнд байдаг. Гэтэл Гонгоо ирж эсгий зөөж өгөх болсон байжээ. Устай хүнд эсгийг хүн нэгээс илүүг үүрч даахгүй. Гэхдээ бүр бяр чадалтай хүн л үүрдэг байжээ. Гэтэл Гонгоо хээр үлдсэн зургаан эсгийг эвхэж баглаад үүрч хүргэж иржээ.

Цар өргөсөн нь: Шаварт унасан амбан шарыг олон хүн гаргах гээд хүч хүрэх ч үгүй. Бас өргөж гаргах аргагүй. Нэг бол эвдчих гээд, нэг бол шаварт суучих гээд болохгүй бүтэн өдөржин ноцолдож байтал Гонгоо иржээ. Шарын эзэн Гонгоогоос туслалцаа үзүүлэхийг гуйсанд Гонгоо олигтой сур, аргамж, хоёр гишгэм банз мод өг гэжээ. Шарын эзэн гишгүүр хийх мод, сур, аргамж авчирч өгөхөд Гонгоо шарын омруу доогуур нь давхар сур оруулж овооны нь урдуур дээш татаж боогоод гэдэс доогуур нь нэг оосорлож мөрөндөө өлгөөд өөрөө сүүлний уг, овоо хоёроос нь барьж өргөж гаргаад шаврын захад тавихад өрөөсөн гутлын нь ул ханзарч модтой хамт газарт шигдэж хоцорсон гэдэг.

Сорилт: Гонгооны эгч цөөн тооны үхэр малтай мөн л ганц бие амьдардаг байжээ. Гонгоо хөлс хөөж айл амьтанд зарагдаж явдаг учир ховор уулзалддаг байжээ. Нэг удаа Гонгоо эгчтэйгээ золгохоор явж байтал нутгийн айлуудаар бууж мордсоор явтал хүмүүс Гонгооны эгч Гонгооноосоо илүү бяр чадалтай мэтээр ярьж байжээ. Гонгоо түүнд үнэмшсэнгүй. Нэг сайхан хар хурганы сэгсүүрэг арьс зөөлөн элдэж өвөртлөөд бушигийг нь зөвхөн сугаараа цухуйлгаж гаргаад эгчийндээ буужээ. Гэтэл эгч нь үхрээ сааж байж гэнэ. Үнээгээ сааж дуусгаад тугалаа тавьж хөхүүлээд хувинтай сүүгээ авч гэрийн үүдэнд ирж цацал

өргөж байснаа Гонгоог дуудаж "Гонгоо! Чи тэр нэг муу бяруун бухыг босгоод тавьчхаач" гэж гэнэ. Гонгоо гарч харвал нэг эвэртэй үхэр хотны захад өвдсөн бололтой хэвтэж байхаар нь очвол монголын таван настай бухыг хоёр эврээр нь газар хатгачхаад үнээгээ сааж дуусгаад босгох гэж байгаа нь тэр юм байжээ. Гонгоо гэрт орж ирээд цай, идээг нь уугаад сууж байтал эгч нь хурганы сэгсүүргийн бушгийг харчхаад “Чи юу авч явна, наад арьсаа над өгчих” гэж гэнэ. Гонгоо “Миний өврөөс та гаргаад авч чадвал ав л даа” гэчихжээ. Тэгтэл эгч нь “Юу гэнээ муу турсага” гэж хэлчхээд хүрч ирээд сууж байсан Гонгоог хажуугаар нь түлхэж унагаад хоёр гараараа өвөр дэх арьсыг нь сугалж аваад дэлгэж үзсэнээ:

— Чи овоо аятайхан элдсэн байна. Эгч нь намартаа чамд аятайхан нударга хийх юм олж өгье гээд авч хоцорч гэнэ.

ОРОО БУУРТАЙ ЗОЛГОСОН НЬ

Хожим Гонгоо эгчтэйгээ хоёулаа нэг дор амь зууж аж төрдөг бөгөөд эгч нь нас хөгширч хоёр хөл нь цогцсоо даахгүй болжээ. Гонгоо дөч гарсан настай, бял тэнхээ, хүч чадал нь ид үеэсээ хазайж буурч байсан үе гэнэ. Тэднийх Хяргас нуурын хөвөө шахам газар наран биед хүрч байгаад өвөл ойртож ирэхэд нь унаа хөсөггүй, амьтан хүн цөм нүүгээд явчихсан ганц гэрээрээ элсэнд булчихсан юм шиг хоцорч тэндээ өвөлжжээ. Гонгоо арьс нэхий аргамж сур элдэж жаал зугаа хүнс хоол олж авсан боловч хаврын урин ирэхээс өмнө дуусжээ. Наран биед (Хяргас нуурын хөвөө нутгийг өвөлд цас бараг тогтдоггүй учир ингэж нэрлэжээ) тэднийхээс өөр айл байсангүй.

Монголын цагаан сарыг дөнгөж өнгөрүүлээд хоол хүнс хайхаар Гонгоо хэдэн алд сур бүслээд одоогийн Малчин сумын нутаг тийш явжээ. Гэтэл замд нь нэгэн баян айлын нэлээд их тэмээ тааралдаж гэнэ. Буур орсон цаг учир Гонгоо явган хүн болохоор тэмээнээс далд орж амжаагүй байтал орсон буур хүрч иржээ. Буур зам хөндөлдөж ирсэн учир Гонгоо буцаад ирсэн мөрөөрөө алхаж явтал буур гүйцэж ирэнгүүт шөргөөж гэнэ. Гонгоо “хаа” гэж хэлээд тохойгоороо ёворсон чинь айл гэр битүү дугуйлдан тойроод дахин ирж шөргөөгөөд цааш нь явуулахгүй түвэг учруулжээ. Хэдэн удаа шөргөөлцөж хэдэн алхам явж байснаа дахин ирж шөргөөхөөр нь сагмай дээрээс нь шүүрэн атгаж дорогш нь дугтраад амаар нь газар үмхүүлэн хүзүүг нь хуга мушгиж гэнэ. Нэгэнт хүний эзгүй малыг алсан болохоор цааш яваад хэрэггүй

гэж бодоод буураа өвчиж махыг эвдэн хоёр хэсэг боож, сэнж гаргаж хөлдөөгөөд сураар холбон мөрөн дээрээ тэгнүүлж хаяад, буурын толгойг нутаг руу нь харуулж тавиад гэрийн зүг алхжээ. Маргааш орой нь гэртээ ойртож ирээд буурын эзэн мөрдөн хөөж ирж магадгүй гэж бодоод зөвхөн хоёр хоног чанаж идэх мах аваад бусдыг нь замынхаа баруун, зүүн тийш дэрсэн дунд шидчихээд гэртээ ирж гэнэ.

Хэд хоносны дараа буурын эзэн тэмээгээ эргэж үзтэл буур нь алга болсныг мэдээд сүргээ тойруулан зам мөр хэрчиж явтал нэг их том монгол гутлын мөр гарсан байх ба тэр мөр чигээрээ зүүн тийш явж, харин буурын мөр хүнд ойртож ирээд дахин холдоод тойруу хагас дугариг мөр гарган дахин ирж золгоод байсан их хачин мөр байсныг үзээд мөрийг мөшгөн дагажээ. Хагас өртөө шахам яваад байтал буурын толгойг нутаг руу нь харуулан тавьсан ба гэдэс дотрыг цэвэрлэж асгасан өчүүхэн жаахан ул мөр үлдээснээс өөр юм байсангүй.

Харин монгол гутлын мөр гарсаар цааш нь зүүн тийш нуурын хөвөө чиглэн явсан байжээ. Малчин эр карабин буутай сайн морьтой явсан учир буурыг нь идсэн хүний хойноос мөрдөн хөөхөөр шийджээ. Тэр хүн миний буур нас гүйцсэн ороо хангал, хүн зуудаг нэр зартай, Улаан залаат буур байсан. Түүнийг алж идсэн хүн явган явж байгаа юм байна. Гэтэл энэ өвөл цаг, хүн амьтан эзэнгүй газар луу явчихсан байдаг нь лав эгэл хүн биш, лав нөгөө мангас, махчин гэдэг нь байж таарна гэж бодоод мөр алдалгүй дагасаар явтал нар орж цагаан гэгээтэй байтал элсний хаяанд нэгэн элсэн дов толгой мэт юмны тэнд утаа үзэгджээ. Дэрс түнгэтэй голын сайр мэт газар очиж сайг гатлан нэгэн гүвээн дээр гарч ирвэл элсний хонхорт хар гэрийн цээж харагджээ. Гадаа нь ирж төдийхөн зогсоод "Нохой хорио" гэхэд "Нохой байхгүй" гэж эмгэн настайвтар хүний сулхан дуу сонстож гэнэ. Буурын эзэн их л гайхаж мориноосоо бууж хүвэрхий тушаад буугаа барьсаар гэрт тулж ирснээ ямар ч хүн байсан буу барьж гэрт ордог ёсгүй учир гэр дээр нь буугаа тавиад оржээ.

Бараг хөндий шахам зайтай том ханхай бор гэрийн зүүн талд нэгэн настай эмэгтэй хүн том нэхий дээл нөмрөн хөлөө хучин хэвтэж байжээ.

Өөр хүн байсангүй. Малчин хүн амар мэнд асуухад жирийн хүний журмаар мэнд усаа асуулцаад тэр эмэгтэй (самган хүн) өндийж мөлхсөөр тулганы хажууд ирж утаа манарч байсан нурмыг үлээж хэдэн

нарийн харгана хугалж ноцоогоод зүүн тийш эргэж тавиур дээр байсан том ширмэн тогооны хагасаас дээгүүрхэн хайлуулсан цастай усыг солгой гарынхаа эрхий хуруугаар хөмрүүлэн чимхэж тулга дээр нэржээ. Үүнийг хараад малчин эр их айсан байна. Тэгээд танайхыг хэнийх гэдэг айл вэ? гэж асуухад тэр самган: Манай хүүхдийн эцэг гэж байхгүй. Би нэг муу дүүтэйгээ хоёулаа байдаг. Түүнийг Гонгоо гэдэг юм гэжээ. Малчин эр бодосхийгээд за нөгөөх баядын бөх Гонгоо гэдэг хүн байдаг гэсэн тэр нь энэ айл байжээ. Тэгвэл энэ чинь мангас махчин биш асар чадалтай бөх хүн байгаад миний буурыг идсэн юм байж гэж бодоод сэтгэл нь онгойж:

— За тэгээд танай дүү хаачсан бэ? гэхэд түлээ түүж яваа одоо ирнэ гэжээ. Цасныхаа усыг хасаад бага шиг хар цай чанаж цайгаа уудалж байтал гадаа нүсэр их юм нурах шиг болжээ. Удалгүй нэг сайхан эр орж ирээд амар мэнд болоод галын зүүн эхэнд сууж цай ууж гэнэ. Тэр хүн гадаа байгаа цантсан тарган морь, гэр дээр тавьсан буу, гэрт суугаа хүнийг бодоод лав буурын эзэн ирсэн хэрэг, өөр хэн ч биш гэдгийг мэдсэн учир дотроо зовж, ангайж ярьсан хэл үггүй, дув дуугүй суусан байна.

Буурын эзэн ам нээж аар саар нутаг ус, өвөлжөө бууцны талаар нэлээд зүйл ярилцсаны дараа би тэмээгээ эргэж явтал буур алга байсан. Мөр улыг хөөж яваад танайд ирлээ. Би бол бас хэдэн малтай шөнийн хоногтой хүн. Миний буурыг чи иджээ. Миний буур бол хүн идэхээс биш, хүн миний буурыг идэх гэж байхгүй. Иймд би чамаас буураа нэхэж төлүүлэх санаа бодол алга. Харин ганцхан миний буурыг чи алж идсэн ямар явдал болсныг л сонсвол болох нь тэр гэж хэлжээ. Тэгэхээр нь Гонгоо учир явдлыг тооцон ярьж өгсөн гэнэ. Тэгээд тэр гайхалтай бяр чадалтай эрийг магтаж хоёулаа дотно танилцаж хонож, унаа биеэ амрах болсонд малчин эр морио аргамжихаар явж Гонгоо буурын сээр хавс чанаж эзнийг нь дайлахаар гарчээ. Тэр шөнө хоёулаа хуучилж ярьж хоноод маргааш нь явахын өмнө малчин эр Гонгоог:

— Чи бид хоёр одоо танилцлаа. Хавар уруу нүүхдээ манайд очиж унаа хөсөг ав. Хоол унд дуусвал очиж авч бай гэж хэлжээ. Гонгоо тэр хүнийг гаргаж өгөөд гэрээс нэлээд хол гаргасны дараа “За нэгэнт хэрэг цагаадсан болохоор махаа авч харьдаг хэргээ” гэж хэлээд дэрсэн дундуур замаас хоёр тийш хорь гучаад алхам явж боож хөлдөөсөн махаа олж аваад сугандаа тэврээд авч явсан гэдэг.

ГЭРЭЭ ҮҮРСЭН НЬ

Нэг удаа Гонгоогийн эгч нь навсгар гэр нь буурин дээр хоцорсон учир айл амьтан дагаж нутаг орох гэхдээ унаа хөсөг олдохгүй болохоор гэрээ баглаж тавиад дээр нь эгчийгээ ор дэвсгэртэй нь хэвтүүлж хучаад үүрч аваад нутаг гарсан гэдэг. Энэ ч үнэн бөгөөд нутаг усны таних мэдэх олон хүн ярьдаг юм. Гонгоогийн чадал тэнхээний тухай олон зүйл ярьдаг боловч энд тэндхийн олон бөхчүүдийн адал явдлуудтай хутгаж янз бүрээр өөрчилж яригдсан зүйл байдаг юм.

Намайг зургаан настай байхад Баянцагаан голд Хүнхээн амны урд дугуйд манайхан байлаа. Тэгэхэд Гонгоогийн гэр Бор харганын дэнж дээр байв. Гонго гэдэг өндөр нуруутай, туранхай янхигар хөгшин цагаан ямбуу өмдний тасархай шуумгийг дээш нь шалбуурлаж зодог шиг болгон өмссөн, мөн хуучин цагаан ямбуу хийлэнтэй (цамцтай), тэр нь энгэртээ ганцхан товчтой, хөл нь эвэр шиг болсон, өвдөг нь тэмээний өвдөг шиг хайрс суусан, үргэлж хоёр гартаа сур мушгин элдэж явдаг жар гаран насны хөгшин байлаа. Тэр зун манайд Панзай Балчиг, Шадавын Зунгарав гэдэг хоёр хүн аавтай архи ууж жирийн наргиж суулаа. Тэгтэл Гонгоо хөгшин манайх руу ирж явна. Манай эгч, дүү хоёр бид гурав гэрийн сүүдэрт зүүн талд хярам ууж, аарц шүүрмэг идэж суулаа. Манайд арслан гэдэг асар том улаан халтар нохой байсан бөгөөд морьтой явган ямар ч хүнийг гэрт ойртуулдаггүй дайрдаг зуумгай нохой байсан учир бидний дэргэд бас л сүүдэр бараадан хэвтэж байсан тул бид хүзүүгээр нь тэвэрч нүдийг нь дарж эрхлүүлэн хэвтэж байтал Гонгоо гэрт орлоо. Удалгүй хүмүүсийн дуу өндөрсөж гэрийн унь хана хөдөлж эхлэхэд миний бага эгч Өндгөн гэж байсан юм. Тэр хатавчаар шагайн харчхаад Гонгоо хоёр хүнийг цавьдаа (салтаандаа) хавчихжээ гээд инээв. Би хэрэгт дурлан босож гүйж очоод хаалгаар шагайн харвал Гонго галын доод талд сөхөрч суугаад баруун зүүн хоёр тахимдаа Балчиг, Зунгарав хоёрыг хавчихсан байлаа. Аав нэг цөгцтэй архи ахар гадар хадагтай хоёр гардан Гонгоод бариад:

— Хөгшөөн, наадуулаа тавьж хайрлагтун! Залуу улс цөс нь хөдөлж байгаа биз. Түүнд хэчнээн буруу байх вэ гэж байлаа. Гонгоо архийг нь уучхаад цөгцийг нь аавд өгөөд хадгийг эвхэж сугандаа хавчуулаад баруун хөлөө тэнийлгэж Балчигийг босгоод хацрыг нь алгаараа нэг илбээд, нөгөө хацрыг нь татаж үнсээд суулгав. Дараа нь

Зунагаравыг мөн тэгж босгож суулгав. Аавын заавраар тэр хоёр үг дуугүй сууж минкузаа (хөөргийн даалин) уудлан хөөргөө гаргаж Гонгоод тамхилаад буруугаа хүлээж тус цөгц архи барьж ярьж хөөрч байгаад мордоод дуулалдан одсон билээ. Хожим нь сонсоход тэр хоёр Гонгоог басамжилж "хөгшин нохой чиний их бөх тэр чинь одоо хаана байна. Одоо бидний гарын баа даах уу?" гэх зэргээр дайрч агсамнах гэхэд нь Гонгоо тэр хоёрыг барьж аваад хөл дороо хавчиж суусан юм байжээ. Жар гарсан настай байхдаа тийм чадалтай байсан нь угийн ер бусын чадалтай байсны гэрч тэмдэг биз. Түүний дараачийн жил нь мөн тэр Бор Харганын дэнж гэдэгт байж байгаад намар нь нас барсныг Хадат Цолын эхэн гэдэг газар тавьсан юм гэнэ. Цээжний яс хавирга нь үргэлж байж, түүнд нь чоно гөлөглөсөн байсан гэдэг үг бий. Үнэнийг мэдэх хүний хувьд Хувын Жамьян гэдэг хүн нүдээр үзсэн гэж хэлдэг байлаа.

ӨРӨВЧ СЭТГЭЛДЭЭ ДИЙЛДСЭН НЬ

Дашрэнцэн аварга өөрийн төрсөн хүү Жунай заан, Онгор дайчин бэйсийн хошууны (Хэнтий аймгийн Батноров сум) Чүлтэм начин гурвуул нэг жил далай вангийн (Сүхбаатар аймгийн Мөнххаан сум) наадамд барилдахаар очиж гэнэ. Буянтогтох аварга бөхийн оноолт хийж суужээ. Тэр гурав том эрээн асарт залрах Далай вангийн амрыг эрээд:

— Бид гурав танай наадамд хүч үзэхээр ирлээ гэхэд, ноён толгой дохин зөвшөөрчээ. Харин Буянтогтох аварга тэр холоос:

— Юу гэнээ! Өндөр Майдарын хоёр намайг үхэж гэж дуулаагүй биз! Хэмхчиж байгаад хаяна дээ хэмээн шаралхаж байжээ. Наадам ч эхэлж, Буянтогтох оноолт хийхдээ Дашрэнцэн аваргын аманд ирсэн Чүлтэм начныг өгчээ. Чүлтэм аваргад унаад жигүүртээ буцаж очихдоо:

— Би ч чадлаараа л үзлээ. Харин аваргын дунд хурууг булгалчих шиг болоо гэхэд түүнийг сонссон бөхчүүд, наадамчид шивэр авир гэлцэн нутгийн зарим нь:

— Тэгвэл ч энэ наадам манай Буянтоо аваргынх болжээ гэцгээж байжээ. Харин өөр хошууныхан:

— Яаж байгаа нь тэр вэ? Хайран бөх гэж халаглахад Чүлтэм начин:

— Аварга эдэнтэй барилдахад ганц хуруугаар дутахгүй биз дээ гэж суусан гэдэг. Дашрэнцэн учраа бөхөө унагасаар Буянтогтох

аваргатай үлдэж хав дөрвөлжин золгоод авчээ. Буянтогтох, Дашрэнцэн аваргын муу хуруутай гарыг сугандаа хавчаад мушгих гээд байжээ. Дашрэнцэн тэгэхэд нь тэр гараа зангидаж “Чүү” гээд хүч гарган угзарч барьц халуутаа суйлаад хаячихжээ.

Далай вангийн наадмын түрүү авсан Дашрэнцэн хамт ирсэн нөхдийнхөө хамт нутаг буцах замдаа:

— Хэдүүл Буянтогтохынхоор нэг ороод гарья гэхэд нь нөгөөдүүл нь дургүйцэж:

— Яах юм бэ? Эртхэн газар дөхье гэвэл аварга толгой сэгсрэн:

— Оролгүй яах юм бэ? Арай л чангадуулчих шиг болсон гэсээр тэднийхээр орвол Буянтогтох аварга мултарсан хавиргаа бариулж элэг наалгаад хэвтэж байсан гэдэг.

ОРСОН БУУРЫГ ДИЙЛСЭН НЬ

Долоон хошуу даншигт хоёр түрүүлж, нэг үзүүрлэн, арван засгийн наадамд нэг түрүүлж хоёр үзүүрлэн наадамчин олноо баясгаж явсан Сэцэн хан аймгийн Сүжигт бэйсийн хошууны харьяат алдарт бөх Майдарын Дашрэнцэн аварга нэг өвөл адууны эрэлд хусан уургаа барин гарчээ. Говирхог нутагт ороод явж байтал хэсэг тэмээний захад орсон буур шавж цээжээ хүржигнүүлэн байснаа өөрийг нь чиглээд хурдалж гэнэ. Дашрэнцэнд дийлэх, дийлдэхээ үзэхээс өөр арга байсангүй. Мориноосоо бушуухан бууж, уургынхаа үзүүрийг газар чирсээр байгаад шовх болсон үзүүрээс нь тохой хэртэйг хугалж эмээлээ хурдхан авч тохмоо бамбай болгон нугалж цээжиндээ бариад буртай халз уулзжээ. Бие биеэ налан түлхэлцээд л байж. Жаахан хөндийрүүлээд уургын хагархайн шовх модыг буурын цээжинд тулгасхийн түлхэж байснаа биеэ гэнэт зайлчхаж гэнэ. Буур эрчдээ газар налан унахдаа нөгөө модонд сүлбүүлээд үхсэн аж. Дашрэнцэн цааш явсаар уулын өвөлжөөнд байгаа хот айлд оройхон очжээ. Тэр айлынхан мэнд усаа мэдсэний дараа:

— Тантай орсон бууртай тэмээ тааралдаагүй биз! гэхэд:

— Замд хэдэн тэмээ байж л байна билээ гэжээ. Гэрийн эзэн гайхаж:

— Манай буур хүн барьдаг айхавтар амьтан байгаа юм. Та яаж хүрч ирэв дээ? гэхэд Дашрэнцэн:

— Хар буур бид хоёр барилдаад би нэг муухан дийлэх шиг болсон шүү гээд цайлж суусан гэдэг.

ЛУВСАН ЗААНЫ ДОМОГ

Хуучин Цэцэн Хан аймгийн Сан бэйсийн хошуу буюу одоогийн Дорнод аймгийн Булган сумын харьяат Талхын Лувсан заан гэгч нэгэн сайхан бөх байжээ. Тэр залуудаа халхын Долоон хошуу Даншиг наадамд барилдаж заан цол аваад буцаж явахдаа одоогийн Хэнтий аймгийн Баян- Овоо сумын нутаг Хэрлэн голын хөвөөнд нутгийн нэг айлд бууж, цай уугаад мордоход нь тэр айлын гэрийн эзэн, “Манай гадаа хүн мөргөдөг маш аюултай догшин бух байгаа та анхааралтай яваарай” гэж захижээ. Лувсан заан, “Гайгүй биз дээ, эгээ л алуулчихгүй байлгүй дээ” гэж хэлээд гарчээ. Гэрийн эзэн санаа нь зовоод хойноос нь хартал нөгөө хүн ганзагандаа байсан богцноосоо зодог шуудгаа гаргаж өмсөөд, өнөө айхавтар мөргөдөг бухын наанаас очиж явахыг хараад бүр гайхаж сандарчээ.

Бух ч нүцгэн хүн хараад улам ч уур нь хүрэв бололтой мөргөх гээд шууд өөдөөс нь дайртал Лувсан заан огцом зайлаад хүзүүнийх нь орчим ганц хүчтэй алгадтал бух ч дороо ойчоод хөдөлсөнгүй. Лувсан ч эргэж ирээд хувцсаа өмсөөд мордоод явчхаж, харин мөргөдөг бух түүнийг явснаас нэлээд хойно арай гэж босоод үхрийнхээ хойноос аажуухан явсан бөгөөд түүнээс хойш хүн мөргөхөө больсон гэдэг.

Талхын Лувсан заан эд барилдаж ёстой бяр хүч нь амтагдаж байсан үедээ Сан бэйсийн хошууны ламын хийдийн наадамд барилдахаар очжээ. Замд нь цав цагаан толгойтой, дээл хувцас нь нар салхинд гандсан, урьд залуудаа барилдаж явсан болов уу гэмээр сайхан биетэй өвгөн морьтой шогшиж яваатай тааралдав. Түүнтэй мэнд усаа мэдэлцсэний дараа өвгөн, “Чи барилддаг бололтой хүүхэд байна. Бодвол ламын наадамд тоосоо өргөх гэж яваа биз дээ” хэмээн асуужээ. Лувсан ч идэр залуугийн омголон зангаар “тийм” гэж хэлтэл өвгөн "Би ч бас ламынхаа наадамд тоосоо өргөх санаатай явж байна” гэв. Лувсан энэ өвгөний барилдах маань гайгүй гэж бодоод дотроо инээд нь хүрч байлаа.

Тэр хоёр олон юм ярьсангүй, жаахан явж байгаад салахдаа залуу насны сагсуу зангаар “Өвгөн танаас хэр их тоос гардаг юм бол доо” гэж хэлчхээд морио гуядаад давхижээ. Нэлээд холдоод эргэж харвал тэр өвгөн нөгөө янзаараа шогшиж явна гэнэ. Лувсан заан тэр оройгоо ламын хийд дээр очиж унтаад маргааш өглөө нь наадам хийх газар очиж бөхийн даамалд нэрээ бичүүлээд наадам эхлэхийг хүлээн байж.

Бага үд өнгөртөл наадам эхлэхгүй байхаар нь таньдаг хүнээс “Энэ наадам яагаад эхлэхгүй байгаа юм бэ?” гэж асуужээ. Тэр хүн “Гарьд гуайг хүлээж байгаа юм байна” гэж хэлэв. Гарьд гуай гэдэг нь бас ямар гайны амьтан ирэх юм бол гэж бодож байтал хүмүүс “Гарьд гуай ирлээ” гэж шуугилдаад явчхаж. Харсан чинь нөгөө өчигдөр хөдөө уулздаг цагаан толгойтой өвгөн ирээд мориноосоо бууж байгаа харагдав гэнэ.

Энэ өвгөнийг юунд ингэж хүлээдэг юм бол гэж бодоод сууж байтал, наадам ч эхэлжээ. Нөгөө өвгөн энд тэндээ нөхөөс болсон хуучин улаан торгон зодог шуудаг өмсөөд зүүн талын тэргүүн магнайд гарч байгаа харагджээ.

Өвгөн ч түүнээс дутахгүй 2 давлаа. Лувсан заан ч идэр залуу ид бяр чадал нь нэмж явсан болохоор тун ч амархан 2 давлаа. Гурвын давааны ам авах болж “Гарьд гуай, ам аваарай” гэж бөхийн даамал хэлтэл нөгөө өвгөн, өчигдөр надтай хөдөө уулздаг нэг хүү хаана байна гэж хүний дээгүүр саравчлан харжээ. Лувсан “Би энд байна” гээд сууж байснаа өндийжээ.

— За би энэ хүүг авъя гэж хэлээд эргэж, Лувсан ч тийм аз байх гэж, өөрөө гуйж ирсэн энэ олзоор төвөггүй 3 давчихъя гэж дотроо баярлаж байв. Өвгөн зүүн талын тэргүүн магнай болохоор 3-ын давааны хамгийн эхэнд нь тэр хоёр барилдах болов. Тэр үеийн бөхчүүдийн дотор Талхын Лувсангийн гурван дайралтыг халхын ямар ч сайн бөх өнгөрөөхөд хэцүү гэж ярьдаг байжээ.

Лувсан заан өвгөнийг дархан мэхээрээ дайрсан боловч цаадах нь жаахан хэлтийх аядаад ойчсонгүй. Дахиад нэлээд сайн хүчтэй дайртал урьдынхаасаа улам хөдлөхгүй янзтай байна гэнэ. Бүх хүчээ дайчилж байгаад 3 дахь удаагаа дайрсан чинь ёстой ургаа хад мөргөсөн юм шиг огт хөдөлсөнгүй. Ингээд хийх мэхээ дуусаад бариад зогсож байтал өвгөн “Хүүхээ одоо дахиад хийх юм бий юү?” гэж асуугаад, одоо миний ээлж болоо шив дээ гээд зүүн хөл дээрээ давхар хавсарч цохиод хаячхаад яваад өгчээ.

Талхын Лувсан онооны асарт ирээд хувцсаа өмсөөд сууж байтал өнөө өвгөн ирж “За хүү минь чамд маш их хий байсан юм. Харин одоо арилсан байхаа. Чи их сайн бөх болж олон жил сайхан барилдана даа. Харин чамд бөх хүний хувьд нэг зүйлийг захирах хүнийг битгий голж ам гарч яваарай. Энэ бол бөх хүнд цээрлэх зүйлийн нэг юм шүү” гэж хэлсэн гэдэг.

Ийнхүү халхын Цэцэн хан аймгийн Сан бэйсийн хошууны дээр үеийн хөгшин залуу хоёр алдарт бөхийн зөвхөн нэг удаагийн сонирхолтой барилдааны талаар хүмүүсийн дунд үе улиран үлдсэн нэгэн домог хууч яриаг сурвалжилж олон түмэндээ сонордуулахыг зорьсон минь энэ билээ.

Тэр өвгөн Цэцэн хан аймгийн Сан бэйсийн хошууны бага Гомбо гарди гэдэг хуучны нэгэн алдарт бөх байсан бөгөөд эрийг нас, уулыг цас дардаг юм болохоор байгаль ертөнцийн жам ёсоор өтөлж өвгөрөөд явж байсан нь тэр юм санжээ.

Үнэхээр ч тэр цагаас хойш Талхын Лувсан зааны хий нь арилж, олон жил сайн барилдан нутгийн алдарт бөх бага Гомбо гардийн захиасыг биелүүлж, халхын их наадмын дэвжээн дээр нэр алдар нь цуурайтсан юм гэдэг.

ИДЭР ДАМПИЛ АВАРГА

а. Хувилбар

Түшээт хан аймгийн Түшээт гүний хошуу өнө эртнээс эдүгээг хүртэл бөхийн заяа түшсэн нутаг гэлтэй. Одоогийн Өмнөговь аймгийн Баян-Овоо сумын Хар заг багийн нутаг бага Хачигийн ууланд нэгэн худаг дээр нутгийн баян айл эсгийгээ хийж байхад нь алсаас уяа сойлго нь таарсан хээр морьтой хүү ирж морио услах гэхэд дээрэнгүй зантай баян "Чиний морийг байтугай, эсгий хийх ус хүрэлцэхгүй байна" гээд унасан морийг нь үргээгээд байхаар нь хүү жаахан дуугүй зогссоноо дургүй нь хүрч дэргэдэх овооны бэлээс нэгэн чулуу өргөж ирээд танай эсгий ч эхшиг, миний морь ч цангаг гээд худгийн аман дээр тавьж орхисонд нөгөө чулууг зайлуулах гээд бүгдээрээ үзээд эс хөдөлгөсөнд ер бишийн их чадалд нь бишрэн үг хэл гаргалгүй нүүж өөр газар очин эсгийгээ үргэлжлүүлэн хийж оготнын уршиг олондоо гэдэг үнэн юм гэсэн гэдэг.

Том чулуугаар дараатай байдаг Чулуутын усны домог ийнхүү үүсжээ.

Цогт-Овоо сумын нутаг даага Далангийн урьд Ар завгийн ард өөрийн сумын хяр хармагтайн хэцэд, тэрчлэн өвөр монголын өөртөө засах орны нутаг Тал булаг гэдэг газар Идэр Дампил аварга барилдаж түрүүлээд түрүүлсэн газраа хүндэтгэн бэлгэшээж тэндээс өөрийн хошуу нутагтаа үүрч авчирсан 1,5- 2м орчим урт нэлээд өргөн 3-5 хүн ч даахааргүй том чулуунууд байдаг гэдэг.

Домогт бөх халхын цуут Идэр Дампил аварга 1750 оны үед Түшээт хан аймгийн Түшээт гүний хошууны нутаг Хачигийн өвөрт төрсөн гэдэг. Идэр Дампил аварга залуудаа цөөвтөр малтай, жижигхэн гэртэй, хөгшин эхтэйгээ хамт амьдардаг байжээ. Нэгэн зун ган гачиг болж харь хошууны нутагт нутаглаж байхад нь тэндхийн баячууд гадуурхаж хэдэн ямааг нь тохитой идээшлүүлэхгүй хөөж туугаад хутагтаа услуулахгүй байнга хориод байдаг байжээ. Дампил нэг өглөө худаг дээр очихуйд хэсэг залуус үгээр өдөж нутаг ус нүүдлийн чамд бол эзэн нь гэж тоглоом шоглоомоор дайралдан егөөдсөнд тэр, “Эзэн нь юмаа мэдэж эрэг нь усаа хашдаг хойно зөв өө” гээд яваад өгчээ.

Сүүлд нь нэг оройхон усан дээр очвол олон үхэр усанд ирсэн байв. Үхрээс хамгийн том шарыг нь барьж аваад худгийн аманд хэлбэж хийчхээд харьжээ.

Маргааш нь аажуухан худаг дээр очтол олон хүн цуглачихсан нөгөө шарыг гаргах гээд оролдоод дийлэхгүй их ядарсан байхаар нь би морио услах гэсэн юм сан усны эзэн, нутгийн эзэд ганц муу бярууг гаргаж чадахгүй байх ч гэж дээ гээд эргэтэл аманцар, их үгтэй нэг хүү “Чамайг үүнийг гаргаад өгвөл мөнгөн тоногтой эмээл хазаартай морио, өмсөж яваа ухаа хамбан дээлээ өгнө” гэж хэлээд басамжилсанд Дампил хүү нөгөө шараа засаж хүлээд холоос дэвэн дэвсээр ирж шаваад уяанаас нь барьж худгийн гурван үе амлагаатай нь хамт ховх татан гаргаад ирэхэд нь сайх эр мэл гайхан олон залуус таг дуугай зогсжээ. Нөгөө ам гарсан залуу хэдийн мориндоо харамсавч монгол хүний хэлсэндээ эзэн болдог чанартаа хөтлөгдөн нэрэлхэн инээмсэглэх дүр үзүүлэн мөрийгөө арга буюу өгч нэр усыг нь асууж лавлан танилцсан гэдэг.

Морины цулбуур гардуулах үед зэргэлдээ зогсож байсан нэг залуу энэ жил долоон хошуу даншиг наадамд барилдвал түрүүлнэ дээ гэсэнд Дампил бэлгэшээн даншиг наадамд 18 настайдаа барилдан түрүүлснээс хойш олон удаа түрүү авч алдарт Идэр Дампил аварга хэмээх нэртэй болсон гэдэг.

Хятадын нэгэн хошуунд хэнд ч дийлдэхгүй хүчтэн гарч бяралхаж бусдыг дээрэлхэн түйвээж, хүн амьтны насанд цөв суулгах аястай болоод ирэхээр нь манжийн хаан “Ар халхын нөгөө цуутай бөх Идэр Дампил аварга яалаа, амьд биз шоронгоос гаргаж түүнтэй барилдуул” гэж зарлиг буулгажээ. Дампилийг хаанд авчрахад баячуудын мал хөрөнгийг дээрэмдэн ядууст өгсөн хэрэгт холбогдон мөглөнд орж, үс

гээг нь ургаж, турж эцсэн ч Дампилийн угийн том хүдэр чийрэг бие нь чангараад бараа сүртэй харагдаж гэнэ.

Манжийн хаан Идэр Дампил аваргад "Чи тэр бөхийг дийлбэл шоронд насаараа суухгүй, эс дийлбэл ясаа энд тавина" гэжээ. Аварга "Би олон сар хоног шоронд суулаа. Юу ч гэсэн тэр бөхийг над нэг үзүүлэхгүй юу" гэв. Тэр хүчтэнийг олон хүний чөлөөгөөр нэг харуулахад аварга "Надаас нэг шөрмөс л дутуу юм байна. Тэр сиймхийгээр дайрвал болно биз. Би бүтэн шарын мах, шөлөнд чанасан будаа идээд нэг өдөр амраад үзье" гэжээ. Идэр Дампил аваргад мах хоол, цайг нь ханган байрыг нь түр сольж амраагаад нөгөө бөх рүү очиж нэг зүйл үзүүлэхээр нууцаар өнгийлгөсөнд цаадах нь "алив хө сайн эрийн магнай цухуйх чинь" гэсэн юм гэдэг.

Товлосон өдөр болж олон түмэн цугларсан их барилдаан болохуйд Идэр Дампил аварга тэр хүчтэний баруун гарыг сөрж ороод давж хүчтэнийг омгийг дарж номхотгосон түүхтэй.

Манжийн хаан торго дурдан, хятад зэрэг их шан харамж бэлэглэхээр амласан боловч Идэр Дампил аварга "Та өгье гэвэл босоо хар уулын бэлээс нэг чулуу өг л дөө" гэсэнд хаан зөвшөөрч уг чулууг нэг авдар номтой хамт өгч шоронгоос суллан явуулсан гэдэг.

Тэр чулуугаа хошууны нутгийн гүн Дааган далан гэдэг газар хадаг уян онголсон нь хүн ард нь бөхтэй, хүлэг морь нь шандастай байхын бэлэг болсон аж.

Б. Хувилбар

Улиастай Амбаны наадамд Годон Дампил хоцорч очсон юм байж. Гэтэл түүнийг хожимдож ирсэн гээд халгаасангүй. Тэгэхээр нь амбанд бараалхжээ. Амбан түүнээс чи яадаг бөх юм бэ? гэж асуухад нь "Түрүүлдэг бөх дөө" гэж хариулжээ. Амбан:

— За тийм байж. Хэрэв түрүүлэхгүй бол яах вэ гэхэд миний бөндгөр таны мэдэлд гэж өчжээ. Годон Дампилийг гаргах болгонд амбаны сэлэм саадагтай цэргүүд дагаж гарна. Амбаны зарлигаар унах л юм бол толгойг нь тас цавчих ёстой байжээ. Эцсийн эцэст амбаны бөх, Годон Дампил хоёр үзүүр түрүүнд үлджээ. Тэгтэл маргааш нь барилдах болж наадам түр завсарлав.

Годон Дампил майханд сууж байхад нь амбан бөх Ламжав гэдэг орж ирэхэд түүнд хандан:

— Чи ч халх, би ч халхын бөх. Амбаны өмнө муугаа үзүүлж нэгнийхээ амийг хөнөөгөөд яах вэ, чи бай шагналаа авчих, би давах л хэрэгтэй байна. Гол нь давахдаа биш монголын минь нэр байна гэвэл Ламжав:

— Тэгж ярихгүй шүү гээд мориндоо мордон явах гэж байснаа Годон Дампилийг ёжтой харж,

— За бяр аль хир байна даа гэсэнд Годон Дампил жаахан тулгамдаж бяр ихтэй гэхээр биеэ магтсан болох, бяр тааруу гэвэл өөрийгөө басамжилсан болох гээд болдоггүй гэсэн авч түүний хор шар нь хөдлөн амбаны бөхийг морьтой нь хамт өргөн хэд эргүүлэн буцааж тавиад:

— За ийм л байна даа гэж хэлээд майхандаа орон хээвнэг цайгаа ууж суусан гэдэг. Амбаны бөхийн зүрх нь үхэв бололтой юу ч хэлэлгүй яваад өгчээ. Маргааш нь үзүүр түрүү булаалдах болж хоёр бөх ч гарч дээ. Амбаны бөхийг олон засуулууд туг хиур шиг дагахад Годон Дампил аваргыг хэдэн цэрэг дагасан авч зориг нь бадарч, нөгөө талаар халх монголынхоо нэрийг хамгаалах ёстой байсан учир биеийн хүч тэнхээ нь нэгэнтээ жигдэрсэн байжээ. Амбаны бөхийг толгой дээрээ өргөн гаргаж асар луу дөхөж очин:

— Чи халхын нэрийг бузарлах гэл үү? гээд асрын уяаг тасартал түүнийг шидээд давж байсан гэдэг. Амбан түүнд дайрч давшлан дархан хар хулгар хэмээн цол гуншин хайрлахад Годон Дампил аварга татгалзаж:

— Энэ цолыг авахгүй. Би халхын аварга цолтой бөх. Юу юу гэнээ. Энэ чинь нохойн цол юм уу гээд түүний амыг таглаж байсан гэдэг. Энэ алдарт бөх Хөвсгөл аймгийн Түнэл сумын нутагт төржээ.

В. Хувилбар

Асралт эхээс төрж хүмүүн болсон хэн ч болов унасан газар, угаасан ус нутаг, амьсгалах агаар, асарлах тэнгэрээсээ тэнхээ хүчний заяа хүртэн байж эрдэнэт бие махбод тэгширдгийг өгүүлэх юун. Нэгэн зүйл гэвэл энэ зууны шинэ дээр Хөвч гүн хангай Хөвсгөлд ядуугийн эрхээр айлын мал адуулж, сур элдэж, суман өртөө жин тээх зэрэг хар бор ажилд борогшсон Дампил хүү гэнэт хамаг бие нь халуу шатаж байж ядахдаа хээрийн бэлчээрт унаж явсан мориныхоо сүүлийн уган дээрээс атган зогсоод ороолготол морь нь хатирч чадахгүй эзнээ тойрон цовхчиж байжээ. Тэгэхээр нь бяраа сорин хүний дайтай чулуу

өргөж далайгаад нойтон ширэгт талыг нь шигдтэл зоожээ. Ингээд зориг орж тоотой бөхийн торгон зодгоос атгахаар Богдын хүрээ тийш дөрөө жийсэн намтар эхэлсэн.

Сэрүүн хангайн хяр, Хөвсгөлийн Түнэл сум уг нь Түшээт ханы Ахай бэйсийн нутаг, уулс нь сүрлэг, ус ургамал тунгалаг тунамал чандмань нутгаас даншиг наадамд очин бөхчүүдийн тайны гэрт гунан үхрийн чанасан мах зооглохоор цугларагсад бөхийн цол дэвээрээ эзэгнэн суутал Ахай бэйсийн хошууны зузаан бор хүүд гунан үхрийн бүхэл шаант чөмөг хүртээхдээ:

— Хүү минь чөмгийг нь суга гөвчхөөрэй. Бөх хүн чөмөг зооглодоггүй юм шүү гэжээ.

— Жа болгооё хэмээн алга тосон авсан Дампил хүү махыг нь шүдээрээ зулгаан идэж баруун шаантын ясыг шажигнуулан гараараа мушгингуут чөмгийг гэрийн хананы нүдэнд цохин сэгсрээд,

— Энэ болох болов уу? хэмээтэл бөх ихэд цочирдон мэлмэрч Сэцэн ханы Сан бэйсийн хошууны Дугар аварга хэлрүүн:

— Нүүрэндээ цогтой нүдэндээ галтай хүү байна гээд ихэд хүндлэн танилцаж байсан гэдэг. Нэгэн удаа эгнэсэн майхнуудыг ажиглаж явсан хятад шинжээч зогтусан майхны хормойгоор хөлөө гаргаад хурхирч буй хөвгүүний тавхайг ширтэн байснаа:

— Ай энэ бол өлөн барын бянтай хүн байна гэсэн нь тэр даншигт заан болсон Ахай бэйсийн годон Дампилийг шинжсэн үг оносон хэрэг байлаа. “Годон” гэхийг бодоход тэр үеийнхэн дотроо бол биеэр давжаадуу эр байсан бололтой. Эртний бөхчүүл ч бие хаа үлэмж, бяр чадал агуутай байж л дээ.

Хөвсгөлийн Түнэл суманд мал адуулан амьдарч агсан Даншиг долоон хошуу наадмын арслан Дампил гуай бол оочдоо ямаан сахалтай, шингэн дуутай, урт гартай, том сарвуутай, өргөн мөр, өтгөн хөмсөг, түхийсэн цээжтэй, ууц урт, бэлхүүс нарийн гоолиг бөх байсан аж.

Нэгэн намар Завханы Улиастайд хятад амбан сайдын наадамд Халх дөрөв, шавь тав, дөрвөн ойрадын аймаг хошууны баяд ноёд, ард зон цугларч, түм түжигнэн бум бужигнажээ. Бөхийн хоёрын даваа шувтарч гурван даваанд ам угтуул авсан бөхчүүд цол гуншингаа дуудуулан байтал их хэнгэрэг дэлдэж, бүрээ бишгүүр хангинан амбан сайдын зарлиг сонсох зар тараахад хурсан түгсэн мэл гайхаж цэл

хөхөрчээ. Ахай бэйсийн бөх "годон" Дампил Улиастайн наадмаас хоцорч ирээд:

— Хятад амбантан таалсан энэ наадамд халхын бөх би эс түрүүлбээс гээгт толгойгоо тас цавчуулья хэмээн ам алдан өчсөн тул энэ наадмын хоёрын давааг цуцалж дахин эхлүүлсүгэй гэж амбан зарлиг буулгасан нь олныг цочирдуулсан төдийгүй хурц илд зэхсэн алуурчид Дампилийн толгойг тастах цаазын тавцан босгохыг тушаажээ. Омог хэрсүүдээ ам гарсангүй Орос газар жин тээж яваад “миний зодгийг урах хүн ч олдохгүй дээ хэмээтэл нэгэн өвгөн зодгийнх нь хоёр ханцуйг зөрүүлж гурав давхарлаж бариад “Би тас мушгичих уу” гэжээ.

— Горьдсоны гарз биз дээ, мушгиад тасалчихвал гол харлахгүй гэтэл Баажаа гуай ганц мушгиад тасалчихжээ. Дампил арслан дотроо хүний нутаг, гүний газар зодгоо уруулсандаа харуусавч дарвагараасаа болж... гэдгийг ухааран,

— Гэгээн минь тэнхээтэй ах минь гэнэн тэнэг нүгэлт үгний алдсыг өршөөж хайрла гээд өвдөг сөхрөн зодгоо авахад зургаан хэсэг болсон байсныг санажээ. Тэр наадамд нутгаасаа дөрөө харшуулан очсон бөх Тавхайн зодгийг Дампил өмсөж барилдаад үзүүрлэж буцжээ. Дампил арслангийн зодог шуудаг нь хамба торгыг чисчүүгээр доторлож завсраар нь хадаг хавчуулж, мяндсан утсаар шаглаж оёсон тун бөх бат, эр хүний эдлэх хэрэглэл байсан гэдэг юм. Эд нь бөх эзэн нь хэврэг ч эрэлхэг бөх эрийн сайн сор "годон" Дампил арслан монгол бөхийн шастир түүхнээ сод сонин намтар болон мөнхөрчээ.

ЭЭЖ НАНЗАД

Хатавчийн хүрээнд (одоогийн Завхан аймгийн Нөмрөг сумын Ар шивэртэй) наадам хийх зар хошуу дамжин тарж, сайн бөх, мориор алдартай Дүүрэгч вангийн хошууныхныг (одоогийн Завхан аймгийн Цэцэрлэг сумын нутаг) хөдөлгөжээ.

Ноёд дээдэс өөрсдийн нэр дээр гаргадаг бөх, морьдодоо анхаарал тавьж, харц барлагуудад нэгэн дарамт нэмэгдэв. Могойн голд зусаж байсан баян Бэгзийн барлагууд наадамд эзэн, түүний эхнэрийн унах морьдыг уяж хагсраах, хурдан морьдыг сойж сунгах, гоёлын хувцас оёх, асар, гэр айраг, шүүс бэлтгэх их ажилд умбаж байв. Үхэрчин хүү Нанзадад хязаалан шар арчаагүй жаахан амьтан мэт бодогдоод байдаг болсныг хэн анзаарах билээ. Үхрийн бэлчээрт Бэгз баяны шаруудыг

эвэрдэж барин эргүүлэхэд дөрвөн хөл нь газраас хөндийрч сарвалзан байдгийг Нанзад хүү хүн бүхний хийдэг чаддаг зүйл гэж боддог байлаа.

Нэгэн орой үхрийн зэлэн дээр явж байтал баяны залуухан эхнэр Нанзадад зориуд ойртон ирж:

— Чи бяруу тугал бэртээчих гээд яасан бяртай болоо вэ? гэсээр цоргин ширтэв. Самгардсан залуу хүү дэмий л,

— Монголын шарыг хүн бүр өргөдөг биз дээ гэв. Эхнэр:

— Үгүй ер, шар өргөдөг сайн бөх ойрдоо дуулдахаа больсон байх шүү, дүү минь гээд алаг нүдээрээ намжирдан өнгөрөв. Хатавчийн хүрээний наадам эхлэхийн урд орой Нанзад хүү өөрт нь талтай байдаг эзэн авгайд,

— Би монголын шар өргөж эргүүлж чадна. Хатавчийн наадамд очиж барилдаж үзэх сэн гэв. Авгай:

— Дүү минь би гадарлаж байгаа. Барилдана гэдэг эр хүний ажил гэв. Баян ачаа хөсөг, зарц, уяач нараа дагуулсаар гарах болоход залуу эхнэр нь би одоогоор явж чадахгүй нь, бие муу байна. Миний морийг үлдээгээрэй гээд хоцров. Наадамчдыг явсны дараа баяны эхнэр Нанзад хүүг дуудуулан уулзаж:

— Чи миний хар морийг унаад наадамд яв. Сайн барилдаарай. Харин очих замдаа Ойгоны хойд эрэгт байдаг Бардаа өвгөнийд очиж уулзаарай. Цаадуулдаа (баяныхныг хэлж байгаа бололтой) эрт үзэгдээд хэрэггүй байх шүү гэв. Хүү баярлан гарч давхисаар зааж өгсөн өвгөнийд очиж учраа хэлбэл том янхигар биетэй өвгөн их л анхааралтай ажиж:

— Чи ер нь барилдаж үзсэн үү гэв. Хүү:

— Би том хүнтэй барилдаж үзээгүй. Хязаалан шар өргөж эргүүлж үзсэн; хөнгөн байх шиг санагддаг гэв. Өвгөн:

— За хүү минь, чи хийц муутай хүн байна. Учраагаа лавхан бугуйлдаж барин тонгорох хэрэгтэй. Гэхдээ дэвжээний голд нэг хонхор бий. Түүний ирмэгт ирмэгц тонгороорой гээд ширэн савнаас нандигнан хадгалсан зодог шуудаг гарган барьж өрөөсөн хацрыг нь үнсээд "Сайн барилдана аа чи" гээд явуулав. Нанзад наадам эхлэхийн өмнөхөн ирж нэрээ өгч, тэр дороо нэг том бөхийн аманд очив. Нөгөө бөх, Нанзадыг огт тоосон шинжгүй хагас дутуу өрж барьж авах гэтэл хүү ухарсаар өвгөний хэлсэн хонхрын ирмэгт ирэхийн хамт бугуйлдан барьж лавшруулан тонгороод давчхав.

Тусгай асар бариулан тухлан сууж наадам үзэж байсан Бэгз баян хүүг зодоглон гарч ирэхэд таньж ядаж байснаа бараа бологчдоо:

— Энэ саваагүй золиг юу хийж явна вэ? Мал эзгүйднэ, бушуу буцаа гэв. Нанзад хоёр давсныхаа дараа эзэн баянаасаа айж нуугдахаа больж бөхчүүдийг бараадах болов. Бөхчүүд ч хүүг сонирхон ажиглаж тоож байгаа нь илт. Ийнхүү өвгөний зааж өгсөн мэхийг тэмдэгт газраа тааруулж хийсээр үзүүр түрүүнд үлдэж, эсрэг бөхтэйгөө золгоод автал хөлийн цэцэд сууж байсан өвгөн засуул:

— Хөөе хүүхээд, наад хонхорт чинь учир байна шүү гэж хашхирч байв. Гэвч Нанзад хүү учраа бөхөө хонхрын ирмэгт хаман авчирч долоо дахь удаагаа тонгорч түрүүлэв. Наадам тарж эзэн байн байн миний бөх түрүүлсэн гэж их л маадгар явсаар гэртээ харьж Нанзад хүүд гэр, мал таслан өгч:

— Чи одоо бөхийнхөө мөрийг хөөж амьдар гэж гэнэ.

ХУЛГАР НАЦАГ ХЭМЭЭХ БАЯНМӨНХ АРСЛАН

нэг. Дээрэмчнийг номхотгосон нь

Нацаг гуайг хулгайч гэж муулах хүн байвч, ядарсан хүнд тусч, сайхан сэтгэлтэй гэлцэх нь олон. Нас ахисан хойноо Амарбаясгалан хийдэд мөргөхөөр явж байтал “Милчин шийр” гэдэг газар олон явган хүн хүүхдээ үүрч, хөгшдөө хөтөлж уйлж явж байна гэнэ. Учрыг лавлавал:

— Би өвөрлөгч улс. Дунд гурван гүнийхээс мөргөлөөр ирсэн юм. Гэтэл өнгөрсөн шөнө хамаг юмыг минь дээрэмдэж заримыг нь хүлж орхиод явчихлаа. Одоо яахаа мэдэхгүй явна гэхэд Нацаг гуай морь малынх нь зүс, эд хогшил зэргийг мэдэж аваад нэгийг нь дагуулан уулын оройд гарч бараа хартал битүү модон дотроос утаа гарахыг үзжээ. Тэр зүг дөхөн очиж дагуул хүндээ хоёр морио орхиод зулзаган хус булга татаж аваад таяг болгон тулж утаа гарах зүгт явжээ. Модны чөлөөгөөр ажиглахад мөргөлчдийн алдсан морь мал зүсээрээ байхаар нь шууд очиж овоохойд орвол нэг бүдүүн эр Нацагийг хялайн харж гараа зангидан зүхсэнээ эрээн иштэй том хутга харуулахад, Нацаг “Аль нь ч надад болох хэргээ” гээд мах чанаж байсан тогоог өөр лүү нь өшиглөхөд сайх эр муухай чарлан гэдрэг унах үест гаднаас 6 хүн гүйлдэн ирэв. Нацаг эхний хүнээр бусдыг нь цохин унагаад луйвардсан эд малыг авч ирэхэд явгарсан мөргөлчид “Хан тэнгэрээс

бууж ирсэн ачтан уу! Хатан дэлхийгээс ургаж гарсан ачтан уу?” хэмээн мөргөцгөөжээ. Тэд Нацагийн алдар нэрийг асуухад,

— Надаас дээгүүрх нь хулгайч гэдэг юм. Надаас доогуурх нь хулгар гэдэг. Үе тэнгийнхэндээ бол бөх Нацаг ч гэж дуудагдаж явлаа гэжээ. Нацаг хошуундаа буцаж ирээд ноёндоо бараалхаж танаас долоон хүний ам нэхсэн хэрэг ирээгүй биз гэж асуухад ноён ихэд гайхан асуувал “Би Амарбаясгалан руу явж байхдаа долоон дээрэмчнийг цохиж алсан. Удахгүй тэр хэрэг босож ирэх вий. Хөл урттай, муу явдалтай намайг ойр байгаа дээр минь барьж авбал та нарт амар биш үү? гэхлээр нь түүнийг хорьжээ.

Хойтон зун нь Нацаг “Би барилдъя. Түрүүлбэл суллах уу?” гэж асуулгахад, “Чамаар дутахгүй” гэжээ. Сүүлд нь толгойгоо тавьж барилдах ам өгч түр суллагджээ. Гэтэл ноён болзол тогтоож: “Үүнийг таствал барилдуулна” гэж гурав давхарласан аргамж өгөхөд хөлөө оруулан ганц дугтраад барилдах эрх олсон гэдэг. Тэгээд хошуу наадамдаа “шинэ” Жамц гэдэг бөхтэй үлдэж түрүүлээд ноёндоо: “Миний хэрэг хэзээ ч гарч ирэхгүй” Долоон бөөс биш хүн болохоор амь насыг нь дээдлэн өөрөө өөрийгөө шийтгэсэн хэрэг” гэхэд ноён суллаж ч болохгүй, байж ч болохгүй эргэлзжээ. Нацаг:

— За яах вэ өвлийн сэрүү ортол амар сууя гээд хар гэртээ орсон гэдэг. Гэтэл намар оройхон хөтөлгөө морьтой хоёр хүн Ханд чин вангийн тамган дээр ирж өргөл барьж Нацагийг суллаж хайрла гэж гуйснаар ноён учрыг ойлгон суллажээ.

Хоёр. Шар өргөсөн нь:

Нацаг, вангийн хүрээнд байхдаа сайн нөхөр Ёндоны хамт Тамган толгой гэгч дээр гарч бараа харж байтал Майдарын голд олон аянчид буужээ. Түүнийг хараад Нацаг нөхөртөө, хоёулаа тэнд очиж олз олох уу? гэхэд “Юун олз?” гэж нөхөр нь асуухад Нацаг, “Намайг дагаад очвол болох нь тэр” гээд хоёулаа очиход том хөх майханд олбог дэвсээд жингийн даамал лухгар эр сууж байжээ. Даамлын тоомжиргүй занг мэдсэн Нацаг нөхөртөө, “Энэ шарыг өргөвөл (хайнагийн) эзэн нь юу өгдөг сөн бол” гэхэд даамал сэртэсхийн “Залуу чи байтлаа миний хайнагийн шарыг тэвэрч өргөх болж байна уу? Тэгж чадвал тэрэгтэй ачаан дээр өөрийг нь нэмээд, уяан дээрх жороо хүрэн морио эмээл хазаартай өгчихөд ах нь хотойхгүй хүн” гэжээ. “Нээрээ юм бол”... гээд уртхан бөх аргамж авчруулаад шарыг хүлж байтал жинчид цугларч “Залуу хүний ааг гэдэг сайхан юм даа. Өргөж чадахгүй бол яах болж

байна даа" гэхэд "Яах юу байх вэ. Намайг нас тоолон ороолгоорой. Би 25-тай, нөхөр минь 23-тай, нийлүүлээд 48 ороолгосон ч болно" гэжээ. Нацаг шарынхаа цээжин дор орж хүлсэн аргамжнаасаа татан сэвхийтэл өргөж даамлын майхныг тойрч тэргэн дээр авчрахад жинчид мэл гайхаад бие биесээ харах зуур:

"Ёндон! Шараа хөллөөд хөдөл. Би морио эмээллээд хойноос чинь очъё" гэхэд эзэн эр юу ч хэлэлгүй араас нь явган дагаж явснаа "Эр хүн хэлсэн амандаа гэдэг юм. Чи амандаа хүрч, би алдлаа. Чиний эр биеийг гайхаж баршгүй юм. Алдраа хэлж гэрээ зааж өгвөл болох уу? гэж гуйхад нь "Намайг Ханд чин вангийн хулгар Нацаг гэдэг" гээд гэртээ харихад даамал даган очиж ачааг буулгалцан өгч заяын гэгээний албат болохоо танилцуулаад буцахад нь Нацаг: "Эрийг бүү бас, далайг бүү янд" гэдэг үгийг хэлээд эвгүй санагдаад байвал танд юмыг чинь буцааж өгсөн ч болно шүү гэхэд, нэгэнт өгсөн юмыг буцааж авах хэрэггүй. Харин холын надад хөл дүүжлэх юм өгвөл боллоо гэхэд, "Мөнгөн эмээл хазаартай хүрэн морио та унаад яв" гээд цулбуурыг атгуулжээ.

Гурав. Гэрээ үүрсэн нь

Нацаг гуай нас тогтож Явахдаа одоогийн Сэлэнгэ аймгийн Баруунбүрэн орчинд суурьшиж дөрвөн ханатай гэр, хэдэн ямаатай ядуулаг аж төрж байлаа. Нутгийн нэг баяныхаас нүүх ачлага гуйхад тэргэнд сайн сураагүй соёолон шар, яйжгай тэрэг хоёр өгчээ. Оройхон саахалтын газраас нөгөө айлын зүг том юм үүрсэн хүн ирж яваа харагджээ. Ажиглавал Нацаг гуай үхэр тэрэг хоёрыг баглаад үүрч ирэхэд баян ихэд гайхаж харж байтал өмнө нь ирээд "Галд гал болохгүй зомгол, гарын ая даахгүй тугал хоёроо аваарай! " гээд чулуудахад тэрэг нь хэмхэрч үхэр нь бялбарч үхсэн гэдэг. Маргааш нь Нацаг гуай дөрвөн ханатай гэрээ баглаж дээр нь хэдэн ямаагаа тавиад уул даваад явчихсан гэдэг.

Дөрөв. Төмөрийг номхотгосон нь

Одоогийн Дундговь аймгийн Төгрөг орчмоор харчин өртөөгийн Сэхүүлийн Төмөр гэдэг чадал тэнхээндээ бардсан эр байсан юм санжээ. Тэр дургүй хүрснээ барьж авч улайсгасан төмрөөр хайрч зовоодог байжээ. Хулгар Нацагийг говиор явж байхад нь нэг танил нь: "Чи Харчины Төмөрийн гарт орж үхэх нь дээ" гэхэд Нацаг зориуд

Төмөрийн адуунаас шилэн барьж байтал урт хар гэзэгтэй хүдэр эр давхин ирээд,

— Хаа газрын нусгай хүү энэ хүрээд уснаас минь морио усалж, унаган хүлгийг минь ногтолж байна вэ? Үйл чинь татаж л дээ гээд уургаараа Нацагийг цохиход нь тоож дуугаралгүй морьдыг ногтолж байв. Төмөр дахин цохиход Нацаг уургаас нь дугтарвал Төмөр тэр дороо газар харуулдан унажээ. Нацаг Төмөрийг янгинатал хүлж, гэзгийг нь ар тийш нь чанга татаж, бүсэнд нь сойгоод ус руу удтал толгойгоор нь шумбуулан ам өчгийг нь асууж одоо үүнээс хойш түүнээс цааш хэзээ ч муу муухай явдал гаргахгүй гэсэн тангараг авсны эцэст Төмөрийн хэт цахиураар тамхи асаан толгой дээр нь дутуу татсан тамхиныхаа галыг цохиж байсан гэдэг.

ЧОНОНООС ӨШӨӨ АВСАН НЬ

Тэмээн жинчид нижгээхэн битүү цастай өргөн тал дундуур өвлийн жавар хайрсан нэгэн орой зам даган цувж явжээ. Гэтэл замын хажуухан талд хоёр хар юм харагдсанаа нэгэн чоно цааш явж нэгэн хар юм үлдсэн харагджээ. Манай эцгийн авга ах Чойжин сониуч сэтгэлд хөтлөгдөн очиж үзвэл чононд гэдсээ хагалуулсан харимал насны бадарчин эр амьд сэрүүн хэвтэж байна гэнэ. Тэр бээр “Та сайн явж байна уу. Би сүйдсэн хүн боллоо. Та надаас айх явдалгүй бууж ирээд миний үүргийг дэргэд тавиад задал. Дотроос нь танд юм авч өгье” гэж гэнэ. Чойжин бадарчныг ихэд өрөвдөн халирсан боловч тэмээнээсээ үсрэн бууж үүргэвчийг нь дэргэд нь тавиад задалсанд жижигхэн даавуун ууттай хар төгрөг нэлээд тоотойг гаргуулж “Чи наадахаа аваад яв. Очсон хотынхоо сүм хийдэд миний үхсэний төлөө буяныг үйлдүүлж надад тусыг хүргэ. Би өнөө шөнөөс хэтрэхгүй үхэх хүн. Энэ хүн барьж сурсан чоно нэг дайрч хойд хормой авч хаяад дахиж дайрахдаа урд хормой авч хаяад дахин дайрахдаа гэдэс хүүлчихлээ” гэж яриад “Чи түргэхэн явж хөсгөө гүйцэхийг бод. Чоно намайг идэхээр ойрхон бий байх” гэжээ. Чойжин жин буулгах хотдоо ирээд Бадарчины захисан ёсоор буян номыг нь хуруулж төгрөг мөнгийг нь өгчхөөд өөрөөсөө үнэ өртөг өгч нэг урт сэлэм хийлгэжээ. Сэлэм нь хоёр талдаа маш хурц иртэй бат бэх бариултай, хуйтай, чонотой тэмцэлдэхэд найдвартай багаж болсон байв.

Буцах замдаа хүн барьсан чонын ойролцоо бууж хоноглохыг нөхдөөсөө гуйсанд нөхөд нь үл зөвшөөрч чамайг чононд бариулсан

гэж гэр орон, авгай хүүхдэд чинь яаж хэлэх вэ? Олон бадарчин барьж сурсан чоно чамайг заавал барина. Чамайг тэр чоно руу явуулахгүй гэлцээд чонын нутаг хүрэлгүй буудаллажээ. Тэгэхээр нь Чойжин нэгэнт шийдсэн хүн нөхдийнхөө үгэнд оролгүй ганцаараа явсаар нар шингэхийн өмнө чонын байсан газарт ирсэнд чоно харагдахгүй мөнөөх бадарчны зөвхөн толгой нь хэвтэнэ гэнэ. Чоно хүнээр хооллодог газартаа ирнэ биз гэж бодоод тэмээгээ баттай сайн хүлж орхиод хэд сайн чанга хашхирсанд тэрүүхэн өмнөөс чоно босож суниснаа ирж яваа харагджээ.

Чойжин сэлмээ сугалж бариад бүсээ чангалж малгайгаа бүчлээд тэмцэхэд бэлэн зогсож байтал чонон биеийг нь тойрч ойртсоор мярааж биеэ харааж байснаа гэнэт гялсхийх шиг болжээ. Чухам хаагуур яаж дайрсныг харж амжсангүй тааж багцаалаад сэлмээрээ ширвэсэн боловч чонын биед сэв оруулж чадсангүй харин Чойжингийн ар хормойг чоно аваад явчихсан байжээ. Дахиад дайрахад нь маш сайн харж ширвэхээр бэлтгээд зогсож байтал цахилгаан мэт гялсхийн дайрсанд бас л ширвээд сэв хүргэж чадалгүй хоцорч чоно урд хормойг нь аваад явсан байна гэнэ. Чойжин дийлэхгүй баригдах нь гэж маш их айж чухам яах вэ гэдэг бодолд автсаны эцэст ширвэх аргаа өөрчилж олих арга хэрэглэе гэж бодоод дахиад дайрахад нь ольсон чинь өрөөсөн хөлийг нь санжуулжээ. Тэгэхээр нь хойноос нь үсрэн гүйцээж цавчаад түүний идэш болсон олон бадарчны өшөөг авч өдрийн бодол шөнийн зүүд болж явсан хүслээ биелүүлж маргааш нь хөсөгтэйгөө нийлсэн юм гэдэг.

(Дундговь аймгийн өндөр настан С. Даваадоржоос бичиж авав).

БӨХИЙН УДАМ ЗАЛГУУЛАХААР ҮЛДЭЭСЭН ХАД

Манай Хошууны Жонон гүн түүний дараа Бадрах гүн, түүний хойдох нь Далай гүн юм. Жонон гүний үед энэ хошуу хүчит сайн бөхчүүл олонтой байжээ. Жишээ нь: Холбог Соном начин, Гэлэгсэнгэ аварга, Хас заан, Хасын хүү их монгол Шаравжамц зэрэг сайчуул байжээ. Гэлэгсэнгийн эцэг нь ядуу тарвагачин хүн байсан гэдэг. Тэгээд нэг шөнө эхийн зүүдэнд нэг том хар хүн ирж миний нэр Дөлгөөн гэдэг гэж хэллээ хэмээн зүүдэлж гэнэ. Түүнээс хойш нэг том биетэй хүү гарч, түүнийгээ Гэлэгсэнгэ хэмээн нэрлээд тэр нутагт байдаг “Дөлгөөн” ууланд их тахил дээж өргөдөг болж гэнэ. Хүү нь 15 нас хүрч хүч тэнхээтэй нь гойд мэдэгдсэн учир Хятадын бараа ачиж

Бээжин, Жанчхүү орохоор алсын аянд морджээ. Тэгээд замдаа өвөр Монголд нэг худаг дээр тэмээгээ усалж байтал нэгэн алаг азарга унасан, алаг тоорцогтой хэрцгий маягийн хүн ирж: “Чи хаанахын гөлөг вэ? Наад муу тэмээгээ гарга, эзэн нь юмаа мэддэг, эрэг нь усаа хашдаг” гэж их зан гаргажээ. Тэгэхээр нь хүү уурсаж "Аа эрэг нь усаа хашиж байна уу? Тэгвэл бөглөөд өгье” хэмээн 4 алд гаруй мөс хөлдсөн онгоцыг сугавчилж аваад худаг руу нь хийгээд зугтжээ. Тэгээд удалгүй нөгөө хүн отго жинстэй малгай өмсөн хадаг ембүү барьсаар ирж “Би эндэхийн нэг засаг Да ухаантай хүн. Та энэ онгоцоо гаргаж хайрла” хэмээн гуйсанд хүү нөгөө онгоцыг худгийн амтай ховх татан гаргажээ. Түүнээс хойш Жонон гүн хүүг дагуулан хошуу-овоо зэрэг олон наадамд барилдуулан бай шан их хүртжээ.

Халхын Түшээт ханы наадамд дагуулан очиж барилдуулж байтал арга мэхэнд автагдан Харуулын хар гэдэг бөхөд унасан учир ноён уурсаж Гэлэгсэгийг 100 ташуурдсанд хүү их гомдож нутагтаа ирээд Дөлгөөн уулын ард “Хөшөөний булаг” гэдэг газарт байдаг өөд өөдөө дэвж яваа бөх шиг хоёр өцгөр ургаа хадыг дэвж очоод нэг хөшөөг нь суга татаж хаясан учир үзсэн хүмүүс их айж Гэлэгсэнгэ лав галзуурлаа, ийм их тэнхээтэй хүн галзуурсан бол буудаж алахаас өөр аргагүй гэж ярилцсан гэнэ. Тэгээд хошуу ноён нь дуудаж:

— Чи яаж байгаа нь энэ вэ гэж асуухад,

— Би ноёндоо гомдоод энэ хоёр хар Лусыг хоёулыг аваад хаячихъя гэж бодсон боловч нутагтаа сайн бөхийн удам тасарна гэж бодоод нэгийг нь үлдээсэн юм гэжээ.

Мөн эдний хойч үеийн Хас зааны хүүг их Монгол Шаравжамц залгаж Даншиг наадамд анх барилдаж түрүүлээд Богдоос 40 эр хонь, нэг хунз цай, дээлийн торгоор давхар шагнуулсан юм гэнэ. Анай нутагт олбог Соном начны цээжний яс нь битүү учир түүнийг овоон дээр тавьжээ. Урьд цагт сайн морь, Бөхийн ясыг овоон дээр тавьж хийморийн сан тавьдаг заншилтай байжээ. Бас Далай гүний хошуунд нэртэй цуутай баячууд их байсан. Түүний нэг нь ногоон Ням, түүний хүү Халзан Чогсом гэж байжээ. Тэдний мал сүргийг 10 хүн нэг сар тоолж байсан гэдэг.

Тэртээ 30-аад жилийн өмнө 1965 онд Хуучин Далай Гүний хошуу одоогийн Өвөрхангай аймгийн Баян-Өндөр, Төв аймгийн Дэлгэрхаан зэрэг хоёр сумаар дамнан нутаглаж байсан Галсанцэрэн (Баля) өвгөний ярьсныг түүхч лам Н. Дашизэвэг хэвлүүлснээс авав.

ЖУМАГИЙН ДОМОГ

Эрт цагт баруун монголын олон ястны дунд хүч чадал, бяр тэнхээгээрээ гайхагдаж явсан эрчүүл олон байжээ. Үүний нэг нь баруун аймгийн олонд алдаршсан Урианхайн бөх Жумаг амьдрахын эрхэнд урианхайн амбаны мал хариулан бага залуу насаа өнгөрүүлэхдээ амбаны харгис догшин, шударга бус байдлыг үзэн ядаж явдаг байлаа.

Жумаг хорин насандаа нэгэн жил урианхай хошууны наадамд барилдаж шөвгийн дөрөвт амбаны гурван бөхтэй үлдээд тэднийг цувуулан хаяж түрүүлэхэд халзан толгойтой, үрчгэр царайтай, хатангир биетэй өвгөн амбан ихэмсгээр ширвэн харж үзүүрийн хоёр бөхийг дахин барилдуул гэж тушаажээ. Дахин барилдаж Жумаг амбаны бөхийг хоёр гарын үзүүрээр өргөж асрын өмнө ирж ар нуруугаар нь тавиад буцахад наадамчин олон Жумагийн хүчин чадалд бишрэн гайхан шуугилдаж байв.

Тэр үед урианхай болон баяд, өөлд, дөрвөд, торгуудын олон хошуунд Жумагийн зодгоос барих хүн байсангүй. Жумаг нэг удаа амбаны адуу дамжуулсан хэрэгт баригдаж шийтгэгдэн хоригдож байгаад тэндээсээ оргож манжийн хааны баруун агуйд тэнэж яваад торгууд вангийн хорьж цагдсан Агын аван салаа гэдэг уулнаас буга алж морио чөдөрлөж дээр нь тавьж үүрээд буугаа барьсаар уулнаас бууж яваад баригдаж торгууд ванд хүргэгдэн иржээ. Ван нэр алдрыг нь асуувал уранхайн бөх Жумаг гэж нуулгүй үнэнээ хэлжээ. Тэгэхэд Ван:

— Чи миний газраас ан хийжээ. Үүнээс хойш битгий энэ ууланд явж байгаарай. Унаган албат минь биш болохоор чамд ял оноохгүй. Харин баруун амбанд мэдэгдэж амбанаас хариу ирэх хүртэл чамайг хорьж цагдана гэв. Тэгээд "Танай албат Жумаг нь харь газарт хулгай дээрэм хийж, амбан таныг өр төлбөрт унагаж магадгүй" гэсэн зар бичгийг баруун амбанд явуулжээ.

Баруун амбаныхан Жумагийг торгуудын вангаас авч монгол шарын арьсаар ширлүүлээд нутгийн зүг эргэжээ. Жумаг замдаа түшмэлээс тамхи татуулахыг хэд гуйгаад өгөхгүй болохоор нь:

— Би эзний зарлиг, төрийн хууль цааз хүндэтгээд явж байгаа болохоос биш чиний гууртай бярууны арьсанд баригдаж яваа биш гэж хэлээд цээжээ түрж, хөлөө хүчлэн жийхэд шир нь тас язран урагджээ. Тэгэхэд түшмэл "Амь өршөө гэж өвдөг сөхрөн унахад би таны амийг

гуйгаагүй, тамхи гуйсан билээ” гэж хэлээд тамхийг нь авч татаж байсан гэдэг. Жумаг баруун амбанд хүрэх замдаа ижилхэн гурван хар чулууг тулга хэлбэрээр байрлуулаад дээр нь саахалт орчмын газраас том цагаан чулуу өргөж ирээд тавьжээ.

Энэ нь одоо Ховд аймгийн Булган сумын нутаг “Өмнө цөөгийн ам” гэдэг газарт бий. Энэ чулуу диаметрээрээ 1м 10см, өндөр нь 1м 20см орчим, хоёр ширэм тогоог амсраар нь нийлүүлэн тавьсан юм шиг бөөрөнхий хэлбэрийн чулуу юм. Нутгийнхан энэ чулууг Жумагийн чулуу гэдэг. Жумагийг баруун амбаныд аваачихад урианхайн амбан гарыг нь гавлаж:

— Чи үнэхээрийн хүчтэй юм бол энэ гавыг эвд! Тэгвэл чамайг цаазаас өршөөе! гэхэд Жумаг гавтай гарынхаа завсраар өвдгөө оруулж байгаад хүчлэн жийхэд гав тас үсэрч хугархай нь гэрийн хананы толгойд тусахад хананы мод нь хугарч байжээ. Үүнийг үзээд амбан:

— За Жумаг чи үнэхээрийн хүчтэй юм. Үүнээс хойш харь газар битгий тэнэж бай. Миний албат хошуу нутагтаа ямар ч хэрэг хийсэн чамд цаазгүй гэж зарлиг болгож дархлан тавьсан гэдэг. Энэ цагаас хойш Жумаг насан эцэс болтлоо төрсөн нутагтаа амьдарч байлаа. Жумаг одоогийн Баян-Өлгий аймгийн хүн бөгөөд 1910 оны орчим амьдарч байжээ.

ХОШГОР БӨХ

А хувилбар.

Торгууд нутгийн алдарт хоньчин хөдөлмөрийн баатар агсан Р. Лувсангийн өвөг эцэг "Хоо" (хул) халзан морьтой “хонгор бөх” гэж алдаршсан хүн байж. Торгуудын ван дөрвөдийн далай хааны их баярт эртнээс морь, бөх хоёроороо оролцохоор бэлтгэжээ. Тэгээд тэр ван хошуу нутгийнхаа шилдэг бөхчүүдийг цугларуулж даншиг наадамд барилдуулахаар 13 хоног 13 бухын хүзүүний мах өгч ширээн дээр хэвтүүлж сойж байсан гэдэг. Тэд өөрсдийнхөө хүчийг сорихдоо гэрийг ханын шийрээс нь ганц гараараа өргөх юм уу, суран аргамжийг гурваас дөрөв давхарлан мушгиж тас татдаг байжээ. Ингээд торгуудын бөхчүүл дөрвөд хааны даншиг хошуу наадамд барилдаж ялагдаж эхэлсэн учир ван ихэд шаралхаж Булганд өвчтэй хэвтэж байсан Хошгор бөхийг гурав хоногийн дотор яаралтай ир гэж дуудуулжээ. Хошгор хоо халзнаа унаад явсан гэдэг. Хоо халзнаас өөр морь Хошгорыг даадаггүй байж, тэрээр замдаа бяраа шалгахаар гурван

чулуугаар тулга хийж шарын дайтай чулуу өргөж тавьсан нь одоо ч бий. Гэвч даншиг хошуу наадамд үзүүрлэж дөрвөдийн бас нэг мундаг бөхтэй тулгарч гэнэ. Хошгор барьж авуут вангаа харахад ван нь дохиж байна гэнэ. Тэгэхээр нь Хошгор бөх дөрвөдийн бөхийг хавирч гуядаад хаяж орхижээ.

Маргааш нь дөрвөдийн ван түүнийг урьж Хошгорыг дуудаж бярууны мах чанаж өгчээ. Хошгор махыг нь идэж дуусаад шаант чөмгийг барьж ийш тийш харсанд чөмөг таших юм хайж байна гэж бодоод авдраасаа хоёр том мөнгөн ембүү гаргаж өгөв. Тэгэхэд нь Хошгор бөх ембүүг хормой дээрээ тавьж залбираад өвөртөлчхөв. Дараа нь гарахдаа шаантыг хуга мушгиж чөмгийг галд сэгсрэв.

Б. хувилбар

Дөрвөд, Өөлд далай хааны баяр Ховдод болж байхад Торгуудын Хошгор бөх өвчтэй байсан гэнэ. Ингээд баяр наадам Дөрвөдийн далай хааных болж, хүчит Айрстай хүүхэн бөх түрүүлэх болж гэнэ. Торгуудын ван өөрийн өвчтэй байсан Хоо хул морьтой Хошгор бөхийг яаралтай ирэхийг хүсжээ. Хошгор бөх 3 хоногийн дотор Алтай давж Ховд орж ирэхийг алсаас харсан ван ноён баярлаж “Хоо халзны шогшилгон ч мөн, Хошгор бөхийн давилгаан ч мөн” гэж таньжээ. Хошгор эзэн ноёндoo бөхийж "Цөөхөн боловч албат тань билээ, цөөлмөг боловч агаруулсан тань билээ. Таны дуудсан ёсоор хул морьтой Хошгор би ирлээ” гэжээ. Ингээд Хошгорыг Дөрвөд Өөлдийн далай хаан өргөөндөө урьж айраг аягалах гэтэл хаантан минь миний аяга над бий гэж хэлээд Бээлийн ноён бэлэглэсэн завьяа мөнгөн цөгцөө тосуулж хийж өгсөн айргийг нь ван ноёны бэлэглэсэн зааны ясан савхаар хутгаж шалгаад (хор биш болохоор) ууж гэнэ. Найр үргэлжилж Дөрвөдийн Айрстай хүүхэн бөх хоёр гартаа хоёр авдар цай барьж хүрхрэн дэлэхэд Хошгор бөх хариуд нь хоёр засуулаа өргөж хүрхрэн дэвж гарчээ. Хоёр бөхийн нүцгэн хөлийн улаар хонхойн базсан зүлэг нь баруун зүүн даланд нь шавалдаж байж гэнэ. Хоёр бөх шороо атгаж өвдгөндөө шаваад гуяа алгадаж олны шуугианд хүрхрэн барьж эхэлтэл:

*Аман хүзүү шигдүү байна
Арслангийн дуутай байна
Хишиг ихтэй ноёд байна*

*Аагтай хүүхэн минь
Амьтны дунд цохидог (хаядаг чинь байг)
Өөрийнхөө дунд чимэг (чөмөг) бол*

гэж хашхирахад Хошгор бөх ван руугаа харахад нь ван толгой тохимогц Айрстай хүүхэн бөхийн дунд чөмгийг хуга хаясан гэдэг. Хурдан морины уралдаанд ч Хошгор бөхийн Хоо халзан морь түрүүлж найр наадам ван ноёных болсон гэдэг. Дээр үеийн хүчит бөхчүүд хавирга чөмгийг хугалж байсан гэдэг бөгөөд сүвээний хавиргануудыг тохой хэмжиж оруулдаг байжээ.

БОД ХАР БӨХ АЙРСТ БОВЯН

Айрст Бовян гэж их тэнхээтэй сайн бөх одоогийн Мөнххайрхан сумын нутагт амьдарч байжээ. Тэнхээ чадалтай боловч наадамд олон удаа зодоглоогүй гэдэг. Мөнххайрхан сумын Алагийн гол гэдэг газарт энэ хүний гурван тулга чулуун дээр тавьсан урт цоохор авдрын чинээ цул чулуу байдгийг сонссон билээ. Тэр чулууны дор тавьсан гурван тулга чулуу нь тус бүр төлгөн хонины хэрийн гэнэ. Одоо тэр газрыг нутгийнхан Бовян дов гэж нэрлэх юм. Бовян үхэр гаргаж байхад ноён ирж айл сураглахад ноёноо үзэж сандрахдаа эвдэж байсан үхрийнхээ гуяыг шууд ганц гараараа их л дээр өргөн тэр уулын цаана тийм довын өмнө овоотой замаар гэхчлэн айлыг зааж өгөхөд ноён нь хүч тэнхээг нь маш их бахдан биширч бодын хүчтэй хүн гэж хүндэтгэн Бод хар Бовян гэж нэрлэсэн гэдэг.

Энэ хүний тухай өөр ч олон домог бий. Баян-Өлгий аймгийн Булган сумын Хайрст үзүүр хэмээх газарт Айрст Бовяны өргөж эмээлтэй морь давуулж хаясан 400 кг орчим хар чулуу гурван тулга чулуун дээр тавиаатай байдаг. Уг чулууг өргөж шидэхэд мааг (урианхай гутал) гутлынх нь ул ханзарч газар үлдэхэд гэртээ ирж авгайдаа: олигтой гутал оёсонгүй юү? гэж уурласан гэдэг. Айрст Бовяны жич болох Гомбын Булгансүүл хэмээх сум, аймагтаа нэртэй сайн бөх одоо Баян-Өлгий аймгийн суманд энх тунх амьдарч байна.

БӨХ ГОРТОО

Гортоо, Жумагаас дутуугүй бяра тэнхээтэй байжээ. Жумаг Ховдын хэв амбаны шоронд байхад Гортоо хэв амбаны наадамд барилдахад Ховдын "Галзуу тэмээ" хочтой бөх сэвэг цайг хоёр гартаа өргөж дэвэн

гарахад Гортоо сандарч бэлэн сэвэгтэй цайгүй байсан учраас дэргэдээ байсан хоёр хүнийг гартаа өргөн дэвж гараад “галзуу тэмээ”-г далаар нь тавьж түрүүлсэн гэдэг.

Гортоо ядуу амьдралтай байсан гэнэ. Нэг шөнө казахын Ахат Хажи гэж хэргэмтний үхрийн цоожтой хашаа дотроос нас гүйцсэн амбан шарын дөрвөн мөчийг боож хашаа давуулж тавьчхаад үүрээд явчихсан гэнэ. Хажийн зарц өглөө болж шараа тоолбол нэг дутаж гэнэ. Орой нь хашаанд бүрэн оруулж хаалгыг нь цоожилсон, цоож нь хөдлөөгүй байв гэнэ. Тэр шөнө цас орсон байсан ба хашаа давж гарсан нэг хүний мөрийг мөшгөсөөр ирвэл Гортоо шарыг нь авч ирээд муулсан байв гэнэ.

Ахат Хажи шарыг үүрч хулгайлж ирсэнд ихэд гайхаж бяр тэнхээнд нь бахархан шараа төлүүлж авалгүй үүнээс хойш миний малаас бүү хулгайлж бай гээд даалимбуу, цай өгч гуйсан гэдэг. Гортоо Булган голын ус үерлэсэн үед ам алдсан ба сүүлд цээжнийх нь үе зааггүй битүү ясанд үнэг төрсөн байсан гэнэ. Хамаатан садан нь одоо Баян-Өлгий аймгийн Булган суманд байна.

БӨХ АНЖИЛЫН ДОМОГ

а. Анжилын өвөлжөө

Ховд аймгийн Мянгад сумын Чацаргантын нутаг Улиастайн голд Анжилын өвөлжөө бий. Өвөлжөөний өтгийн эхэнд найман ханат гэрээс том, босоо ягаан чулуу бий. Мянгадын эртний нэрт бөх Анжил эхтэйгээ хоёулхнаа энэ өвөлжөөнд өвөлждөг байжээ. Хүчтэй шуурганд гэр нь хөдлөөд байсан тул эх нь “Гарч гэр даруул” гэжээ. Хүү нь гарч ер бишийн том ягаан чулууг өргөж авчраад гэрийнхээ ард босгон тавьсан нь түүний ижилгүй их тэнхээ чадлын дурсгал болон өнөөг хүргэжээ. Анжилын ягаан чулууг хэн ч, яаж ч хөдөлгөхгүй гэнэ.

Б. Мянгадууд бөхгүй болсон домог

Бөх Анжилыг нас өөд болоход тэр үеийн заншлаар л хөдөөлүүлжээ. Гэтэл яс нь алга болоогүйгээр барахгүй цээжний нь хөндийд чоно гөлөглөжээ. Нутгийнхан зориуд очиж үзсэнд хавирганы нь яс үргэлж (битүү) байжээ. Ясыг нь алга хийх арга эрж эцэст нь шатаажээ. Энэ үеэс эхлэн мянгад ястнаас хүчит бөх төрөлгүй өдий хүрсэн гэнэ. Зарим өвгөд Анжилын ясыг Увс аймгийн зүүн сумууд хулгайлсан тул тэр нутагт бөх төрдөг гэлцэнэ.

(Д. Лхамын “Мянгад ардын зан үйл, аман зохиол” УБ., 1991
номоос авав)

НАМХАЙ АВАРГЫН ГУРВАН БАРИЛДААН

Долоон хошуу даншиг наадмын заан Дэмид гуай 1965 онд 87 настай чингэж хуучлав.

Манай Намхай их даншигт хэдэн жил зодоглож заан цолтой ид л жигдэрч байсан үе сэн. Тэр жилийн даншигт мянга наян зургаан бөх барилдаж халхын их хүчтэнүүдээс Сэцэн ханы Дугар аварга, Да вангийн Дашдоной арслан, Түшээт ханы дайчин чин вангийн залуу заан Намхай гурав есийн даваанд тунаж үлдэв. Наймын даваанд таван бөхөөс цолны эрэмбээр Дугар аварга гоц мөргөсөн учир энэ даваанд Намхайтай барилдаж Дашдоной чин вангийн хошууны бөхийн даамал Эрэнпайлдан засаж:

— За хүү минь аваргатай хав дөрвөлжин барилдаж тун болохгүй шүү. Халхын даншигт хав дөрвөлжнөөрөө дархалсан аварга даа... хичээж барилд гэж захив. Тэгэхэд бял хүчиндээ аархаж явсан залуу бөх хав дөрвөлжин барилцаж аваад хаячих юм сан гэсэн зоригоороо дархан аваргыг дайрч оронгуут хав дөрвөлжин барилцаад авав. Тэгмэгц засуул Эрэнпайлдан,

— Гал түлчхээд орж болохгүй шүү гэж байхад үсрээд ордог чи яасан хүү вэ гээд хонго дээр нь тасхийтэл алгадав. Дугар аварга хав дөрвөлжин золгоод авсан Намхайгийн өрөөсөн хөлийг авангуут түрэв. Намхай өрөөсөн хөл дээрээ догонцоод ухраад байж. Энэ хоёрын барилдааныг харж суусан наадамчин олон:

— Аваргаа! Гүйцээ, гүйцээ! Намхай тогт! Тогт! гээд Хүй Мандалын хөндийг доргитол хашхирч байтал элэг бүс нь алдуурч тавилцахад хурсан олны их шуугиан ч түр намдав. Намхайг элэг бүсээ чангалах зуур засуулч өвгөн:

— Чи ингэж барилдвал аваргад амархаан “боорцог” болно. Чи сая үзээ биз! Тогтож барилд гэв. Тэрхэн зуур Намхай өрсөнгүүт харцагадаж дайраад үүдэн хоймрын газар түрж аваргыг ар зоогоор нь газардуулав. Намхайг тахимаа авахаар ирэхэд Дугар аварга далбаагаа тайлж ар зоогоо үзүүлээд,

— За дүү минь! Олон онд хүртэх халхын хишгээс минь салгачихлаа даа. Замын чинь боохой ариллаа. Сайн барилдаж яваарай! Чиний түрсэн хүч, миний ухрахгүй гэсэн зооны бял хоёр мөргөлдөөд

зооны мах зангидсан гар шиг хоёр бөөрөнхий юм боллоо гэж байж билээ гэж өвгөн заан хэлээд тэр хоёр ч юутай ч эгнэхгүй хүчтэнүүд байлаа шүү дээ гэв.

Тахимаа аваад гол асрын өөд гүйж яваа Намхайн эгэлгүй их бяртайг Халхын дөрвөн зүг, найман зовхисоос Хүй мандалд цугларсан наадамчин олон шагшин магтаж Сэцэн ханы ах дүү хоёр аваргын араас Түшээт ханы ах дүү хоёр халуун халгай шиг идэрхэн бөхчүүд түрэн гарч буйг өөр хоорондоо сонин болгож ярьж байжээ. Ингэж. Намхай их шөвөгт мөргөж үлдсэн гоц арслан Дашдондогийг хаяж даншгийн арслан цол хүртэж халх даяар үеийн үед дурсан яригдах их хүчтэн болох зам нь нээгдсэн ажээ.

* * *

Тэр нэгэн жил Их хүрээнд өвөлжиж байсан Ханд чин вангийн өргөөнд хошууны нь бөхийн даамал Дагдан тайж, Эрэнпайлдан хоёр орж ирээд ноёны мэндийг мэдэн ярилцаж суух зуураа,

— За ноён минь энэ жилийн даншигт ямар ямар бөх тунаж үлдэх болдоо гэвэл ноён их л бодолхийлж сууснаа

— За даа Хөлөн буйрын Жаван, Балсан-Лхүндэв хоёроос л эмээж сууна шүү. Балсан:

— Лхүндэв арслан ч хэрийн хүн зайлбал зайлахаар харагдана байна билээ гэхэд Эрэнпайлдан:

— Манай Намхайг байхад таны эмээж суудаг яршиг байна даа гэх аястай үг хэлээдхэж...

Хэдэн жил бөх нь дээр гараагүй Хөлөн буйрын Жаван нутгийн их хүчит Балсан- Лхүндэв арсланг зориуд Хүрээн дэх өргөөндөө өвөлжүүлж, хааяа сорилт хийлгэн Чин вангийн Намхай аваргатай үзэлцүүлэхээр бэлтгэж байжээ.

Балсан- Лхүндэв сорилтын барилдаанд ямар ч бөхийг барьж авуут өргөн, дөрвөн мөчийг нь сарвалзуулан ар зоогоор нь тавьчихдаг бөх байсан ажээ. Тэр жилийн даншигт нээрээ Намхай, Балсан-Лхүндэв хоёр үлджээ. Үзүүрийн хоёр бөх гарахын өмнө Хүрээний хэдэн банди арслангийн дэргэд ирж:

— За Балсан-Лхүндэв гуай, та аваргатай яаж барилдъя гэж бодож байна даа гэж асуужээ. Гутлынхаа шавыг уяж суусан арслан:

— За яах вэ, Халхад хүн бардаггүй л бөх юм гэнэ лээ. Би ч барьж л ноцолдоно гэж бодож байгаа шүү гэж хариулжээ. Хүрээний банди

нар хөөтэй улс. Тэр үгийг нь аваргад очоод шивнэчихжээ. Аварга, арслан хоёр зүүн баруун жигүүрээс олон засуулчдыг ханарч унатал дэвэн дэвсээр гарч ирэв. Асрын өмнө ормогц арслан хар зоригоороо гүйхээр орж, ороход нь аварга бариулалгүй зайлж цохичхоод дэвээд явчихжээ. Аварга тахимаа авахдаа:

— За арслан минь барьж ноцолдож чадав уу гээд инээмсэглэсэн авай.

* * *

Намхай аварга хоёр жил даншигт ирж чадалгүй өнжжээ. Тэр жилүүдэд Далай бэйсийн Чүлтэм арслан, Сэцэн ханы Дашрэнцэн арслан хоёр түрүүлж аварга цол авцгаажээ. Хойтон жил нь Намхай аваргыг даншигт ирж давааны бөхчүүлийг зүүний магнайд Дугар аварга, барууны магнайд Намхай аварга нар тэргүүлэн гарав. Хоёр жил даншигт зодоглоогүй Намхайг гарч ирэхэд наадамчин олны харц гагцхүү түүн дээр төвлөрч бие биеэсээ өрсөж харах гэж шахцалдаж байжээ. Олны дотор "Аваргын мах шуугдчихаж", "Намхай аварга харьчихаж", "Энэ жил түрүүлж чадах болов уу" гэсэн шивэр авир яриа тархав.

Тэгэхэд Дугар аварга наран дагуу саравчлан харж,

— Хүүхэд минь! Намхайн махны өнгө цайсан болохоос биш шуугдаагүй байна. Хоёр гурван жилдээ даншгийн хишгийг хүртэх өнгөтэй байна гэжээ. Намхай аварга тавын даваанд далай бээлийн Чүлтэм аваргыг амлав. Тэгэхэд Чүлтэм аваргын дэргэд ирж,

— Чи намайг дор үзэж авлаа гэж уурлах янзтай хэлэх Намхай,

— Чүлтэм минь ээ! Чи бид хоёр шиг муу бөх энэ жилийн дэвжээн дээр алга байна шүү дээ. Хэн маань давж хэн маань унасан ч яадаг юм гэхэд Чүлтэм,

— Би муу ч гэсэн аварга. Чиний ахыг хоёр орхиж аварга болсон юм гэхэд Намхай:

— За тэгвэл үзээд л алдахаас өөр яах вэ гэж хэлээд яваад өгчээ.

Тавын даваанд бөх тавихад Чүлтэм аварга хар эрчээрээ гүйж асрын өмнө очиж шавав. Хоёр аварга өрмөгц Чүлтэм аварга жаахан зориг муутайхан харваж дайрахад нь Намхай аварга сэнждэж авмагц зайлж гуядчихаад дэвээд явчхав. Чүлтэм аварга тахимаа өгөхдөө:

— За аварга минь хойтонгийн даншигт чи амьд байж намайг хаях, би амьд байж чамд унахыг халхын олон харахгүй байх гэж

шазуур зуун хэлсэн гэдэг. Энэ наадамд Намхай аварга Сэцэн ханы Дашрэнцэн аварга хоёр үлджээ. Намхай аварга, Дашрэнцэнгийн далбаанаас нь баримагц дугтарвал Дашрэнцэн аваргын элэг бүснээс барьж тогтоо гээд байж. Энэ хоёрын барилдахыг харж суусан Дугар аварга,

— Тэр хараа! Манай Дашрэнцэнгийн хөл солбиод шодон гээг нь годос хийж байна. Унах нь дээ гэж дэргэдэх нөхдөдөө ярьж дуусаагүй ахуйд их аварга ганц дугтарч гуядчихаад дэвж явчихлаа. Хөлс дааварласан бөхчүүд:

— За яав, Дашрэнцэн минь гэхэд хөгжилтэй инээж

— Яах юу байх вэ. Би өөрийгөө халхын аварга л гэж бодож явлаа. Харин тэгэх нь ээ. Намхай аваргыг эзгүй хойгуур халхын дэвжээнээс аварга цол “хулайлаад” өнөөдөр түмний нүдний өмнө булхай минь баригдаж шившгээ дэлгэв гээд нүүрнийхээ хөлсийг арчиж суувай. Эл үеэр халхын бөхчүүд Дашрэнцэн аваргын жудагтай сайн эр болохыг шагшин ярилцаж байсан гэдэг.

Ж. Галданы тэмдэглэснээс авав.

ШИРМЭН ХООВОН

Өмнөговь аймгийн Номгон сумын Сангийн далай хийдэд суудаг банди байсан гэнэ. Хийдийн аян жинд явах буюу хамаг хар бор ажил хийдэг байсан гэнэ. Зун цагт голдуу нүцгэн явсаар бие нь ширэм шиг хар болсны дээр нуруу дагасан гүнзгий ховилтой байсан учир Ширмэн ховил гэдэг нэртэй байсан сунжирсаар ширмэн хоовон болсон гэдэг.

Анх сайн эрийн замд орохдоо хүний хөтөч хийж Жанчхүүд яваад Сөнөд нутагт нэгэн айлын охинд сэтгэлтэй болоод хөсгөөсөө үлдсэн юм гэнэ. Тэнд байхдаа тэр нутгийн сайн эрчүүлтэй танилцаж ган ганзага нийлж, өөрийн хүч чадал, авхаалж самбаанд тулгуурлан, баяд ноёд, хятад худалдаачдын эд таваарыг хулгайлан авдаг байжээ. Тэгэхдээ жирийн ард түмнээс ер авдаггүй, алс холоос аймаг хошуу алгасаж хулгай хийдэг байжээ. Их бяртай хэнэггүй гүжир хүн байсны баримт нь Авга мэргэн вангийн хошуунд бадарчилж явтал нь салхин цэцэг өвчин тусаж, халуураад явж чадахгүй хэвтэрт хэвтэж байхад нь айлын хүн үзээд “Гэрт ор” гэхэд “Та нарт гай болно” гэжээ. Тэгэхэд навтас хөдсөөр хучаад орхисон юм гэдэг. Тэндээ туурч эдгэрээд явчихсан байсан гэдэг.

Нэг удаа хятадын худалдаачны хурдан морийг хулгай хийгээд явж байтал хойноос нь хуйхуй цэргийн тусламжтайгаар хөөж нэг нарийн хавцалд оруулсан байна. Энэ нь ганц хүн арайхан багтах эгц цавчим хясаа байжээ. Хэрэг нэгэнт ийм болсонд мориноосоо бууж дөрөөн хөлийг нь хоньчилж боогоод тохойдоо өлгөөд, хавцлын өөд ганц хүний өгсөх нарийн замаар авиран гарч даваад цааш мориныхоо хүлгийг тайлж унаад давхин одсон гэдэг.

* * *

Өмнөговь аймгийн Номгон суманд Буурын хяр гэж бий. Түүний ард нэг баян айл байжээ. Тэднийх нэг муухай ааштай бууртай юм байжээ. Ялангуяа явган хүнийг үзэж чаддаггүй. Тэр айлд нэг бадарчин ирсэн нь Ширмэн хоовой байжээ.

— Хаа хүрэх нь вэ? гэсэнд

— Байшингийн хийд орно. Айл амьтан бий юү? гэжээ.

— Тэр зүгт ч айл бий байхаа. Тэр замд сүрхий буур бий. Тэр таныг сүйдэлнэ гэв.

— Би баян айлын эрх ботгоноос айж зам солихгүй гэжээ. Тэр айл хойноос нь нэг хүн сэмхэн явуулж харуулжээ.

Нөгөө буур өөдөөс нь шавж иржээ. Бадарчин үүргээ тавиад зогсож байснаа зөрөх шиг болсноо урд хөлийг нь шилэн дээр нь зөрүүлэн тавьж орхижээ. Хойноос нь очсон хүн үүнийг гаргах гэж оролдоод чадсангүй. Бадарчны хойноос очиж буурын хөлийг мулталж өгөөч гэж гуйжээ. Ширмэн хоовон нэлээд тээнэгэлзэж байснаа буцаж буулгаж өгчээ. Түүнээс хойш тэр буур номхорсон гэдэг.

Сэгс цагаан богдын тэнд явж байтал дөрөв таван тэмээн ачаатай хоёр түвд явж байжээ. Тэд богдын хүрээ орно гэсэн юм байна. Ширмэн хоовон тэдэнтэй хамт хот орохоор явж байгаад аятай цаг тохиолдуулан толгойгоор нь мөргөлдүүлж алжээ. Тэгээд ачааг нь Ламын гэгээний хийдэд суудаг өөрийн багш ламд аваачиж өгсөн гэдэг.

Өвөр монголын баруун дунд гүний хошуунаас 40 хэдэн тэмээ туугаад халх нутагт ирж явтал хойноос нь дөрвөн хүн гүйцээд иржээ. Ширмэн хоовон далд газар ороод хажуу тийш давхиад нөгөө хэд дээр ирээд “Хаачиж явна” гэж асуужээ. Тэд тэмээний хойноос яваагаа ярьж гэнэ. Ер тийм тэмээ мэдэгдээгүй гэж л байж, тэгсэн нэг нь зоос орхиод, энэ муу чинь мэдэхээ байжээ. “Өглөө үзэхэд зам дээр явж байсан гэсэн. Одоо болохоор амьсгаа хүрэх газар байна гэх чинь” гээд зоосоо хаяж

байжээ. Гэсэн ч Ширмэн хоовонг хардаж барьж аваад зуураа айлаас асуусанд Хоовонг мөн гэжээ. Ширмэн хоовон буунаас их айдаг байжээ. Тэд нэг цахиур буутай байж. Амрахдаа дөрвөн талаас нь тэлж уядаг байж.

Нэг өдөр тэд Хоовонгоо хатан эжийд өргөнө гэж байж гэнэ. Тэр үед манааныхаа улстай ярьж байгаад хоосон буунаас 20 хүн айна гэдэг энэ дээ. Чамд сум бий юү гэжээ. Тэд байхгүй гэлцжээ. Тэгэхэд нь бууг нь булааж аваад газар хуга саваад морьдыг нь булааж аваад Хоовон нь явлаа гэсэнд нөгөөдүүл шуугилдаад л байж. Тэмээг нь нэг хэсэг хөөж байгаад буцаад ирсэн дөрвөн мөнгөн аягатай хоолоо орхиод зугтаасан байжээ. Тэгэхээр нь нөгөө хоолыг нь идчихээд аягыг нь өвөртлөөд бүх морьдыг нь хөтлөөд хөөж явсан тэмээн дээрээ иржээ. Хойноос нь хүн нэхэж ирээгүй юм гэнэ билээ.

Хятадын Мажаншан уулын нэг казах хулгайчтай танил болжээ. Тэр надтай уулзахдаа заавал, ганц зөргөөр явж уулзаж бай гэжээ. Гэтэл нэг удаа явж байтал хадны ёроолоос утаа гарч байж. Хүрээд очсон нь магнай дээрээ ганц нүдтэй шав шар үстэй мундаг эр мах чанаж байна гэнэ.

Босоод морь руугаа явах гэтэл ухасхийгээд бариад авсан нь цамцыг нь дээлтэй нь давхар өм базаад хоцорчээ. Ухасхийж мордоод зугтаасанд хойноос нь том чулуу шидэж байжээ. Сүүлд казах найзтайгаа уулзаад ярьсанд:

— Тийм хүн байдаг юм. Хамаагүй явж болохгүй шүү. Би чамайг ганц зөргөөр явж бай гэсэн шүү дээ гэжээ. Ширмэн хоовон яам тамгын газарт баригдаж есөн эрүүгийн ялыг 2-3 удаа давсан гэдэг. Багц хүж асаагаад гуяны маханд нь тавихад тэр нь хөөсөөр байгаад “пид” гэж хагарч байсан гэдэг. Мөн арван хурууны хумсны завсраар хулс шаахад өөрөө аваад л шаагаад байсан гэдэг. Энэ бүхний дотроос шээсний сүвээр адууны хялгас явуулах л хэцүү байсан гэж ярьж байсан гэдэг.

Г. САЙН ЭРСИЙН ДОМОГ

МАНАЛХҮҮ

Эрт үед юм гэнэ. Сайн ноён хан аймгийн Лу гүний хошуунд Маналхүү гэж нэг сайн эр байжээ. Тэр үед хошуу ноёноор Эрэнгоо гүн гэгч сууж байсан юм байх. Тэр ноён нэгэн удаа Даншиг наадамд яваад, нэг их сайхан хар морь унасан ноёнтон таарчээ. Гүнтэн, "Мөн чиг сайхан морь юм даа. Үүнийг худалдаж авах юм сан" гэж бодоод нөгөө ноёнтон уулзаж арилжаа наймаа ярьтал морио худалдсангүй. Ингээд даншиг наадам ч тарж наадамчид нутагтаа буцах болжээ. Гэвч Эрэнгоо гүний сэтгэлээс тэр сайхан хар алаг морь ердөө гарч өгсөнгүй. Гэлээ ч түүнийг авах арга байсангүй. Ноён хүний сэтгэлийг булаахыг бодоход тэр морь жирийн нэг хүлэг байгаагүй нь лавтай. Юмтай хүн л юмны чанарыг мэддэг хойно доо. Адуутай хүн л адууны сайныг танина биз дээ. Тэгээд Эрэнгоо гүн бодоод бодоод ёстой л бодын шийр дөрөв гэгч тулсан юм байх. "Маналхүүд нэг хэлбэл магадгүй юм. Манай хошуунд түүнийг гүйцэх ухаантай, чадалтай хүн, сайн эр нэг ч үгүй гэгцгээдэг сэн" гэж бодоод ноёнтон өөрийн бодлоо Маналхүүд хэлсэн юм байх. Маналхүү ч ноёны үг хойно "За" гэсэн байна. Гэхдээ ямар хошуу ноён нь албатаа хулгай хийгээд ир гэхэв дээ. "Маналхүү чи үнэхээр сайн эр юм бол аймаг хошуу, гүн ноёныхоо нэрийг гаргалгүй тэр хар мориог авч ир" гэсэн байна. Чингээд Маналхүү ноёноороо тэрхүү алаг морины эзэн ноён, хошуу нутгийн заалгаж аваад мордож дээ.

Тэр хошуу өөрийн хошуу нутгаас чамгүй хол зайтай байж. Хэд хоног яваад өнөөх ноёны хошуу нутаг ороод ноёныхыг заалгаад явж ортол найрлаж байгаа бололтой гэнэ. Уяа суганд нь буугаад харжээ байх нь ээ морь толгой хаялаад зогсож байна гэнэ. Ингээд түүнийг ажингаа мөр хараад зогсож байтал нөгөө морь түүний өөдөөс хараад эвшээж гэнэ. Харсан чинь хэлнийхээ угт эрхий дарам хар мэнгэтэй байжээ. Түүнийг харж сэтгэл дотроо бэлгэшээн найрын өргөөнд орж гэнэ. Тэгээд амар мэндээ мэдэлцээд л дугараа ёсоо гүйцээгээд л сууж. Найр ч тэр өдрөө өндөрлөж гэнэ. Ингээд маргааш өдөр нь ноёнд айлтгаж гэнэ. "Би нэг морио алдчихаад эрж явна. Танай энэ рүү сураг гаргаад явж байна. Тэгсэн, миний алдсан морь энд байна" гэж дээ. Ноён "Ямар морь, хаана байна" л гэсэн юм байх. Маналхүү ч танай

уяаны эхэн дээр мөнгөн эмээл, хазаартай байж байх юм” гэсэн юм байх. Маналхүүгийн үгэнд ноёны уур хүрч,

— Юу яасны чинь миний морь! Тэр чинь миний унаган морь. Чи юу ярьж байна гээд адуучнаа хүртэл дуудаж гэнэ. Тэгээд Маналхүүг хар гэрт хорьж тамгын газар шүүлгэх юм болж дээ. Шүүж ч гэнэ. Гэхдээ хошуу тамгын газар ноён, Маналхүү хоёрыг хоёулыг нь дуудуулж гэнэ. Ноён мэдүүлэг өгөхдөө мориныхоо гадаад содон тэмдэг, бие байдал бүх юмыг л хэллээ гэнэ. Адуучин ч ноёныхоо өчиг мэдүүлгийг давтан баталж байх юм гэнэ. Маналхүү ч бас тэр хар морины гадна талын содон тэмдэг, бие байдлыг хэлдэг гэнэ. Тэгэхдээ миний моринд бас ганц л содон тэмдэг би дээ. Түүнийг би бүр чухал үед хэлнэ гэдэг байж. Ингэсээр хар гэрт нэлээд удаж гэнэ. Тэгж тэгж хар алаг морины эзэн ноён Маналхүү хоёрын маргааныг эцэслэн шийдэх болж гэнэ. Ингээд л тамгынхан дахин ноёныг ч асууж, адуучин гэрчийг ч асууж, Маналхүүг ч асууж байцааж гэнэ. Ноён, адуучин хоёр түрүүчийн хэлж мэдүүлснээ л давтаж байна гэнэ. Мориндоо өөр содон тэмдэг үгүй л гэж гэнэ. Энэ үед Маналхүү хэлж дээ “Миний алдсан хар алаг морь бол хэрвээ мөн л юм бол хэлнийхээ угт эрхий дарам хар мэнгэтэй байх ёстой. Хэрэв тийм мэнгэ байхгүй бол ноёны морь юм байж дээ. Би буруу таньж. Миний морьтой ижил морь болохоор ийм л нэг содон тэмдгийг нь мэдэх юм” гэжээ. Тамгынхан ч нөгөө морийг шалгаж хэлийг нь татаж үзсэн үнэхээр уган дээрээ эрхий дарам хар мэнгэтэй байна гэнэ. Ингээд яах ч аргагүй хууль ёсоор тэр хар алаг морийг Маналхүүд олгожээ. Ингэж Маналхүү хэмээх сайн эр, хошуу ноёндoo, дурласан холын хошуу ноёны унаган морийг хөтлөн аваачиж байсан юм гэнэ.

АГТЫН ХАРИУ ЖИЛДЭЭ

Магсаржавын Дугаржавын өвөг эцэг бол Шиваан Пэрэнлэй гэгч “эр бор харцага” байжээ. Тэрээр цэцэн цэлмэг, баргийн юманд сөгдөж сөхөрдөггүй учир нутаг усандаа алдаршиж байсан хэрэг ажээ.

Нэг удаа Шиваан Пэрэнлэй алс баруун хязгаарыг зорих болжээ. Тийшээ аян зам хөөхийн учир бол Пэрэнлэй угаас ядуу байсан, тэгээд ч хэдэн хүүхдээ нэг насны хоолтой залгуулдаг хэрэг гэж шийдсэн нь тэр буюу. Тэр цагтаа Шилийн сайн эрсийн нэг болж ноёд баядын хор шарыг эрийн чадлаар шатааж явсан Шиваан Пэрэнлэйд олон бээрийн хол Ховд хязгаарт хүрчхээд эргээд ирэх шандаст сайн хүлэг амар

хялбар олдсонгүй. Хавь нутгийнхан таньдаг мэддэг эрсийг бүртгэн нэгжиж бодоод эцэст нь Шувуун Лувсангийн унаа шувуу шиг аргамгийг санаж гэнэ. Бодон бодсоор нэг өдөр шувуун Лувсантай уулзаад хэлж дээ.

— За чи хө! Чи муу нөхөртөө хүрэн морио нэг хайрлана байгаа. Би гэгч хүн холын хол явах боллоо. Чиний хүрнээс өөр ариг даах шандас алга... гэжээ. Шувуун Лувсан хэлжээ.

— Эрийн сайн, эрийнхээ сайнаас харамлах морь бишээ! Харин чамд бүр өгөхгүй гэжээ.

— Хаанаас ганц морийг тань чамаас салгана гэж. Би Ховд хязгаар орчхоод л буцаагаад өгнө хэмээн Шиваан Пэрэнлэй өчжээ. Тийн халхын хоёр сайхан эр хүрэн морин дээр үг яриа тохиролцон шувуун Лувсангийн хүрнийг эмээллэсэн Шиваан Пэрэнлэй Хүрээ хавиас Хорд хязгаарыг зорин исгэрүүлэн одох нь тэр. Олон хоног яваа биз дээ. Ховд зүгийн нутаг хүрээд хэд хоног айл амьтнаар орон гаран явсан Шиваан Пэрэнлэй холын ая ганцаараа даагаад зүүн хязгаар буюу өөрийн нутагтаа хүрчих ая замын ариг даах адуу хайж дээ. Олддоггүй гэнэ. Тэгэн тэгсээр хонгор зүсмийн гурван зуу гаруй адуутай тааралдсан юм гэдэг. Энэ гурван зуу гаруй хонгор адуу ёстой эмээлтэй эр хүний нүд холбируулан татаас аргаггүй цэврүү шиг сүрэг байсан юм гэдэг. Хаанахын хэний адуу болохыг сэм тандвал хошуу ноёны манлай сүрэг гэж нутгийн хүмүүс хэлж дээ. Шивээн Пэрэнлэй угаасаа одоогийн зарим хүн шиг угсарга муутай, нүнжиггүй нэгэн байсангүй тул нэг өдөр мөнөөх адууны эзэн ноёныд харваад хүрчээ. Хөлтрөгтэй, том сайхан гэртэй сайхан айл байлгүй яах вэ, хөөрхий ноён хүн чинь. Харин тэр ноён айхавтар ажигч гярхай хүн таарчээ. Шивээн Пэрэнлэйг ороод мэнд мэдмэгц л хоймортоо залж хөл алдсан гэдэг. Бодвол Пэрэнлэй түүнд үнэн учраа хэлээгүй, ноён ч үүнийг сайн мэдэх учиргүй байсан хэрэг! Тэгж тэгсээр Шивээн Пэрэнлэйг явах болоход ноён хоймрынхоо авдраас тавин лангийн цоохор ембүү, газар шүүрсэн цэнхэр хадагтай бариад,

— Чамайг харахад нүдэндээ галтай, бодвол их алсаас ирсэн хүн шиг байна. Би ч чиний бүтэн нэрийг мэдэлгүй үлдчих шиг боллоо. Харин дүүгээс хичээнгүйлэн гуйхад миний адуун сүргийн манлай гурван зуун хонгор адууг минь хэлтрүүлээрэй гэж шууд хэлжээ. Тэгэхэд Шиваан Пэрэнлэйн нүүрнээс ёстой гал бутарсан хэмээн хожим өөрөө ярьдаг байсан гэдэг. Ноёныхоос гараад Шиваан Пэрэнлэй ёстой

л дээшээ тэнгэр хол, доошоо газар хатуу гэгч болсон гэдэг. Харц булаасан энэ гурван зуун хонгор адуунаас өөр хол замын тоос даах адуу ер таардаггүй, гэтэл исгэрчих гэхээр эзэн нь итгэж захисан байдаг. Нэг хоёр өдөр Шиваан Пэрэнлэй цээжиндээ бүлхтэй горойж явжээ. Бэдрээд бэдрээд гурван зуун хонгор адуунаас өөр олигтой адуу өртсөнгүй. Тэгээд л дүүрсэн хэрэг одоо яая гэхэв чимээгүй л туучихдаггүй, заяа нь орхисон амьтан гэж өөрийгөө баалаад зориг шулуудсан Шиваан Пэрэнлэй газар ус, уул нуруундаа залбирсаар гурван зуун хонгор адууг нутгийн зүг хөөгөөд оджээ. Түүнээс хойш олон он өнгөрчээ.

Нэг удаа мөнөөх адуугаа алдсан ноён Хүрээнд жасаалахаар морджээ. Нутгаас гарахдаа чив чимээгүй явсан ноён Хүрээ ойртох тусам гэв гэнэт юу болов гэмээр 300 хонгор адуугаа сураглаад түүнийг тууж явсан байх ёстой хүрэн морьтой эрийг асууж сонирхох нь олшроод иржээ. Ноёны дэргэдийн бараа бологчид сэмхэндээ,

— Манай ноён хэдэн адууныхаа хойноос чөтгөр болохоос буцахгүй болчихсон хүн юм. Өчнөөн жил чимээгүй байчхаад одоо болохоор сураглаад, сураад... мөн олно доо! гэлцээд ноёноо шоололдон өвөр зуураа хөхрөлдөж явсан гэдэг. Барлагуудын дооглохыг ч юман чинээ бодолгүй ноён ч уулзаж учирсан бүхнээс адуугаа сурагласаар байжээ. Ингэж явсаар Борогчины тал хавьд нэг үдэд ноён буудаллажээ. Тэгэхдээ замын гэрийн ганц бие чавганцын ойролцоо буусан гэдэг юм. Замын гэр гэдэг маань аянчин жинчний их замыг сахин тэдний өглөгөөр амь зуун тэдэнд бас тус дэм өгч ирсэн замын гэрийн чавганц ч тэдэнд бараалхан хишиг хүртээд гарах болоход ноён тэр хөгшнөөс:

— Эмгээн, нэг лавлагаа байна. Одоогоос хэдэн жилийн өмнө танай үүгээр гурван зуун хонгор адуу туусан хүрэн морьтой хүн өнгөрөөгүй биз гэж асуужээ. Чавганц хариуд нь,

— Юм л үзэгдээгүй хүү минь! гээд явах гэснээ гэнэт эргэн,

— Үгүй хүү минь, хэдэн жилийн өмнө л байх учиртай гээд хэсэг бодолхийлснээ,

— Гурван жилийн өмнө үүр тэмдгэрэхээс арай өмнө шиг санагдана. Би тэгэхэд сэрүүн байлаа. Манай хойхнуур нэг хэсэг адуу хөөгөөд өнгөрөх нь өнгөрсөндөө гэжээ. Ноён, ямар хүн явсан бол та төсөөлж байна уу? хэмээн лавлахад,

— Тууж яваа адууны туурайн чимээг чагнахад 300 гаруй адуу юм болов уу гэж санасан. Адуугаа хөөгөөд исгэрч яваа хүний нь Шиваа

Пэрэнлэйг юм болов уу гэж бодсон. Харин унаж яваа морины хөлийн чимээг би Шувуун Лувсангийн хүрэн морийг юм болов уу гэж товлож байсан даа гэж өчжээ. Ноён эмгэнд тал өгч дахин бэлэг сэлтээр шагнаад Хүрээ рүү ортлоо сураг тавихыг больж чимээгүй болсон гэдэг юм. Дэргэдийн дагуулууд нь сэмхэн,

— Манай ноён чинь барагдах хүн биш юм. Багцаатайхан л сураглаад байж дээ! хэмээн ноёноо шоолж дооглохыг больж ухааныг нь биширч явсан гэлцдэг. Ноён ч Хүрээнд жасаалаад хэрэг төвөг шийтгээд эхэлж. Нэг өдөр мөнөөх Шиваан Пэрэнлэй их засгийн өмнөх буруутны хувиар аргаггүй л баригдаж дээ. Ноён түүнтэй уулзаад,

— Та намайг таньж байна уу гэхэд Шиваан Пэрэнлэйн

— Би таныг анх удаа үзэж байна аа гээд халгаах янзгүй гэнэ.

Тэгээд л ноён хүн хүчтэй хойно Шиваан Пэрэнлэйд эрүү шүүлт тулгаж, адуу хулгайлан авсныг нотлуулахаар хэрэг шүүж эхэлжээ. Шиваан Пэрэнлэй өчиг алдахгүйгээр барахгүй улайтгасан төмрөөр хайрахад нь дуу дуулж байсан гэдэг. Үүнийг харсан адууны эзэн ноён:

— Та минь больж үз! Наад хүнээ бушуу тавь! Би хэдэн адасгаас болж хүний алтан аминд хүрээд юу гэхэв гэхэд ноён,

— Би адуугаа алдсан нүглээ энэ цагаас эхлээд цагаатгалаа. Наад хүнээ л тавьж хайрла! хэмээн хэрэг шүүсэн ноёноос хүссэн гэдэг. Эрийг тавьдаг эр шиг эр байж дээ тэр ноён. Ноёны хүсэлтээр Шиваан Пэрэнлэйн хэрэг цагаадан гарчээ. Тэгээд,

— За буянтан минь манайд морилж хэд хоног бор гэрийг минь гийгүүлээрэй! Таны өгсөн буян одоо тал дүүрэн хонгор адуу болсон. Хэдэн хүүхэд минь тэр цагаас хойш гэдэс цайж, би ч хулгай, нүглийн замаас нэг мөсөн гарсан. Харин таныг эрүү шүүлт тулгаад намайг хороовол хороог, би яах вэ, өчиг алдахгүй байгаад үхэхэд хэдэн хүүхэд хоолтой үлдэнэ л гэж боож байлаа хэмээн ноёнд ярьжээ. Ноён ч Шиваан Пэрэнлэйн урьсан ёсоор тэднийд морилжээ. Ус нутгийнхныг урьж ноёныг ирснийг тохиолдуулан их найр хийж, нутгаасаа хол яваа ноёнд зоог шүүс барин Шиваан Пэрэнлэйнх ёстой хөл алдсан гэдэг. Тэгэхэд Шиваан Пэрэнлэйнх ёстой зэл дүүрэн хонгор унагатай, хөндий бүрхсэн олон хонгор адуутай айл болоод байсан гэдэг. Ноён ч амрахын дээдээр амраад буцах болж Шиваан Пэрэнлэйнх ноёныг үдэхээр хөл хөөрцөг болж эх дүү, ураг садан барилдан Хүрээнд жасаалахаар ирэхэд нь тэр ноёных хүрээ айл болсон гэдэг. Энд хамгийн сонин нь ноёныг гаргаж өгөхдөө Шиваан Пэрэнлэй авдраа уудлан анх түүнийг Ховд

хязгаарт явж байхад нь өгсөн хадаг, тавин лангийн ембүүг гарган адуунаасаа ижил хонгор зүсмийн тавин сайхан ёстой л нүд булаасан аргамаг шилэн авчраад ноёнд:

— За таны хишиг буянаар манайх гэдэг айл далай доной боллоо. Ачит хүн таны адууны дээжтэй цуг сүргийн сорыг өөрийн тань өлзийгөө хайрласан бэлгийн дээжтэй барихыг минь соёрхоно уу? гээд буцааж барьсан гэдэг. Ноён тэднийхээс буцахдаа,

— Халхад ийм эрс олон байвал сайхан төр эргээд ирэх цаг мөн ч ойрхон байна даа гэсэн гэдэг.

ГАЙТСАН ХУРУУ

Сартуул хошуунаас Улиастайн амбан сайдад хандивлах наян шарыг Маамаа, нэг нөхрийн хамт хүргэж өгөхөөр явжээ. Улиастайд дөхөж очтол манж амбан, хотын ойролцоо язгуур угсаагүй шинэхэн баяны найрт ирсэн нь дуулдсанд сайн эр Маамаа инээд алдаж:

— Амбан гуай, найрт шунасан бол арван шараар нь торгоно доо гэж нөхөртөө хэлээд сэдсэн аргаа ярьж хоёул тэр найрт оройхон орж явчихжээ. Найр хавтгайрч хүн бур улаан зээрд болох үеэр найз нь Маамаагийн захиснаар дэн гэрэл нурааж, хэрүүл зодоон үүсгэж гэнэ. Харанхуй дунд бөөн хөл үймээн дэгдэж, хоймор суусан амбан ч айхавтар муухай ёолон бархирах дуулджээ. Маргааш Маамаа амбанд бараалхан:

— Таны санд хандивлаж өргөх сүргээсээ арван шарыг дээрэмдүүлж орхилоо гэсэнд амбан хирдхийн цочиж нударгаа буулган боолттой хуруугаа нуулаа гэнэ. Учир нь амбан хүн сурвалжит ноёны гэрт зочлохоос бус хэчнээн баян ч атугай харц гаралтай айлд морилох ёсгүй гэсэн манжийн төрийн хатуу цааз байжээ. Энэ явдлыг доорх хятад түшмэл нь өлгөж заргалдвал арван шараас илүү хохирол учрахыг ухаарсан амбан:

— За яах вэ? Үлдсэн хэдээ тушаагаад буц гэсэн гэдэг.

ХЭЦҮҮ БООЦОО

Сайн эр Маамаа өвгөрч, хулгай хийхээ больсон хойноо мал эрж яваад нэгэн айлд буужээ. Нэлээд сандарсан эр, эм хоёр бололтой байж. Эхнэр нь шинэхэн хөнгөжөөд байгаа бололтой. Гэрийн эзэн орж гаран байснаа:

— Ирж явна. Одоо яана даа гэж эхнэртээ хэлэхэд цайлж суусан Маамаа гуай:

— Айх хэрэг хийсэн бол үнэнээ хэлчих! Аргалж юу магад гэсэнд гэрийн эзэн,

— За, би эхнэрээ хөнгөрөхөөр эзний сүргээс нэг эр хониор шөл уулгачихсан юм. Мэдчихсэн бололтой, эзний хүү айсуй гэж хэлжээ.

— За тэгвэл мах нь байгаа бол гадаах миний морин даалинд хийчих. Өрхөө бүтээгээд дээр нь нойтон арьсаа дэлгэчих гэж Маамаа гуай хэлэхэд гэрийн эзэн ёсоор нь болгожээ. Тэгтэл ташуур гозгонуулсан гурван хархүү уян дээр буулаа. Тэднийг гэрт орж ирэхэд Маамаа амар мэндээ мэдэлцээд,

— Шинэ хүн тэнгэр хараг! өрхөө татаач гэж гэрийн эзэнд хэлжээ. Үүнээс хойш удалгүй хонь хулгайллаа нэгжинэ, тамгын газар хүргэнэ гэсэн сүржин дуу хадаж эр эм хоёр сандралдахад Маамаа:

— Тогт залуучууд аа! Нээлгий Маамааг байг гэхэд насыг минь хүндэл! Харваас тохитой энэ хүнийг хулгай хийсэн гэж би итгэхгүй. Хэрэв үнэн бол би аяны хүн гэхгүй эмээлтэй морио та нарт барина. Хэрэг улайлгаж эс чадвал таны Морийг би авч явна гэжээ. Бүтэн хонины мах өдөртөө дуусах учиргүй гэж итгэсэн баяны хүү зөвшөөрч удтал эрээд юу л олоогүй учир бооцоо алдаж нөхрийнхөө моринд сундалдаад буцжээ. Маамаа гуай гэрийн эзэнд морийг өгөөд:

— Шөлний малгүй айлд мэндэлсэн шинэ хүн, хүү бол шилд гаргаарай гэж ерөөгөөд мордсон юм гэдэг.

(XVIII зууны дундуур амьдарч байсан Сартуул "нээлгий* Маамаа гэдэг сайн эрийн тухай өндөр настан Г. Магсар хуучилсныг Ц. Эрдэнэбат тэмдэглэж нийтлүүлжээ)

БУУРЛЫН ДАВАА

Мал сүрэг, эд агуурс, алт мөнгө тэргүүтнийг ширхэгчлэн тоолж хөлждөг, өндөр нуруутай, урт хөлтэй эрийг модон хөлт ширхгийн Дамдин гэнэ. Ууж сахал нь алтран шаргалтаж, хөхөө өвлийн жаварт цантаж мөстөлгүй явдаг эрийг алтан сахалт Чоймбол гэх болой. Алсыг ширтэн ажиглаж, мориныхоо нуруун дээр босоогоороо явдгаас Босоо Монголжав, амархан бөөстдөгөөрөө “бөөс” Гомбо хэмээх дөрвөн сайн эр гар, сэтгэл нийлж бие биесээ дэмжин хаяа дэрлэн нутаглаж байжээ.

Нэгэн өдөр сайх дөрөв Мэнэнгийн их говьд шөнө дундалж ирээд дөрөө мултлав. “Босоо” Монголжав ус үнэртэж байна. “Алтан сахал”

Чоймбол үнэг шогшиж явна хэмээн хөөрөлдөхөд “Ширхгийн” Дамдин би манан хөөргөө Элс толгойн энгэрт орхиод мордсон юм. "Тийшээ очицгооё" гэв. Тэд манан хөөргөө авч, улайж улцайсан нүдээ арчиж сэрүүцэн хэтийнхээ цахиурыг ээлжлэн хүлхэж амны цангаагаа гаргажээ.

Манжийн амбан 300 гаруй цэргээр усан тэлмэн жороо борлог гүү, ачаа тээшээ хамгаалуулан хил давж явна хэмээн тэд сонсжээ. Тэр борлог гүүний жороолохыг морьтой хүн мориныхоо амыг татаж, явган хүн зогсож, суугаа хүн босож хардаг авай. Жороо борлогийг өдөрт нэг цэрэг хөтөлж, явдал дунд нь идээшлүүлэн 300 цэрэг хамгаалж явна. Шөнө дөл хоёр давхар асарт уяж, дөмөгхөн дөрвөн сайн цэргээр мануулна.

Хээрийн хонгорхон салхи сэвэлзэж, хацар нүүр илбэн таалж, алсын бараанд униартан харагдсан нь “Ширхгийн” Дамдинд нэгийг бодогдуулж, нөгөөг санагдуулна. Салхи баруун хойноос байна. Манжийн амбаны албат цэргүүд ачаа бараагаа салхины доод талд буулгажээ. “Чиний хэт галтай биз. Гал тавина. Чи намайг Горхины аманд тосож бай!” гэж хэлээд өвсөн толгой нахилзуулалгүй, үйрмэг чулуу хөдөлгөлгүй мөлхсөөр баглаатай хөвөнд хүрч гал тавьжээ. Эл гал руу бүх цэрэг дайран орж "шатлаа, түлэгдлээ" хэмээн бархиралдаж овооролдох тэр агшинд борлог гүүг уяа чагтнаас нь тайлж амжжээ. "Босоо" Монголжав, "Алтан сахал" Чоймбол нар Ханд эмгэнийд ирж амныхаа цангааг гаргаж, нүдний хор тайлж байтал эмгэн чимээ сонсонгоо: "Ширхгийн" Дамдин ирлээ. Хар морины алхаа гишгээ мөн байна. Ер бусын явдалтай морь хөтөлж явна. Хойноос нь "бөөс" Гомбо дагаж ойрхон ирж явна. Монголын адуу түм бум болог хэмээн залбирч адууны хийморийн сан "Дадаг гүрээрий" уншиж залбирчээ.

Эл дөрвөн сайн эр үл мэдэх даваан дээр гарч ирэхэд Туул голын хөндий нүд булаан, байгаль ертөнцийн хамаг үзэсгэлэн гоо энд хуран шингэжээ хэмээх сэтгэгдэл төрүүлэн буурал өнгийн туяа нүднээ тусах ажээ.

Энэ явдлаас хойш түүнийг Буурлын даваа хэмээн нэрлэх болжээ.

АЙХАД АРГАЛ ХӨДӨЛНӨ

Манай нутгийн хулгайч шүү юм байсан юм дагаа. Хөөрхий Ум маани бад мэ хум... гээд амандаа хэд ном уншаад Луузан гуай ийн хөөрөв. Тэр хулгайч оодон цахиур буугаа үүрч, оготор сүүлт хээрийгээ

унаж хэдэн ногт чөдөр ганзагалаад хойшоо Хөвсгөл дархадын чигт явсан юм гэдэг. Олон хоног явж нэг лут баян айлын адуунаас нэг шөнө гурван морь оосорлож аваад давхиж гэнэ. Тэр үеийн улс амьтан шүтлэг ихтэй хэлэх үү, цуу яриа ч ихийг хэлэх үү өдөрт нэг сонин юм дуулдах хойно Хөвсгөл чигийн бөө нар хэцүү, холбоотой хохимой толгой хулгайчийг хөөж эзний уяан дээр ирсэн гэх мэт элдвийн яриа тасрах биш. Мань хүн хэдэн морь хөтөлчхөөд нэлээд додигор амьтан явж байтал толгой руу нэг нэг юм татаад авч гэнэ. Бүрхэг шөнийн харанхуйг хэлэх үү, бөөгийн хараал санагдсаныг хэлэх үү бие нь арзайгаад морио гуядаад давхитал дахиад нэг юм цохиод авчээ. Толгойтой үс нь босоод жигтэйхэн айсандаа:

— Гурван муу адасгаар чинь би яадаг юм. Боль цаашаа гээд л гурван мориныхоо цулбуурыг шидчихээд цааш давхиж үүр цайхаас өмнө модны хаяа бараадъя гэж бодоод морио гуядтал дахиад тархин дундуур нь татаад явжээ. Өвдсөндөө:

— Ёо ёо! Би гурван морийг чинь тавьчихсан шүү дээ. Ядарсан надаар яахнав дээ гээд эргээд хартал юу ч байхгүй харин оодон цахиур буу нь морь бүдрэх тоолон толгой руу нь цохиж байсныг мэдсэн юм гэнэлээ.

УХАА БАЛЖИР

Дарьгангад нэрд гарсан Ухаа Балжир бол домогт хүний нэг юмаа. Багадаа Өвөр монголын Бандид гэгээний хийдэд сууж байсан хүн гэнэ. Маш сэргэлэн, хичээл оролдлоготой банди номтой сайн лам болохоор шамдан оролдож байжээ. Номын хорхойд хөтлөгдөн гэгээний хийдийн номын сангаас есөн эрдэнээс бүтээсэн судрыг эрхлэгчтэй нь хуйвалдан нууцаар аваад үзэж байв.

Эрдэмд шуналтай залуу лам шөнө орой болтол ном үздэг байв. Нэг шөнө нутгийн танил лам гудамжаар явж байгаад Балжирынх унтаагүй, тооноор нь нэг туяа гарах шиг болж байхыг ажиглав. Лам, Балжирынд орвол тэр огт жишимгүй сууж байж. Чи хэтэрхий томоотой байна. Нэг жиг ургаж дээ гэж бодоод,

— Танай тооноор сая юун туяа татав? гэж лам асуужээ. Балжир аргагүй болж номын сангаас авсан ховор судрыг үзүүлж нууцыг цааш нь задруулахгүй байхыг гуйжээ. Үнэхээр есөн эрдэнээр бүтээсэн тэр судрын хуудсыг эргүүлэхэд дэнгийн гэрэл ойгоод солонгорсон туяа өрх дээр тусч байв гэнэ. Нөгөө лам хүнд хэлэхгүй гэсэн амнаасаа няцаад

зарим нөхдөдөө хэлчихжээ. Тэр шивнээ яван явсаар тамгын түшмэлийн сонорт хүрчээ. Тамгын газар мөргөлчин олны нандин шүтээн есөн эрдэнийн судар хулгайлсны учир Балжирын гэрчийн этгээдээр нөгөө ламыг татжээ. Лам болсон явдлыг тоочин хэлжээ. Балжир харин хэргээ хүлээхгүй, аваагүй гэж тас мэлзжээ. Хоёуланд нь зэрэг есөн эрүү татжээ. Хумсны завсраар хулс шаах эрүү тулгахад тамгын газрын яргачид хүртэл зүрхшээдэг байжээ. Балжир "Тэгж шаадаггүй юм, ингэдэг юм" гээд хумсныхаа угаар үзүүрийг нь гартал шааж байв гэнэ. Тамгынхан "Ямар зоригтой эр вэ!" гэж өөрийн эрхгүй хүндэлнэ. Хонгор азарга гэдэг эрүү тулгахад ялаархсан морь шиг толгойгоо хөдөлгөн хазаар дарж байгаа дүр үзүүлнэ.

Нэг нартай сайхан өдөр шар тос самарсан хийцтэй цай авчирч хоёр хоригдолд өгөв гэнэ. Нөгөө лам хөлсөө гарган гэдсээ дүүртэл уужээ. Балжир "Энэ сайны ёр биш" гэж муу санаа гарган хоёрхон аяга уугаад больчихов. Гэтэл тэр хоёрыг үдийн халуун наранд эрхий хуруунаас нь дүүжинд дүүжлэв гэнэ. Асар удалгүй лам сандарч эхлэв. Балжир дажгүй. Үд хэвийх үед ламын идсэн уусан нь есөн сүвээр нь годгодов. Лам:

— Амь авар! Би худлаа хэлсэн юм. Номыг Балжир аваагүй. Би аваад үрчихсэн гэж өндөр дуугаар хашхиран хилсээр хэргээ хүлээв. Балжир суллагдаж ламд номын өрийг төлөх, хүн гүжирдсэний торгууль төлөх ял ноогдов. Балжир гэртээ хариад, есөн эрдэнээр бүтээсэн номыг нуусан газраасаа гарган авч, ламд авчирч өгөөд:

— Эр хүн хэлсэн үгэндээ эс хүрвэл ийм байдаг юм гэжээ. Лам ичиж, баярлах хоёр зэрэгцэн байв. Гэвч Ухаа Балжир хилс хэрэгт холбогдох эрүүдүүлж доромжлуулсандаа хорсон "Сайн лам болдоггүй юм бол сайн эр болно доо" гээд өшөөгөө авахаар шийдэж Бандид гэгээний хийдийн Минтив гэдэг том бурхныг хулгайлан аваад хийдээс оргожээ. Тэгээд уг бурхныг эвдэж цул мөнгө болгон хэрчээд наймаа хийж хөлжөөд, хагартлаа баяжжээ.

Ухаа Балжир эдийн шуналаас бусад сайн эрийн шинж бүрдсэн хүн байв. Өглөгч хүн тул мөнгө зээлье гэхэд ер татгалздаггүй. "Өргөөнд (илүү гэрт) ороод ав" гэдэг. Өргөөнд нь янчаан торго, ембүү төрөл төрлөөр нь авдарт чихчихсэн байдаг. Хүн авах гэсэн мөнгөө л авдаг, мөнгөнд хүү авдаггүй, их мөнгөнд л хэлэлцэн тохирсон хүү авдаг байжээ. Даригангын хойд биеийнхэнд Ухаа Балжирын мал хариулаагүй айл бараг үгүй байв гэнэ. Малаа хариулгасан хүнд хөлс

өгдөггүй, малынхаа сүү шимийг өгдөг, ноос ноолуур, гарсан үр төлийн хэлэлцэж тохирсон хувийг өгдөг байжээ. Үүнийг хүмүүс их ашигтай гэж үздэг байжээ. Балжир сайн малчин хүн бөгөөд хэчнээн олон малтай байсан боловч бүгдийг шүд зүсээр нь мэддэг байжээ. Харин бусад хүн төсөөлж ч чаддаггүй байлаа.

(Хөдөлмөр сонинд нийтлэгдсэн А. Лувсандэндэвийн "Хэлмэгдсэн түмний бичигдээгүй түүхээс" өгүүллээс авав)

МӨНГӨН ЦОЛТУУР

Халхын сайн эр Ишжамц хэдий баруун гарын эрхий хуруу мухар ч гэсэн хятадын шоронгийн тоосгон ханыг гаансныхаа мөнгөн соёо сэтгүүрээр ухан гарч зам зуураа хятадын адуун сүргээс тастан хөөж замын ядуучуудад тарааж өгсөөр 300 шахмыг тууж Ёлын давааны зүүн энгэрт идээшлүүлэн нойрсжээ. Энэ давааны зүүн энгэрт Ишжамцын морины уяа бий. Түүний доохон талын том хад нь дотроо дөрөв, таван хүн элбэгхэн багтах зайтай тохилог сайхан оромж одоо хүртэл бий. Энэ оромж нь орж гарч болох довжоон шаттай, харуулын цонхтой ажээ. Ар бэлд нь 30 гаруй мал элбэгхэн багтах хадан хашаатай. Эл хашааг Ар гэр хэмээн нэрлэжээ. Ишжамцыг Мөнгөн цоолтуурт бүгж байхад нь баривчлах хуяг илгээсэн хэдий ч нутгийн ардууд нууж хамгаалан ивээлдээ авч явсаар насан өөд болоход нь Ар гэрийн ар бэлд хөдөөлүүлжээ. Ийм учраас араараа модоор хүрээлэгдэж, өврөөрөө өндөр шовх байц босоо хад, хонхор гүдгэрээр бүрхэгдсэн гэж нутгийн хүмүүс энэ уулнаас мод огтолдоггүй, онголсон юм гэлцдэг.

ХАТАН БЭЙСИЙН ДАВАА

Отгонтэнгэр уулнаа Хатан бээлийн даваа гэж байдаг. Эл даваа хоёр морьтой хүн цуваад өгсөхөд урдах морины хомоол арын хүний толгой дээр унадаг тийм огцом хад байжээ. Түүгээр давдаг байсан хүн бол халхын сайн эр “Оргоо” Чойндон гэгч ажээ. Хошууны өрийн дансыг хулгайлж Улиастайн амбанд хүргэгдэн цаазаар авах ял тулгагдаад байхдаа оргож ууланд бүгсэн аж. Гэтэл Тэрхийн голын хөөрхөн Ягаан хэмээх 19 настай гоо үзэсгэлэнтэй Сээрсэн бүсгүйг зүүн хошууны ноён Дэнзэн Богдын лүндэн буулгуулж аваачаад бага хатнаа болгосныг дуулаад хошуу ноёныд шөнө очиж улаан халзтай том өргөөний нь үүдийг гэр дээр тавин орж ган хэтээ цахиж хүж асааж түүнээсээ зул бадраан харвал ноён бага хатнаа өвөртлөн унтаж байжээ.

Тэгэхээр нь бурхны өмнөх алтан цоохор ширээн дээр залсан улаан хүрэн отго жинстэй ноён малгайг нь авч өмсөөд нөмөрсөн магнаг торгон өнгөтэй булган дээлийг хуу татан сэрээжээ.

— Бага хатнаа хоёр сайн морьтой хойд ууланд аваачиж надад өгөөд хэргэм зэргийн малгайгаа аваарай! Өөр хүн дагуулалгүй ганцаараа очно шүү! Би халхын сайн эр "Оргоо" Чойндон байна. Намайг бариулахаар хүн явуулбал ноён зэргээ алдана гэдгийг мэднэ биз дээ гээд морджээ. Маргааш нь бага үдийн үед отго жинсгүй ноён бага хатнаа дагуулан хоёр сайн морь хөтлөн уул руу өгсөж айсууг отож харсан "Оргоо" Чойндон угтан очиж хатан болоод морьдыг авч малгайг нь өгөөд замаа буруулжээ. Замдаа,

*Оргож гараад Товцогт нуугдлаа
Очирваань уулын шилээр давлаа
Одод түгсэн шөнө давхисаар
Онц санасан чамдаа ирлээ
Арилжаа борын хурдаар
Алс зайг тууллаа
Амраг сэтгэлийн наран
Аавын хүүг гийгүүлнэ.
Дэнзэн ноёны барьцыг
Дэлсэж тавиулахаар бодлоо
Дэргэд нь суугаа чи минь
Дэгдэж зугтаад ирнэ*

гэж дуулж явжээ. Тэгээд хэн хүн явж чаддаггүй нөгөөх даваагаар давжээ. Ингэж эмэгтэй хүн анх давсан учир уг давааг Хатан бэйсийн даваа гэж нэрлэжээ. Одоо зөвхөн "с" үсэг нь "л" болж хувираад Хатан бээлийн даваа гэж гэгдсээр байгаа юм.

Өвөр Богдын зүүн залгаа хэц хүнхүүгээр буга согоо, аргаль угалз, янгир ямаан сүрэг сүргээрээ байрлах тул хоолоор дуталгүй, хүн хүрч чадахгүй энэ эгц өндөр ууланд орогносон ажээ. Сайн эр Чойндон хулгайн явдлаа больж сайн анчин болжээ. Ангийн арьсаа сайн элдэн Сэрээсэн нь түүгээр янз бүрийн дээл хүрэм хантааз хийж түүнээ моринд ачиж хөтлөөд хошуу нутгаар явж наймаалдаг байсан ажээ.

ШИЛИЙН САЙН ЭР ЧОНОН ХАЛЗАНЫ ДОМОГ

Мянгад нутагт ээжтэйгээ хоёулаа амьдардаг маш ядуу Чоно-халзан (Цүлтэм) гэдэг нэгэн залуу амьдарч байжээ. Ядуугийн эрхээр хулгай хийж амьдарсаар нэртэй бөх, шилийн сайн эр болжээ. Харин өөрийн хошуунаас өнчин ишиг ч хулгайлахгүй гэж өөртөө андгайлж, түүнээ нэр тэртэй биелүүлэн тул хошуу захирагчаас эхлээд нутгийн олон түүнд хайртай байжээ.

Захирагч нь хулгай хийхийг нь хориглосонгүй, харин ч хэцүү үе тулгарахад нь арга зааж ялаас хэтрүүлдэг байжээ.

а) Бор дааганы домог

Чоно халзан Өндөрхангайн нутгаас нэг азарга адуу хөөж ирээд хошуу ноёндоо айлтгажээ. Ноён нь “За яах вэ. Хэрэв нэхэл дагал, зарга заалхай болбол би ядуу зүдүү амьдралтай болохоор мэргэн ламд очиж яавал өөдтэй амьдрах вэ гэж асуулаа. Гэтэл лам “Чи зүүн зүг рүү яв. Олон хоногийн газар азарга адуу байна. Чамайг очтол адуун дундаас эр хар бор даага чам руу хараад эвшээнэ. Түүнийг авчирч хөхийн сэтэр татаж унаа хийвэл баяжна” гэж хэлэв. Тэр ёсоор явж явж Өндөрхангайн нутагт ортол бор азаргатай адуу байв. Дотроос нь эр бор даага ижлээ зүсэн гарч ирээд өөр луу хараад эвшээлээ. Түүнийг барьж хөтлөөд нутгийн зүг явлаа. Нэг саахалт явж байтал бор гүү янцгаасаар гүйж ирлээ. Хөөсөн боловч буцсангүй. Хоёр саахалт явтал бор азарга янцгаасаар гүйцэж ирлээ. Хөөсөн боловч буцсангүй. Гурван саахалт явтал ижил сүрэг нь давхиж ирлээ. Хөөсөн боловч буцсангүй дагасаар манай нутагт орлоо. Би азарга адуу хулгайлаагүй. Мэргэн хүний зөвлөснөөр нэг даага хулгайлсан минь үнэн. Даагыг эзэнд нь хэлж худалдаж авъя гэж бодсон боловч өртөгт нь өгөх юу ч байсангүй. Адуу өөрийнхөө хөлөөр ирсэн гэж мэдүүл! Харин зарга шүүх үеэр хошуу ноён тамгын түшмэл бидэн рүү сайн хар. Бид өөрийн талд үг хэлбэл малгайгаа баруун тийш хазгай тавина. Тэр бүхнийг сайн ажиж очиг өг!” гэж зөвлөжээ. Хэд хонотол адууны эзэн мөр мөшгөн Чоно халзанд ял тулгаж том зарга шүүлгэх болжээ. Чоно халзан хошуу ноёныхоо зөвлөснөөр үг ч зөрүүлэлгүй очиг мэдүүлж ялаас хэлтрэв. Харин адуун эзэн нь ядуу байдлыг нь харгалзаж бор даагыг Чоно халзанд үнэгүй өгсөн гэнэ.

б) Бор хязаалангийн домог

Чонохалзан 5 жил жасын адуу хариулжээ. Адуугаа өгөхөд нь жасынхан хөлс болгож адуунаас дуртай даагаа барьж унаа хийж ав" гэжээ. Ганц сайн хээр даага байсныг Чонохалзан урьд нь сонгож нүдэлсэн тул түүнээ барьж авахаар дотроо сэмхэн шийдэв. Хүмүүст хандаж "Та нар адуу гүйлгээд өг. Би бугуйл орсон даагаа авна" гэжээ. Адуу гүйлгэж Чонохалзан ч нүдэлсэн хээр даагаа бугуйлдав. Бугуйл хээр дааганы толгойд яг орох үеэр жижигхэн бор даага хажуугаас нь гэнэт ухасхийн үсэрч бугуйлд оров. Чонохалзан туйлгүй харуусавч хувь заяа минь хазайжээ гэж өөрийгөө харааж ам гарсандаа арга буюу бор даагыг "Миний болтугай" гээд тавив.

Хоёр жилийн дараа "Чонохалзангийн бор хязаалан сайхан морь болох нь" гэж нутгийнхан ярилцахыг сонсоод очиж үзвэл үнэхээр овоо морь болох янзтай. Юу ч гэсэн амыг нь мэдүүлээд хая гэж бодоод барьжээ.

Энэ үед өөлдийн шилийн сайн эр Буян-Өлзийтэй Алтай давж хулгай хийхээр тохиролцсон өдөр нь болжээ. Урьд нь Буян-Өлзийг 3 хоног гуйсны хүчинд Алтай давж хулгай хийхэд нь анх удаа дагаж явахаар зөвшөөрүүлсэн юм санж. Алтай давж чадах тэнхэлтэй унаа Чонохалзанд байхгүйг мэдээд Буян-Өлзий морь зэхэж өгөхөөр тохиролцсон байжээ. Чонохалзан бор үрээгээ унаж Буян-Өлзийн гадаа иртэл шон дээр нь сунгуу биетэй сайхан хүрэн халзан морь цагаан хөөс хаялан тогтож ядан эргэцэн зогсоход нь "Над зэхсэн морь нь мөн дөө!" гэж магнайгаа хагартал баярласаар гэрт оров. Мэнд солилцож цайлав. Буян-Өлзий гадаа гарч зогссоноо шууд шон хүрч "Энэ бор морь чинийх үү?" гэснээ хүрэн халзан морины хазаар мултлан хөөж "Ийм морьтой байж, байхгүй гэдэг нь юу вэ" гэжээ. Чонохалзан голоо гонсойтол харуусч байсан юм гэнэ билээ.

в) Хулгайд гарсан домог

Буян-Өлзий хулгайд гарахын өмнө бүдүүн эм хонь алж махыг нь үлдээлгүй чанаж Чонохалзантай хоёул идэв. Чонохалзан дөнгөж нэг хөл идээд зогссонд "Өрөөл мах идэж чадахгүй байж шилийн сайн эр болох санаатай" гэж уурлажээ. Өдөр шөнө 3 хоног шогшлоо. Чонохалзан ядраад дуугарах тэнхэлгүй болжээ. Бор хязаалан нь огтоос тоосон шинжгүй харагджээ. Нэгэн орой өндөр уул өөд зүтгүүлсээр оройд нь дөхтөл Буян-Өлзий бууж том улаан чулуу налж суугаад тамхи

татжээ. Тэгснээ Чонохалзанг дуудаж "Энэ чулууг ав! " гэжээ. Чулууг автал цай, давс, борц тэргүүтэн гарчээ. Маргааш нь тэр уулын оройд гартал баруун зүгт их хөндий цэнхэртэн айл амьтан, адуу мал багсран нүүгэлтэж харагджээ. Буян-Өлзий "Бид хоёрын хулгай хийх газар энэ дээ!" гэж хэлээд байр багцааг нэг нэгэнгүй тагнажээ.

г) Хулгай хийсэн домог

Буян-Өлзий "Хоёул шөнө очиж хасгийн адуу хулгайлна. Тэд адуугаа битүү мухар хадан хавцалд хашиж аманд нь хоёр морьтой хүн шөнөжин хайчилж хонодог. Шөнө дундаас хойш морин дээрээ хэвтэн унтдаг. Тэр үед л хоёулаа адуун дунд нь орно доо гэжээ.

Шөнө хоёулаа дөхөж хараа салгалгүй ажиг. Хоёр манаа морин дээрээ хэвтэн хайчлан явна гэнэ. Хоёулаа бас л морин дэл дээр хэвтэн сэмхэн дөхсөөр хайчлах хооронд нь адуун дунд орж хавцлын мухарт хүрчээ. Буян-өлзий тамхи татаж сууснаа "Би адуу ялгана. Чи ялгасан адууг энэ мухарт гаргахгүй шахаад бай. Ялгаж дуусаад хоёр адууны хооронд дарь тэсэлнэ. Аман талын адуу үргэж аман тийш дайрах үеэр би, тэр хулгайч адуу хөөлөө, бариарай! гэж хасгаар хашхиран адууг улам цааш нь хөөж гаргаад холдуулна. Хөл хөдөлгөөн, чимээ шуугиан намжсаны дараа чи ялгасан адууг хавцлаас гаргаж, зүүн урагш бартаа ихтэй газраар хөөгөөрэй. Уул давуулаад явтал ус голтой бартаа ихтэй газар таарна. Тэнд адуугаа амруулаад байж бай. Би ямар ч байдлаар очиж мэднэ. Чи юу ч дуугаралгүй хий гэснийг хий" гэжээ. Буян-Өлзийн хэлсэнчлэн бүх зүйлийг хийжээ.

д) Хасгуудыг мэхэлсэн нь

Маргааш нь Буян-Өлзий тэндхийн айл амьтнаар хэнэг ч үгүй хэсэж цай цуу эргүүлж явжээ. Энэ зуур "Хулгай адуу хөөжээ. Мөр ул юу ч алга" гэсэн яриа айлаас айлд яригдахад нь Буян-Өлзий "Мөр заавал гарах ёстой. Би газар дээр нь мөр гаргаж өгье!" гэж хэлээд олон хүн дагуулж хавцалд очиж Чонохалзаны явсан зүгт мөр зааж "Мөр энэ байна. Хол газар гарчээ. Та нар бяр чадалтай таван залуу тэмээ унуулаад намайг дагуул. Очиж барина" гэжээ. Хасгууд ч ёсоор болголоо. Таван залуугийн хамт хоёр хоног өдөр шөнөгүй, нойр хоолгүй явсаар Чонохалзанд ирлээ. Буян-Өлзий "Хулгайч энэ дээ. Танай адуу мөн үү? Хулгайчийг барьж модноос тэлж хүл! Эндээ амраад маргааш буцна" гэжээ. Хоол хийж идээд амрахаар унтав. Өдөр

шөнөгүй тэмээгээр явж ягтаа тулсан залуучууд сүг болтлоо унтжээ. Буян-Өлзий шөнө сэмхэн босож Чонохалзанаа суллаж, адуугаа хөөж, таван тэмээ хөтөлж нутгийн зүг гарсан гэнэ.

Тайлбар: Чонохалзаны тухай өөр олон домог бий. Арван хоёр хэрээд хасгийн Төмөржав гэдэг бөхийг алдсан тухай домгууд ч бий.

е) Дун шүдэнтэй танилцсан домог

Чонохалзан нэгэн өдөр Найдан дацангийн замаар хойш явтал нэгэн морьтон тааралджээ. Ер бишийн сайхан цагаан шүдтэй, бөх байрын, сэтгэл хоногшим хүн байв. Чонохалзан нөгөө дун шүдэн мөн” гэж гадарлаад сэмээрхэн буцаж хойноос нь дагав. Урьд нь дун шүдэнг дагаж хулгайд явах сан!” гэж зүүдлэх нь холгүй явжээ. Барааг нь харах төдий дагасаар шилийн замыг туулж Ховд гол иртэл орой болжээ. Усаар гарч мөн дагасаар Торхын улаан ууланд хүрсэн харанхуй болжээ. Ууланд асаж харагдсан гал дээр хүрчээ. Чонохалзан юун хүн болохыг нь мэдэх гэж биеэ нууж үгийг нь чагнав. Гэтэл Буян-Өлзий "Чамайг хүн дагав уу?" гэсэнд Дун шүдлэн, "Нэг хар юм дагаж л явсан" гэжээ. Буян-Өлзий учрыг аль түрүүн мэдэж "Чонохалзаан! Нааш ир" гэж дуудан гурвуулаа нийлжээ. Буян-Өлзий болзооны газар ирж хоолоо хийж байсан нь энэ аж. Шилийн сайн эрчүүдийн алс замд гарах болзооны нууц газар нь Торхын улаан байсан гэдэг.

Чонохалзаны тухай домгуудыг Чацарганд нутгийн Д. Халх (53 настай) 1986 онд бичүүлэв.

ж) Зам боосон домог

Алтай нэгэн давааны хадан хавцлын давчуу бэрх замд нэг том чулуу бий гэнэ. Тэр чулууг ерийн хүмүүс байтугай байгаль өөрөө хөдөлгөж чадахгүй учир одоо хүртэл байрандаа байсаар гэнэ. Буян-Өлзий Чонохалзан хоёр Алтайн өндөр давааг давж хасгийн нутагт хүрч адуу хулгайлж хөөжээ. Адууны эзэд ч мэдэж тэр хоёрыг мөрджээ. Алтайн даваанд гараад эргэж хартал хасгууд хариугүй гүйцэх болжээ. Арга бодож давчуу бэрх зам өнгөрөөд хоёулаа асар том чулуу авчирч зам таглан тавьжээ. Хөөсөн хүмүүс чулуунд битүүжиж яах ч учраа олохгүй хоцорчээ.

Тайлбар:

1. Шилийн сайн эр гэгч ашиг хожоо харж, солио холио хийсэн ерийн нэг муу хулгайч биш юм. Тэдний үйлс нь ядуу олныг төлөөлж ноёлогч ангитай явуулсан тэмцлийн ганцаарчилсан хэлбэр болно.

Тэдэнд хэдэн онцгой төрх бий.

— Бэрх ажлыг гүйцэтгэхэд тэнцсэн ер бишийн хүч тэнхээтэй,

— Ямар ч бэрхшээлийг туулах сэтгэлзүйн бэлтгэл, ухаалаг, шаламгай ажиллагаатай

— Сувдаг сэтгэл, ховдог бодолгүйгээр баячуудаас олсноо ядууст өгдөг шударга, энэрэнгүй үзэлтэй

2. Цагаан булан, Гахайт, Мөрөнөөс газар нутгийн холбогдолтой домог нэлээд эрсэн боловч олдсонгүй.

*(Д. Лхамын хэвлүүлсэн "Мянгадын зан үйл, аман зохиол" УБ.,
1999 он номоос авав)*

ХЭЛГИЙ ЁДОР ХЭМЭЭХ ЛОДОЙ ХЭРЭГ СЭГСЭРСЭН НЬ

Хэлгий ёдор гэж нэрлэгдсэн Лодой гэгч нэгэн сайн эр одоогийн Өвөрхангай аймгийн нутагт олон хүүхэдтэйгээ ядуухан амьдарч байсан гэдэг.

Ид хулгай хийж явсан үе нь гэнэ. Хаврын цас ороод л хайлаад л байх үеэр нэгэн баян айлын шарыг хөөж ирээд төхөөрч дуусаад гараа угааж суутал нь "Нохой хорь" гэж хүн дуугарч гэнэ. Гараад хартал үхрийн эзэн, Хэлгий ёдор! “Чи миний шарыг хөөж ирсний мөрөөр чинь мөрдөөд мөчөөр чинь хэмжээд ирлээ. Шар хаана байна” гэж морин дээрээс омогдож гэнэ.

Учрыг нь сайн олохын оронд

Уурлах нь юу ч билээ дээ

Нэг нэгийгээ мэдэх хойно

Нэг их сандраад хэрэггүй биз

Эрж яваа эзэн нь гэвэл та

Уурлалгүй яах вэ

Эндүүрч харагдсан нь би

гэвэл инээж суултай биш дээ гээд уурлах гэснээ больж Халт, Балт хоёр туугаад явна билээ; Хамаагүй юманд би гэрч бол чадахгүй шүү гэхэд

үхрийн эзэн “Чи харснаас хойш гэрч болж л таараа даа. Халт, Балт хоёр хаашаа явав” гэхэд Лодой гуай,

— Мөрөө үлдээх хулгайч гэж хаана байна аа. Энэ бор хамрыг дагуулаад туусан, хаа хүрэхийн Халт, Балт хоёр л мэдэх байх даа гэхэд үхрийн эзэн үнэмшиж муу нэртэй ах дүү хоёрыг эрээд эрээд олсонгүй. Харах бараагүй, хайх мөргүй, хаврын хайлах цас шиг алдсандаа уурласан үхрийн эзэн Тамгын газар мэдүүлж гэнэ. Тамгын түшмэл Халт, Балт хоёрыг дуудаж ирүүлээд үхрийн ялд тулгаж байцааж гэнэ. Гэрч Лодойг ч дуудуулж шууд мэндийн зөрөөгүй Хэлгий ёдор чи Халт, Балт хоёр эдийн шар тууж явахыг харсан чинь үнэн үү гэхэд Лодой,

— Мэргэн түшмэлийн амрыг эрье гэж мэхийн ёсолж өчүүхэн дорд би үнэнийг үнэнээр нь хэлье.

— Хаврын цас халтартай бултартай хайх мөрөө сайн хараарай гэсэн болохоос Халт, Балт хоёрыг хөөж явсан гэж би хэлээгүй нүүр нь энэ байна. Хэзээний хэлгий нэртэй хэл, ам муутайгаар минь дөрөөлж хэрэгт унагах гэвэл хэрхэвч би хэрэг хүлээхгүй гэж хэлээд хээвнэг суусаар хэргийг нь хүчингүй болгож будилуулсан гэдэг.

(Д. Баасанжав "Шөнийн үлгэр" номоос авав)

БИ ХҮРТЭЛ ХУЛГАЙН ЮМ

Би баг бригадаараа хэдэн хоног яваад гэртээ иртэл миний байдаг айлын хоёр хөгшин аргалд явсан бололтой байхгүй байлаа. Гэртээ орж эргэнэг дээгүүр хоол эргүүлээд айлынхаа айлд ортол хоёр хөгшин дуу муутай Лутаа гуай эрих барин хоймортоо ууртай янзтай, Дариймаа гуай намайг харуут босон цай аягалах зуураа:

Би хот явж

Хоёр хүүхдээ бараадна

Бузар хар хулгайч

Бурхнаас бусад нь хулгайн юм

Би хүртэл хулгайн юм гэж хэлэхэд гайхан суувч хоёр хөгшний муудалцах үг сонсолтой биш бушуухан гарч гэртээ орж орон дээр Дариймаа гуайн хэлсэн үгийг бодон сууж байтал тэмээ дуугарч хоёр хөгшин орж ирлээ.

Хоёр хөгшин хэл сураггүй хаачив аа гэж үглэн хоол унд болж суухад нь би Пунцаг гуайгаас Лутаа гуай Дариймаа гуай хоёр өнөөдөр муудалцсан бололтой Дариймаа гуай Лутаа гуайд:

Бузар хар хулгайч

Бурханаас бусад нь хулгайнх

Би хүртэл хулгайнх гэж загнах юм. Ямар учиртай юм гэхэд Пунцаг гуай их хөхөрч, тэр үнэн Дариймаа чинь хулгайнх юм шүү дээ гэхээр би гайхаж асуутал “Хош хош хэл ам сугалчих гээд хоол цай идэж амар гээд ярьж өгөөгүй юм.

Хожим сонсвол, бидний үзсэн замын эхэн киноны гол баатар Хөх чоно гэдгийн нэр хөх уул гэдэг юм санжээ. Тэр сайн эртэй Лутаа гуай багадаа нутгийн нэгэн эрийг дагаж явсаар танилцаж нийлсэн гэнэ. Лутаа гуай хамгийн бага нь байсан болоод ч тэр үү адуу манах, морь мал янзлах ажилтай хоёр жил цуг явсан гэнэ.

Нэг өдөр олуулаа сууж байснаа Хөх уул ингэж хэлсэн гэнэ. Бид ингэж хээрээр гэр хийж, хэцээр дэрээ хийж алийн болгон явах вэ? Гоймон баатар их бууны Пунцаг, Дамба нийлж ардын намын том улс болсон гэнэ. Одоо хулгай худлаар хол явахгүй. Хүн бүр амь зуулгатай боллоо. Хамгийн ядуу нь Лутаа шив дээ гэхэд зарим нь Лутааг баяжуулья гэхэд нэг хэсэг нь авгай авч өгье гэж ичээж суусан гэнэ. Түүнээс хойш хэд хоносны хойно Хөлөн бөөр (Буйр) хошууны ноёны ганц охин Дариймаа гуайг хулгайлж авчраад Лутаа гуайд өгсөн гэнэ. Хожим Лутаа гуай үеийнхээ нөхөрт эмэгтэй хүн гурван шөнө гурван өдөр уйлдаг юм билээ гэж ярьж суусан гэдэг

Нэг жил хээрээр гэр орон хийж явсаар сүүлд ноён аав хатан ээжид нь золгуулахаар очсон гэнэ. Тэр үед хошуу тамга, ноёд баяд хэвээрээ л байсан цаг. Гэрт нь ороход ноён аав нь буруу харан суусан гэнэ. Харин ээж нь охиныгоо тэвэрч ноён хүний хатан болох хувьгүй ч шилийн сайн эрийн эхнэр явах үйлтэй үр юм бол уу даа гээд уйлан сүйд болсон гэнэ. Лутаа гуай өврөөсөө хадаг гарган бурханд нь тавьж чадахгүй зогсохыг эх нь хараад тавь тавь гэхэд нь цээжнээс бөөн юм аваад хаячих болж билээ. Суу гээгүй байхад нь суугаад богцоо задалж ноён аавдаа магнаг торго, дээлийн булга, том хадагтай барихад ноён аав нь дуртай дургүй нударгаа засаж авахдаа үүнийг чи хаанаас олдог байна гэхэд нь Хөх хотоор дамжуулан Бээжингээс авхуулсан юм даа гэхэд хошуу ноён миний олоогүй юмыг олохыг бодвол аргагүй л сайн эр юм гэж бодох шиг болно билээ. Хүүхдэд цай барь гэж ганц удаа дуугарсан гэнэ.

Түүнээс хойш ноён аав баригдсан юм уу бүү мэд дээ. Бурхан тахил нь Лутаа гуайд үдсэн юм гэнэ. Тэгээд л Дариймаа гуай бузар хар

хулгайч, бурхнаас бусад нь хулгайнх, би хүртэл хулгайнх гэж загнасны учир нь энэ байж.

(Зохиолч Д. Баасанжав тэмдэглэжээ.)

АЖ БАЙДЛЫН ДОМОГ

А. Дууны домог

УРТЫН ДУУНЫ ШҮТЭЭН

Зарим эрдэмтэд гаогуй нарын дээдэс нь хүннүгийн зээгээс гаралтай гэнэ. Хүннүгийн Шаньюй маш гоолиг хоёр охинтой юм санжээ. Улсын иргэд тэднийг нь тэнгэрийн охид гэгцгээнэ.

Би хөөрхөн охидоо хадамд яаж өгөх вэ? Тэнгэрт өргөө гэж Шаньюй хэлж гэнэ. Хүннү нар зэлүүд газар өндөр асар татаж босгоод түүнийхээ дээр тагт байгуулан хоёр охиноо дотор нь оруулаад: “Тэнгэр минь өөрөө аваарай!” хэмээн залбиран мөргөөд буцаж гэнэ. Гурван жил болж дээ. Эх нь охидоо санаад:

— Очиж авъя гэв. Шаньюй:

— Цаг нь болоогүй байна гээд үл зөвшөөрөв. Дахиад нэг жил өнгөрч гэнэ. Нэгэн хөгшин чоно ирээд өдөр шөнөгүй харуулдаж байдаг болж дээ. Ульжээ. Ульсаар л байж. Асрын ёроолд нүх ухаад тэндээсээ ер гарахаа больжээ. Дүү нь эгчдээ:

— Аав минь бид хоёрыг тэнгэрт өргөх гэж энд орхисон. Одоо энэ чоно эндээс салахаа байлаа. Энэ лав тэнгэрийн тэмдэг биз. Тэнгэр үүнийг илгээсэн байлгүй. Доошоо бууж түүнд очтугай. Эгч нь ихэд эмээн:

— Энэ чинь араатан шүү дээ. Эцэг эхийнхээ нэрийг битгий бузарлатугай! гэв. Дүү нь эгчийнхээ үгэнд оролгүй доошоо бууж чонотой нөхцөж гэнэ. Удалгүй хүүтэй болж. Түүний удам өсөж үржсээр улс болжээ. Тэрхүү улсын иргэд чоно улих лугаа адил уянгалсан урт дуу дуулах дуртай болсон гэнэ. Эрдэмтэн Г. Сүхбаатарын хэлснээр энэхүү домгийн гол агуулга нь хүннүгийн шүтээн чонотой холбоотой биз. Тээр жил Архангай аймгийн Баян-Уул сумын Баянцагааны амнаас олсон чонын дүрстэй гэрэлт хөшөө түүний гэр ч байж магадгүй.

СУНДААЛИНГИЙН НОГОО

Эзэн Богд Чингис хаан өөрийн их цэрэгтэйгээ баруун зүгийн аян дайнаас буцаж явах замдаа Сундаалин хэмээх өвс ус тэнш сайхан нутагт тухлан саатаж, аян замдаа алжаал юугаан тайлан ялалтын их

найр наадам үүсгэн цэнгэхэд Урианхай аймгийнхан их хаан, эзэнт төр, эрэлхэг баатруудаа хүндэтгэж энэхүү дууг анх зохион дуулсны дээр төр улс бат, түмэн олон хүчирхэг байхыг бэлгэдэн сур харван наадам тэмцээнийг сэдэн санаачилж үүсгэн наадсан домогтой. Тиймээс ч урианхайчууд энэ дууг алив нэгэн найр цэнгэл бүхэнд дуулдаггүй зөвхөн төрийн их найр наадмын үед эхлүүлэн магнайж дуулдаг хүндэтгэлийн дуу байжээ.

Алтайн Урианхайн зүүн амбаны хошууны харьяат Цэд, Аранжин, Нэхийт, Ишээхүү нарын зэрэг ардын авьяастай ахмад буурлуудаас бичиж тэмдэглэж авсан уг дууны жинхэнэ эхийг уншигчдадаа толилуулъя.

*Сундаалангийн ногоо нь ээ хө
Судлыгаа дагаж ургана
Сонинхон дуутай гургалдай нь ээ
Сөөгийн (үүр шөнө) дүнгээр жиргэнэ*

*Хуйв дунд нь дасгасан
Хурданхан халиун морь нь ээ
Хувилгаан язгуурт
Чингисдээ Данииг мандлаа өгөө.*

*Хазаар дунд нь дасгасан
Хангалхан халиун морь нь ээ
Хаан язгууртай ах нартайгаа
Номынхоо ёсоор найрлая.*

*Ногтон дунд нь дасгасан
Хангалхан халиун морь нь ээ
Хаан язгууртай ах нартайгаа
Номынхоо ёсоор найрлая.*

*Чагтан дунд нь дасгасан
Цэмцгэр халиун морь нь ээ
Чингис язгууртай ах нартайгаа
Номынхоо ёсоор найрлая.
Зэлэн дунд агссан
Зэрлэгхэн халиун морь нь ээ*

*Зэлмэ язгууртай их нартайгаа
Номынхоо ёсоор найрлая
Сойлтон дунд нь дасгасан
Сайхан халиун морь нь ээ
Сүбээдэй язгууртай ах найртайгаа
Номынхоо ёсоор найрлая*

*Цалман дунд нь дасгасан
Цагаахан халиун морь нь ээ
Цагаадай язгууртай ах нартайгаа
Номынхоо ёсоор найрлая
Эмээл дунддасгасан
Эрэвгэрхэн халиун морь нь ээ
Эзэн язгууртай ах нартайгаа
Номынхоо ёсоор найрлая*

*Аа найрлая
Оо найрлан жаргацгаая.*

ХӨХӨӨ НАМЖИЛЫН ДОМОГ

Хөхөө Намжил бол Саруул гүний хошууны хүн. Одоогийн Цагаанхайрхан сумын нутагт нутаглаж байсан юм. Эх нь нэг ядуу эмгэн байсан бөгөөд зөвхөн саалийн хоёр гуравхан үнээтэй Намжилтайгаа хоёулхнаа түүний хол ойрын ах дүү садан хамаатан гэгдэх тодорхой нэр мэдэх хүн ер яригддаггүй. Харин Намжил арван дөрөв, тав хүрээд байхдаа баян Хөхий гэж ганц дуу мэддэг, тэр дуугаа маш сайхан дуулдаг бөгөөд айл амьтан хэсэж, найр наадамд ер очдоггүй байжээ. Үдэш орой болж нар жаргахын хамт ганц мухар хөх гуна унаад Хөхийн ар суганд байдаг нэг талдаа модтой, нөгөө тал нь хад хавцал болсон урт амыг өгсөж сурсан дуугаа дуулаад явдаг. Орой үдэш бүр ингэж яваад хаана хүрч ямар хэргээр явдгийг хэн ч мэддэггүй. Мэдэх ч гэж оролддог хүн байсангүй юм байжээ. Настайчуул Намжилыг савдагтай ханилдаг, савдаг авчихсан хүн гэж ярьцгаадаг байжээ. Тийм ч учраас Намжил хүү гэдэг нэр нь сүүлдээ Хөхөө Намжил болж хувирсан байна.

Хөхөө Намжил үдэш орой болгон сухар хөх гуна унаад явдгийг мэдэхгүй хүн, айл аймаг, нутаг усныханд байхгүй болсон тэр нэг зуны

дэлгэр үдэш манай нутгийн Зантгар Балжир гэдэг гэгцэл (Банди), (Үрлийн Балжир) их эрх дураараа тоглож өссөн дур зоргоороо аашилдаг дүрсгүй жаал байхдаа хойноос нь дагахаар шийджээ. Хөхөө Намжилд үзэгдэхгүй сэм явсаар түүний зам тосож модон дотор нуугджээ. Хөхөө Намжил өөрийнхөө сурсан заншлаараа, явдаг замаараа уулын ам өгсөөд нөгөө сайхан дуугаа дуулсаар л Балжирт ойрхон өнгөрөхөд нь Балжир түүнд үзэгдэхгүй модон дотор сэм хойноос нь дагаад байжээ. Цагаан гэгээ тасарч харуй бүрий болох үед хавцал амны эхэнд ойртож ирээд зүүн тийш тохойрсон нэгэн нарийн хавцал жалга өөд яваад удалгүй бууж унаж явсан гунаа нэг хадны ёроолд уяд цааш явган явахад Балжир хөл нүцгэн жаал учир түүнд огт мэдэгдэлгүйгээр араас нь дагаж явтал нэг хадны хооронд ормогц хаалга нээгдэж нэгэн сайхан үзэсгэлэнт царайлаг эмэгтэй хүн инээсээр хаалга нээсэнд Хөхөө Намжил оржээ. Балжир яг тэр үед ухасхийн араас нь үсрээд ортол хаалга тас хийтэл хаагдах нь дуулдаад цааш юу болсныг мэдсэнгүй. Нэг ухаан орж сэрэн харвал өөрийнхөө хотны захад хэвтэж байжээ. Балжирын энэ үйл явдал нь үе тэнгийн насны хүүхэд багачуудаар дамжиж эцэг эхэд нь сонстож эцэг эх нь Балжирыг хатуу зэмлээд дахин хэрхэвч тийш нь гишгэж болохгүй гэж хориглосон байна. Тэр цагаас хойш Хөхөө Намжилыг хэн ч дагаж туршиж явсангүй байсаар хорь хүрч яваад цэрэгт татагдан явжээ. Хөхөө Намжил Баруун Алтайд очиж цэргийн алба хааж харуул манаанд ганцаараа гарч байхдаа Хөхөөнийхөө савдгийг мөрөөдөж түүнд дуулж очдог байсан мэддэг ганц дуугаа дуулдаг байсан бөгөөд олон удаа дуулж байсны эцэст аль нэгийг нь Алтайн савдаг сонсож аажмаар ойртон эцэст нь Хөхөө Намжилтай танилцаж ханилсан гэдэг үгтэй. Түүнээс хойш Алтайн савдаг Хөхөө Намжилыг цэргээс халагдах үед явуулахгүй байсан боловч ганц хөгшин эхтэйгээ уулзах хүсэлтэйг нь бодож хурдан эргэж ирүүлэхийн тулд сайхан жонон хар морио өгч явуулсан, тэр морь нь замдаа хорлогдсон. Хөхөө Намжил маш их зүдэрч явж нутагтаа ирсэн боловч буцаж очих аргагүй болсон байна. Алтайн савдагтай нөхцөлөө гэж уурлаад Хөхөөн савдаг Намжилыг дахин хүлээн аваагүй гэдэг. Намжил олон юм бодож гуниглан ганц бие хоцорч ядуу зүдүү тэнэж, айл амьтанд зарагдаж явсаар нэг баян айлын гадаа ноос савж суутал Алтай савдаг сайхан хүрэн морь унасан хүрэн торгон дээлтэй хүрч ирээд нэлээд холхон мориноос буугаад жолоо цулбуураа барин эмээлээ түшин Намжилыг харан зогсжээ. Намжил

ханилж явсан Алтайн савдаг мөн болохыг таниад сэм очиж золгосон бөгөөд Намжилаас өөр хүн үзсэнгүй гэдэг. Намжилыг Алтайн савдаг их л дотно энхрийлэн хайрлаж хоёр нүдний нь нулимс мэлмэрэн урсаж байсан боловч эцэст нь:

— Ээ дээ Намжил минь чи даанч яав даа. Би чамайг хүлээж ядаад ирлээ. Миний өгсөн жонон хар морь яасан бэ? гэхэд нь Намжил бүх учир түүхээ ярьжээ. Гэтэл Алтайн савдаг маш их санаа алдаад:

— За яая гэхэв. Би чамайг аваад явмаар байна. Гэтэл чи хэтэрхий муухай болж маш их бузарджээ. Одоо би чамайг аваачаад хаана байлгах вэ? Ингээд л бид хоёрын зам нийлэхгүй болдог байжээ. За чи сайн суугаарай гэж хэлээд өврөөсөө нэг буршигтай юм гаргаж урьд нь асгаж өгсөн нь дан сувд эрдэнийн зүйл байсан гэдэг. Тэгээд Алтайн савдаг мориндоо мордож эргэж харалгүй яваад өгчээ. Хөхөө Намжил Алтайн савдгийг далд ортол гөлөрч зогсож байгаад буцаж явжээ.

“ДӨРВӨН ЦАГ” ДУУНЫ ДОМОГ

Ялагдсан улсын хаан гүнжээ их цэргийн жанжинд өргөн барьжээ. Эрх танхи, бас санаа муутай гүнж, баатар эрийг хэрмэн хашаанаасаа гадагш гаргадаггүй байв. Цэргүүд жанжнаа хүлээсээр байв. Өвчин тахал гарч, зовлон өдрөөс өдөрт нэмэгдлээ. Баатар жанжин жаргалдаа ташууран цэнгэж байлаа. Түүний араас явуулсан баатрууд усанд хаясан чулуу шиг сураг чимээ алдарна.

Эрх гүнж ирсэн баатрын учрыг асууж, танай хаантай одоохон уулзуулна гэж тухлуулж байгаад хөнөөдөг муу арга залигч шадар хүмүүстээ зааж өгдгөөс болоод тийнхүү зовлон гамшиг тасрахгүй байсан гэнэ. Эзэн нь эргэж ирэхгүй удах тусам цэргүүд гайхаж байв. Морин хуурч өвгөн, баатрууд яагаад эргэж ирэхгүй байгаагийн учрыг гадарлан “би явъя” гэж гуйжээ. Хуураа үүрч, нум сумаа агсалгүйгээр оджээ. Хуурч харь хааны хашаа хэрмийн гадна хүрч очоод хуур юугаа уянгалуулан татаж “Дөрвөн цаг”-ийг хайлжээ.

Ардын сайхан дууны ая эгшиг ордонд цуурайлахад дөрвөн улирал ээлжлэн байдаг унаган нутаг нь жанжны нүдэнд хөхрөөд иржээ. Тэр жанжин ухасхийн бослоо. Түүнийг яагаад ч тогтоож дийлэхүй гэдгээ муу санаат гүнж ойлгоод үхэтхийн унасан гэдэг юм. Ингэж дуу жаргал, зовлонгийн сүү болсон түүхтэй ажээ.

АРДЫН НЭГЭН ДУУНЫ ДОМОГ

Сэлэнгэ аймгийн Түшиг цагаан нуур сумын зургаадугаар бригадын (одоогийн Зэлтэрийн аж ахуй) торгуудуудын дунд энэ дуу ихэд тархсан ажээ.

Дууны гарал үүслийн тухайд гэвэл өөрийн гоо үзэсгэлэнгээрээ нутаг усандаа алдаршсан Дүрлээ, Тоодой гэдэг эгч дүү хоёр охин байсан юм. Эгч Дүрлээ нь том алаг нүдтэй, дугариг бор царайтай, жирэмлэж гөрсөн олон салаа гээгтэй, моринд гарамгай, эршүүд хурц авиртай хүүхэн байсан гэлцдэг. Харин түүний дүү Тоодой нь эхээ дуурайсан (эх Алиман гэдэг нь их толиотой сайхан авгай байж) төлөв даруу, уян зөөлөн, зургийн хуар шиг энхрий ялдам, нарийхан цагаан охин байжээ. Тэднийх мянган цагаан хоньтой, шандас сайт хүлэгтэй, ирсэн буусныг дайлж зочилж байдаг, найр наадамд дуртай сайхан Жамбынх хэмээх алдартай, нэлээд чинээлэг айл байсан гэнэ. Охид өсөж нас биед гүйцэж гоо үзэсгэлэн бүрдэхийн хэрд сүй тавьж бэр гуйх айл мундсангүй. Гэтэл нутаг хошуундаа уралдах, барилдах, харван намнахдаа цуутай, бие бялдар, царай зүсээрээ хөндлөнгийн хүн эндүүрмээр өөр хоорондоо төө зайгүй төстэй Самбаа, Жимбээ гэдэг ихэр хоёр залуу байж гэнэ. Тэд Дүрлээ, Тоодой хоёрыг эхнэр болгон авахаар шийдэж сайхан Жамбынд ёс төр барин очтол ер тоомсорлосонгүй, ядуу гуйлгачнаар нь дуудаж нүүр өгсөнгүй буцаажээ. Зорьсон хэрэг бүтсэнгүйд тэд сэтгэл гансран буцаж одохдоо:

*Хуцан хамартай хулыгаа
Хурдан гэж саналаа хө
Хулган жилтэй чамайгаа
Ивээлээ гэж саналаа хө
Мөстийн цагаан даваагаа
Мөндөр буулгаж давлаа хө
Мөгөөрсөн гэлгэрийн¹⁶ хойноос
Мөнхийн согтуу явлаа хө*

гэж гоморхон дуулжээ. Гэвч тэр хоёрын үнэнч хайрын сэтгэл үүгээр харьсангүй. Янаг амрагаа мөрөөдөн явсаар

*Голын шугуйг хөдөлгөсөн
Гургуул туулай хоёр нь хө*

*Голт зүрхийг догдлуулсан
Дүрлээ, Тоодой хоёр нь хө
Арын шурайг¹⁷ хазлуулсан
Аргал угалз хоёр нь хө
Амин зүрхийг оволзуулсан
Дүрлээ, Тоодой хоёр нь хө
Дэрвээд ирсэн дээврийг
Дээсэн аргамжаар даруулна
Дэлсээд ирсэн зүрхийг чинь
Дэрвэгэр хоогчингоор¹⁸ даруулна
Буцлаад ирсэн цайг чинь
Булгийн усаар даруулна
Булгилаад ирсэн зүрхийг чинь
Бүлтгэр хоогчингоор даруулна*

гэсэн гуниг, уярал хосолсон энэ дуу тархжээ. Хожим нь тэд нууц далдын холбоотой болж Эрдэнэ вангийн хошууны (одоогийн Цагаан нуур сумын төв) наадам болж түм түжигнэж, бум бужигнаж байх үеэр сэм нийлэн нар жаргах өдрийн зүг, өвөг дээдсийнхээ нутаг Ховог сайрыг зорин аз жаргалаа хайхаар одсон гэлцдэг. Цагаагчин тахиа жилийн шинэдээр Сумъяа бэйсийн хошуунаас ардын журамт цэрэгт элсэхээр дөч гаруй эрчүүд мордож Хиагтыг чөлөөлөх тулалдаанд орохдоо энэ дууг дуулж хөлгийн туурай тачигнуулж, сэлэм гялалзуулан довтолсон гэдэг. Ийнхүү хайр сэтгэлийнхээ эрх чөлөөг эрэн тэмцэж явсан хоёр залуугийн янагийн дуу, ардын хувьсгалын үйл хэрэгт аяа өргөсөн юм санжээ.

ЭР БОР ХАРЦАГА

а. Хувилбар

Хуучин Түшээт хан аймгийн Дайчин бэйсийн хошуу, одоогийн Дундговь аймгийн Сайнцагаан сумын нутагт Тэнгэр тэтгэсний тавиад оны үед Харцага гэж нэгэн сайн бөх амьдарч байжээ. Ядуу эмэгтэй Арслан гэгчийн ганц хүү Харцага багаасаа бяр тэнхээ ихтэй, хүдэр том эр бөгөөд хошуу нутагтаа барилдаж эхэлснээс хойш наадам болгонд түрүүлж түүнтэй эн зэрэгцэх бөх тэр нутагт үгүй болов. Харин туйлын ядуу зүдүүгийн эрхээр олноос гуйлга гуйн амьдарч явжээ. Тэднийх Их

газрын чулууны ууланд Улаан хадны агуй гэгчид амьдарч байсан аж. Одоо ч байдаг гэнэ.

Харцага нэгэн удаа Их газрын чулуунаас зүүн хойш хориод км-т орших Сүмбэрийн цагаан булаг гэдэг газраас нэг эр үхэр хулгайлан үүрч мөнөөх агуйдаа авчран шарж идэж байтал үхрийн эзэн мөрдөн иржээ. Гэвч үхрийн эзэн “миний үхрийг та авсан бол би юу гэхэв, танаас юу ч авахгүй” гэж хэлээд явжээ. Харин Харцага хүний үхэр хулгайлж идсэндээ ихэд харуусч гомдон “Хошууны ганц бөх ингэж амьдарч, бөх хүний сайхан нэрийг гутааж явах ч гэж дээ. Ер нь хошуу ноёндоо бараалхъя. Эрх биш харж үзэх байх” гэж бодсоор Хаалга хадны ойролцоо байсан ноёныд очжээ. Гэтэл харамч, харгис хатуугаараа зартай засаг ноён Үржиндорж отог хошуу бузарласан өөдгүй гуйлгачин чамд өгөх хоол байхгүй, даруй зайл гэж хэлжээ.

Харцага ноёндоо гомдохын ихээр гомдон нутаг орноосоо зайлан явахаар болж аар саар эд хогшлоо баглаж үүрэн ээжийгээ дээр нь суулгаад баруун хойд зүгийг чиглэн явсан гэдэг. Тэдний замд тааралдсан газар бүхэн эдүгээ Харцагын хад, Харцагын булаг, Харцагын таг, Харцагын агуй бас Зодох, савах, Сайрын шанд, сайрын (сайн эрийн) бууц гэхчлэн нэрлэгдэн үлджээ. Тэнд одоо хэсэг том хад чулуу байгаа нь Харцага Дөшийн хаднаас авчран сууж амарч байсан, бас тулга засаж ээждээ цай чанаж өгч байсан хад гэнэ. Мөн Харцага хошуу ноёндоо гомдон “Энэ нутгийн бөх надаар дуусах болтугай” гээд зодгоороо газар ороолгож байсан газар нь “Савах”, ”Зодох” гэсэн нэртэй болжээ гэх мэтээр ярилцдаг байна. Харцага нутгаа орхин явж байхдаа нэгэн дуу зохион дуулж явсан нь эдүгээ монгол хүний хийморийг сэргээж, найр наадмын сүлд дуулал болон уянгалж байдаг “Эр бор харцага” хэмээх дуу юм. Энэ дуунд:

*Эр бор харцага нь
Жигүүртэндээ л хүчтэй...
Арслангийн зулзага нь
Агуйхандаа л эргэдэг...
Сайр шандын усыг
Шавхаж уугаад баршгүй
Хэлж доромжлоод баршгүй
Аяа хөөрхий
Алдар мину зээ*

гэх мэтээр дуулдаг нь үнэхээрийн их бөх Харцагын амьдрал, нутаг устай холбоотой юм шиг санагдана. Тэгээд ч уг нутгийг бөх цөөнтэй болсон гэдэг. Харин Харцага нас барахад шарилыг нь аваачиж ууланд тавин тайж тахиж байсан нутаг усныхан олон сайн бөхтэй болсон гэдэг домог яриа ч байдаг аж.

Б хувилбар

Эрт дээр үед говь нутагт Найданжав гэдэг нэгэн баян айл байжээ. Тэр баян айлын хаяа дагаж хар гэрээ шийрлэж борви бохисхийх завгүй шахуу хар бор ажлыг нь хийдэг ганц бие Арслан гэдэг ядуу эмэгтэй байжээ. Орчлонгийн хүмүүний ёсоор Арслан бие давхар болсонд Найданжав баяны авгайгаас эхлэн хавь ойрынхон гайхаж хэнийх нь хүүхэд байх нь вэ гэж шивэр авир үг яриа Найданжав баяны чихэнд хүрчээ.

Найданжав баян учиргүй гайхан доог тохуу хийж манай зарц Арслангаас хэний хүүхэд гардаг бол, ямар амьтан гардаг бол гэж айл хэсэн аяга тагш юм ууж амныхаа зугааг гаргаж явдаг байж гэнэ ээ. Нэгэн өдөр Арслангаас арван сараа гүйцээсэн сайхан хүү төржээ. Бадируун хүү төрсөнд цөм баярлаж эжий ахай болж сүйд болжээ. Хүүхэд хоног хоногоор өссөөр нэхий өлгийдөө ч багтамгүй тариалаг бөх шинжийн хүү байсанд Найданжав баян харах бүр гайхаж манай авгайгаас нойтон сормуустай юм унаагүй байхад хань ижилгүй ганц бие бүсгүйгээс ийм сайхан хүү төрөх гэж надад эдийн буян байлаа ч үрийн буян байсангүйдээ гэж ирээдүй хойчдоо бодлогоширдог болсныг нь хэдийн ажиж мэдсэн авгай нь нэг өдөр нөхөртөө Арслангийн хүү ямар хөөрхөн юм бэ? Хоёулаа өргөөд явчихъя, зарим нэг нь муу хэлнэ л биз. Зарцаасаа авлаа энэ тэрээ гэнэ л биз. Арслан багаасаа манай цагааг уулаа хөөрхий. Амны хишиг нь байгаа бол энэхүү бид хоёрын буяныг хүртэх юм бил үү гэхэд:

— Найдан баян зөвшөөрч тэгэхдээ лам багшдаа үзүүлж, өдөр судрыг нь хэлүүлж авъя гэж тохирчээ.

Нэгэн өдөр Найданжав баян авгайтайгаа хүрээ орж багш ламдаа үзүүлж учраа хэлэхэд багш лам нь удаан үзэж сууснаа:

— Буян заяанд чинь сэв суулгаж мэдэх

Бусдын хилэнг хөдөлгөж буяныг чинь барж мэдэх хүү байна. Байгаа газраа барцад ихтэй, баруун хойшоо хүн дагаж явах болов уу.

Үйл заяа хоёр нь тэгш биш, өлзий муутай, үргэлж л нэр нь гарч мэдэх адармаатай золиг байна. Өөрсдөө мэд дээ гэжээ.

Найданжав авгайтайгаа шөнө ирүүт нэгэн бяруу үхсэн тухай зарц нар нь таагүй мэдээтэй угтсанд Найданжав баян Найданжав баян тэгнээ тэр. Багш ламын минь айлдсан нь үнэн боллоо Арслангаас ариун юм яаж гарах вэ? Ад шулам гэдэг нь мөн боллоо гэж хэлээд санд мэнд үүр шөнөөр ачаалан Арсланг нялх хүүхэдтэй нь Талын улаан гэдэг газар таван хар ямаатай нь орхиод нүүжээ.

Тэрнээс хойш муу үг модон улаатай гэгчээр цуурхал яриа айлаас айл дамжин өдөр ирэх бүр үнэн хачин хоёр мэдэгдэхгүй болж Арслангийн хүү аргаггүй л шулам гэнэ Үнсэн дээрээ хөрвөөж өлөн хөх чоно болоод үдшээс үүр цайтал ульдаг гэнэ гэх цуу дэгдсээр ойр хавийн айлууд нь нүүж явсаар ойр айлгүй болжээ. Нэгэн өдөр босоо ороолон болсон хүүг жинс цутгаж амьдаар нь газар булж дарах хүмүүс ирэх гэж байгааг дуулсан Арслан, алаг үрээ амьдаар нь булуулах болсон муу заяандаа гомдон дэмий л уйлж, хоол нойрноосоо гарч суутал хэсэн жинчин ирж ойрхон бууж гэнэ. Арслан хүүгээ хөтлөн жинчид дээр очиж зовлон жаргалаа ярихад жинчдийн даамал бололтой ахимаг байрын хүн юуны буг чөтгөр байх вэ? Ядуу дорд бүсгүйгээр доог хийж алаг үрийг нь хөнөөнө гэдэг ямар бузар ёс вэ. Бөх байрын бүдүүн хүзүүтэй, өргөн шанаатай өсөлт сайтай хүү байна. Нялх амьтныг алуулахаар надад өгчих. Би олон охин хүүхэдтэй хүн. Хэн нэгэнд нь ханьтай юу гэхэд:

Арслан хүүгийнхээ мууг нь үзэхээр амьд явбал алтан аяганаас ус ууна гэдэг үг бий. Алсдаа амьд ч уулзах юм бил үү гэж бодоод хүүгээ өгөх болжээ.

Аянчид өнжиж хоноод явахдаа идэшний малаас хэдэн хонь ямаа, номхон морь нэгийг өгч нутаг усаа зааж зурж өгөөд явахдаа, хүүгийн нэрийг асуужээ. Арслан нэр өгөөгүйдээ бантаж, самгардсанаа нууж “Хур харцага” гэж хэлжээ. Өргөж авсан хүн нэрийг нь ихэд бэлгэдэн явснаас хойш хэд хоносны дараа хошууны тахар түшмэд лам нийлсэн хэдэн хүн буу шийдэмтэй давхилдан ирж хүүг асуухад:

— Хүүгээ холын жинчдэд өгснөө хэлжээ. Манай нутгаас холдсоноос хойш боллоо гээд давхиад явчхаж гэнэ. Тэрнээс хойш нэг хэсэгтээ Улаан уулын өвөлжөө хавиар оторчин, жинчин, гуйлгачин түүлгэчин үзэгдэх нь ховор хэдэн жилд Арслангаас бас дахин нэгэн хүү төрсөн нь мөн л бие бялдар өсөлт сайтай бөгөөд ээж нь хүүдээ Эр

харцага гэдэг нэр өгчээ. Хүү өсөж торнисоор арван зургаа хүрчээ. Хавь ойр айл амьтны хатуу хүтүүд тусалсан бяр тэнхээ ихтэй хүүг хүмүүс ихэд сонирхож заяаны бөх хүү төржээ гэж ярилцдаг байжээ. Эр харцага арван долоо орчим насандаа хошууны наадамд шөвгөрч, хойтон жил нь ноёны бөхийг хаяж ихэс дээдсийг хилэгнүүлснээс хойш ноён барилдах эрхийг нь хорьжээ.

Эр харцага гомдохын ихээр гомдож, барилдалгүй хэдэн жил жин тээх зэрэг ажил эрхэлж байхдаа “Их газрын чулуу” хавиар нутагтай Ингэн-Ишийн охин Гуатөгс гэдэг бүсгүйтэй танилцаж ханилах үед нь эцэг Ингэн-Иш нь Эр харцагатай биш, хошууны мээрэн Цэрэнгаваа гэдэгтэй нийлүүлэх гэснээс зөрчил үүсэж, сүүлдээ Гуатөгс нь Эр харцагатай уулзах болзоот газраа очиж явахдаа хаврын шуурганд төөрч Уужуугийн бууцанд осгож үхсэн гэдэг. Сүүлдээ энэ газрын нэр Гуагуя гэдэг нэртэй болсон гэдэг.

Хайртай хоёрын явдалд илэрхий орж, эрх мэдлээ ашиглаж оролцсон хошуу ноён болон ихэс дээдэс ард олны дургүйцэл хилэнгээс салахын тулд Арслангийн анхны хүүгээр дөрөөлж ах нь босоо ороолон болж төрөөд, очсон газраа түйвээж хүрээний сайн лам арай гэж дарсан гэдэг. Энэ бол бас түүнээс дутахгүй гай түйтгэр тарилаа гэж цуурхал тарааж хошуу нутгаасаа хурдан зайлуулах гэж хөөх болсонд Эр харцага аргагүйн эрхэнд нутаг хошуугаа орхиж явах болсондоо хэдий гуньж гутравч эр хүний уужуу ухаанаар төрсөн нутаг хошуунд минь бөхийн удам битгий тасраасай гэсэндээ ноёндоо хэл өгүүлж:- Би хошуу нутгаасаа явах боллоо. Манай хошуу нутагт бөхийн удам бүү тасраасай гэсэндээ зодог шуудгаа танд өгүүллээ гэсэн ноён их уурлаж чиний баастай зодог шуудгаар би яадаг юм бэ, бушуухан хөөж зайлуул гэж элч тахрууд сөргүүлэн тавьсанд ихэд гомдсон Эр харцага гэрээ үүрч дээр нь ээжийгээ суулгаад ах Хур харцагыг өргөж авсан хүнийг сураглан тэр нутгийг чиглэн явахдаа анх ингэж дуулжээ.

*Эр харцага нь жигүүртээ хүчтэй шүү
Идэрхэн залуу насандаа даанч ажимгүй явна даа.
Аяа хөөрхий алдрай мину зээ*

гэж дуулж явах замдаа ноёны олон адуу мал усалдаг худгийн амыг тэртээ уулнаас чулуу үүрч ирээд тагласныг яаж оролдоод ч гаргаж чадаагүй дарагдсан гэдэг. Эр харцага цааш явах замдаа

*Арслангийн зулзага нь хө
Агуйдаа эргэлдэнэ дээ хө
Амрагийн сэтгэл нь
Хоёр биедээ жигүүртэй шүү*

гэж дуулсаар явахдаа (Арслангийн гэж ээжийнхээ нэрийг оруулж агуйдаа эргэлдэнэ гэдэг нь Гуатөгстэйгээ уулзах ёстой Ёлын нэгэн агуй болов уу гэлтэй байдаг) нэгэн уулын энгэрт ирж зодгоо тайлж (одоо Зодог нэртэй уул бий), зодог шуудгаараа газар савсан (Савлага гэдэг уул одоо ч бий) гэдэг. Ингэж Эр харцага гомдож бухимдаж явахдаа ч нутаг хошууныхаа ядуу доорд олны тусч сэтгэлийг бодон уярахдаа:

— Би ер нь тоогүй муу юм хийжээ. Ноёны худгийг дарснаар ноёнд биш доорд олонд гай зовлон авчирч, олон мал сүрэг хүн зоны ус ундыг тасаллаа гэж гэмшин явж нэгэн газар хоноглохдоо шөнөдөө хад чулууг хаман татаж улаан гараараа ус ундарга сайтай ус гаргасан нь анхандаа Сайн эрийн ус нэртэй байснаа Сайншанд болсон гэдэг.

*Сайр шандын усыг шавхаж яаж барах вэ
Сайхан төрсөн хүний үрийг
Доромжилж яаж барна вэ
Аяа хөөрхий алдрай мину зэ
Булаг шандыг усыг булж дараад барахгүй
Буйнтай төрсөн хүний үрийг
Бузарлаж гүтгээд барахгүй
Аяа хөөрхий алдрай мину зэ
Хажуу газрын ногоо нь
Халиуран найгаад хүрэнтэнэ
Харьшгүй хүчтэй хүнийг
Хавчиж юундаа хөөнө вэ
Аяа хөөрхий алдрай мину зэ
Хөдөө талын ногоо нь
Хөхрөн найгаад ганхана
Хөөрхий бүсгүйн үрийг
Хөөж туудаг нь юу вэ*

гэж дуулж гэрээ үүрч, ээжийгээ суулган яваа нэгэн хүчтэн Эр харцагын тухай үг яриа айлаас айлд дамжин явааг сонссон ахыг нь өргөж авсан хүн дуулаад хөсөг унаатай угтан тосож гэр орон төхөөрч мал сүрэг

тастаж өгсөн гэдэг. Тэрнээс хойш Эр харцага, Хур харцага гэдэг ах дүү хоёр бөх наадам бүхэнд түрүүлж байсан гэдэг. Үүнээс үүсэлтэй ч юм уу бүү мэд бөхийн удам баруун хойд талдаа гарсан гэдэг домог бий. (Улаанбаатар сонины 1998 оны №52, 53- д

Дүгэржавын Баасанжавын хэвлүүлснээс авав)

УЛААН ТОРГОН УУТ

Хан Хөхийн нутгийн ардын дуунуудаас нэн өвөрмөц нэг нь “Улаан торгон уут” дуу юм. Гансарсан хүний сэтгэлийн өчил гэлтэй энэ дуу зохиогдсон түүх сонин ажээ. Хан Хөхийн нутгийн Сансаарай Баянтар гэгч хүний хүү Гармаа гэдэг золбоолог сайхан эр байв. Тэр нутгийнхаа нэгэн бүсгүйд сэтгэлтэй болж ханилан суухаар тохиролцжээ. Гэтэл нутгийн нэгэн тайжийн хүү хөндлөнгөөс оролцож хүүхний сэтгэлийг урвуулж эс чадсандаа хорсож хошуу тамгын бичээч Гармааг Улиастайд цэргийн албанд дайчлуулжээ. Ингэхдээ бүсгүйд “Гармаа чинь хэрэг төвөгт орсон. Улиастайд шоронд байгаа. Чамайг амьдралаа бодоорой гэж хэлүүлсэн” гэх зэргээр ятгажээ. Үүнд бүсгүй эргэлзэж Улиастай явсан хүмүүсээр хэл дайсан боловч сураг сонсогдсонгүй. Хүлээж цөхөн гансрахдаа:

*Улаан торгон уутыг
Улиастай явахад нь хийлээ
Улиастай зүгийн шувуу
Хэлтэй төрөх минь яагаа вэ*

хэмээж зохион дуулжээ. Улиастайд байвал хэл сураг авч болзошгүй болсон тул тайжийн хүү Гармааг Нийслэл Хүрээ рүү хүргүүлжээ. Энэ тухай сураг сонссон бүсгүй,

*Хүрэн торгон уутыг
Хүрээ явахад нь хийлээ
Хүрээ зүгийн шувуу
Хэлтэй төрөх нь яагаа вэ*

гэсэн бадгийг дуун дээрээ нэмж дуулсан гэдэг. Хожим үйл явдлын эхийг дурсаж

Алаг хоргой уутыг

*Адуунд явахад нь хийлээ
Агар тагийн шувуу
Хэлтэй төрөх нь яагаа вэ*

гэж дуулсан гэдэг.

“ХОТГОЙДЫН УНАГА” ДУУНЫ ДОМОГ

Урьд нэгэн цагт “Хотгойдын унага” хэмээн нутаг усандаа алдаршсан ажнай хурдан хүлэг байжээ. Тэр хүлгийн эзэн хотол олондоо “Хоохон” гэж алдаршсан Товуу гуай хонгор халзан мориороо ан гөрөө хийдэг, аймаг хошуу ч дамждаг, ачаа тээшээ ч зөөдөг, бас дээр нь арав гаруй хүүхдээ сундалдаг гэнэ. Нэгэн өдөр Товуу гуай ан гөрөө хийхээр мордон галгиулж явахдаа замын зугаа болгон өөрийгөө тавлан:

*Ар луугаа гүйдэлтэй
Арав гаруйхан гөрөөсийг
Алдал үгүй намнасан
Хөгиин “хоохон” Товуухай
Тал руугаа гүйдэлтэй
Тавь л гаруй гөрөөсийг
Ташуу үгүй намнасан
Хөгиин “хоохон” Товуухай*

хэмээн зохион дуулжээ. Товуу гуайг даншгийн наадамд хонгор халзан морио уралдуулахаар сойж байхад нутгийн баячууд тааралдаад:

— Хэрвээ энэ наадамд Тамчигийн хүүгийн тарваганы ганц түрүүлчихдэг юм бол бид чинь талаар нэг малаа цацаж хаячхаад хүлэг морь хөлөглөхгүй хөл нүцгэн гуйлгачин болцгооно гэж басамжилжээ. Тэгэхэд нь Товуу гуай хурдан морь л түрүүлдэг юм бол миний хонгорын өмнө өөр хүлгийн тоос ирэхгүй ээ! гэж хэлээд,

*Алтан алтан амгайг нь
Амыг тааруулж татаарай
Алд сайхан зоог нь
Аяар аяар гуядаарай
Мөнгөн мөнгөн зуузайг нь
Мөрий нь тааруулж татаарай*

*Мөлгөр хөөрхөн зоог нь
Аяар аяар гуядаарай*

гэж дуулджээ. Ийнхүү даншгийн наадамд түрүүлж ирчхээд хөлсөө хусуулж байсан хонгор халзныг харсан нөгөө баячууд амаа барьцгаан,

— Пээ! Азарга адуугаар авсан ч алдахгүй морь байжээ гэхэд нь Товуу гуай их л маадгар нь аргаггүй,

— Цуутын цагаагч гүүний азарга адууг цолмон цоохор унагатай нь амласан ч өгөхгүй дээ! гэж хэлэнгээ,

*Хаад ноёдын үүдэнд
Хазаар ч үгүй ганхуулан
Хазаарлахаар ирсэн жаалуудыг
Харан харан гайхна
Ноёд ноёдын үүдэнд
Ногт ч үгүй ганхуулан
Ногтлохоор ирсэн жаалуудыг
Нойр хоолгүй гайхна*

гэж дуулжээ. Хожмоо хорин таван насандаа хонгор халзан морь уян дээрээ уяач олныг ихэд баясгасан юм гэдэг. Гарааны газар луу гарсан морьдын араас хонгор халзан ганцаараа торолзтолоо шогшиж оччихоод барианы газарт ирэхдээ харин барааны холоос түрүүлж ирсэн юм гэнэ лээ. Ийнхүү ирэхдээ эцэж ядраад ч тэр үү, энэ насных нь хэмнэл ч болсон уу? хангинатал янцгаагаад унасан юм гэдэг. Уран сайхан толгойг нь газар хүргэлгүй тоссон Товуу гуай хонгор халзныхаа молор эрдэнийн толгойг өвөр дээрээ тавин уйлан хайлан суухдаа,

*Унаган унаганы дотроос
Урдаа хүлэг гишгүүлээгүй
Хүлэг хүлгийн дундаас
Хүний нүдэнд тодхон
Дээр бүрэн шүдтэй
Дээдсийн наадамд түрүүлээд
Дээрээ унасан жаалаа
Дээлийн хамбаар шагнуулав аа*

гэж дуулсан юм гэдэг. Энэ цагаас эхлэн моринд дуртай монгол түмэн
"Хотгойдын унага" хэмээх домогт дуугаа цааш улам баяжуулан

*Унаганаасаа уяулаад
Дааганаасаа давхиулаад
Долоон даншиг наадамдаа
Долоон удаа түрүүлэв ээ
Хотгойдын унага
Хонгор халзан морь минь
Хорин таван насандаа
Хоохон цолыг олов оо*

гэж өнөөдрийг хүртэл 8 настай балчраас 80 настай өтгөс маань хүртэл
дуулсаар...

*(Улаанбаатар сонинд сэтгүүлч Г. Баатарнумын хэвлүүлснээс
авав)*

БАЯННУУРЫН ЭЛС ДУУНЫ ДОМОГ

Зүүнговь сумын нутаг Хулстын бөөрөг гэдэг газар Данзаны
Хулзнаагийнх нутагладаг байлаа. Хулзнаа найр наадам дээр уртын дуу
дуулж, хааяа тууль хайлдаг хүн байсан. Тэр нутагт Шулганаан Жавдан
гэдэг царайлаг бүсгүй байжээ. Жавдангийн Баяннуур, Нарийны голоор
нутагладаг байв. Нутгийн залуучууд Жавданд сээтэн хаядаг байж гэнэ.
Хулзнаа ч бас хоцорсонгүй. Гэтэл Жавдан нутгийнхаа нэгэн залууд
сэтгэлтэй байжээ. Энэ үед монгол оронд ардын хувьсгал хараахан
мандаагүй 194- 1915 оны үе байв. Хулстын бөөргийн Хулзнаа хөөрхөн
бүсгүй Жавданг үүр шөнө хүчээр оргуулан гэртээ аваачжээ. Хүний
газар очсон бүсгүй хайрт амрагаа мөрөөдөн:

*Хул хээрийг эцээсэн
Хулстын бөөрөг үү хөө
Хоёр янагийг салгасан
Хуульгүй Хулзнаа чамайг хө
Эрвэгэр хээрийг эцээсэн
Элсэн бөөрөг үү хө
Эвтэй янагийг салгасан
Эегүй Хулзнаа чамайг хө*

гэж дуулжээ.

*(Зүүнговь сумын "Бураа" бригадын малчин 81 настай баяд эмгэн
Шулганайн Лхамсүрэн, үйлдвэр бригадын мужаан 60 настай баяд
өвгөн Энхбаярын Даржаа, Клубийн эрхлэгч Баатарын Орлом, "Говийн
хөгжил" нэгдлийн төвд сууж байгаа Хулзнайн Бат-Өлзий нараас Л.
Балдан 1973 онд тэмдэглэжээ)*

"ДӨРВӨН НАСТАЙ БОР" ДУУНЫ ДОМОГ

Халх голын хошууны захирагч Гандан бээлийн адуун сүргийг хариулагч Барамсайн Сэрээтэр нь өндөр гоолиг нуруутай, сайхан дуулдаг, хошуу нутагтаа нэртэй дархны тоонд ордог, авьяаслаг залуу байжээ. Хошуу захирагч энэ байдлыг мэдээд “Толгой дээр цахиур хагалж болзошгүй” гэж дотроо эмээж битүүхэндээ хавчиж эхэлжээ. Энэчлэн өөрийн дүү хүүхэн Алимаад Сэрээтэр сэтгэлтэй болсныг Гандан бэйл мэджээ. Иймд Сэрээтэр Гандан бээлийнхээс хэзээ нэгэн цагт зайлж таарна. Эдний адуун сүргийг хариулж байгаа үедээ ямар нэгэн аргаар газрын холд унах ганц сайн морьтой больё гэж бодож байтал Гандан бээлийн нярав Дэнчинланс Сэрээтэрийг “Чи бээлд эмээл хазаарын мөнгөн тоног хийж өгөөд бээлийн адуун сүргээс Гачин ламын сэтэртэй хүрэн мориноос өөр хоёр сайн морь ав” гэжээ. Сэрээтэр дуртай нь аргагүй зөвшөөрч хэлсэн ёсоор эмээл хазаарын мөнгөн тоноглолыг маш сайхан хийж өгсөн гэнэ. Тэгээд адуун дотроос даахитай ганц бор даагыг авахаар зүсэлж "Дөрвөн жилийн дараа ямар морь болсон байхыг та хараарай" гэсэн гэдэг. Нэлээд хэдэн жил өнгөрч сүүлдээ Сэрээтэрийг сэтгэлтэй хүүхэн Алимаатай нь уулзуулахгүй мөрдөн мөшгөж уугуул хошуу нутагтаа амьдрах боломжгүй болгожээ. Нэгэнт өөрийн нутаг орондоо байх боломжгүй болсон Сэрээтэр амьдралын шинэ замд орж бор морио унаж харь хошуу Шивчин баргын нутаг руу зохиож дуулсан нь энэхүү “Дөрвөн настай халиун” дуу болой.

Энэ дуу:

*Ганзган имтэй борд минь
Газар хаанаас холдох вэ
Гандан бээлийг хэцүү биш бол
Бид хаанаас ингэх вэ*

гэж эхлээд,

*Ганзган имтэй бор минь
Гачингийн сүргийн унаган даа
Газар нутагтаа харья гэсэн
Гандан бэйлээс айгаад байна
Нанжин эрээн модыг минь
Наймаа болгон тээхээргүй
Наймаар дарсан гэдгийг минь
Найман хошуундаа гүйцэхээргүй*

гэж зохион дуулжээ. Мөн нутгийн ардууд Сэрээтэрт зориул:

*Золчин халх нь жилийлээ
Золтой бид нь гялайлаа
Бүдүүн халх нь жилийлээ
Бүгдээр бид гялайлаа*

гэж Сэрээтэр, Шивчин баргын хаад ноёд, феодалуудын хооронд гарсан зөрчил улам ширүүсэж тэр хошуунд амьдрах нөхцөлгүй болгож түүнийг аргагүйн эрхэнд хошуу нутаг руугаа зориход хүргэсэн. Сэрээтэр хариу болгож,

*Талын талын говийг
Тархай хамхуул эдлэгдлээ
Танихгүй Шивчин тарчилсан
Тавьсан миний буруу юу
Таваар тавьсан гэзэг минь
Талын бутуул шиг саглайгаад байна
Таньж мэдээгүй Шивчин явсан
Тавилан муутайгаас болов уу даа хө
Ургуулж тавьсан гэзэг минь
Уулын бутуул шиг саглайж байна
Урьд үзээгүй Шивчинтай
Учирсан миний буруу гэж үү*

гэж дуулсан гэдэг.

Сэрээтэр:

*Өндөр модны нөмөрт
Өнөө өглөөг өнгөрөөж байна
Өөрийн бие ганцаараа ч
Өдийхөндөө дордоогүй байна*

гэж дуулж явсаар Нөмрөгийн ууланд ирэхэд нутгийн байгаль улам үзэсгэлэнтэй сайхан харагдана.

*Ууланд байгаа буга нь
Уяхан дуугаар урамдаад байна
Уяхан дууг нь сонсоход
Ван гуайн хошуу санагдаж байна
Хаданд байгаа хандгай нь
Хатан дуугаар урамдаад байна
Хатан дууг нь сонсоход
Халхын нутаг минь санагдаад байна*

гэж дуулжээ. Улмаар Халх голын зүүн дэнж дээрээс Халхын дөрвөн сүмийг хараад,

*Дөрвөн настай бор минь
Дөрөө жийхийн ергөөтэй
Дөрвөлжин харагдах бараа нь
Халхын дөрвөн хансруудаа
Босоо чихтэй бор нь
Богдын Гачингийн сүрэг
Буцаад нутагтаа очъё уу гэсэн
Буцмал Алимаагаас эмээлээ
Ганзган имтэй бор минь
Гандан бээлийн сүрэг
Газар нутагтаа очъё гэсэн
Гандан бэйлээс эмээлээ*

гэж дуулсан домогтой.

Б. Хувилбар

Өнөөгийн бидэнд “Дөрвөн настай халиун” гэж нэрлэгдэн дуулагдаж буй энэ дууны жинхэнэ түүх нь ийм ажгуу. Энэ дууг Сэцэн

хан аймгийн Гандан Данжинцэрэн бээлийн отгийн Барамсайн Сэрээтэр гэдэг хүн анх зохиожээ.

Барамсайн Сэрээтэр Гандан бээлийн шүтдэг Төвөдийн Гачин ламын адуун сүргийг манаж байхад нэгэн эрмэг гүүнээс босоо бор унага төрөхөд нь ганзган им тавьжээ. Гандан бээлд сэтгэлтэй бүсгүйгээ (зарим ярианд бээлийн авгайг салгасан ч гэж ярьдаг) алдаж гадуурхагдсан Барамсайн Сэрээтэр Халхын голын морины наймаачин нэгэн баян данжаадын адууг дөрвөн жил маллаж байх хугацаанд Гачин ламаас худалдагдаж ирсэн олон морьдын доор имтэй бор морь нь байжээ. Тохиролцсон хугацаа дуусаж баян данжаад их шан хөлс өгнө гэхэд нь

— Газар хитрэглэх ганц морь хайрлаач гэж гуйжээ. Баян данжаад:

— Адуунаас дуртайгаа ав гэжээ. Хүн унуулдаггүй омголон бор морийг шилж авахад нь баян данжаад юу ч хэлсэнгүй. Харин ч олзуурхаж гэнэ. Ингэж босоо мэндэлсэн ганзага имтэй бор унага Барамсайн Сэрээтрийн морь болсон түүхтэй. Барамсайн Сэрээтэр Хайлаараас хойш Мэргэн голын орчим орших Нагантайн нарснаас баруун үзэмчний нутаг Дүнгэнэх улиастай гэдэг газрын хооронд хоногтоо явж Гандан бээлийн гэрийн хаяагаар морины хурдаар давхин өнгөрөхдөө “Дөрвөн настай бор” гэдэг дуугаа зохион дуулж явсан гэдэг. Энэ бүхэнд уурссан Гандан бэйл шилийн сайн эр болж хүлгийн сайхан бор морь унасан (гуурстай морь байсан гэдэг яриа бий) Барамсайн Сэрээтэрийг олон жил барих гээд чадаагүйдээ өширхөн зэвсэглэсэн хориод хүнээр тандуул тавин дөрвөн настай бор морийг нь буудан алж бариад Халх голын Цагаан үзүүр гэдэг газар 4 алд нүх ухаж хориод хэдэн сар хоол ундгүй суулган турааж алсан гэдэг.

Ингэж эрийн сайхан эр, хүлгийн сайхан хүлэг хоёрын дундаас үүссэн “Дөрвөн настай бор” дуу олонд дэлгэрсэн түүхтэй. Мөн тэр үед амьдарч байсан сэцэн хан аймгийн Бухын Мэндийн гайхамшигтай хурдан “Буган халиун” морь байсан бөгөөд энэ хүний морины нэртэй андууран дуулагдах болжээ.

“ХЭРМИЙН ӨНДӨР” ХЭМЭЭХ ДУУНЫ ДОМОГ

Хувьсгалаас өмнөхөн хангай нутгийн хоёр хүн Хөвсгөлийн хязгаарт олон жил харуулд суугаад хугацаат албаа дуусган нутгийн зүт хөлгийн жолоо залжээ. Буцах замдаа Хэрмийн өндөр уул гэдэг газар

түр амарчээ. Нутаг ус, гэр орноосоо олон жил хол суусан тэр хоёр өндөр уулан дээрээс хол ойрын бараа харж суутал тэднээс доохно ханан хадны завсар бүргэдийн зулзага үүрэндээ байх нь харагдав. “Бүргэдийн зулзага авч тэжээн нутагтаа очоод ан агная” гэж хэлэлцэн нэгийгээ доош дүүжингээр буулгажээ. Доош буусан нөхөр нь бүргэдийн зулзага бариад дээш гарах гэтэл нөгөө нөхөр нь татаж авалгүй дүүжин сурын үзүүрийг доош хаячхаад хүрэн жороо морийг нь унаад орхиод явчихжээ. Яагаад ингэдэг билээ? гэвэл сүй тавьсан болзоот хүүхэн, нутаг усандаа зартай хүрэн жороо морь хоёрт нь далдуур санаархаж явсан байжээ.

Хадан хавцалд хаягдсан залуу эр дээгүүр нисэх бүргэдийн жигүүрт атаархан суутал санаанд нь нэг сонин бодол төржээ. Бүргэдийн далавчаар жигүүр хийж хавцлаас гарахаар шийдэхэд далавч ургаснаас өөрцгүй санагдаж гэнэ. Олсон арга нь удаан хугацааны уйгагүй ажиллагаа, арга самбаа, тэсвэр шаардах зүйл байжээ. Ингээд эх бүргэд зулзагадаа идэх юм авчирч өгөхөд нь түүнээс нь зулзагатай хуваалцан идэж хадны завсрын усаар ундлан өдөр хоногийг өнгөрөөхдөө зүгээр суусангүй бүргэдийн зулзагыг өөртөө дасган хүзүүнээс нь жижиг чулуу дүүжлэн нисэхэд сургаж зулзагаа торних бүр чулууг нь томсгон дүүжлэн нисэхэд сургаж ингэсээр зулзага бүр хүний биеийн жинтэй тэнцэхүйц том чулуу даан нисдэг болгожээ. Ингэж байхдаа ханьдаа итгэсэн итгэл, тэмүүлсэн сэтгэлээ илэрхийлж ийн дуулжээ.

*Хэрмийн өндөр ууланд нь
Дуниарын будан татна
Тэр дуниарыг татахад
Уйдсан сэтгэл сэргэнэ
Хүрмийн улаан хаданд
Хүрэлдэй бүргэдийн зулзага
Хүч юугаа нэмж
Сөд юугаа гүйцээнэ.
Хүрэнгийн жороо морь
Хүрэн хүртлээ тэлмэнэ.
Хүний жаахан үр
Дасан дастлаа удна
Арын өндөр модонд*

*Аварга бүргэд тагшина
Алаг хараа бодоход
Амраг би догдолно
Холын холд үлдсэн би
Хонгорыгоо бодож дуулна
Хоёр сэтгэл бие минь
Хорвоо ертөнцөд үнэнч дээ*

Тэгэхдээ учир мэдэхүй адгуус хүний аяыг дагавч ухаантай амрагийн сэтгэл хэзээ ч урвахгүй гэдэгт бүрэн итгэж байсан нь түүнд давхар хүч өгч байжээ. Бүргэдийн зулзага өсөж өөрийг нь даан нисэж чадах болсонд залуу эр өөрийгөө дүүжингийн сураар бүргэдтэй холбон уясанд бүргэд нь жигүүрээ хэдэнтээ дэлж ялаа халтирам эгц хавцлын дундаас гаргасан гэнэ. Ингээд дасгаж авсан бүргэдээ мөрөн дээрээ суулган хавцлын дунд зохион дуулсан “Хэрмийн өндөр” гэдэг дуугаа дуулсаар нутагтаа ирсэн гэнэ.

“ЭРДЭНЭ ТЭЭЛИЙН УС” ДУУНЫ ДОМОГ

Одоогоос хэдэн жилийн өмнө Өвөрхангай аймгийн Баруун баян-Улаан сумын 1-р бригадын малчин өвгөн Шадавсамба гуай,

— Би залуу насандаа ноёны адууг үе тэнгийн хэдэн эрчүүлтэй малладаг байлаа. Бид ажлынхаа зав чөлөөгөөр нутгийн айлуудыг бишгүйдээ нэг хэснэ. Нэг өдөр нутгийнхаа хэдэн айлд буутал,

— Хүрээнд алс харийн нэг ноён ирж гэнэ. Тэр ноён Сайн ноён хан аймгаас гэрлэж бараална гэж ирсэн юм гэнэ ээ. Тэгээд тэр ноёнд таалагдах эхнэр олж өгөх гэж хүрээнд энд тэндээс сайхан эхнэрүүдийг аваачиж байгаа гэнэ. Манай голоос хоёр ч эхнэр аваад явчихлаа гэж амьтан хүний ярихыг сонслоо гэв. Энэ яриа гарснаас хойш хэд хоног өнгөрөөд байтал манай голоос явсан хоёр эхнэр буцаж ирээд,

— Нөгөө харийн ноён тань Сайн ноёны дүү Хүүхэн ноёныг таалж гэнэ гэдэг яриа гарч манай голоор бас нэг шинэ яриа үүсэв. Гэтэл хэд хоног өнгөрөөд байтал Хүүхэн ноён, харийн тэр ноёнттой суухыг дургүйцэж,

*Эрдэнэ тээлийн ус нь
Эргээ дагаад урсана аа хө
Ээж нь үгүй намайг*

*Энэхэн газар цөлөв өө хө
Төгрөг цагаан ембүүгээ
Төрөл дундаа хуваалаа
Төрөлд нь мэдэгдээгүй намайг
Төвөдийн газар цөлөв өө хө
Цалин цагаан ембүүгээ
Завсар дундаа хуваалаа
Засагт нь мэдэгдээгүй намайг
Захын газар цөлөв өө хө*

гэж дуулж явна гэдэг яриа гарлаа. Энэ үед нээрээ Сайн ноён хан Намнансүрэн эзгүй байсан юм гэнэ лээ. Тэгээд түүнээс хойно удаагүй Намнансүрэн ирж дүүгээ тэр харийн ноёнд өгүүлэхийг болиулсан учир харийн ноён бөөн уур хилэн болон буцсан юм гэдэг шүү. Тэр явдлаас хойш энэ дууг Хүүхэн ноёны зохиосон дуу хэмээн нутгийнхан их л дуулдаг байжээ. Сайн ноён хан Намнансүрэнгийн эцэг Төгс-Очирын 2-р хатан Цогдарь түүнээс таван хүүхэд гаргасан юм байна. Түүний нэгдэх хүүхэд Төвчинсодном хувилгаан лам, хоёр дахь хүүхэд нөгөө Ринчиншиш гүн, 3 дахь хүүхэд нь Маань авгай, 4 дэх хүүхэд нь Хүүхэн ноён Лхамхүүг Товогсайран торгуудын ноён хатнаа болгохоор гуйж ирээд Намнансүрэнг эзгүй хойгуур түүнийг өгөхөөр шийдсэн боловч Намнансүрэн ирээд болиулчихсан гэдэг.

“СОЁГ БОР” ХЭМЭЭХ ДУУНЫ ДОМОГ

Эрт урд цагт нэгэн хүүтэй өвгөн эмгэн хоёр байжээ. Хүү нь эрийн цээнд хүрч урт хугацаагаар цэргийн албанд мордож гэнэ. Харь нутагт явсан хүү цэргийн албаа арайхийж дуусгаад нутаг усандаа буцах гэтэл унах унаагүйн эрхээр нутгийн нэгэн баян айлд зарцлагдан хонь хариулж, аргал түлж, адуу малыг адгуулан амьдарч байжээ. Энэ хооронд хүү баяны ганц эрх танхи охинтой ижилдэн дасалцаж, улмаар амрагийн холбоотой болж гэнэ. Хүү нэгэн удаа,

— Би орон нутаг, аав ээжээсээ салан одсоор удлаа! Тэдэнтэйгээ очиж уулзмаар байна гэсэнд охин хариуд нь:

— Би зөвшөөрч байна. Харин чи ямар морь унаж явах вэ? гэсэнд хүү эс дуугарав. Тэгсэн чинь охин:

— Чи бор азарганы унага бор шүдлэнг авъя гэж ааваас гуйгаарай гэжээ. Охины хэлсэн ёсоор эцэг нь хүүд бор шүдлэнгээ өгчээ. Хүү

түүнийг сургаж номхруулаад нутаг явах болсонд хүүг үдэж мордуулахаар охин хамт явж гэнэ. Нэгэн уулын ард очоод “Чи одоо буц даа, дэндүү холдлоо” гэхэд охин:

— Уулын араас салбал уулзахгүй байж магадгүй, Уулын өврөөс салъя гэжээ. Уулын энгэрт очоод охин Бор шүдлэн чинь соёолон болж, сүүл нь газарт 4 хуруу тунах үед зуны дунд сарын эхээр намайг нэг эргээрэй гэж хэлээд хос амрагууд салжээ. Хүү нутаг усандаа ирээд аав ээжээ асран тэтгэхээр нутгийн нэг ноёны адуучин болжээ. Нэгэн өдөр адуугаа услаад сууж байтал бор шүдлэн нь өрөөсөн хөлөө өргөөд зогсож байж гэнэ. Сайхан морь болж байна даа гэж бодохын зуур нөгөө охины хэлсэн үг гэнэт санаанд нь оржээ. Энэ үед бор шүдлэн соёолон нас гүйцэж зуны дунд сар гарсан байжээ. Хүү соёолон бор морио унаад хүүхний нутагт хүрч очиход баяны уяан дээр олон морьд багшран гэрт дуу хуур хангинаж байгаа нь сонсогдож гэнэ. Охины эцгийн гэрт орвол эцэг эх хоёр хүүг урьдын адил танимхайрч "Дээшээ суу" гэж урьжээ. Харин охин гэртээ байсангүй. Байдлаас ажиглаж мэдвэл охиныг нутгийн ноёнд гэргий болгож өгөхөөр шийдэн 3 хоногийн найр хийж байгаа боловч охин нь ер дуугарахгүй байгаа ажээ.

Охины эцэг хүүг ая барихыг урихад хүү найрыг хүндэтгэж ёсыг дагаж ийнхүү дуулжээ.

*Уулын араас салбал хө
Учран золгох тавилангүй яа хө
Уулын өврөөс салбал хө
Уулзан золгох жамтай яа хө
Соёг бор шүдлэн нь хө
Соёолон насанд хүрэв ээ хө
Зуны сар дундаа оров оо хө
Зулзган нялх ногоо нь соёолон ганхана аа хө*

гэж дуулахад охин уг дууны учрыг ойлгож амраг хүүтэйгээ сэм уулзаад:

— Би хөгшин ноёнд хүчээр очих болоод байна. Хэн дүүрэх вэ? гэхэд би дүүрье гэж хэлээрэй гэжээ. Тэгээд хүүхнийг дүүрч зугуухан аажмаар гэлдрэн явж байжээ. Гэтэл хүмүүс хурдан явахыг шаардсан тул бор мориороо хурдлан давхижээ. Ийнхүү хос залуус эртнээс

таньсан итгэлт хурдан бор морь нь ноёныхонд гүйцэгдэлгүй зугтсаар
хүүгийн нутагт ирж амар жаргалтай амьдарчээ.

*Арын мод олон ч бол
Агар зандан ургаагүй
Ахан дүүс олон ч бол
Ааваас үнэнч хүнгүй
Энгэрийн мод олон ч бол
Эрчтэй зандан ургаагүй
Эгч дүү нар олон ч бол
Ээжээс үнэнч хүнгүй*

гэж дуунд гарч байгааг бодоход дуу домог хоёр нэг үндэстэй юм уу гэж
үзэх талтай.

“ГАН ТӨМӨР” ДУУНЫ ДОМОГ

Залуу хар хүү, хүүхэн хоёр баруун Сэлбийн төмөрчний гүүрний
тэнд уулздаг байжээ. Тэр хоёр төмөрчдийн их галд төмөр улайсган
уяруулаад балбаж байгааг сонирхон харна. Залууд эцэг нь том сайхан
манан хөөрөг өгснийг хархүү хөөргийн даалингүй учир сул өвөртлөөд
явдаг байжээ. Нэг өдөр уулзалтдаа ирэхэд хөөрөг нь дээлийн сугаар
дамжин ханцуйд нь ороод эргэлдэн унах гэж байхад нь хүүхэн харж
хөөргийг нь барьж аваад түүнд угалзтай сайхан даалин хийж өгчээ.
Ингээд:

*Хааш манан хөөрөг нь
Ханцуйн дундаа эргэлдэнэ ээ хө
Хайртай багаа сэтгэл чинь
Цээжин дундаа мансуурна аа хө*

гэж хүүхэн дуулсан гэдэг юм.

Энэ талаар дээр үед Дотоод яамны ажилтан Аравжирын эх авгай
Ган төмөр гэдэг дууг Хүрээний баруун хорооны нэг залуу хүүхэн
зохиосон юм гэнэ. Залуу хүүхэнд төмөрчний данжаад санаархан
эргүүлнэ. Тэр хужаа нарын талын авгай хүүхнүүд чи энэ муу шалдан
залуугаар яах юм бэ хэрэггүй, энэ баян данжаадтай суувал жаргана
шүү гэж хүүхнийг ятгана. Хүүхэн түүнийг зөвшөөрөхгүй залуу хар
хүүдээ үнэнчээ илчлэн ингэж дуулжээ:

*Хөх төмөр нь гайгүй дээ
Хөөргийн аясаар уярна хө
Хүний хэлэх нь гайгүй дээ
Хүүгийнхээ аясыг дагана аа хө*

гэж хүүхэн үнэнч сэтгэлээ илчилсэн хариу болгосон бадаг байна. Энэ дуу нь ийм байдлаар Богдын хүрээний баруун хороонд энэ зууны эхээр гарсан гэнэ. Дууны үг нь:

*Ган төмөр гайгүй дээ
Галынхаа аясаар уярна даа хө
Ганьхарсан сэтгэл гайгүй дээ
Хүүгийнхээ аясыг дагана аа хө
Хөх төмөр нь гайгүй дээ
Хөөргийн аясыг дагана аа хө
Хүний хэлэх гайгүй дээ
Хүүгийнхээ аясыг дагана хө
Сүй манан хөөрөг нь
Дайлан дундаа эргэлдэнэ хө
Сүйдэж гуньхарсан сэтгэл чинь
Цээжин дундаа мансуурна аа хө
Хаш манан хөөрөг нь хө
Ханцуй дундаа эргэлдэнэ ээ хө
Хайртай байсан сэтгэл чинь
Цээжин дундаа мансуурна аа хө*

ГАНДАН УУЛЫН ДОМОГ

*Гандан уулын маань цэцгийг
Гандана ч гэж ай ай санасангүй дээ хө
Ганьхарсан хоёр сэтгэлийг
Гажна ч гэж ай санасангүй дээ хө
Уулын маань ягаан цэцгийг
Унана ч гэж ай санасангүй дээ хө
Учирсан хоёр сэтгэлийг
Уйдна гэж ай санасангүй дээ хө
Туулын голын маань бургас нь
Тунжирч найгаад ай байна уу даа хө*

*Туйлдана ч гэж ай ай санасангүй дээ хө
Цастай уулын маань цас нь
Цагаа ч болохоор ай ай хайлна даа хө
Чамайгаа орхихыг мэдсэн бол
Чавганц ч болох минь ай ай яалаа даа хө
Хөл хүндтэй болохоор минь
Хөндийрөх ч сэтгэл ай ай төрөө юу даа хө
Хүүгээ үзэхээр ирэхгүйд чинь
Хөгишин ч болоосой гэж, ай ай санагдана даа хө*

Энэ дуу бол 19-р зууны сүүлчээр Да хүрээнд гарсан дуу гэдэг юм. Гандан-Уул гэдэг эмэгтэй 1940 хэдэн он хүртэл Улаанбаатар хотод амьдарч байсан ажээ.

Богд уулын Зайсангийн аманд Нар хажидын сүм гэж хөдөө аж ахуйн дээд сургуулийн тэнд 1939 он хүртэл байсан. Нар хажидын сүм хөгжимчидтэй байсан байна. Гандан-Уул нь энэ сүмийн хөгжимчин байжээ. Тэрээр уулнаас өнгө бүрийн сайхан цэцэг үндэс шороотой авчирч сүмийнхээ тэнд суулгаж өөрөө усалж тордон ургуулжээ. Энэ үеэр нэг залуу Гандан-Уултай танилцаж дасаад цэцгий нь хамт усалж тэнд сандал дээр хоёулаа орой болтол суудаг байсан гэнэ. Тэр хоёр Туулын бургасанд хоол цай хийж олон удаа зугаалдаг байжээ. Ингэж байтал Гандан-Уул хөл хүндтэй болж сүүлдээ хүндэрч гадуур явж чадахгүй болж гэртээ хэвтдэг байв. Ийм үед залуу нь ирэхээ байжээ. Гандан-Уул хүүхдээ төрүүлж чадахгүй олон хоног өвдөөд гарахгүй болохоор нь Зүүн хүрээний ноёны аймгийн Лувсанцэрэн цорж ламыг залж. Тэр лам янз бүрийн арга чарга хийж арайхийж мэнд амаржиж хүү төржээ. Үүнээс хойш Лувсанцэрэн лам Гандан-Уул хоёрыг далдуур харилцаатай болсон байх гэдэг яриа гарч байсан гэдэг юм. Гандан-Уул нь хүү Түвдэнгээ Гандан дээр суулгаж лам болгожээ.

Гандан-Уулыг амаржих хугацаанд цэцгий нь усалж арчлах хүнгүй, бороо орохгүй гандуу байсан учир цэцэг нь гандаж, Гандан-Уулыг дагаад салахгүй байсан хар хүү ч үзэгдэхгүй болжээ. Ингээд:

*Гандан уулын цэцэг нь
Яагаад ийгээд гандаа вэ?
Ганьхарсан хоёр сэтгэл
Яагаад ийгээд гажна вэ*

гэсэн үгтэйгээ эхлэн гарчээ.

Энэ дуу хоног хоногоор үг нь нэмэгдсээр сүүлдээ олон бадаг болсон юм гэж Хажидын сүмд хөгжимчнөөр цагийн хурлуудаар очиж хөгжим тоглодог Д. Ишдулам гуай нар ярьж байсан юм. Цааш нь тэд энэ тарьсан цэцгүүд нь урд уулнаас авчирч ургуулсан болохоор,

*Уулын ягаан цэцэг нь
Яагаад ийгээд гандана вэ?
Учирсан хоёр амраг
Яагаад ийгээд уйдна вэ*

гэж нэмэгдлээ. Намрын урь орж байх үед Хажидын сүмийн тахилга болж хөгжимчид (Гандан-Уулаас бусад нь) бүгд цугларч, олон хүн ирсэн байжээ. Хурлын гадаалгаар (завсарлагаар) хөгжимчид гарч Туулыг харж байхад бургас салхинд ганхаж байхыг хараад манай нөгөө хоёр минь энэ бургасанд мөн их зугаалдаг байж билээ гэцгээгээд,

*Туулын голын бургас нь
Тунжирч найгаад байна
Тохирсон хоёр сэтгэлийг
Туйлдана гэж санасангүй*

гэсэн бас нэг бадаг нэмэгдсэн юм гэж ярив. Гандан- Уул бие нь сайжраад гадуур явдаг болж нөхөдтэйгөө уулзаж учрахдаа урд нь гоё мөнгөн товчтой дээлтэй явдаг байсан бол энэ удаа жирийн гуулин товчтой дээлтэй явдаг болжээ. Чи нөгөө гоё сайхан хээ угалзтай товчнуудаа яасан бэ? гэхэд амаржих гээд өвдөж байхад залагдсан лам үзээд амаржих гэж байгаа хүн алт мөнгө биедээ байлгадаггүй юм. Ээмэг бөгжийг ав, дээлийг нь бушуу тайл гэж шаардахаар нь дээлээ тайлах гээд товч мултрахгүй болохоор сандрахдаа чангаасан нь сэнж ч тасарсан юм гэжээ.

*Алтан товчны сэнж нь
Яагаад ийгээд долроо вэ
Амраг хоёр сэтгэл
Яагаад ийгээд гажсаа вэ
Мөнгөн товчны сэнж нь*

*Яагаад ийгээд долроо вэ
Мөрөөдсөн хоёр сэтгэл
Яагаад ийгээд гажна вэ*

гэсэн хоёр бадаг нэмэгдсэн юм. Тэр жил өнгөрч хойтон жил Хажидын сүмийн хаврын хурлаар нөгөө залуу ирсэн байлаа. Хавар болж дулаарч уулын цас хайлж байв. Ингээд:

*Цастай уулын цас нь
Цагаа болохоор хайлна
Намайгаа орхихыг мэдсэн бол
Чавганиц болох минь ч яалаа даа
Хөл хүндтэй болохоор минь
Хөндийрөх сэтгэл төрөө юу
Хүүгээ үзэхээр ирэхгүйд чинь
Хөгшин болоосой гэж санагдана*

гэж тэр дорхноо дуулж гарлаа. Тэр залуу хархүү сайндаа ирсэнгүй урьд үүгээр гүйдэлтэй байхдаа Хажидын сүм дээр савхан хувингаа орхиод явсан юм байжээ. Түүнийгээ авах гэж ирсэн юм байж. Үүнд зориулж:

*Сайхан хүүхнээ хаяхдаа
Санаа нь зовохгүй залуу
Сар жил өнгөрөөд байхад
Савхан хувингаа марсангүй юу?*

гэж шоглон дуулдаг болов.

"ХАШЛАГА ЗАНДАН ХАР"-ын ДОМОГ

а) хувилбар

Дээр үед нэгэн ноёны цэрэгт хүний ганц хүү алба хаажээ. Тэр хүү ноёны адуу хариулдаг агтач цэрэг байв. Тэр үеийн феодалын харгис ёсоор цэргийг тугийг хүний эр ганц хүүгээр тахидаг байжээ. Ноён агтач хүүгээр тугаа тахихаар шийджээ. Ноёны галч өвгөн энэ тухай сэмхэн мэдээд харуусан өрөвдөж нэг өдөр хүүтэй зориуд уулзан “Ноён чамаар тугаа тахих гэнэ. Амь хэтрэх арга сүвэгчил. Нэг сайхан

дуу зохион дуулж ноён хатан хоёрыг уяруул. Тэгвэл амь хэлтэрч болно” гэж аминчлан зөвлөжээ. Зөвлөсөн ёсоор хүү хэдэн шөнө адуу манахдаа дуу зохиохоор шийджээ. Юун тухай зохиохоо бодсоны эцэст “Хашлага зандан хар” хэмээх дуу зохиожээ. Учир нь тэний адуун сүрэгт хашлага зандан хар, эрвэгэр сайхан бор гэдэг хоёр гоц сайхан аргамаг байдгийг агтач цэрэг таньж хайрлан эдэлдэг байжээ. Инээд нэгэн өглөө сайхан хүлэгтээ зориулж зохиосон дуугаа дуулж ноёны гадуур адуугаа хөөн өнгөрчээ. Ноён хатан хоёр дууг сонсож ихэд уяран хэн зохиосон юун тухай дууг хэн ийнхүү сэтгэлд хоногшим сайхан дуулж байгааг сураглан мэдэж гэнэ. Тэгээд хүүгээр тугаа тахихаа больжээ. Хүү ийнхүү домгийн хүчээр амь насаа аварсан байна.

(Энэ домгийг Ховд аймгийн Мянгад сумын Баянбулаг бригадын малчин агсан Б. Санжаагаас Бандхүү өвлөн үлдэж 1987 онд Улаанбаатарт бичүүлэв)

б) хувилбар

Ардын зэвсэгт бослогын удирдагч шадар ван жанжин Чингүнжав баригдаж Бээжинд цаазлагдах болсонд шадар албатууд нь “Чингүнжав цаазлагдахаар хэрэг хийгээгүй” гэж амь насыг нь өмөөрч “Хашлага зандан хар” гэдэг дуу зохиожээ гэнэ. Зарим нь амь насыг аврахыг гуйж зохиосон дуу гэж арай өөр өнгөөр ярина.

“ХУЛСТ НУУРЫН ХӨВӨӨНД” ГЭДЭГ ДУУНЫ ДОМОГ

Увс аймгийн Өмнөговь сумын нутаг Намирын голоос хойхно орших нэгэн сайхан улаан уулын өврөөс ундрах булгийг "ногоон цэгээний рашаан" гэж нэрлэнэ. Зон олон эртнээс энэ рашаанд очиж эмгэг өвчнөө эмчилсээр өдий хүрчээ.

Тэр рашаанаас зүүхэнтээ ногоон, цэгээн, хулст гэсэн нэртэй гурван ихэр нуур одоо ч бий. Үүнтэй холбогдуулан мянгадын чацарганат нутгийг өвгөд хуучлах нь:

Дээр үед халхын нэгэн ноён эмгэг өвчинд нэрвэгдэж арга ядраад үнэнч хань номхон халиун морио унаж энэ рашаанд ирж хэдэн жил засал хийжээ. Эцэст нь өвчин илаарьшин эрүүлжиж, өлөг хуучаас салж амь насаа аварчээ. Ноён байгаль дэлхийдээ хязгааргүй их баярлаж ачийг нь яаж хариулах аргаа олон янзаар боджээ. Эцэст нь дуу л мөнх үлдэх юм гэсэн мэргэн арга олж дуу зохиохоор шийджээ. Ачтаны дээд ачтанаа дуунд оруулахаар бодов. Бодсоны хүчээр энэхэн биеийг минь

хүн болгож тэтгэн жаргуулсан ачтан нь эх дэлхий, эцэг хүү, хүлэг морь гэдгийг ойлгожээ. Тэгээд ачтандаа зориулж нэг сайхан дуу зохион дуулсан нь энэ юм гэнэ ээ.

“ҮҮЛЭН ӨНГӨТ БОР”-ЫН ДОМОГ

1755-1758 онд манж, хятадын харанхуй хар дарлалын эсрэг хатан зориг гарган тэмцсэн ард түмний бослого дарагдаж бослогын удирдагч шадар ван жанжин Чингүнжав баривчлагджээ. Чингүнжавыг Бээжинд хүргэж цаазлахаар боллоо.

Хайрт жанжнаа алдсан шадар албатууд нь ухнад урцаа ачиж, нутгаа орхиж дүрвэн нүүжээ. Чингүнжав явахдаа шадар албатууддаа хандаж амь насаа хамгаалж алс хол нүүхийг захисан гэнэ. Бас хэзээ нэгэн цагт та нартаа эргэж ирнэ гэж амласан гэнэ. Мянгадууд Чингүнжавыг эргэж ирээд харийн дарлалаас чөлөөлнө гэж бат итгэдэг байжээ. Тэгээд ч одоо хүртэл хар хаяавч, хөх үүдээ нээсээр хүлээж байдаг гэнэ. Тэнд, энд эргэж төрсөн гэсэн яриа ч гардаг байжээ. Жанжнаа баривчлагдсанд харуусч бас эргэж ирнэ гэж харуулдан хүлээхдээ итгэлт хүлэг нь байсан үүлэн өнгөт бор морины нэрээр дуу зохион дуулсан нь энэ гэнэ ээ.

Тайлбар: Мянгадууд энэ дууг найрт дуулдаггүй. Тэгсэн атлаа мартдаггүй. Харуусал, хүндэтгэлийн дуу учраас найр цэнгэлд дуулдаггүй байсан байх.

“БӨЖИР БӨЖИР ГҮЙДЭЛТЭЙ БӨМБӨН ЦООХОР МОРЬ” ДУУНЫ ДОМОГ

Хүүхэн хутагтын зохиосон дуу гэнэ. Хүүхэн хутагт “Төр байсан цагт хулгай байна. Төхөм (бартаа) байсан газар чоно байдаг” гэж хэлээд хулгай хийж шилийн сайн эр болохоор шийджээ. Тэгээд харийн хошуунаас адуу хулгайлж хөөжээ. Хулгайлсан адуугаа хөөж явахдаа энэ дууг зохиосон гэнэ.

Жич: “Хүүхэн хутагт” гэж ямар хүн, хаана амьдарч байсныг мэдэх хүн ховор. Хэнтий нутагт ийм домог ярина.

Яагаад хүүхэн хутагт гэж нэрлэв? гэхэд хүүхэн хүн шиг царайлаг хүн байсан гэлцэнэ.

Потанин “...Шитырвань, Амурсанаа, хүүхэн-хутагту бежали, двое последних ушли, Шитырвань китайские солдаты нагнали у мусен дава...” гэжээ. Мөн Потанин номондоо Шадарвангийн тухай 11 домог бичсэний “а”-д “Шадарван, Дархан бэйл, Үй жанжин Амурсанаа нар

Богд эзний хаан ширээнд Шадарванг суулгахаар хуйвалджээ. Гэтэл Үй жанжин урвасан тул илчлэгдэж Шадарвангийн толгойг 3 удаа цавчсан боловч дахин амилж хүүхэн хутагтын дүрд хувирчээ" гэжээ.

Зарим хүн хүүхэн хутагтыг зүсээ хувргасан эмэгтэй хүн байсан гэлцэнэ. Потанин “Очерки север, западная Монголия” гэдэг номын 80-р хуудсанд “Хүүхэн хутагт нэг өдөр эрэгтэй, нөгөө өдөр эмэгтэй болчихдог гэж ярьдаг” гэжээ.

“ДАА БЭЙЛИЙН УНАГА” ДУУНЫ ДОМОГ

Мянгадад (Да Бэйлийн унага), Өөлдөд (баатар бэйлийн унага бардан халиун морь) гэж дуулна.

Баатар бэйлийн хошуунаас (одоогийн Увс аймгийн Өмнөговь сум) манж эзэн хааны бэлэгт өгсөн халиун морь нутаг усандаа гүйж иржээ.

Өөлд, мянгад хошууны даа, Бүгдийн дарга нар, тэргүүний уургач, бугуйлч хүмүүстэйгээ хамтран барьж авчээ. Энэ үед өөлдийн хошууны Солоон даа гэгч ийм нэгэн дуу зохион дуулсан нь ам дамжжээ.

(Энэ домгийг Д. Лхамын “Мянгадын ардын зан үйл, аман зохиол” УБ.,1999. Номын 83- 87-р талаас авав)

“ЖИЙЖҮҮ ХОТ”-ЫН ДОМОГ

Далай Чойнхор вангийн хүрээ нь Тэрхийн голын сав Тариат уулын бэлд 1698 оны орчим байгуулагдсанаас хойш чойр, чогчин, мамба гэхчлэн 14 дацан бүхий 22 дугантай мянга гаран лам шавилан суусан том хүрээнд эртний гүн ухаан, соёлын төв байсан гэдэг. Энэ хүрээнд Дандар маарамба, Гэсэр Чогсом зэрэг одон оронч зурхайч гүн ухаантан олон байжээ.

Тариатын доод хүрээнд хятадын худалдаачин олноороо суурьшсан худалдааны төв байсны улбаагаар Далай Чойнхор вангийн хошуунд алт мөнгөний урлал ихэд алдаршихын хирээр зүү ороох наамлын урлалаараа алдартай байжээ.

Манай монголын аль ч хүрээ хийдэд байгаагүй Гэсэрийн тахилын сүм энэ хүрээнд байсан гэнэ. Тэр сүмд Гэсэр мэргэн, Цас чихэр, түүний баатруудын зураг үлгэрийн үйл явдлыг харуулсан маш гоё зээгт наамал, хатгамлаар чимсэн сүм байсан гэнэ. Тэр сүмийн тахилч Гүнтэв хүрээний уран хатгамалч Дэнсийюу гэдэг хүүхэнтэй энэ дууны домог холбогдох хэдий боловч уг дуу нь Гэсэрийн тахилын дуу

байснаа аажимдаа амрагийн дуу болж хувирсан гэнэ лээ гэж 1957 онд дуучин Хоролдаваа гэдэг цэцэн буурал хуучилж билээ.

*Улаан залаатай тахиа шувуу нь
Урагш нь хойш нь харуулж байгаад шаглаад оёв оо хө
Улаа бутарсан Гэсэр мэргэн баатрыгаа
Урагш нь хойш нь харуулж байгаа шаглаад оёсон юм сан хө
Цагаан залаатай тахиа шувуу нь
Цааи нь нааи нь харуулж байгаад шаглаад оёв оо хө
Цагаан царайтай Цасчихэр баатрыгаа
Цааи нь нааи нь харуулж байгаа шаглаад оёсон юм сан хө*

гэж дуулдаг тахилын дуу байжээ.

Тахилч Гүнтэв нь ном эрдэмд гойд уран гартай, хол ойр явж нүд тайлсан эр байж л дээ Нэгэн өдөр Гүнтэв Хүрээний чойрын аймгийн уран Дэнсийюугийнд очиход хүрээний хөөрхөн гэгдэх хүүхэн найртай угтаж оёж ороож суугаа уут даалингаа үзүүлж гэнэ.

Үзэж суусан Гүнтэв гэнэт Гэсэрийн тахилын дууны аяар ингэж дуулж гэнэ.

*Урд газрын ухаан ягаан торгоороо
Уутны булангаа шаглаад оёжээ хө
Утай Бээжингийн таван дагийн орныгоо
Уултай, устай нь шаглаад оёжээ хө*

гэж дуулсан гэнэ. Тэрнээс хойш олон шинэ бадаг нэмэгдэж хасагдсаар бидний мэдэх “Жийжүү хот” гэдэг дуу үүсжээ.

“Жийжүү хот”

Гүнтэв:

*Жийжүү хотын жинтэй ягаан торгоороо
Жинтүүнийхээ буланг шаглаад оёсон юм аа хө
Жин байшин, луу байшин хоёр эрдэнийгээ хө
Жинхэнэ янзаар нь шаглаад оёсон юм аа хө.*

Дэнсийюу:

*Урт газрын ухаа ягаан торгоороо
Уутныхаа буланг шаглаад оёсон юм аа хө*

*Утай, Бээжин таван дагшин орныгоо хө
Уултай, устай нь шаглад оёсон юм аа хө*

Гүнтэв:

*Арилгасан сонгино шиг арван цагаан хуруугаараа
Аялгуут шанзаа дарах нь аятайхан байна аа хө
Ангирын зулзага шиг алиа хөөрхөн ааи чинь
Аюулхай зүрхийг минь догдлуулаад байна хө*

Дэнсийюу:

*Баруун голынхоо усанд нь болбол хө
Банз дүнзээр дамнуурга тавьсан юм аа хө
Баруунтайгаас ирсэн байлаа, юүлүү хоёрыгоо хө
Барилдуулан зөрөлдүүлэн багтаагаад шагласан юм аа хө*

Гүнтэв:

*Зүүн голынхоо усанд нь болбол хө
Дүнз банзаар дамнуурга тавьсан юм аа хө
Зүүнтэйгээс ирсэн зүйлүү, юүлүү хоёрыгоо хө
Зөрөлдүүлэн барилдуулан багтаагаад шагласан юм аа хө*

Дэнсийюу:

*Улаан залаатай тахиа шувуу нь
Урагш нь хойш нь харуулж байгаад шаглад оёсон юм аа хө
Улаа бутарсан Гэсэр мэргэн баатрыгаа хө
Урагш нь хойш нь харуулж байгаад шаглад оёв оо хө*

Хоёул:

*Цагаан залаатай тахиа шувуу нь
Цааи нь нааи нь харуулж байгаад шаглад оёв оо
Цагаан царайтай Цасчихэр баатрыгаа
Цааи нь нааи нь харуулж байгаа шаглад оёсон юм сан хө*

Гүнтэв:

*Цалман амтай цагаан цавьдар морь минь
Цаад талын ууланд сүрэглээд байна хө
Цаанаа ханьтайг чинь мэдсэн байж
Царайчилж суудаг нь миний буруу яа хө*

Дэнсийюу:

*Хонин жороо хонгор халзан морь минь
Хойд талын ууланд сүрэглээд байна аа хө
Хойноо ханьтайг чинь мэдсээр байтлаа
Хоргодож суудаг нь миний ла буруу яа хө*

Гүнтэв:

*Азарган дэлтэй алаг цоохор морь минь
Арын ууланд нь сүрэглээд байна хө
Ардаа ханьтайг чинь мэдсээр байтлаа
Аргаданхан суудаг нь миний ла буруу яа хө*

Дэнсийюу:

*Хагалбар дэлтэй хар хээр морь минь
Хадтай ууланд нь сүрэгсээд байна хө
Ханьтай чамайгаа мэдсээр батлаа
Харж л суудаг нь миний ла буруу яа хө*

Гүнтэв:

*Үрээ морийгоо уная даа гэсэн чинь дээ хө
Үргэж бусгаад горьгүй дээ хө
Үеийн жаахан Дэнсийюу чамдаа очно доо гэсэн чинь
Өөрийн амраг Хандмаа минь үглэн загнаад горьгүй дээ хө*

Дэнсийюу:

*Үрээ морийгоо үргэж бусгаад байвал
Өөрийн хошуунд дамлаад зарчихгүй юу даа
Өөрийн амраг Хандмаагаа үглэж загнаад байвал
Үнэн учрыг нь хэлж байгаад сургахгүй юу түүнийгээ*

Гүнтэв:

*Хар морийгоо уная даа гэсэн чинь
Халгиж булгиад горьгүй дээ хө
Хайртай явсан Дэнсийюу чамдаа очъё гэтэл
Ханилж суусан Хандмаа минь хардаж загнаад горьгүй хө*

Дэнсийюу:

*Хар морийгоо халгиж булгиад байвал
Харын хошуунд дамлаад зарчихгүй юу хө*

*Хайртай амраг Хандмаагаа хардаж загнаад байвал
Хамаг үнэнийг нь хэлж байгаад сургахгүй юу түүнийгээ
(Зохиолч Д. Баасанжавын тэмдэглэснээс авав)*

Б. ХУРДАН ХҮЛГИЙН ДОМОГ

ХУРДАН ХУЛ АЗАРГАНЫ ХУЛ ГҮҮ

Өвгөн ноён Сайн ус буюу Ноёны худаг гэж нэрлэгдэх болсон ус ундарга сайтай худгийн ойр хаваржиж байлаа. Ноёны гадаа тусгай асар майхан барьж адууны даамал, түшмэд адуучид цугларч адуу малаа тоолж зүсмийн бүртгэл, удам судрыг нь сэргээж шинээр азарга тавих үрээ азаргыг шинжиж байх үед хурдан удамтай хул азарганд нийлүүлсэн эрмэг хээлтэй хул гүүг хэзээ алдсаныг бүү мэт гэнэт үгүйлжээ. Адуучнаасаа эхлэн даамал түшмэлүүд хүртэл сандарч хэд хоног эрэл сураг болсон ч усанд хаясан чулуу шиг алга болсонд хэлхээс өөр аргаггүй болж өвгөн ноёнд хэлжээ. Өвгөн ноён сонсоод ихэд гайхаж өөрийнхөө шилмэл сүрэг, сүрэг дотроо хурдан хул азарганы адуунаас алга болсон гэж бодох бүр уур нь хүрч олж ир гэдэг хатуу үүргийг өглөө ч олж чадсангүй гэнэ.

Өвгөн ноён гайхаж таньдаг хүн удам судрыг нь мэдэх учраас дотроосоо гадагш гаргажээ гэж бодоод хол ойр чөдөр ногт гүйлгэж мэдэх хар гэрт орсон гарсан бүх хүмүүсийг бодож бүртгэж суусаар “Ногоон Доной цус л гаргалаа. Яаж хэрэг хүлээлгэх вэ, Хэргийн баттай баримт гарт ороогүй цагт хэрэг хүлээлгэх гэж яагаад ч энэ муусайн түшмэд чадахгүй. Хийгээгүй гээд хэлээ тас хазах нохой чамаас өөр хэн байх вэ” гэж бодуут тэр өдрөөс эхлэн ногоон Донойг битүүхэн мөрдүүлж эхэлжээ. Гэвч энэ хэрэг учир битүүлэг байсаар хэдэн жил өнгөрч өвгөн ноён ч түшмэд чиг мартах тийшээ болсны хойно нэгэн хавар торгон сүргийн адуучин өвгөн ноёнд хөгшин хул азарганы адуунд нэгэн хул морь сар боллоо гэхэд өвгөн ноён алдуул юм байгаа биз дээ. Даамал түшмэддээ тэмдэглүүл. Алдуул малыг сайн харж бай. Хүн ирж авна биз гэхэд адуучин Доной гуай хоёр ч удаа ирж үзээд явсан гэхэд:

Өвгөн ноён ихэд гайхаж Доной юу хачин юм. Алдуул гэдгийг мэдчихээд авах санаатай ч байж мэднэ. Хүн авах гэж ирвэл надтай уулзуулаарай. Тэр морийг нэг харах сан гэж гэнэ. Тэрнээс хойш хэд хоносны хойно адуучин хоёр хүн дагуулчихсан нэгэн сайхан хул морь хөтлөөд ирж гэнэ.

Адуучин ноёны амрыг эрж энэ хоёр хүн алдуул бололтой энэ хул морийг авах гэж яваа гэнээ гэж хөтөлж яваа морио заасанд:

Өвгөн ноён харж харж яах аргагүй л манай хул азарганы удам байна даа гэж бодсоноо:

— Та нар хаанаас яваа улс вэ? гэхэд ноён хүний ахмад нь мэнд эрж, Бид хоёр Үзэмчин хошуунаас яваа улс. Энэ морийг алдаад мөр хайж, сураг гаргаж хөөсөөр энд ирлээ. Энэ морь цуутай хурдан морь байгаа юм даа гэхэд:

— Өвгөн ноён энд ирснийг яаж мэдэв гэхэд:

Ахимаг хүн нь:

— Сураг гаргаж өдөр шөнөгүй мөрдөж явсаар морь унаагаа эцээж явсаар ирлээ. Ноёнтон минь хачин юм. Уг нь энэ нутгийн унага гэсэн. Эхийнхээ гэдсэнд Үзэмчин хошууны Баян ус гэдэг газар очиж гарсан гэдэг юм. Ингэнэ гэж санасангүй. Тэр хавьдаа эрж хамаг цагаа барчихсан юм гэхэд,

Өвгөн ноён:

— Манай хул хонгорын унага байна даа гэхэд: Ахимаг хүн:

— Эх нь хул зүснийх гэсэн гэхэд, Өвгөн ноён:

— Хэн гэдэг хүнээс анхлан хэн гэдэг хүн авсан юм бол? гэж асуужээ. Ахимаг хүн:

— Энэ нутгийн Доной гэдэн хүнээс Лхамжав гэдэг хүн хээлтэй гүү авсан юм гэнэ лээ. Би хоёр дахь хүнээс шүдлэн үрээ авсан юм. Эгэлгүй хурдан морь байгаа юм. Тэгэхэд би 10 эр үхэр, 50 хургатай хонь, 40 адуугаар авсан юм гэхэд, Өвгөн ноён:

— Үнэтэй л авч. Худалдаж авсан нь үнэн бол яах вэ. Учир нь олдоно. Хулгайлж гаргасан тэр Доной л бидэнд хэрэгтэй гэж хэлээд тэр өдөртөө Донойг бариулж эрүү шүүлтэд оруулсанд хэргээ хүлээжээ. Бас бус босгож ирээд тамгын шоронд удаажээ. Энэ үед Доной авгай өвөрлөгч хошууны сайхан Сумъяа гэгч эргэж иржээ. Доной гуай нэлээд эрүү шүүлт үзэж, бие нь ядарсан хэдий ч авгайтайгаа уулзахдаа ер эрүү шүүлтийг тоосон шинжгүй уулзаж,

Хошуу нутгийг нь зарсан биш

Хул гүү зарсан надаар бэйс яав л гэж,

Би гэдэг хүн бие байгаа шархаараа

Билчих шахсан бөөсөөрөө л болов төлнө дөө

Буруу юм хийсэн нь үнэн

Бултаж зайлах газаргүй нь үнэн гэснээ

Эргээж битгий эрээрэй Сумъяа минь

*Эртхэн явж үз дээ гэж хэлээд босохдоо,
Хонгор гэдэг нь газрын нэр
Хул зээрт нь зүсний нэр
Хорин хоёрын заагт
Хоёулаа уулзвал ямар бол*

гэж хэлээд босоход нь түшмэл тахар хоёр гайхаж юу гэсэн үг юм болдоо гэсхийгээд өнгөрөхдөө Ногоон Доной эрүү шүүлт даахгүй дэмийрээд байсан атлаа авгайгаа хараад зоригтой зүрхтэй, цэцэн цэлмэг хүн болж маяглаж байгааг нь гэж хөхрөлдөөд өнгөрч гэнэ ээ. Шөнө нь Доной гаваа эвдээд оргоод явсныг өглөө мэджээ. Хошуу тамгын хөлтэй бүхнийг хөдөлгөж эрэл сурал болсон хэдий ч олсонгүйд түшмэл Өвгөн ноёнд бас айлтгаж гэнэ. Өвгөн ноён ихэд уурлаж Доной авгайтайгаа уулзаад юу гэж ярьсан, хэн хэн байсан бэ? гэж лавлаж гэнэ.

Түшмэл, “Ноён минь өршөө! Авгайтайгаа уулзахад нь би, тахар Чүлтэм бид хоёр байсан. Ноён танд айлдаж боломгүй үг хэлсэн” гэхэд, Өвгөн ноён хэл, хэл! Юу гэж хэлснийг цөмийг айлтга! Гэсэнд,

Түшмэл Доной нохой ингэж хэлсэн гээд Донойн шүлэглэж хэлсэн үгсийг нэгд нэгэнгүй хэлжээ. Өвгөн ноён уурлаж “Үгэн дотор үг байдаг” гэдгийг мэддэггүй муу мал. Өвөрлөгч хошууны эмээс долоон дор малууд гэж загнаж сууснаа хул зээрд нь хаа байна гэхэд:

Түшмэл:

— Хул зээрд нь ч адуу мал нь ч алга. Авгайгаа аваад явчхаж. Гэр нь эзгүй байна гэхэд, Өвгөн ноён “Тэгнээ тэр!”

*Хорин хоёрны шөнө дунд
Хул морио бариад
Хонгорын бууцанд ир
Хоёулаа оргоё*

гэсэн дохио байхад мэдэхгүй мэлийж байдаг. Та нар тамгынхаа үүднээс алдсан байна. Тамгын газар байгаа чинь Хонгорын дэрс гэдгийг чи өдий хүртэл мэдэхгүй юу гэж баахан загнаж сууснаа жаахан уужирч,

*Оргосон Донойг барина гэж
Олныг бүү чирэгдүүл
Хөөгөөд гүйцэх нь өнгөрч*

*Хүн мал зовохын гарз
Ороо морь
Худаг дээр
Оргодол Доной чи
Нутагтаа нэг ирэх бий*

гэж өвгөн ноён занаж суусан гэнэ. Түүнээс хойш олон жил болж Ардын засаг мандаж байх үед Доной гуай авгайтайгаа ирснийг ноёнд дуулгаж яах вэ, ийхэв гэхэд:

*Эхийнхээ гэдсэнд явсан
Хул гүүний унага гүйгээд ирсэн байхад
Энд төрсөн хүний үр Доной чи
Ирэх нь зөв өө
Нас нь өтлөө биз
Ял хэлэлцэх гэж яараад хэрэггүй
Гэмшиж зовсон шинжтэй байвал
Гэр оронд нь тавтай байлга*

гэсэн гэдэг. Ухаантай ноёны учиртай домог ийнхүү ажээ.

Тайлбар: Энэ домгийг анх Хэнтий аймгийн Галишар сумын харьяат Шөвөг хэмээх сайн эр явсан Пунцаг гуай маань хуучилж билээ. Миний бие энэ айлд 1961-1965 онуудад амьдарч байсан нэгэн билээ. Эрт цагийн сайн эр гэгдэж явсан Алтан Мөшөө, Гуливаа хэмээх Лувсандорж, Хөхө чоно хэмээх Хөх-Уул зэрэг олон эрсийн адал явдлыг сонсон тэмдэглэсний нэгээхэн хэсэг нь энэ болой. Зохиолч Дүгэржавын Баасанжав (Улаанбаатар сонины 1998 оны 58. 86-д хэвлүүлснээс авав)

САЙВАР ХАЛТАРЫН ДОМОГ

Эзэрхэг засгийн үед ан Хөхий нутгийн өнчин хүү Цолмонгийн эрмэг цагаагч гүүнээс эр хээр унага босоогоороо гарч, сулдаа гунхалзан жороолсонд нутгийн малчид түүнийг “жирийн хүлэг биш, жинхэнэ морин эрдэнэ” гэж магтжээ.

Цолмон хүү эр хээр унагаа илбэн таалж, энхрийлэн арчилсаар буруу зөвгүй номхруулж, дааганаас нь эхэлж ойр хавийн найр наадамд уралдуулахад дандаа түмний түрүү болж, эзнээ баярлуулж, эх нутгийнхнаа цэнгүүлж байв. Он цаг харвасан сум шиг өнгөрч Цолмон хүү эрийн цээнд хүрэхэд Хан Хөхий даяар цуутай наадам болжээ.

Мянган хүлгийн тоос тэнгэрт хадаж, ширээ шиг тэгш талын дээгүүр нэгэн морь сум шиг цойлон айсуй.

— Хэний морь вэ! гэж наадамчид баясан шуугилдаж, түмэн дурангийн хараа түүн дээр тусна.

— Миний морь, та минь ээ! Ганц хүлэг минь хэмээн Цолмон дуу алдаж, хоёр нүднээс нь халуун нулимс бөн бөн бөмбөрнө.

Дархан эрхтэй Даа ноён морь бариачийг дуудаж “Түмэн эх” морийг миний морь гэж цоллоо!” хэмээн тушаав.

— Эзэнтэн минь өршөө! Ядуу миний амьжиргааны ганц морь шүү дээ гэж харц Цолмон учирлавч нэмэр болсонгүй. Наадамчид хоолой нийлүүлэн “Цолмонгийн хээр морь түрүүлээ” гэж уулыг цуурайтгал, усыг долгитол түрхрэн хашхиралдав. Зоргоор ноёнтон “Миний хээр азарганы унага, сайвар халтрыг боол Цолмон өмчлөх эрхгүй. Эзэндээ тэрсэлсэн түүнийг цэргийн хугацаагүй албанд явуул” гэж зарлиг буулгасан нь ёсоор болжээ.

Дараа жилийн хавар Даа ноён сайвар хээрийг хөлөглөн шадар нөхдөө дагуулж Хөхий Ханыг хөвчлөн үргээж, их ан ав хийхэд хээлтэй согоо цойлон зугтав. Сайвар хээр жигүүртэй юм шиг дүүлэн хурдалж, мөнөөх согоог гүйцэхэд Даа ноён мэрийж мэрийж сумаа тавилаа. Хөөрхий согоо урагшаа ойчиж түүний бөгснөөс тугал нь босоогоор унажээ. Эрхэмсэг ноёнтон тэр тугалыг тэжээлгэв. Нэгэн өдөр сайх бугын тугал зоргол насандаа Даа ноёны амь болсон таван настай охины мөргөж эвэртээ өлгөж аваад ой руугаа зугтаажээ. Зуун хүлгээр хөөгөөд түүнийг гүйцсэнгүй. Гагцхүү сайвар хээр өнөөх бугыг гүйцэж дайран унагав. Ноёны охины хамт цусанд будагдсан өнөөг бугыг харахад нэн аймшигтай аж. Энэ бүхнийг ноёны 16 настай хүү Лувсандондов нүдээр үзэж, сэтгэлдээ шингээн авчээ. Уйтгараа нимгэлэх, улмаар нэр алдар олохоор Даа ноён Сайвах халтрыг Богдын даншигт уралдуулахаар авч очжээ. Одоогийн Улаанбаатарт болсон тэр наадамд түмэн агтын дундаас сайвар халтар түрүүлж олныг баясуулахад түүнийг Богдод өргөжээ. Гэтэл Сайвар халтар асрын өмнө цоллуулж байхдаа гэнэт амгайгаа хуга дарж алдуулан зугтаасаар долоо хоногийн дараа ижилдээ эргэж ирсэн гэдэг. Богдын агтчид түүнийг алдартай хүлгүүдээрээ сэлгэн хөөгөөд ч гүйцсэнгүй.

“Баруун Алтайд цөлөгдсөн Цолмон сайвар хээрээ авахаар оргож ирж гэнэ” гэсэн цуу яриа Даа ноёны чихийг дэлджээ. Бузар хэрэг үйлдсэн тэр бусан олны хилэнгээс айхдаа Сайвар хээрийг Шанхай

орох хятад наймаачинд хоёр тэмээ торго, таван цэнгийн хоёр алтан бөгжөөр худалдаж санаа амсхийв. “Хөхий хээрийг авлаа” гэж харийн наймаачид баярлаж "Монголын буян морин эрдэнэ алдагдлаа" гэж нутгийн хүмүүс харуусжээ.

Нэгэн жил өнгөрөхөд сайвар хээр хөлдөө төмөр чөдрийн тасархайтай эх нутагтаа гүйн эрж ард олныг дахин баярлууллаа. Хоёрхон жилийн дараа хомхой ноёнтон сайвар хээрийг харийн наймаачинд арван лангийн алт, хорин лангийн ембүүгээр дахин худалджээ. Яг гурван жил өнгөрөхөд яс арьс болтлоо турсан, дөрвөн туруу нь мултарсан сайвар хээр Хөхий нуруундаа гүйн ирж босоогоороо үхсэн байсныг нутгийнхан нь үзэж молор тэргүүнийг нь хүндэтгэн авч Хан Хөхийн ноён оргил Алтайн дуулганы овоонд үүрд залсан гэдэг домог байдаг.

ХОЛЧ МОРЬ

Одоогоос зуугаад жилийн тэртээ бололтой. Түшээт хан аймгийн дайчин бэйсийн хошуу, одоогийн Өмнөговь аймгийн Цогт цэцгий сумын нутагт олонд Цэцэр гэлэн гэж хүндлэгдсэн Шийнэнгийн Даг гэгч алдартай баян хүн байж гэнэ. Тэднийх олон зуун адуутай, хэд хэдэн хурдан морьтой байжээ. Бага хурдан хул нь Да хүрээ болон Хөх хотод өдөртөө очоод ирэхэд цуцдаггүй тийм шандастай ажнай байжээ. Домогт хурдан хул нь Ширээгийн уснаас өөр худгийн ус уудаггүй байжээ. Өөр нутгийн "сайн" эр хурдан хулыг хулгайлжээ. Цэцэн гэлэн морио гүйж ирэхийг мэдээд ойр хавийнхандаа онгоцонд ус орхиж болохгүйг зарлажээ. Хурдан хул зургаан хоногийн дараа гүйн иржээ.

Гэтэл өөр нутгийн эрэлчид онгоцонд ус дүүргээд орхисныг цангасан хул морь уугаад үхжээ. Ш. Даш хурдан хулынхаа толгойг Шанхай уулын ойролцоох өгөөмөрт залжээ. Түүнээс хойш Шанхай хавийн морьд хошуундаа алдартай хурдан болсон гэдэг домогтой. Цэцэн гэлэн хурдан хулаа дурсан “Өндрийн өвс "Холч морь" гэсэн хоёр дуу зохисон юм.

Энэ домгийг Өмнөговь аймгийн Булган сумын өндөр настан Л. Бат-Өлий 1991 онд ярьсныг тэмдэглэн авав.

ХАНГИНУУРЫН ДАВАА

Дээр үед хятадууд монголын хурдан хүлэг морийг хулгайлж гэнэ. Салхинаас хурдан морь эх нутагтаа тэмүүлэн буцаж гүйж магадгүй гэж

хар санасан хужаа нар нөгөө морийг төмөр чөдөр тушаагаар баглан толгойд нь гинжин ногт уяжээ. Гэвч сайхан нутгаа санан мөрөөдсөн хүчит хүлэг төмөр уяа чөдрөө тас татан давхисаар энэ давааг урдаас нь давж монгол нутагтаа хүрчээ. Ингэж уг даваанд ирэхэд нь толгойд нь хятадуудын уясан төмөр уяаны тасархай хангинан жингэнэх дуу авиа цуурайтан байсан гэдэг. Иймээс энэ давааг Хангинуурын даваа гэж ард олон нэрлэсэн гэдэг.

БАРГЫН БОГДОД ХҮРГҮҮЛСЭН МОРЬ

Баргын богд уулыг тайх ёслолд халхын “хэцүү” То ванг залжээ. То алдартай уяач, морь шинжээч Түнтүүгийн Дуйнхарыг дагуулан хошуундаа дандаа түрүүлдэг хүрэн морийг авч очжээ. Тэднийг очиход маргааш наадам болно гэж байлаа. Дуйнхар баргын морьдыг шинжээд вандаа айлтгажээ. “За маргааш наадам болох бол манай хүрэн түрүүлэхгүй нь. Энэ баруунтаа майханд нэг хар морь нуучихсан байна. Тэр л лавтай түрүүлнэ” гэжээ. Маргааш уулын тайлга эхлэхэд Барын ноёдод хэлжээ. “Миний бие баахан чилээтэй байна. Тэгэхээр уулын тайлгад миний бие оролцё. Наадамд оролцож чадахгүй нь” гэж хэлжээ. Барга нар халхын ноёныг хүндэтгэж ёслолыг тэр өдөртөө хийгээд наадмаа маргааш нь хийхээр болов. Тэр орой торгон тар хийгээд морьдоо гишгүүлж байтал хүрэн морь чигчий хурууны дайтай хорголон тонтуул унагажээ. Түнтүүгийн Дуйнхар тэр хомоолыг үзээд “За миний санаа амарлаа. Маргааш гарцаагүй түрүүлнэ. Энэ баас л дутуу байсан юм” гэж вандаа айлтгажээ. Маргааш нь наадам болоход То ван ч морилон очиж үнэхээр То вангийн хошууны хүрэн морь түрүүлж баргын хар морь аман хүзүүджээ. Гэтэл нэр нууц яваандаа задардаг юм биз дээ. Хойд жил нь Вангийн цагаан уулын тахилгад баргыг урьжээ. Баргууд Түнтүүгийн Дуйнхарыг сайн морь шинждэг гэж хулгайлж аваачаад морь шинжүүлсэнд хонины гэмээр халиун морийг зааж “Энэ морь л Вангийн цагаан уулын тайлгын наадамд түрүүлнэ дээ” гэж хэлсэнд барга нар тоомжир муутайхан шиг уул морийг уяжээ. Вангийн цагаан ууланд тэр хөгшин халиун түрүүлсэн гэдэг.

Баяннуурын баруун хойд талаас нэг сохор тэмээ орж явсаар байгаад зүүн урд талаар гарсан гэдэг. Түүнийг сохор тэмээний олом гэдэг. Түнтүүгийн Дуйнхар баргад дайлуулаад тэр сохор тэмээний олмоор гарах гэж яваад усанд таалал болсон гэж ярьдаг юм.

ГУУРСТ ХҮЛГҮҮД

Хуучин Сэцэн хан аймгийн Сүжигт бэйсийн хошууны Түнтэг тойн гэгчид өдөрт арав, хорин өртөө газар давхидаг цавьдар халзан морь байсан гэдэг. Түнтэг тойн цавьдар халзан морио унаад өглөө үнээ сааж байхад Богдын хүрээ орж өргөлийн цай авна гэж яваад үдэш хонь сааж байхад 26 өртөө урт замыг өдөртөө туулаад гэртээ буцаж ирдэг байсан гэдэг. Мөн цавьдар халзан морио унаад Ялгуусан хийдэд очиж шатар нүүнэ гэж өглөө эртлэн яваад орой буцаж ирж байжээ. Ингэж явахад замд нь учирсан нэг хүн:

— Таны унаж яваа цавьдар халзан морь чинь ямар эрдэмтэй унаа вэ? гэж асуухад Түнтэг тойн,

— Миний энэ морь чүү! Тээр тэнд л явдаг морьдоо гэснээ чөх! гэтэл тойны залгаа хэлсэн үг дуулдалгүй өмссөн малгайны нь улаан залаа дээш босоод бараа сураггүй алга болсон юм гэнэ билээ.

Ёстой гуурст хүлэг гэдэг л энэ байх даа.

Хэнтий аймгийн Галшар сумын нэрт уяач агсан Надмидын Лхамжав гуай Улсын наадамд явахдаа авгай Сэрээнэндээ:

— Чи хотын наадам үзэх бол хул байдсаа хоёр гурав хоногийн өмнөхөн барьж шавхрааж байгаад наадам эхлэх өглөө эртхэн мордоод очоорой гэж захиад явжээ. Сэрээнэн ч нөхрийнхөө хэлсэн ёсоор 7 дугаар сарын 11- ний өглөө үүрээр мордоод наадам үзэхээр давхичихсан чинь 10 гаруй өртөө газрыг туулаад азарга барианд орж ирээгүй байхад Буянт-Ухаад ирчихсэн наадам үзэж суусан гэдэг юм.

БАЯННУУРЫН УСАН АРГАМЖ

Увс аймгийн Зүүн говь сумын төвийн дэргэдэх Баяннуур хэмээх жижиг нуур бий. Энэ нуур өвс ургамалгүй элсэн бөөргийн хаяанд байдаг. Цэнгэн устай дотроо хулс, зэгс бүхий арлуудтай, загас шувуу усны амьтадтай нуур юм. Энд усан дотор нь усан аргамаг гэдэг бүдүүхэн дааганы чинээ адууны төрлийн амьтан байдаг. Тэнгэр цэлмэг нартай тунгалаг сайхан өдөр нуурын хөвөөгөөр адуун сүрэг бэлчээрлэж идээшлэх үеэр хааяа тэр аргамаг гарч ирж адуун дотуур давхин гүү хураадаг гэнэ. Тэр аргамгийн гишгэсэн гүүнээс ёстой жинхэнэ усан аргамаг төрдөг бөгөөд маш хурдан морь болдог гэнэ.

Тус Зүүнговь суманд дээхэн үед Жумарганы хээр гэдэг алдарт хурдан морь байсан. Түүнийг усан аргамаг гэлцдэг удаа байсан юм.

Харин тэр морины галбир нь тун базаахгүй их гэдэстэй, урт хүзүүтэй, нарийхан хөлтэй, хавтгай туурайтай морь байсан гэдэг.

МЯНГАДЫН ЧОНОН СААРАЛ

Мянгадын алдарт хурдан саарал морь 1950-1960-аад онд (1949 онд төрсөн) байжээ. Үрээнээсээ эхлэн урдаа бусдын тоос гаргалгүй 2-3 саахалт хол тасархай түрүүлжээ. 1956 онд Жавхлант алтайн живэрт саарал цол авсан үнэмлэх нь хадгалагдан үлджээ. Тэр үеийн уралдааны морины ажлын хэсэгт оролцон ажиллаж байсан Гомбожав 28.8 км-т 27 мин хурдалдгийг хэмжжээ. Уралдаанд унаж байсан Аюушийн Дагва “саарал морь 90 милийн хурдтай гараад барианд 60 милтэй ирдэг” гэж хуучилна.

А) Нэг дахин илүү хурд

Нэг удаагийн их наадамд чонон саарал уралдааны замын дундаас хадуурчээ. Машинаар хашиж хөөн эргүүлэн сүүлчийн хэдэн морьтой нийлүүлжээ. Гэтэл барааны газар хоёр саахалт тасархай түрүүлэн иржээ.

Б) Гүйцэлгүй хоцорсон домог

Тэр үеийн аймгийн намын хорооны дарга “Тэр их нэр цуутай хурдан саарал морийг харна аа” гэж машинаа хэдэн хоног бэлдүүлжээ. Улсын (аймгийн) наадмын өдөр дарга морь тавих газар очиж саарал морийг зориуд барьж үлджээ. Нэртэй, зартай олон хурдан морьдын омголон хурц туурай газрын хөлс онгичин, чулуу шидэлж тэнгэрт тулсан тоос хадаан гарчээ. Саарал морь морьдын хойноос тэрхэн хойд хоёр хөл дээрээ цоройн босож тогтоож байхын аргагүй цамнажээ. Морьд аль хэдий нь холджээ. Одоо л хойноос нь явуулъя! гэж шийдтэл унасан хүүхэд нь алга байв. Яав ийв гэж хайтал даргын машин доогуур орж учир зүггүй уйлсан хэвтжээ. Унасан хүүхдийг нь аргадаж моринд нь суулган уралдааны хойноос явуулсанд чавхны чулуу шиг цойлон холджээ. Дарга машиндаа сууж шил даран араас нь гарав. Сүүлчийн морьдыг гүйцэж очсонд саарал морь байсангүй. Дунд хирд яваа олон морьдыг гүйцэж очтол бас байсангүй. Эхний хэсэг морьдыг гүйцэж очтол бас байсангүй. Хол тасарч гарсан түрүүчийн цөөн морьдыг гүйцсэнд байсангүй. Дарга “Гайхуулаад байсан морь нь алга, хойно хоцорчээ, буцъя” гэсэнд жолооч “Хоцрох ёсгүй морьдоо” хэмээн зөрж

хурдаа нэмж хэсэг жолооч нь жаал давхиснаа хэдэн саахалтын баримжаа зааж “Тээр тэнд нэг бараа байна” гээд дөхөж очтол саарал морь өмнөх бүх морьдыг (идэж) бараа өгөхгүй алсад тасран гарч хөндийн салхи бярлан зүсэж огтоос ядарсан шинжгүй ялимгүй тонгойн нэгэн хэмээр хурдлан одсон гэдэг. Машин элсэн мөргөцөг хүрээд зогсжээ. Элсэн мөргөцөгт 80 милтэй явсан морь гараандаа 100-гаас доошгүй милийн хурдтай явжээ гэж дарга жолооч хоёр тооцоолсон гэдэг.

в. Чимээгээр хурдаа тохируулдаг байсан тухай

Чонон саарал гарааныхаа эхний хэсэгт хоёр тал руугаа ээлжлэн чих тавьж чимээ чагнадаг байжээ. Арын морьдын төвөргөөн ойртмогц унасан хүүхдийн нулимс цайртал ухасхийн цойлж холдоод хурдаа хэсэг сааруулж, морьдын төвөргөөн дахин ойртвол хурдаа нэмэн дахин цойлж холдсоор ганцаараа алсад гарч чагнах чимээгүй болмогцоо нэгэн хэмийн хурдаа барьж тэр чигээрээ барианд үнэмшимгүй тасархай очдог гэнэ. Чонон саарал хөлсөө хусуулж амьсгаагаа дарсан хойно дараагийн морьд хашхируулж гууглуулсаар их л сүртэй ирдэг байжээ.

г) Чонон саарлын жинхэнэ эзний домог

Айл голд буусан намрын нэгэн өдөр зүүн уулын бэлчээрт эмээлтэй хоёр морь холбоотой орж иржээ. Тостол эзэд нь ойр хавьд байсангүй. Мөрий нь мөшгин ууланд очтол чонон саарлын эзэн Готов нутгийн нэгэн бүсгүйтэй (цэргийн ар гэр) хээрийн хоймор нууц амрагийн үнэнч хайраар амьдралаа төгсгөсөн байжээ. Тэр жил чонон саарал дааган насандаа байжээ.

ҮХРИЙН ЭЗЭН ҮҮ, ҮХЭЭРИЙН ЭЗЭН ҮҮ?

Эрт дээр үед гэнэ. Хуучин Дашдээ гүний хүрээ, одоогийн Баянхонгор аймгийн Галуут сумын орчим аж төрж байсан Хулгар хэмээх хочтой Сэрээтэр гэдэг нэгэн сайн эр Заг Байдраг хавиар нутагтай Баян түшмэлийн жороо халиун нэртэй цуутай морийг нь авах гэж олон хонож гэнэ.

Ойр тойрондоо хэдий уул хадтай ч гэсэн хүн малын хөл тасрахгүй байсан тул орогнох газар олдохгүй хэцүү байтал орон гэрээрээ тахалд нэрвэгдсэн нэгэн айлын хариугүй унах шахсан гэр дайралдаж гэнэ. Тэр гэрт орвол том жижиг үхсэн хэдэн хүний хүүр байж гэнэ. Том хүнийх нь араар орж унтчихаад нэлээд хэд хоног орогнож байгаад нэгэн айлын шарыг хөөж ирэн төхөөрч махыг нь гэрт өлгөж сэврээн хоол ундтай болж гэнэ. Тэр гэрт хүн орогнох нь битгий хэл хавь ойрд айл амьтан байхгүй тул хулгайч тун боломжтой газар гэж боджээ. Гэтэл үхрийн эзэн хэдэн өдөр уул хадаар үхрээ эрж, морь биеэ зовоолоо ч горьдлого үл тасран уулын орой дээр гарч өдөржин дурандан суутал урьд гэр орноороо сүйдсэн нэгэн айлын хариугүй унах шахсан гэрийн гадуур шаазгай шувуу цугларсныг хараад гайхан очтол эрээд байсан үхрийнх нь толгой, сэвс хэвтэнэ гэнэ. Гэрийн тотгоор хартал үхрийн махыг ханын толгойд өлгөчихсөн хүн байнга орогнодог бололтой байхаар нь үхрийн эзэн боджээ.

— Зүстэй шарыг минь хөөж ирээд төхөөрчихдөг чөтгөр гэж хаа байх вэ. Хулгайч байж таарлаа. Барьдаг хэрэг. Хүн айгаагүй байхад би айх гэж үү гэж бодоод морио алсдуухан нуугаад, бүх хувцсаа тайлж гэзгээ задлаад үхсэн хүний араар ороод хэвтээд өгчээ. Шөнө дундын үед нэгэн морьтой хүн дөрөө гөлөм дуугарган давирсаар гэрийн гадаа бууж морио гэрээс уяв бололтой. Гэрт орж ирснээ дэн асааж гал түлээд тогоо тавьж ус хийгээд мах үйж орхиод гараад явчхаж гэнэ. Морио тавьж байгаа бололтой нэлээд удсанаа орж ирээд тогоотой махаа гарган хоймроо тухлан завилж суухаар нь өнөөх үхрийн эзэн муухай хашхиран шилэн хүзүүн дээр нь мордчихож гэнэ. Гэтэл нөгөө хулгайч хээвнэг:

— Үхрийн эзэн бол ярилцъя, үхээрийн эзэн бол цаашаа бай гэсэн гэдэг.

БУГ БОЛСОН МОРЬ

Засагт хан аймгийн Цоохор отгийн хошууны Дэлгэр сумын (Намсрай) Жанжаа гуай унааны ганц морьтой ядуухан эр боловч тухайн цагтаа бас овжин сэргэлэн нэгэн байжээ.

Намсрай гуай хятадын данжаадтай наймаа хийхээр хөгшин хээр мориныхоо шүдийг хуурайдаж цогц суулган, ул нь салахаа шахсан монгол гуталтайгаа оройхон гарчээ. Баян данжаадтай мэнд усаа мэдэлцэн, арилжаа наймаа ярилцаад үдэш орой болтол хуучлан жаахан архиа ууж баян чинээлгээ гайхуулан ярьж байгаад “За би шөнө гарч шээдэг хүн. Танайх нохойгүй юм байна” гээд унтжээ. Шөнө гарч шээгээд эргэн ирэхдээ данжаадын гутлыг өшгөлбөр доороо зөрүүлж хийгээд хэвтээд өгчээ. Өглөө данжаад босоод гадаа жингээ мана хоносон хятадыг загнаад “Миний гутал алга. Энэ муу гутлыг миний хөлд хийсэн байна” гэж омогдоод гарчээ. Намсрай гуай юу ч мэдээгүй юм шиг өндийн суниагаад “Данжаад юу болоод байна” гэхэд “Миний 96 угалзтай цоохор гутал минь алга. Хулгай авчээ” гэхэд “Данжаад гуай миний энэнээс хэр зэрэг гутал вэ?” гэхэд “Хай, чиний гутлаас хамаагүй дээр гутал” гэжээ: Намсрай гуай өглөө босоод унааны ганц хээр мориндоо нэг балга архи хамраар нь цутгаж өгөөд тохон доор нь үхрийн шагай хийж, олмыг нь чангалчхаад мордоход сайхан гэгч сайварлаад хазаар даран дүүхэлзэхэд данжаад “За яах вэ морийг чинь авлаа” гээд хоёр тэмээ, дөрвөн хунз цай өгөхөд Намсрай гуай эмээлээ авч тэмээн дээр тавиад явсан гэдэг.

Намсрай гуай маргааш нь эртхэн босож, данжаадад өгсөн муу хөгшин морио олж авъя байз, хүний газар яаж ясыг нь тавиулах вэ гэж бодоод алсуур дурандсан чинь данжаадынхан аль хэдийнээ ачаалж явсан байлаа. Мөрөөр нь хөөгөөд өртөө шахам байхад нь гүйцэж очоод унаж байсан морио чөдөрлөж тавьчхаад, өөрөө цагаан нэхий дээлээ эргүүлж өмсөн нүүр амаа хөөгөөр будаад жингийн цуваанд ойртон ирэхэд данжаад гуай ачааны сүүлд хээр морийг нь хөтөлчихсөн явган явахыг нь харав. Түргэн алхалсаар хөгшин хээр мориныхоо цулбуурыг нь огтолж өөрөө данжаадад хөтлөгдөн хэсэг явж байгаад чангаахад данжаад эргэж харалгүй “чүү бай” гээд л алхаж гэнэ. Хүчтэй угзрахад данжаад эргэж харахаар нь муухай орилж шороо чулуугаар шидэхэд “хаяа, шөтгөр бай” гээд үнхэлцэг нь хагартлаа айж цаашаа явахад гүвээ

давсны дараа хээр морин дээрээ ирж унаад чөдөртэй морин дээрээ ирсэн гэдэг.

ЧӨТГӨРТЭЙ ҮЗЭЛЦСЭН НЬ

Цоохор отгийн хошууны харьяат Хар гуя Ядамжав гуай 1940-өөд оны үед Хөрхөрөөгийн дөрвөн тогоо тариа худалдан аваад шуудайд хийн эмээл дээрээ даруулж боогоод нар шингэх гэж байхад дөт замыг бодож Сэрх очдог хэмээх өврийн хажуу Хонхортын хавчиг хөтлөөр давахаар шийджээ. Хажуу Хонхортыг чөтгөртэй, хүнийг нэрээр нь дууддаг, унасан морь тушдаг гээд сүүлийн үед хүн явахаа больсон газар гэнэ.

Ядамжав гуай угийн гүжирмэг, бяр тэнхээ ихтэй, хэнэггүй эр тул "Энэ хөтлөөр яваад үзье. Чөтгөр байвал үзээд алддаг хэрэг. Ер нь ямар янзын юм байдгийг нь мэдье гэж бодоод олмоо сайн чангалаад мориндоо мордоод хөтөл өгсөөд ширүүхэн шогшуулж явтал гэнэт ганзагалсан тарианы нь амны уяа мултарч, морь нь булгиж хаячхаад эмээл, тариаг нь чирээд давхижээ. Богино сухай ташуур, бүсэндээ зүүсэн улаан иштэй хутга хоёроос нь өөр юмгүй хоцорчээ.

“За чөтгөртэй нь үнэн юм байна. Унаа, тариа хоёроос саллаа. Одоо надтай үзэх байх даа” гэж бодоод дээлийнхээ хормойг бүсэндээ хавчуулан, хутгаа сугалж барьчхаад өгсөөд явж байтал хөтөл дээр нэг сэгсийсэн том цагаан юм наашаа цаашаа хөдөлж харагдана гэнэ.

Ядамжав гуайн толгойтой үс нь хуйхлагдах шиг болж ухрах газаргүй тул шууд үзэлцэхээр ойртож очтол том цагаан юм ч өмнөөс нь дайрах шиг болоход барьцалдан авангуут хэд дахин хутгалаад халуун бүлээн юм гоожиж байхаар нь үхсэн байх гээд мөрөн дээрээ тавьчхаад хөтлийн бэлд 20 шахам км зайтай өвөлжиж байсан Дамдин гуайнд шөнө дөлөөр очжээ. Дамдин гуай хөгшинтэйгөө айн сандран

“Ядамжав аа! Чи юу болчхов оо! Хамаг хувцас чинь улаан цус, нүүр царай чинь цайчхаад...” гэж дуу алдацгаажээ. Ядамжав гуай юм хэлж чадсангүй “Хажуу хонхортын хөтөл дээр чөтгөртэй тулаад, түүнийг хороочхоод үүрч ирээд гадаа чинь хаячихлаа” гэх зэргээр учир нь олдохгүй юм хэлэв. Дамдин гуай тарни уншиж, сан тавьж, арц рашаанаар нүүр гарыг нь угаалгав. Самган нь цагаан тостой цай оочуулж түр хэвтүүллээ. Өглөө үүр цайж нар гарах үеэр Дамдин гуай цахиур буугаа цэнэглэж, Ядамжав гуай хутгаа, хөгшин нь цайныхаа нүдүүрийн барьсаар юу байгааг нь үзэхээр гарцгаахад тэдний эргүү

өвчин тусан алга болсон бор халзан эр хонь дөнгөж амьтай. Түүнийг үүрээд ирсэн байжээ.

АЛМАСЫН ТУХАЙ ДОМОГ

Говь-Алтай аймгийн Шарга сумын нутагт эрт дээр үед битүү ургасан загийн ой байсан ажээ. Тэрхүү загийн урт хоолойнуудын хооронд намаг бүрд, бамбалзууртай, зэгс хулсан түнхтэй, гоц сонин үзмэр мэт өргөн говь байв. Хүн мал орж, гарч үл чадах түнэр харанхуй, өтгөн шигүү дотор нь орвол нар үзэхгүй, хэр баргийн амьтан ойртох нөхцөлгүй их чигжүү учир тэр газрыг Хар загийн хоолой гэдэг байжээ.

Хар загийг дотор нь Бух заг, Тэх заг, Төгөл заг гэж нутгийн хүмүүс ангилдаг байв. Хар загийн дотор алмас буй болов гэх яриа хөөрөө гарч, нутаг усны ард олны дунд шуугиан дэгдэж байсан тэр үед ан ав хийж, говь хангай хослон нутаглаж аж төрөн амьдардаг Загар Тавнан гэдэг хүн нэгэн намрын цагт Хар загийн орчмоос гахай алаад цур (шарж) хийж идээд үлдсэнийг нь тэмээнд ачаад гэртээ харихаар “Наймаа” зам гэж алдаршсан замаар явж байтал нүдний нь буланд ямар нэгэн амьтан үзэгдэх шиг болоход нь дурангаар авч харсанд, хүн гэхэд хүн биш, мал гэхэд мал биш, урьд өмнө үзээгүй сонин амьтан явахыг ажиж, цочисхийн сайн харваас хоёр гар нь газар шүргэх шахсан, бүх биедээ үстэй, хөх нь унжиж хүйсдээ хүрэх дөхсөн, хаврын тэмээний арьс шиг чилдэн хөх бор өнгөтэй, хоёр хөл дээрээ түргэн явж байгаа тийм хачин сонин амьтан байжээ. Явахдаа гараа савчин заримдаа шороо тоос цацах мэт яваа нь гайхаш төрүүлжээ. Загар Тавнан айхгүй ч гэсэн аягүй гэгчээр зэвүү нь хүрч ямар үзэшгүй амьтан бэ? гэж бодсоор явтал нэг мэдэхэд алга болсон байжээ. Тэр үед загийн сэгсгэр гэдэг амьтан байдаг гэдгийг Загар Тавнан сонссон болохоор тэр нь юм болов уу! гэж боджээ.

Загар Тавнанг ирэхэд ах лам нь гэртээ сууж байж. Ахдаа зам зуур үзсэн зүйлээ ярьсанд ах нь ямар ч ажиг, сэжиггүй, огт тоосон шинжгүй, хэзээний мэдэж үзсэн янзтайгаар:

— За дүү минь тэр чинь алмас гэдэг амьтан даа! Их муу ёрын амьтан байгаа юм. Түүнийг үзсэн хүнд аюул тохиолддог. Эрийг нь алмас, эмийг нь шулам гэдэг. Алмас үзсэн хүний хувь заяа баахан төдгүй л гэдэг гэх зэргээр ярьжээ. Загар Тавнан дотроо элдвийг бодож сууснаа:

— Одоо тэгээд яавал дээр вэ! Ах та мэргэ төлгөндөө үзэж аргалж өгөх учир байна уу гэсэнд ах лам нь үг хэлсэнгүй, амандаа ном шивнэн ийш тийш нэлээд намжирдангуй царай гаргаж, хурууныхаа үзүүрийг хөдөлгөж байгаад,

— Чамд их муу хаяатай юм байна. Нэг бол чи эндээс зайлсугай, эсхүл алмасыг алах хэрэгтэй гэж хэлжээ.

Загар Тавнан санаагаар унаж, сураг чимээ юу дуулдах бол гэж чих тавин байсан боловч таг чиг байсан болохоор хэдэн жилийн эцэст бараг мартагнахад хүрсэн байв. Хэдий тийм боловч ах лам нь Хар загийн дотор орогнодог, үзэшгүй муухай аюултай амьтан гэж хэлсэн болохоор Хар загийн тийш тэмээ малаа зүглүүлдэггүй, нэг л сэтгэл тэвчихгүй байдаг байв.

Нэг өдөр тэмээ нь Хар загийн ойролцоохон очсон харагдав. Загар Тавнан өөрөө явахаас зүрхшээгээд ч байгаа юм шиг болохоор нь хүүгээ явуулж хойноос нь дурандаж байж. Хүү Зангад нь өтгөн загийн зах руу ороод тэмээгээ эргүүлэх үед хэдэн жилийн өмнө үзсэн алмас гэгч амьтан морин дээр нь үсрэн гараад хүүг нь тэврээд заг руу орчихжээ. Ах ламын хэлснээр алмас байж гэж итгэсэн Загар Тавнангийн уур хүрч хүүгийнхээ хойноос хэдэн удаа хашхирсан ч чимээ эс гарчээ. Арга буюу давхин очвол ул мөр алга байв. Загар Тавнан тэр дороо нэгэн ламынд очоод асуусанд тэр лам ах ламын нь адил бүхнийг мэдэгч царай гаргаж тайвнаар:

— Хүү чинь алмаст баригдаж дээ гэж гэнэ. Загар Тавнан хэлэх ч үг олдсонгүй. Бузар булай юманд өртсөн хүүгийнхээ талаар тас нуужээ. Гэсэн ч битүүдээ тандаж сураг ажиг гарч юу магад хэмээн горьдсоор эцэст нь нэг бол би тэр алмасыг алах, эсвэл тэр намайг алж амийг амиар солино гэж хатуу шийджээ. Нутгийн анчдаас сайн буу худалдан авч, бас заримтай нь зөвшиж, алмас гэгчийг үзэгдсэн дор нь буудаж алах, заримтай нь хамсаж агнахад оролцох итгэлтэй нөхдөө олсон авч тэр амьтан ер үзэгдэхгүй болжээ. Мөн хэдэн жилийн дараа Хар загийн зүг дурандвал хаанаас, хэзээ гараад ирснийг бүү мэд, хараанд нь алмас ороод ирэв гэнэ. Оройн нарны улбар туяанд хэсэг бусаг бөөн загийн хооронд идшилж байсан зээр үргэж зугтсанд алмас төдхөн хөөн гүйцэж хэд хэдийг барилан, гурвыг сугавчлан нэг тийш явах нь тод харагдав гэнэ. Яваад очмоор санагдсан ч зориг нь эс хүрч гэртээ давхиж ирээд буугаа авч саахалтынхаа хоёр сайн буучийг дагуулан морджээ.

Тэд Загийн ойролцоо очиж харсанд алмас гэгч амьтан гөрөөс хөөж дорноо гүйцмэгц алгадаж унагаад байгаа нь энгийн нүдэнд ив ил үзэгджээ.

Өөрөө явах замыг нь тосож, нөгөө хоёр нь гарах замыг нь хааж гурван талаас нь мярааж дөхөөд, Загар Тавнан эхлээд буудтал алмас нам унажээ. Яаран гүйж хүртэл үнэхээр хүн шиг бөгөөд бүх бие нь хар хүрэндүү; нүүрэндээ арай шингэвтэр богино үстэй гарын алга, чих, нүдний уг, хамрын хоёр талаар улаан шаргалдуу хялгасархуу үстэй амьтан байж. Анхандаа бузар булай амьтан гэж гар хүрэхээ болгоомжилж байсан боловч нэгэнт алсан болохоор ил задгай хаях аргагүй тул газар шилэн сонгож Шаргын хоолойн урд захад нэгэн тэмдэгт газар ухаж булаад дээр нь чулуу овоолоод буцсан гэнэ.

Тэд энэ тухайгаа хэнд ч хэлэхгүй гэж тохирсон авч Загар Тавнан сэтгэлийнхээ сэвийг арилгахаар нэгэн ламаас асуусанд лам уг газар дээр нь очиж сор залж гай түйтгэрийг нь арилгана, алмас булж дарсан газар дээр хүн гарч болохгүй гэх мэт үг хэлсэн байж. Гурав хоногийн дараа Загар Тавнанд бас нэгэн санаа төрж, хүүгийнхээ бие махбодыг үзэх нь зөв гэж шийдэж санаа шулуудаад тэрхүү шигүү, хүн амьтан ордоггүй Хар заг руу орж мөр тэмдэг ажигласанд нэгэн улбаагийн дэргэдүүр нарийн жим тааралдав. Түүнийг дагаад явж байтал нэг (өмбүүл) өвс, заган овоохой шиг юм байж гэнэ. Халгаж халгаж морио тушаад орсонд дотор нь нэгэн хүн загаас хүлээтэй, толгойгоо унжуулан, гараа алдлан үхэтхийн унасан байв. Ямар ч гэсэн хүн л юм гэж бодоод Загар Тавнан толгойг нь өргөж эрүүнээс нь татаж үзвэл бүлээн байв. Энэ хүн юунд ингэж байдаг билээ хэмээн бодохуйяа хүү минь гэсэн бодол сэтгэлд нь орж ирээд болохгүй байв. Тэгээд хүлээсийг нь тайлж үзсэнд төрсөн хүү Зангад нь байж гэнэ. Загар Тавнан:

— Ээ! Элээ, халаг хоохой болон орь дуу болж байтал ойрхон нэг туниагүй юмны дуу гармагц бас юу байдаг билээ хэмээн овоохойг тойруулан харсанд овоохойн хойд тулгуур загаас тулмархуу юм дүүжлээстэй байхад нь очиж барьсанд, ямар нэгэн амьтны зөөлөн бие мэдрэгдэхээр нь сандрахдаа татаад орхисонд сая гарсан ишигнээс арай томхон их үсэрхүү амьтан байжээ.

Загар Тавнан, алмасын хүүхэд ороолон гээч нь байна гэж мэдээд ээ энд яагаад байж байдаг билээ хэмээн эргэцүүлбээс миний хүүг эм алмас аваад энд иржээ. Тэгээд эрхэндээ оруулж өөртөө нөхөр болгож

дээ. Тэгээд энэ хоёрын дундаас хүүхэд төрсөн нь энэ байж. Хүүг минь хааш нь ч гаргахгүй уяж цагдаад байсан байж таарлаа. Хоол ундыг нь зөөж өгдөг байж. Миний алсан алмасаас хойш бүтэн гурав хоног болж байна. Энэ хооронд хүү маань өлбөрч, зөвхөн амьсгаатай үед нь ирж хэмээн бодож толгойгоо шааж, ийм үйлийн үртэй хүүхэд надад заяах гэж дээ хэмээн бодоод хүүгээ ч авсангүй, ороолонг ч тоосонгүй орхиод явжээ.

Хамт ирсэн хүмүүстээ энэ талаар хэнд ч хэзээ ч битгий хэлээрэй гэж захиад гүн уйтгарт автан гэртээ оройхон хүрч иржээ. Гэрийнхэндээ ч хэлсэнгүй. Тэнгэр бүрхэгдүү байснаа гэнэт хуй салхи тавьж шуурга босон аянга цахилгаан тас няххийж байснаа гэр дээр нь аянга бууж юутай, хүүтэй нь түймэрдэж үнсэн чандруу, тоосон товрог болгожээ. Ингээд Загар Тавнангийн гал голомт нэг мөсөн баларчээ.

АЛМАСЫН ХАВЦАЛ

Баянхонгор аймгийн бөмбөгөр, Заг сумын зааг нутаг ямбатны нурууны ар хормойд, Байдрагийн голын эрэг дээр баруун хойш харсан хар хавцлын амны бяцхан дэвсэг дээр нэгэн суварга бий. Мөнөөх хавцлыг нутгийнхан "алмаст хавцал" гэж нэрлэдэг гэлцдэг.

Эрт цагт Байдраг голын сав газрын нэгэн хэсэг нутагт алмас гэгч аймшигтай амьтан болж тэр хавийн айл амьтан дүрвэн дайжжээ. Эндэхийн нэг малчин хошуу ноёндОО болсон явдлын тухай айлтгажээ. Тэрхүү алмасыг яаж дарах тухай яриа шуугиан болж байтал нэгэн эрдэм номтой мэргэн лам номын ид шидээр дарж болно гэж айлджээ. Тэгэхдээ хөтчөөс гадна юунаас ч айдаггүй. зориг зүрхтэй, хэр баргийн хүчтэнд дийлдэхгүй бяр тэнхээтэй хүн дагуулж явна гэж гэнээ. Айдаггүй хүн олдохоор бяр муутай, бяртай хүн олдохоор аймхай байсан гэнэ. Ийнхүү таарч тохирох хүн олдохгүйд хүрч хэрэв тийм хүн олдвол шан хөлс хайрлахгүй гэж хошуу нутгаар зар тараан эрж сурч байтал Байдраг голын эхээс нэгэн их бяртай, айж үзээгүй мундаг хүн иржээ. Тэр эрийг хошуу ноён дуудаж уулзаад хөлсөнд нь юу авахыг асуухад намайг нэг сайн цадтал хоол өгөөрэй. Түүнээс өөр юм авахгүй. Би сайн цадвал бяр ордог юм гэжээ. Ингээд явах уналга хөсгийг бүгдийг бэлдэж бяртай хүнд өгөхөөр зам зуураасаа хамгийн том ирэг олж аваачаарай гэж ноёны сангаас хэдэн лан мөнгө өгч явуулжээ. Тэд зам зуурын хоньтой айл бүрээс сурагласаар санаанд таарах том ирэг шилж аваад хавцлын аманд үдийн үед бууж хонио төхөөрч түүний мах,

гэдэс дотор, толгой шийр бүгдийг чанаж мөнөөх хүчит эрдээ өгч идүүлээд бяр орж байна уу гэж асуухад нөгөө нь жаахан орж байх шиг байна гэж гэнэ ээ.

— Одоо чи отох газраа оч! Энэ нарийн хавцлын аман дээр жалга дотор бэлдээд сайн харж бай. Орой харуй бүрий болоход цаад руу чинь хүн гэтэл хүн биш, мал гэтэл мал биш нэг амьтан янз бүрийн дуу гаргасаар ирэх вий. Нуугдаж байгаад сайн барьж авснаа мэдэгдээрэй. Би эндээс номын хүчээр чамайг дэмжинэ шүү гэж хэлжээ. Ингээд бяртай хүнээ явуулсны дараа лам өөрөө олбог дэвсгэрт тухлан сууж жижиг ширээ тавьж номоо дэлгэн уншиж хонх дамрын дуу гаргаж нүд амаа хөдөлгөн эрхээ үлээж ийш тийш шавхчин шороо тарнидаж цацаж байжээ. Хүчит эр очих газартаа хүрээд хүлээж байтал нэгэн хачин амьтан хэлсэн ёсоор ирэхэд гэнэт барьж авахад догшин, хумс хуруу хурц, хөнгөн шалмаг амьтан орилж чарласаар барилцжээ. Хүчит эр “барьж авсан шүү” гэж хашхирч хэлээд унагаж босгон, унаж босон явсаар хоёулаа газрын уруу ойртон ирэхэд нөгөө лам хамаг ном судраа хаяад “Тавьж болохгүй” гэж хэлээд ундуй сундуй алга болов. Хүчит эр нөгөө амьтантай мөр мөрөн дээрээсээ барилцаж хоёр талаараа ээлжлэн тонгорч унагаж чадах боловч үсрэн босох нь түргэн учир алдчих гээд амаргүй байжээ. Тонгорч унагах бүр элэг хавирган дээр хүчтэй өвдөглөн дэлссээр байхад хааяа хавирга нь хугарч байх шиг санагдаж байсаар хөдөлгөөн нь удааширч хүч нь муудсаар үхжээ. Нөгөө эр дээр нь дарж амарч сууж байгаад унтчихжээ. Нэг мэдэхэд нар дээр хөөрсөн байхад сэрээд босоход лам, хөтөч хоёр бараа сураг үгүй, харин хэрэглэж байсан юм нь байж байна гэнэ.

Тогоолж байсан газраа ирж өөрийн болон бусдын аяганы хийцтэй уут савыг нэгжиж идэж уух юм эрж суутал нөгөө хоёрын очсон айлаас ламын явуулсан хоёр хүн иржээ. Цагаан нэхий дээл нь энд тэнд урагдсан, шалдан бие нь цухуйсан хүдэр эрээс айгаад тэд айгаад морин дээрээсээ буухгүй цэрвэж байхад нь болсон явдлаа хэлээд лам, хөтөч хоёроо сураглавал танай тэр лам чинь бид хоёрыг явуулж “энэ аманд хоёр хилэнцэт амьтан бие биеэ барьж авсан байх бий. хоёулыг нь дарах номын ид шид буулгасан. Бодвол хоёулаа тонилсон биз. Үзээд ир гэж бид хоёрыг явуулсан гэжээ. Ламын айлдсан хилэнцэт амьтдын нэг нь амьд байхад ирсэн хоёр хүн дотроо ихэд сэжиглэн болгоомжилж байжээ. Гэтэл ирсэн хүний нэг нь энэ чинь манай аавын сайн нөхөр мангар Гэмпил гуай мөн шиг байна гэж

таньсан юм гэнэ билээ. Гэмпил нэртэй тэр хүчит эр урт хумстай, булчин шөрмөстэй, халиурсан үстэй амьтны нэг хэмээн өөрийгөө нэрлүүлж, хувцас биеэ алмаст уруулсан учир амьтан хүнээс эмээж шөнө явсаар гэртээ ирсэн гэнэ. Тэр даруй алмасыг дарсан уг газарт хүн цугларч шавар чулуу өрж суварга барьсан түүхтэй гэдэг юм.

БУЛГИЙН ДОЛООГИЙН ДОМОГ

Дэжээлэнгийн хүрээнд лам болж сахил хүртсэн боловч амьдрахын эрхээр ямагт жин ван тээж хол ойр явж халуунд нь халж, хүйтэнд нь хөрж явсан Одвог гэдэг лам (гэцэл) байжээ. Одвог бол хүрээнд суух нь маш ховор хааяа нэг цагийн хуралд ордог байж. Нэг удаа бүр алсад явж жин тээхээр шийдээд хүн амьтнаас тэмээ мал хөлслөн цуглуулж, арван таван тэмээнд янз бүрийн ангийн үс, арьс, бугын цусан эвэр, цагаан мөөг, арьс, нэхий зэргийн үнэ цэнэ хүрэх ачаа олж аваад ачиж ганцаараа гал болж аяны жодгор майхан, загнуур, шанага, усны хүв, домбо, замд идэх ааруул, болсон гурил, борц, мах, өрөм бяслаг, айргийн тос, шахмал сүү зэрэг исэж муудахгүй холын замд тохирсон хоол унд бэлтгэж зэхэж аваад аянд гарчээ. Ойр зуур аялж явсан жин хөсөг хөтлөх туршлагатай аянчин боловч чухам Бээжинд хүрч үзээгүй бөгөөд зам мэдэхгүй явжээ. Дорнодын их уудам тал дундуур жингийн өргөн дардан замаар явж байтал нэг мэдсэн чинь зам нь өвс ургаж бүдгэрээд ойрын жилүүдэд юм гишгээгүй болж эдгэрсэн тийм зам болж хувирчээ. Одвог өөрөө их хар бяртай, юмнаас айдаггүй тэнэгдүү бартаг бүдүүн тоймын муйхар эр байсан тул ямар ч байсан Бээжин бол зүүн зүгт байгаа, би тийшээ явж байгаа болохоор эрт орой хэзээ боловч хүрэхдээ л хүрнэ дээ гэж бодоод л тоомсоргүй алхуулж байжээ. Бээжинд хүрэхээр их ойртож байтал нэг үдэш бүдэг замаар явсаар, нэг бүр толгойн шилээр дайрч гарахад гарвал тэр бор толгойн өврөөр жижиг булаг гарсан сайхан устай байж гэнэ. Одвог их олзуурхаж тал дунд байгаа ганц бор толгойн дэргэд ачаагаа буулгаж тэмээгээ таваглаж хэрж тавиад, морио чөдөрлөөд жодгор майхнаа босгож үүдэнд нь гал түлж, цай чанаад борц хөшиглөж бээртэн зуурч аяны хар загнуураараа нэг бээртэн болгоод том хар аягандаа нэг хийж тавиад загнууртай хоолоо гал дээрээс гаргаж галын доод талд тавиад аягатай хоолоо идэхээр зэхэж эхэлтэл майхны гадаа хүмүүс ярилцан чи орох уу, би орох уу гэж ярилцах сонсогджээ. Огт хүн амьтангүй ээрэм цагаан тал дунд гэнэт хүн болж ингэж ярилцах нь сонин байсан тул

Одвог “Чи би гээд байх юу байх вэ, цөмөөрөө ороод ирцгээ!” гэж хэлжээ. Гэтэл майхан хөдлөн, “Цаашаа суу, дээшээ шах” гэхээр багтаж ядтал чихцэлдэн хүмүүс орж ирж суух шиг болжээ. Хэдийгээр орой болж цагаан гэгээтэй байсан боловч майханд суугчид огт үзэгдэх юм алга байв гэнэ. Тэднийг Одвог:

— За та нар хоол идэцгээ! Аягаа гаргагтун! гэж хэлжээ. Тэгтэл дорхноо долоон том модон хар аяга гарч ирж гэнэ. Одвог түүнийг сонирхсоор аяганд нь хоол хийсээр байтал хоол нь дуусжээ. Тэгэхээр нь Одвог:

— За та нар энэ тогоо шанагаа цэвэрлээд орхи. Хоол дууслаа. Наана чинь хар цай, аяганы хийц байгаа. Түүнийг идэж ууцгаа гэж хэлжээ. Тэр үл үзэгдэх хүмүүс за, за тэгэлгүй яах вэ гэгцгээж удалгүй тогоо шанага цэвэрлэгдэж тэр хүмүүс майхнаас гарцгаан гадаа гарч ивэр шивэр ярилцахыг сонсвол:

— За энэ тун сайн эр юм даа! Үүний юманд гар хүрч болохгүй, харин тэмээ, морь малыг нь өвсөлж хоноцгоо! гэх нь сонстжээ. Одвог сайхан дотроос:

— Та нар миний майханд багтахгүй байх. Цаг дулаан, тэнгэр цэлмэг байна. Тэмээний хасуй, бамбай, шидээ дэвсэж нэг хэсэг нь гадаа, зарим нь майханд унтана биз гэхэд “За, за” гэгцгээжээ. Тэгснээ “Та нар гадаа унт, бид хоёр майханд унтъя” гээд хоёр хүн орж ирж баруун хаяанд нь унтаж байгаа бололтой ярилцан хувцсаа тайлахад нь мөнгөтэй хэт хутга, гаанс тамхины оосор, шар шур хийх нь нэлээд дорвитой эрчүүл буй бололтой мэдэгджээ. Одвог:

— За өглөө босоод цай чанаадхаарай! Энд давс, тэнд идээ, тэнд түлш байна шүү гээж зааж хэлсэн чинь: За, за гэгцгээх нь сонсогджээ. Одвог үл үзэгдэх хань нөхөдтэй болсондоо сэтгэл амарч ганц сайн унтаж хоножээ. Өглөө боссон чинь 7 хүн гал түлж, цай хоолыг нь чанаад морь тэмээг нь өвсөлж услаад эмээл хазаар тохшийг тохож ачаа хоозлоход бэлэн болгосон байж гэнэ. Жинчин сайхан унтаж хоноод өглөө таваархан босож бэлэн цай ундаа уугаад:

— За нөхөд өө! Одоо ачаагаа ачаалъя гэсэнд за, за гэлдээд бүх ачаа хөсөг нь ачигдаж майхан эвхэгдэн ачаан дээр хаягдаж эмээлтэй морийг нь хөтлөн ирж цулбуурыг гарт нь бариулж, морин дээр гармагц түрүүчийн тэмээний бурантгийг гарт бариулав гэнэ.

Одвог: “За сайн сууцгааж байгаарай! Би удахгүй эргэж ирнэ” гэсэн чинь “За та сайн яваарай” гэгцгээжээ. Одвог:

— Би Бээжин орно. Надад захих юм байна уу гэсэн чинь,

— За яах вэ. Хэрэв бололцоо байвал бидэнд долоон уут шар будаа олж ирж өгөөрэй гэж гэнэ ээ. Одвог за гээд цааш явж байтал удалгүй араас нь “Хүүе хүн гуай!” гэж дууджээ. Одвог “Юу вэ?” гээд эргэж харсан чинь тэр хүмүүсийн нэг нь: Танд ямар нэгэн гай зовлон тохиолдож зүдэрч ядраад тусламж хэрэгтэй болох юм бол “Булгийн долоо” гэж дуудаарай гэж гэнэ. Одвог түүнийг тогтоож аваад яваад өгчээ.

Түүнээс цааш гурав, дөрөв хоноод Бээжинд хүрч хотын гудамжаар явж байхад манайд бууваа гэсэн хятад худалдаачид, данжаад бичээч, зарц үйлчлэгч нар олон тааралдсан боловч тоохгүй явсаар байгаад нэгэн том хашаатай уужим зайтай, үүдэн дээрээ ямпай хаалга босгож алтан пайз зүүсэн нэлээд дориун пүүзэнд буужээ. Ачаа барааг нь буулгаж тэмээ малыг нь өвсөлж услахаар зарц нар авч явжээ. Одвогийг ханзан ор дэртэй нэгэн жижиг өрөөнд оруулж цай хоол, идээ будаагаар дайлж зочилжээ. Одвог тэндээ хоноод өглөө босож цай ундаа уусны дараа данжаад дээр нь орж ярилцаад ачаа бараагаа задалж үнэ хэлэлцэн тэмдэглэж юмаа худалдаад хариуд нь ачиж явах торго дурдан, үзэм чихэр, архи тамхи, цай даалимба, бусад үнэтэй ховор нандин хоргой магнаг, утас хошоо зэргийг бүрэн авч арван гурван тэмээндээ хувааж тааруулан хөнгөн шиг ачаа бараагаа боож баглаж яг бэлэн болгоод явах гэж байжээ. Гэтэл энэ пүүзний данжаад даамал, нярав нар сэм уулзаж манай пүүзийн аль чухал бараа бараг дууслаа. Энэ жинчний авч ирсэн зүйлийг борлуулаад хөл дээрээ зогсох хүртэл бараг бинчин алдана. Одоо яана аа гэлцсэнээ муу санаат шуналт нэг даамал: Ай энэ муу монгол ганцаараа, бид олуулаа. Нэр зард гараагүй энэ муу ганц монгол, энэ их Бээжин хотын хаана нь яаж явахыг хэн олж харж нэхэх юм бэ? Монгол хүн тэнэг бартаг шүү дээ. Энэ орой жаал зугаа цай, будаа идүүлж хэдэн аяга хатуу дарсаар согтоож унагаагаад нэг хэрмийн мухарт булаад л гүйцээ биш үү. Бүх юм манай болж бид хэдэн арван давхар ашиг хонжоо олно гэхэд данжаад түүнийг нэг ухаантай, мэргэн аргатай гэж магтаад тэндээс гарч жинчинд очоод: За танай манай хоёр түнш барилдлаа. Одоо дараа жил ирэхдээ бас манайд бууваа. Танай захих юм байвал надад захь. Би олж тавина. Би танд найдаж захих юм байна. Ингэхээр бас өнөөдөр хоноод яв. Сайхан танилцаж барилцсаны хувьд жаахан цай уугаад нэг жаахан наргиж хоноод явахгүй юу. Тэртэй тэргүй олон сар явж харих юм чинь ганц

шөнө хоносон, явсан ялгаа юу байна? гэжээ. Одвог “за” гэж хүлээгээд нээрээ ч ялгаа юу байх вэ. Намайг хоног хугацаа тавьчихаад яаруулж байгаа хүн байх биш дээ гэж боджээ.

Тэр үдэш нэгэн урт нарийвтар, нэлээд том тасалгаанд оруулж ханзан дээр Одвогийг суулгаад олон арван хятадууд орж ирж сууцгаан намхан ширээн дээр идээ будаа, лүүтэй хар архи задлан гангар шаазанд хийж Одвогт удаа дараа хэд дахин уулгажээ. Одвог түүнийг ч ууж тогостой янжуур зуусан шиг их л хөгжүүн суужээ. Шөнө орой болсон хойно мань эр шал согтож өөрийн гэсэн ухаангүй болж байсан үед нэг харвал цайллагын олон хятадууд бараагүй, тэдний ууж идэж байсан ширээ сандал эзгүй, хажууд нь сууж байсан данжаад даамал нар ч явчихсан байжээ. Тээр цонхны цаана хашаа дүүрэн дэн гэрэл болчихсон Одвогийн баглаж тааруулж хураасан ачаа барааг нь хятадууд задалж зөөж байх шиг харагджээ. Согтуу нүдэндээ сайн итгэсэнгүй гарч үзэхээр сэм босож үүд рүү очсон чинь олон хятадууд орж ирж чи хаачина аа? гэсэнд би гарч ачаа бараагаа харна гэхэд тэд: Аяа, ачаа бараа хараад юу хийнэ. Тэр байдаг газраа л байна биз. Чи суу, архи уу гэгцгээжээ. Одвог үгүй би гарч юмаа харна гээд зүтгэсэн чинь түүнийг олон хятадууд хөндөлдөн хөлхөлдөж хойш нь түлхэхэд Одвогийн уур нь хүрч урьдаа хөндлөн зогсож байсан хоёр хятадыг хоёр мөрөн дээрээс нь угз татан хоёр тийш нь саван унагасанд хятадууд шуугин үймэлдэж арав хориороо Одвог дээр үймэлдэн, чи муу бас биднийг зодож байна уу! Одоохон чамайг тонилгоод өгнө гэлцэн олс хүлээ оруулж ирж гар хөлийг нь хүлж газар унаган дарж бүтэн баглаад чирч гарах гэтэл Одвог одоо хүний гарт орлоо гэж бодоод яах ч аргагүй болсон байтал гэнэт нөгөө “Булгийн долоо” санаанд нь орж “Хүүе! Булгийн долоо, тусалцгаа” гэж хашхирчихжээ. Тэгтэл тэр байшингийн тааз цонх, хаалга хага бут тусан нир нир гэснээ байшин дотор байсан олон хар хятадууд энд тэнд шидэгдэн хана туурга, багана шал мөргөж нүд нүүр нь шалбаран цус нөж нь гоожиж, зарим нь хөл гараа хугалуулж орь дуу тавин орилж чарлан амь өршөө л гэдэг ганц үг сонстож байжээ. Согтуу жинчин бүр гайхаш тасарч нэг хэсэг хөдөлгөөнгүй хэвтсэнээ өндийсөн чинь баглаа хүлээ нь байхгүй хоосон сул болсон байжээ. Эргэн тойрон харвал ер нь өндгөр юм байхгүй шал дээгүүр хавтгайрсан хар хятадууд орилж чарлан хэвтэж, зарим нь мөлхөж байна гэнэ. Тэгэхээр нь Одвог: За одоо болно оо гэхихжээ. Тэгтэл ч таг чиг чимээ анир алдаад шархадсан шалбарсан

хятадууд л мөлхөж мөргөж сөгдөж амь гуйцгаах нь Одвогт их л инээдэмтэй харагджээ. Тэгээд Одвог согтуу хөлчүү байсан болохоор гадаа гарч харвал түүний баглаж боосон бараа боодлуудыг юу ч үгүй задалж зөөсөн байжээ. Данжаад даамлууд яах ч учраа олохгүй зүгээр л амь өршөө гэж өвдөг дор нь сөхөрч өөрийг нь бараг өргөхийн наахнуур өөр нэг уужим өрөөнд оруулж бас хоол унд, дарс архи авч ирцгээн жинхэнэ их хурим янзтай цугларч идэцгээжээ. Одвог: Та нар намайг ганц бие монгол хүн явж байна гэж боджээ. Тийм биш. Монгол хүнийг чинь эх нутгийн заяа сахиж, газар лусын савдаг, шивдэг бүгд сахин манаж явдаг юм. Муу санаат илжигнүүд та нар үүнээс хойш мэдэж авцгаа гэж агсамнаж данжаадыг нь түлхэж даамлыг нь алгадаж зоргоороо аашилсан боловч тэд мөргөж сөгдөхөөс өөр юу ч дуугарсангүй гэнэ ээ. Ингээд айсан хятадууд хоргой торгоор хучиж, хундагачин аягачнаар үйлчлүүлэн үүр цайтал Одвог аргадаж унтуулжээ. Маргааш нь үд хүртэл унтаж байгаа босож ирэхэд хятадууд юм хүмээ янзлан идээ будаа өрөн бөхөлзөж нахилзацгааж байж гэнэ. Одвог гарч морь харж ирээд гар нүүрээ угааж цай хоол идээд явна гэж гарсан чинь айж эмээсэн хятадууд байдаг үнэтэй цэнтэй бараа туруугаа хашаа дүүрэн овоолчихсон та дуртайгаа ав. Үнэ цэн хамаагүй гэж байцгаажээ. Алс хол олон сар хоног аялдаг жинчин эр болох учир тэмээ малынхаа нуруу туруу даацад нь тохируулан тэнжээлж бэлтгээд тэмээн дээрээ долоон уут шар будаа тавьжээ. Жинчнийг хашаанаас гарахад бүх данжаад даамал дэлгүүр, пүүзний хүмүүс зул хүж барьсаар дагаж хотоос нэлээд хол зах хүртэл гаргаж өгөөд хүн бүр бэлэг шүлэг барин сайн сайхныг ерөөн үдэж гаргаж өгөөд буцсан гэдэг.

Одвог гурван хоног явж үдэш нөгөө булаг дээр хүрч ирж явсан чинь сайн явж ирэв үү! гэлцсээр нөгөө долоо тосож ирж ачаа барааг нь буулган сайхан босгож гал түлж цай унд чанаж зарим нь унаа малыг нь өвсөлж услахаар авч явжээ. Тэгээд удалгүй цөм цугларч ирцгээн тойрч сууцгаагаад Одвог чихэр үзэм, хоол унд гаргаж тэднийг дайлан архи дарс ууцгаажээ. Энэ үед Одвог та нарыг би үзэхгүй байгаа. Та нар надад их ач тус хүргэсэн, амь насыг минь аварсан, би их баярлаж талархаж байна гэдгээ хэлжээ. Тэгсэн чинь тэр хүмүүс: Таны хэлдэг зөв өө! Харин одоо та бидний үзэх болно гэж хэлээд нэг жижиг дөрвөлжин цагаан модон хайрцаг гаргаж ирээд үүний дээд талд байгаа жижиг дугариг нүхээр хар гэжээ. Одвог хайрцгийг аваад жижиг нүхээр нь харвал: Хоргой эмжээртэй хар хөх чисчүү тэрлэг, шар дурдан

бүстэй, гурван хавчаартай хар булигаар гутал өмссөн ижил хувцастай, цөм мөнгөн хэт хутга, хаш цагаан гаанс, мөнгөн тоногтой тамхины уут зүүсэн долоон сайхан эр сууж байжээ. Тэгээд тэдний нэг настайвтар нь:

— За бид долоо бол нэг эхээс цувж гарсан ах дүү долоон хулгайч билээ. Бид өөрийн нутаг усан дотроос ёстой өнчин ишиг, өлөгчин нохой, хөөтэй цуцал, хөгнийн булдруу хулгайлдаггүй, алс хол аймаг, хошуу дамжиж атан тэмээ, агт морь хулгайлан хөөдөг байлаа. Нэг удаа бид алс хулгай хийхээр гарсан хойгуур манай нутгийн ноёны ганц сэтэртэй жороо хар морь байсныг хулгай авсан юм байжээ. Манай ноён мориндоо их хайртай байсан нь мэдээж хэрэг. Хожим хоёр гурван сарын дараа биднийг нутагтаа эргэж ирсэн чинь ноён баривчилж эрүү шүүлт тулган миний морийг та нар авсан, өөрсдөө аваагүй юмаа гэхэд харийн хулгайч нарт гаргаж өгсөн буюу зааж өгсөн байх ёстой. Миний морийг зүсээр нь авч ирж өгцгөө гэдэг байна. Бид аваагүй, мэдэхгүй, алс хол явсан үнэн учир үнэнээ хэдий хэлэвч ноён биднийг эрүүдэж дуусаад эцэст нь энэ бор толгойн энгэр газар амьдаар минь долуулыг минь булсан юм. Чингэхэд нь бид булагдахдаа: За бид хилс хэрэгт залуу сайхан амь насаараа хохирлоо. Иймд өнөөдрөөс цааш гурван хоногийн дараагаас эхлэн ноён чиний толгойг аваад, түүнээс хойш энэ нутаг усанд чинь амьтай голтой юм юуг ч үлдээхгүй хүйс тэмтэрнэ гэж тангараг өргөөд булагдсан. Гурван хоногийн дараа ноёны толгойг аваад цааш нь суусан ноёд түшмэдийг гурав хонуулалгүй хяргаад байтал нутаг ус, хүн амьтан бүгд оргож дүрвээд энэ нутагт амьтай голтой юм үлдээгүй. Нүүж алга болсон юм. Бид идэх уух хоол ундаар маш их дутагдаж дутуу үхэж хатсан болохоор зүгээр явсан аянчин жинчнийг ч зүгээр өнгөрүүлдэггүй дээрэмддэг байсан тул аян жингийн цуваа үүгээр явахаа бас больсон юм. Ингээд бид үхсэн амьдын завсар хилс хэрэгт булагдсандаа бүрмөсөн үхэж чадахгүй олон жил өнгөрлөө. Нэг сайн цадаад энэ бүх үнэн байдлаа уудлан хэлж сэтгэл цагаадаад үхэх ёстой улс байгаа юм. Тийм хүн ер дайралдаагүй өдий хүрсэн юм. Харин та бол жинхэнэ эр хүн шиг эр хүн. Биднээс айж эмээж цочиж сандраагүй. Ийм учраас бид одоо танд үнэн голоосоо итгэж шидэт хайрцгаа өглөө. Гэртээ харих хүртэлх газрын тэн хагас хүртэл бид тантай цуг энэ хайрцагт үзэгдэж байна. Газрын тэн хагсаас цааш өнгөрмөгц бид үзэгдэхгүй болно. Харин та энэ хайрцгаар юу санасан хүссэн бүхнээ үзэж харж явах болно. Гагцхүү

өөр бусад хүнд хэрхэвч үзүүлж болохгүй шүү. Учир байдлыг нь сонсож ууж идэцгээсэн хүмүүс уярч уйлж хайлж тэр үдшийг өнгөрүүлээд маргааш нь цаашаа явахад тэд ачаа барааг нь ачиж замд оруулж өгөөд, Одвогийн өгсөн долоон уут шар будааг чирсээр бор толгойн урьд талаар тойрон далд орцгоожээ. Аянчин эр өдөр шөнөөр зугаа хийж нар сараар хань нөхөр хийсээр яваад газрын тэн хагаст орж ирэв үү дээ гэх баримжаагаар нөгөө хайрцгаа гаргаж харвал урьдын адил сайн явж байна. уу гэцгээгээд мөн л долуулаа сууж байжээ. Түүнээс цаашаа явж шөнийн хоногт хүрээд өглөө нь хайрцгаа харсан чинь бүгд байхгүй болж ганцхан хүний цээж газраас дээш цухуйж байгаад:

— За нөхөр минь. Одоо сайн явж хариарай. Бид ингээд чиний тус дэмээр бодож санах, зовох зүдрэх юмгүй бүрмөсөн явцгаалаа. Чи хайрцгаа хүнд үзүүлж болохгүй гэдгийг битгий мартаарай. Баяртай гээд алга болчихжээ.

Жинчин маань хэдэн хоног хань бараагүй, сайн нөхөдгүй, уйтгартай юм шиг явж байгаад гэнэт, гэр орон, аав ээж, нутаг усаа харсан чинь цөм үзэгдэж байжээ. Айл амьтан нутаг ус, аав ээж, мал хөрөнгө, овоо хангай нь гэгээн дүрээрээ дотор нь байгаа юм шиг харагдахаар сэтгэл хөдлөн тун зугаатай явсаар байгаад нутагтаа ирсэн гэнэ. Аав ээж, ах дүүтэйгээ золгож аян замд амар мэнд явж ирсний баяр хөөр болж хүн амьтнаас ацаглаж хөлсөлж авсан тэмээ малыг өгч хөлс шанг өгөөд хөдөө нутагтаа хэд хоноод дараа нь хүрээ хийдэд орж нэг муу хашаа хороо байсандаа бор гэрээ гаргаж бариад мухар толгойт сахил хүртсэн гэгцэл хүн учир бурхан шүтээндээ мөргөж, хурал номд орж үе тэнгийнхээ дунд зэрэгцэн суугаад номоо уншиж байснаа олон хоног сараар хээрийн салхинд ариун салхинд явж сурсан хүн болохоор удаан суухад бие нь чилж хийх хэлэх юмаа олж ядаж байтал нөгөө хайрцгаа өвөртөө авч явсан болохоор орхимжийнхоо доогуур түүнийг харсан чинь өөрийн нь гэр юу ч үгүй эзгүй, зэвэрсэн хөндий ханхай гэр байжээ. Хажууд нь суусан нэг үерхдэг ламынхаа гэрийг хайрцагтаа харсан чинь нэг хулгайч очоод баруун хатавчны хүлээг тас огтлоод орж байгаа харагджээ. Одвог тэр ламыг (гэгцэл) “Хүүе гэр лүү чинь хулгай орж байна” гээд ёвроод авчээ. Цаадах нь ном уншиж суусан болохоор сонссон боловч ихээр анхаарсангүй. Тоглож наадахыг алиныг тэр гэх вэ гэж бодсоор өнгөрчээ. Гэтэл хурал уншлага дусаад гэр гэртээ харьсан чинь нөгөө ламын гэрийг хулгайч эвдлээд аль үнэтэй

цэнтэй бүх юмыг аваад авдар хайрцгийг эвдлээд явжээ. Тэр лам уурлаж уцаарлаад Одвог хурал хурж байхад хулгайч орж байна гэсэн гэж бодоод шууд хүрч ирээд: Чи хүнийг арай хэтэрхий болгож байна. Тоглож наадаж болох боловч ингэж эвдэж сүйтгэх гэж байх уу? Яасан бодлогогүй юм хийдэг хүн бэ? гэж давшилжээ. Одвог: би тоглож хэлснээс биш хулгай хийгээгүй гэдгээ хэдий хэлэвч цаадах нь зөвшөөрөхгүй улам догширч хурлаа чойромбо гэсгүй нарт очиж зарга мэдүүлэн тэд нь дуудаж торгожээ. (Шарын шашинд сахил хүртсэн гэгцэл, гэлэн, лам хүн битүү өмд өмсдөггүй, маяг гэдэг задгай юм өмсдөг, түүнийг дээш шууж нүцгэн биеийг өргөст харганаар шавхуурдан зодохыг баядууд торлох гэнэ) эрүү шүүлт гэдэг юм үзээгүй Одвог хэдий хүдэр бадир хүн ч гэсэн улаан харганын өргөс хоёрхон нэвт хатгахад ямар ч хэрэг хийгээгүй байж ингэж махаа уруулаад яах вэ гэж бодоод тохиолдсон үйл явдлуудыг тоочин хэлээд хайрцгаа гаргаж өгчээ. Ахас ихэс цөм сонирхон уг хайрцгийг харсан чинь дотроо юу ч гүй хувхайрсан модон хайрцаг байжээ. Тэгээд тэд болсон үйл явдал үнэн байжээ. Гэвч хүрээ хийд, бурхан шашны юмыг бузарлав хэмээн сахилыг нь авч хар болгон хөдөө хөөж гаргасан гэдэг. Одвог хөдөө гарч хар хүн болоод гэр бүлтэй болж малчин, жинчин болсоор нас насалж өөд болсон гэдэг.

ЧӨТГӨРТЭЙ БАЙШИН БУЮУ УУЛЫН САВДАГ ҮЛ ҮЗЭГДЭХ ХҮЧТЭН

Хэнтий аймгаас тодорсон улсын начин Шаравдорж гэж байх. залуудаа хоёр нөхрийн хамт ан хийхээр Дадал сумаас зүүн хойш байх их хөвчид гарчээ. Тэдний нэг нь нутгийн залуу. Анхны цаснаар гахайн анд гарсан тэдэнтэй үдэш болтол нэг ч амьтан тааралдсангүй. Нар хүүшлэх үес тэд отголох газраа ярилцав. Тэгтэл нутгийн залуу:

— Би нэг гүйдэлтэй гэгддэг байшин мэднэ. Тэнд очицгоох уу? гэжээ. Бүгдээрээ залуу улс, зоригтой ч байж. Тэгье тэгье. Харин сонин юм үзэж юуны магад... гэлцээд явжээ. Хэсэг явсны эцэст моддын завсраар байшин ч харагдаж. Байшингийн наана нэг өндөр хар хүн өвс хадаад зогсож байна гэнэ. Өдийд өвс хадаж зогсдог жигтэй хүн бэ гэлцэн дөхөөд очтол нөгөө хүн нь гэнэтхэн алга болчихжээ. Яах аргаггүй хүн байсан даа хэмээн ярилцсаар байшинд орцгоожээ. Тэрхүү байшин нь зүүн талаас хаалгатай, урд хойд ханандаа цонхтой, баруун хана нь битүү байх юм гэнэ. Тэд ч буугаа бэлэн цэнэглээд баруун ханыг нь налан сууцгаажээ. Гэнэт гадаа юм дуугарах шиг болсноо урд

цонх нь дуугарав. Тийш хартал... үүлс хөвсгөр сарны гэгээнд нэгэн хар хун (түрүүчийн өвс хадагч) хоёр алгаа цонхны шилэнд дарчихсан нүүрээ тулган шагайж байх юм гэнэ. Бүгд л зэрэг шахуу буугаа өргөтөл алга болчхож. Тэгтэл ч хойд хананы цонхны шил дуугарчээ. Бүгд эргэн хартал нөгөө хар хүн мөн л алгаараа цонхны шилийг дарчихсан шагайж байж. Хачин муухай хар царайг бүгд харсан боловч хэнийг нь ч буудаж амжихаас өмнө бас л алга болчхож. Гайхсан гурав бие биесийг ширтэн үг ч дуугарч чадахгүй балмагджээ. Тэгтэл улсын начин Шаравдорж:

— Энэ яав ч зүгээргүй газар байна. Явцгаая гээд бостол хаалттай байсан хаалга сэвхийтэл онгойжээ. Үүнтэй зэрэгцэн Шаравдорж ч тэр.. тэр.. өнөөх чинь.. ороод ирлээ хэмээн хашхирчээ. Тэгтэл ч Шаравдоржийн өргөсөн буу ямар нэгэн юманд цохиулан, буу ч тасхийж. Шаравдорж юу юугүй л нэг юмтай ноцолдоод унажээ. Газраар нэг өнхөрч.. босож ирээд л дахиад ноцолдохдоо энэ.. энэ.. буудаач ээ... хэмээн хашхирч байлаа. Харин балмагдан цочирдсон хоёрт юу харагдахгүй. Шаравдорж нь хий юмтай ноцолдоод байх шиг байж. Тэгтэл Шаравдорж юу юугүй л дээш, хий агаарт хөндийрөөд иржээ. Намхан адарт хүрэн алдах өөрийнхөө харалдаа дор заан, энэ байна.. буудаач, буудаач хэмээн бачимдан хашхирч байв. Нөгөө хоёр нь ч баахан таамгаар буудахад цаад хана нь л цөм үсрэхээс өөр юм оногдсонгүй. Тэгтэл ч Шаравдорж газарт унаснаа дахин ноцолдож эхлэв. Эцэст нь Шаравдорж ямархан нэг юмыг дарж унав бололтой газар тэгнэн хэвтсэнээ буу, буу гэв. Цэнэгтэй буу өгөнгүүт ухасхийн боссоноо шал руу буудаж гарчээ. Байдгаараа амьсгаадаж, хар хөлс нь асгарсан:

— Та хоёр харахгүй байна гэж үү? Энэ байна шүү дээ гээд хий юм өшиглөөд байсан гэдэг...

ЭЗЭНГҮЙ БАЙШИНГИЙН ЭЗЭД

Түүхийн ухааны доктор О. Намнандорж гуай амьд сэрүүн ахуйдаа монгол орныхоо олон аймаг сумдаар явж дээрхийн ижил жигтэй сонин явдлуудыг сонирхон судалдаг байжээ. Нэгэн удаа Хэнтийн Дадалд очоод тус сумын намын дарга байсан Чойдоржтой хөдөө явжээ. Тэд явсаар нэгэн байшинд хүрэхийн сацуу нар шингэж байлаа. Байшин нь зүүн урд буландаа тал нь нурчихсан пийшинтэй юм байж. Тэнд гал түлчхээд элдвийг хүүрнэж суутал байшингийнх нь

гадаа учиргүй олон хүүхэд шуугилдаад явчхаж. Бүр жаахан хүүхэд хүртэл ход ход инээх нь сонсогджээ. Тэгтэл л хаалга онгойгоод ирж. Намнандорж гуай,

— Хүүе тэр хүүхдүүд ороод ирлээ гэж. Нөгөө хоёр нь (нэг нь жолооч) инээх шуугихыг нь сонсохоос олж харахгүй байжээ. Нөгөө хоёрыг харсаар байтал асаж буй мод хий агаарт хөөрч явсаар хаалгаар гарч байв. Тэг тэгсээр байшинд таг харанхуй болов...

Тэдгээр хүүхдүүд цөм маш жижигхэн, ерөөс хувцасгүй шалдан байсан. Нэг нь инээд алдан асаж буй модноос шүүрэн автал бусад нь бүгд дагасан... гэж буцаж явах замдаа Намнандорж гуай ярьсан байдаг.

ТАХИЛГАТ УУЛЫН САВДАГ

Өвгөд хөгшид маань уул усны эзэн, лус савдаг байдаг тухай олонтоо ярьдаг. Тэр бүү хэл тэрхүү эзэн савдаг байдагт бат итгэж бүр өөрсдийн үзсэн харснаа барин тавин ярина...

Хэнтий аймгийн Дадал суманд эртний тахилгатай “Далад уул” гэж байх. Тэрхүү уулыг нутгийнхан “савдагтай” уул гэлцэнэ. Далад уулын эзэн нь хар морьтой, хар нөмрөгтэй, хар малгайтай, хар хүн байдаг гэнэ. Тэрхүү эзэн савдагтай таарсан, үзсэн харсан хүн цөөнгүй. Харин түүнтэй таарах нь тийм ч сайны ёр биш гэлцэнэ. Дадал суманд хэлгүй Жамбал гэгч хүн одоо ч амьд сэрүүн буй. Жамбал гуай одоогоос 20-иод жилийн өмнө Тэнгэлэг гол (Тэнхэлэг горхин) өгсөн явсаар Далад ууланд хүрчээ. Уулын бэлээр шогшуулж явтал хар морьтой нэгэн хүн айсуу харагджээ. Жамбал гуай ч шогшоод байж. Нөгөө хүн ч өөдөөс нь шогшино. Тэгтэл тэр хоёрын зай нэг ч хорогдож өгөхгүй байгааг Жамбал гуай гэнэт анзаарчээ. Нүдээ нухлан сайн харвал яах аргагүй өөдөөс нь шогшиж явна. Нэг л муу зүгийн совин татсан тэр бээр олны хэлэлцдэгийг санан нуруу руу нь хүйт оргих шиг болжээ. Тэрээр мориныхоо амыг эргүүлэн буцаж давхив. Тэгтэл ч ард нь морин төвөргөөн сонстож мэдэгдэхүйц ойртоод иржээ. Жамбал эргэн харваас хав хар царайтай, хар нөмрөг намируулсан хүн яг ард нь тулаад ирж тэгээд түүний мөрөн дээр суусан хон хэрээ гуаглан нисэж Жамбалын урдууд сүр сар хийх нь цаанаа л ёозгүй. Сандарсан тэрээр Түнхлэг голын гарамгүй газраар давхин ортол хамраа тачигнуулсан морь нь бусгаад хаячихжээ. Усанд унасан Жамбал сандран сэлж явтал яг урдаас нь усан дотроос нэгэн үстэй гар гарч ирэн түүнийг үсдэн ус руу даржээ. Хэн нэгний сандарч хашхирах дуунаар хойд дэнж дээр

байсан айлын хүмүүс гүйлдэн иржээ. Сарвалзан живж буй хүнийг харсан тэд уснаас гаргаж иртэл нутгийнх нь Жамбал гэгч байжээ. Сэхээ орсны хойно тэрээр юм ярьж чадахгүй нүд нь бүлтгэнэж байв. Уул ус руу гараар занган ангалзах Жамбал тэр цагаас хойш хэлгүй болсон гэдэг. Уг нь Жамбал нутагтаа дээгүүрт ордог усчин хүн байжээ. Гэтэл тэр хар гарт даруулан живж байсны бодоход уул, усны эзэн савдаг түүнийг хатуу шоглосон бололтой...

Ийм сонин учрал, жигтэй явдлуудтай биеэр учирч яваагүй, ч дуулж, сонсоогүй хүн нэгээхэн ч үгүй биз. Шинжлэх ухаан нэгэн цагт тэдгээр явдлуудын учрыг тайлах биз ээ. Дээрх хоёр байшин Хэнтий аймгийн Далад суманд одоо ч буй. Нутгийн хүмүүс тийш зүглэнэ гэж үгүй.

(“Ил товчоо” сонинд Б. Эрдэнэбулганы хэвлүүлснээс авав)

БУСАД ДОМОГ

ЭРЭЛХЭГ ЖИНЧИН

Тэс нутгаас нэг жинчин эр Богдын хүрээ рүү жин тээж оржээ. Зах зээл дээр авч явсан бараагаа худалдаж дуусаад буцахын шөнө нэг сайн танилцсан өвгөнд очиж буцах тухайгаа хэлээд тэднийд хонож гэнэ. Өвгөн залуу жинчний замын тотгорыг үзэж өгөх болж мэргэ төлөг татахад: За чи аян замдаа сайн явж харих юм байна. Нэг ялимгүй сүрхий юм тохиолдох боловч чамд аюулгүй, харин чи их баяжиж гэртээ харих юм байна даа гэж хэлжээ.

Тэгээд л маргааш нь шууд замдаа гарчээ. Уул давж, ус гаталж амар мэнд аялсар нутгийн захад ирээд бөөрөнгийн элсэнд замгүй газраар орж явчихжээ. Нэг өдөр үдийн гал халуун шатаж байх үед элсэн толгодын дунд нэлээд уужим хонхорт тэгш газар буудаллаад унаа малаа амраахаар оройн сэрүүгээр хөдлөх санаатай зогстол холгүй газар дороос утаа гарч байх харагдаж гэнэ. Энд утаа гарч байна гэдэг бол хүн амьтан байгаа хэрэг байж. Ашгүй энд бууж цай унд уудаг хэрэг хэмээн их л олзуурхаж хөсөг унаагаа тавьж идүүлээд мориныхоо эмээл хазаарыг авч чөдөрлөж тавиад утаа гарсан зүг явж очвол хэдхэн алхмын цаана эргэн тойрон битүү элс байжээ. Газар луу доош орсон хүн байх бөгөөд хоёр гуравхан гишгэм газар шат харагджээ. Тэр шатаар доош нь ортол мөн л урьд нь эсгий үүд байж гэнэ. Сөхөж орвол бүдэг харанхуй, сайн ажиглавал зүүн талд нь нэг их тарган, буурал үстэй самган сууж байжээ. Амар мэнд асуувал хагас дутуу хариулаад зөвхөн нүднийхээ зузаан зовхийг сөхөж нэг удаа жинчнийг харжээ. Түүнээс хойш юм ч ярьсангүй цай унд ч өгсөнгүй. Ер нь цай унд хийх шинжгүй зүгээр л суугаад байхаар нь тамхи татаж суугаад надад уух юм өгөөч ам цангаад байна гэж гэнэ. Тэр эмгэн “Уух юм

байхгүй” гэж огцом хэлээд жаахан сууж байснаа орныхоо хөлийн доод талд байсан хар авдрын араас нэг модон савтай юм гаргаж ирээд нэг аяга хар цай хийж өгчээ. Хүйтэн боловч шорвог давстай хар цай байжээ. Дахиад хийж өгсөн ч үгүй. Харин авдрынхаа араар хийж гэнэ. Жинчин эр аргаа олж ядаад явахаар шийджээ. Ганс тамхиа түрийлээд гарах гэтэл өөдөөс нь хоёр хүн орж иржээ. Нэг жаахан годгор ямаан туламтай юм оруулж ирж баруун хатавчинд тавиад: Явсан биднээс, суусан ээж ямар их олзтой байх юм бэ? гэлцээд инээлдэхэд эмгэн: за

орой болохоос өмнө төхөөрч авцгаа гэж хэлжээ. Урт хар гэээгтэй, ноорхой муу тэрлэгтэй тэр хоёр хүн хутгаа гаргаж гутлын түрийнд хэд гурав нийлээд хариу гэрт шургуулж шууд хүрч ирээд жинчин эрийн баруун зүүн хоёр суганаас нь өргөөд гарч гэнэ. Шатаар дээш нь гарч газар дээр хоёр хөл нь гишгэмэгц тэр хоёрын шилэн хүзүүн дээрээс атгаж урдуураа хүчтэй татан толгойгоор нь чанга мөргүүлж балайруулаад бушуухан гүйж тэмээний шат авч ирээд толгой дундуур нь хэд хэд цохиж элс чулуу чирч авч ирээд нөгөө хоёрыг булаад явахаар шийдэн шатаа бариад цааш алхтал нөгөө тарган эмгэн гарч ирээд зовхио өргөж харснаа жинчний араас хөөж ирээд бариад авчээ. Жинчин тэр эмгэнтэй ноцолдсон чинь тун их чадалтай байсан тул унаж өгөхгүй удтал ноцолдож байж арай нэг унагаад мөн л шилэн хүзүү рүү нь өшиглөж дэвсэж муутгаад шатаар цохиж алаад элсэнд булжээ.

Жинчин эр халуун наранд махчин эмгэнтэй ноцолдож тамир тэнхээ нь барагдсан тул явахаа больж өөрийн ус унд цай идээгээ аваад дахин нүхэн гэрт орж аяныхаа тогоонд цай чанаж уугаад хоол хийж идээд оройн сэрүү ортол хэвтэж амарч байтал гэнэт хатавчинд байсан ямаан тулам хөдөлж гэнэ. Жинчин эр ихэд гайхаж босож очоод тулмын амыг онгойлгоод үзвэл дотор нь хүн байжээ. Тулмаас гаргаад газар суулгасан чинь хоёр урт нарийхан эвэр үстэй, үзүүрт нь шүр сувд зүүсэн толгой нүцгэн; хуучин бор тоорцог, хөх даалимбан тэрлэгтэй, хөл нүцгэн арван нэг хоёр насны орчим охин байжээ. Тэр охиноос юу ч асуусан ер дуугардаггүй, зөвхөн инээвхийлэх маягтай уруул ам нь чичирч байжээ. Жинчин эр тэр охинд хүйтэн ус, цай цутгаж уулгаад дараа нь хоолноосоо өгөхөд охин учир зүггүй өлссөн хүн шиг идэж уужээ. Дуугарахгүй байгаа нь түүний айж цочсоноос болсон биз гэж бодоод дахин юм асуусангүй. Удалгүй нар орж харанхуй болсонд тэд тэндээ хоножээ. Маргааш нь ачаагаа ачаад түрүүчийн тэмээн дээр суулгаж өөрөө ачаа хөтлөөд бөөрөг гарч Нарийны хөндийд орж явсан чинь хөдөө байсан их хонин сүргийг хараад нөгөө охин: Ээ! Манай хоньд энд байна гэж гэнэт дуугарчээ. Жинчин эр эргэж хараад:

— Чи юу гэнээ? гэж асуусанд охин: Аа энэ манай хонь, би хариулж явсан юм гэжээ. Тэгээд чухам юу болсныг лавлавал: Би хонь хариулж явсан. Тэгтэл хоёр их урт гэээгтэй хүн миний дэргэд инээлдэн явж хүрч ирээд намайг барьж аваад нэг уут руу хийсэн. Түүнээс цааш нь надад мэдэх юм алга гэжээ. Тэгээд танай гэр одоо хаана байна вэ

гэхэд: Тэр хойно бий гэж хэлжээ. Жинчин эр явж байтал алс тэртээ хэдэн цагаан гэр зэрэглээн дунд харагджээ. Охин манай гэр тэнд байна гэхэд тэр зүг явсаар ойртож ирвэл олон морьд шон дээр уяатай, гэрт хэнгэрэг цангийн дуу нижигнэж байгаа сонстжээ. Тэгэхээр нь жинчин эр энэ лав охиныг алдсан айл лам залж хойдохыг нь хийлгэж байгаагаас зайлахгүй гэж бодоод дороо зогсож түрүүчийн ачаатай тэмээг хэвтүүлээд охиныг ачаан дээр эвтэйхэн хэвтүүлж хэдэн үзэм өгч:

— За чи тун хөдлөлгүй хэвтэж бай. Би чамайг гэрт чинь хүргэж өгнө. Ахыгаа гарч ирж буулгаж авахаас нааш өндийж болохгүй шүү. Аав ээж чинь гэнэт харвал муужирч болзошгүй. Би урьдаар гэрт чинь орж учир явдлуудыг ярьсны дараа чамайг дагуулж оруулж өгнө гээд дээр нь хуучин муу цуваараа хуччихаад цааш яваад өгчээ. Тэгээд гэрт ойртож ирээд тэмээ, морио уяд орсон чинь залуухан эр эм хоёр нүд нь хавдчихсан цай унд аягалж байжээ. Гурван лам хэнгэрэг нижигнүүлэн ном уншиж байгаад завсарлаж цай манжаа зооглох болжээ. Жинчин эр амар мэнд болоод цай ууж суугаад юу болсон? Ямар гай зовлон тохиолдсоныг асуувал тэр хүн : Энд энэ айл ганц охинтой юм. Хонь хариулж яваад алдагдаж нутаг усаараа эрээд олсонгүй. Тэгээд лам нар шоо төлөг үзэж амьд байхгүй болжээ гээд хойдохыг нь уншуулж байгаа юм гэжээ. Жинчин эр танай охин ямаршуу байр байдалтай, ямар хувцастай явсан юм бэ! гэж асуухад эр эр хоёр бараг зэрэг шахам охиныхоо хувцас хунар, зүс царай, нас, хүйсийг тодорхой ярьж үхсэн, амьд ямар нэгэн сураг ажиг мэдэгдэв үү! Та хаанаас явж байгаа вэ? гэж асуужээ. Жинчин эр:

— Би хүрээ ороод ирлээ. Замд нэг тиймэрхүү төсөөтэй охин хүүхэд тааралдсан л даа гэхэд эр эм хоёр ухасхийн дэргэд нь ирж суугаад хаана явна? Амьд яваа юм уу? гэх мэтээр шалж гарчээ. Жинчин эр сүүлдээ:

— За, за охин чинь амьд мэнд ойрхон энд явж байна гэхэд эр эм хоёр баярлах гэж учиргүй болж уйлах шахжээ. Гэтэл лам нар их л дургүйцэж, чи худал хэлж байна. Адил төстэй хүн л байж болох юм. Харин энэ айлын хүүхэд байхгүй болсон. Бид нар шоо найрч, судар татаж үзэхэд: "Битүү сав дотор орж, тамд унасан" гэж буусан. Тийм хүн амьд байх ёсгүй гэгцгээж дээ. Жинчин эр за тийм бол би дагуулаад ирье! Гээд гарч охиныг хөтөлсөөр орж ирвэл эцэг эх хоёр нь орилолдоод дуу алдаж охин руу ухасхийхэд лам нар:

— Та нар хойшоо бай. Наадах чинь чөтгөр байж мэднэ. Хамаагүй бүү ойрт. Тулганы хөвөөнд хэлдүүрээр үнс татаад дээгүүр нь гишгүүлж үз. Хүн бол мөр гарна. Чөтгөр бол мөр гардаггүй гэгцээжээ. Тэгээд үнс татаж охиныг гишгүүлсэн чинь мөр гаралгүй яах вэ. Тэгээд хүн болох нь нотлогдож эцэг эх нь охиноо тэвэрч лам нар хонх дамраа хурааж, хэнгэрэг цангаа хумин ном судраа өвөртөлж явахаар болжээ. Амьд хүн хойдох, урьдахыг уншиж байсан худалч, юм мэддэггүй нь илэрсэн лам нар цааш нь хэлэх үг, хийх ажилгүй болохоор нүүр буруулан зайлахаас биш яах вэ. Унаа хөсөг авч ирж лам нарыг нэг хүн хүргэж өгөхөөр явжээ. Эр эм хоёр охиноо олдсонд магнай хагартал баярлаж жинчин эрийн унаа малыг тавьж идүүлээд хонь алж ууц зоож дайлаад тэр шөнөжин найрлаж баяр цэнгэл болж хоножээ. Маргааш өглөө нь тэр айлын эр эм хоёр жинчин эрд мөнгөн тоногтой эмээл хазаар тохсон жороо морь, 50 хургатай хонь туулган хүн бүрд дээлийн өнгө, тавин лангийн ембүү (юванбуу) барьжээ. Жинчин эр ингэж аян замдаа бага шиг зүдрээд их баяжиж харьсан гэдэг.

ЗЭЛ ДҮҮРЭН ГҮҮТЭЙ БОЛСОН НЬ

Хошуу захирагч Сундуй гүнгийн хаяаг түшин зарцлагддаг нэгэн ядуу эмэгтэйг Ундрах гэнэ. Хоёр хүү төрүүлсний том нь нуруу өндөр, булиа биетэй, чадал тэнхээтэй, амьжиргааны арга ухаантай. Нэрийг нь Өлзийхутаг гэх. Шөлний хэдэн хонь, ямаа, саалийн үнээ, чөдрийн ганц буурал морь төдий хөрөнгөтэй. Сундуй захирагчийн сувай үхрийн сүргийг маллан Бүрэн уулын ар, өвөр, Булаг, Бадрахын ам хавиар нутаглан эх дүү хоёроо асран тэжээсээр байв. юүлэх адуугүй ч урт сайхан уурга хийчихнэ. Нутгийн нэгэн баян айлыг гүүгээ барих өдөр туслалцахаар очиход “Сувай үхэр эргүүлэхэд суналзсан уургаар яах билээ?” хэмээн басамжилсанд уужуу ухаантай Өлзийхутаг:

— Ах минь та хойтон жил манайхыг гүүгээ барихад морилон очиж үрс золгоорой гэж ам гарчээ. Хариуд нь “Чи ганц шодон буурлынхаа баасыг уях гээ юү?” хэмээн шоолоход гүүн зэлэн дээр хурсан олон ч даган хөхрөлджээ.

Өлзийхутаг тэр жилийн өвөл нутгийн ах дүүсийн 2000 гаруй адууг авч Тосон заамар хэмээх өгөөмөр баян өнтэй сайхан хангайд оторлон толгой бүрэн онд оруулаад цагаан сараар айл бүрд азарга адуун хөлс шан олгож нэжгээд байдас, зарим нь бог мал өгчээ тавь гаруй байдас, гучаад үрээтэй болж зун нь гүүгээ барьж, сан даллага

авхуулахдаа өнөөх баяныг урихад Өлзийхутаг хүүгийн ажилсагт бишрэн атаархсан гэдэг.

УЛААН ЗАЛААТ ЛАМТАН

"Бохь иддэг" хэмээн алдаршсан нэгэн мэргэн лам байжээ. Жинхэнэ нэрийг нь Лувсан гэдэг сэн. Хавчиг үүргэвч үүрч, таяг тулаад олныг хэсэж олгойг, гүрнийг хэсэж гүзээгээ тэжээж яваа" нь эгэл бадарчин мэт боловч тэр яавч ерийн нэг хүн байгаагүй.. Хуучин Түшээт хан аймгийн Зоригт ван, Мишиг гүний хошууны (одоогийн Төв аймгийн Бүрэн, Дэлгэрхаан сум) өвгөд өтгөс сүслэн дурсдаг. Тээр жил Зоригт вангийн нутгаар нохой тогтомгүй их шуурга болжээ. Шуурганаар хамаг айлын мал хорогдож ганц ламбугайн морилж буусан хотонд нэг ч мал нүд аниагүй, үүнээс хойш Бүрэнгийн урд хаяагаар улаан ямаа тасраагүй юм" гэж хүмүүс ярьдаг билээ.

— Тэр үнэхээр мэргэн байсан уу гэхэд,

— Ямар зүг байх вэ. Мэргэн байсан гэж саяхан миний уулзсан Чимид, Базар, Амгаа нарын өвгөд өгүүлж байлаа. Айлд зүгээр сууж байснаа гэнэт давхийн үүргэвчнээсээ бяцхан хөдөс гарган толгойгоо бүтээн далдлаад түүн дотроо хэн нэгэнтэй ярилцах мэт шивэр бувар үг мэтийг хэлэн бүхий дуулдаж, хөдсөө гэнэт авч хаяхад нь:

— Та яав Лувсан гуай? гэхэд

— Шилрээд ирлээ би гэдэг байжээ.

— Таны явсан газраар юу болж байна? гэхэд янз янзын юм хэлдэг. Тэр нь сар жил бүр олон жилийн дараа хугацаа, газар орон, эзэн, үйл явдалтайгаа таардаг байсан гэлцэнэ. Хүний санааг ч дор нь “уншчихдаг” байжээ.

Зоригт вангийн хошууд харуулын Авирмэд гэгч байв. “Бохь иддэг”-ийг мэргэн гэж дуулаад очсон хот айлд нь зориуд бууж хажуугийн айлд ороод,

— Танай хотонд нэг их том дуутай хэнгэрэг байна гэж дууллаа. Хэр дуутай юм үзье байз гэж ярьжээ.

Түдэлгүй мэргэн лам гаднаас орж ирээд мэнд мэдсэнээ,

— Өө би энд нэг аюулын сайхан хэнгэргийн дохиур байна уу гэж санасан юм сан гэсэнд юуны тухай яриа болж буйг мэдсэн Авирмэд лам “Бохь иддэг”-т залбирч удалгүй шавь орсон гэдэг. Бас нэг удаа гэнэт:

— Еэ хайран авдар! Еэ хайран авдар! Хоёр дамшиг чинь ховдгоосоо боллоо доо гэж дуу алдаж гэнэ. Тэгэх нь ээ Эрдэнэзууд мөргөөд гарсан нутгийн хоёр хүн замдаа тэмээгээ муудахаар айлын тэмээ хулгайлж ачаад занг нь мэдэхгүй тэмээг туйлуулж, хоёр авдраа хэмхэлж хөглөснийг хэлсэн байжээ. 1920 онд юм байх. Лувсан гуай бас нэг шилэрчээ.:

— Энэ Богд овтой, бас ухаантай гэж байна гэнэ.

— Яаж байна?

— Богд лам дээр “өр авах уу” гэж хойноос нэг хүн, “Өвчин авах уу” гэж урдаас нэг хүн орж ирж байна. Богд лам гурав хоног дуугарсангүй. Сая л арай гэж ам ангайлаа гэжээ.

— Юу хэлэв ээ? гэсэнд

— За яах вэ миний муусайн шавь нар олон жил танихгүй хүнд мэдэхгүй өр төлөх нь дээ. Аминд өлзийтэйг нь бодож өөрийг нь авъя гэж хэллээ гэсэн юм гэдэг. Тэр бол хожим өр төлбөрт унавч Оросыг дагая. Гаминг дагаваас өвчин зовлонгоос өөр юу ч хожилгүй гэсэн үг байжээ гэж өвгөчүүд одоо өгүүлдэг ажээ. Бас нэр үсэр Галсанбалжирынх гэгч айлд “Бохь иддэг” сууж байснаа гэнэт “хөх ухна, цагаан азарга, улаан азарга гурав уулзаад эвдрэх дэг ээ хө” гэж хэлж гэнэ.

— Эвдрээд яах нь вэ? гэхүй:

— Цагаан азарга хөх ухнаа дийлэх нь. Цагаан азаргаа улаан азарга нь ганцхан тангарах нь гэсэн нь гамин, барон, улааны цэргүүдийн хооронд болсон байлдааны тухай яриа байсан нь Түдэлгүй мэдэгдсэн гэж бас ярина. Эл бүх явдлаас хойш олон жил өнгөрсөн ч Зоригт вангийн хошууныхан ямар нэгэн эрэл мухардах, хүссэн зүйлийн сураг гарахгүй бол “Бохь иддэг” гуай байсан ч болоосой гэлцсэн хэвээр буй нь үнэхээр тийм нэг онцгой хүн бодитой амьдарч явсны гэрч болов уу. анх гэнэт гарч ирсэн шигээ гэнэт алга болсон, улаан ямаат тэргэн дээрээ суугаад Жанчхүүгийн даваагаар давж явахыг нь монгол жинчид харсан юм гэнэлээ гэсэн яриа бий. Улаан ямаат ламтан үнэхээр “шарсан мах анддаггүй шар зурхайч” байгаа юу, эсвэл хамаг бүхэн төөрч будилсан өдгөө цагт санагдаж гүйцсэн аж амьдрал, заяа төөргөө шодуулах гэсэндээ тэр мэт ер бусын мэргэн нэгийг олон түмэн мөрөөдөн ярилцана уу гэдгийг мэдэх аргагүй.

АХЫНХ НЬ СУДСААР ОНОШИЛСОН НЬ

Ханд Човонбын хошуу буюу одоогийн Булган аймгийн нутаг Хангалын гол хавиар амьдарч байсан Өсгий маарамба хэмээн олонд алдаршсан (жинхэнэ нэр нь үл мэдэгдэх) нэгэн ид шидтэн хүний тухай үе дамжин яригдаж иржээ. Ар халхын ноёд Бээжинд жасаалах үеэр халхын ноён Ханддорж Бээжинд очоод өвчлөхөд түүнийг эмчилж байсан төвөд эмч Ханддоржийг эмчлээд эдгээж чадахгүй нь хэмээн ар халхад элч илгээжээ. Тэр элч Богдод айлтгахад Богд Булганы өсгий маарамбад явуулжээ. Өсгий Маарамба түүнийг сонсоод Ханддорж ноёны төрсөн ах тойн хамба ламыг дуудуулж, түүний хөлийн өсгий судсыг бариад ийм судастай хүн яаж үхэх вэ хэмээн хэлээд хэдэн боодолтой эм тан өгчээ. Тэр эмийг нь ноён Ханддорж уугаад бие нь илаарьшиж нутагтаа эсэн мэнд эргэж ирсэн гэдэг аж.

ҮХСЭН ХҮНИЙГ АМЬ ОРУУЛСАН НЬ

Хаврын нэгэн өдөр Өсгий маарамба Булган аймгийн Хангалаас Хүрээ орохоор шавь нарынхаа хамт модон тэрэгтэй явжээ. Тэд Төв аймгийн Галтбадрах сум одоогийн Заамар сумын нутаг Өлийн даваагаар Борогчин (тэр үед хүн нутаглуулдаг) гэдэг газрын урд талаар өнгөрөхөд шинэхэн орсон цасан дээгүүр явсан үхэр тэрэгний мөр дээр дуссан дусал цус байхыг хараад хөсгөө зогсоож "Энэ мөн хачин юм даа. Амьд хүний цус байна" хэмээн хэлээд хүн тавьдаг газар очиход саяхан тавьсан жирэмсэн эмэгтэй хүн байхыг хараад майхнаа бариад хоёр тэвнэ (зүү) гаргаж, олон яс уулзах руу нь хатгахад тэр үхсэн эмэгтэй аажмаар амьсгалан хөдөлгөөн оржээ.

Өсгий маарамба тэр эмэгтэйг тэргэн дээрээ тавиад үхэр тэрэгний мөр дагаж явсаар Байц хэмээх уулын ард байгаа айлд очиход гэрт нь олон хүн цугларч лам нар охины цээрийг нь гаргахаар уншлага үйлдэж байжээ.

Охины эцэг эхэд охин чинь сэргэж амь орсон гэдгийг хэлэхэд Доржсүрэнгийн Баажав гэдэг 18 настай охины эцэг эх уйлж хайлан Өсгий маарамбаас зуурч, сүйд майд болоход Өсгий маарамба охины гэдэс дэх хүүхэд эхийнхээ голыг атгаад ухаан алдуулсныг хатгаж тавиуллаа. Харин хүүхэд нь гарахдаа эрхий хурууных нь өндөг нүхтэй гарна шүү хэмээн ярьжээ.

ХҮН АМИЛУУЛСАН ЭРДЭМ

Тавийн Наваан хэмээгдэх нэгэн гэцэл Лхас жасад харьяалагдах боловч тэнд төдий л суурьшдаггүй аян жин тээж, малаа маллаж авгай хүүхдээ асарч халамжлахын хамт өвчтөнийг зүү тавьж эмчилдэг хүн байжээ. Нэг өвөл 2 нөхрийнхөө хамт Хятадын нутаг руу жин тээж явахдаа битүү цастай тал дундуур өглөө эрт явж байтал цоо шинэхэн явсан хоёр тэмээний мөр үзээд энэ тэмээний мөрөн дээр амьд хүний цус туссан байна. Нэг нь ачаагаа буулгаад энд хүлээ. Нэг нь надтай яв. Энэ хоёр тэмээний мөрөөр явъя гээд нэг нөхрөө дагуулаад яаралтай явжээ. Тэр хоёр тэмээний мөрөөр яван явсаар хүн оршуулдаг эзгүй хээр талд ил оршуулсан хүн дээр иржээ. Наваан гуай тэмээнээсээ буун харайж оршуулагдсан хүний судсыг барьж үзсэнээ дахаа авч нөмөргөөд нөхөртөө аргал түүж гал түл гэж хэлээд өөрөө бас түүлцэн яаралтай галласнаа тэмээнийхээ бөхөнд явдаг эсгий уутнаас боодолтой юм гаргаж задлаад мөнгө, ган зэрэг янз бүрийн урт тэвнэ хэлбэрийн (15 см) орчим зүү гаргаж галд улайсгаад оршуулагдсан хүний хүйсээс дээш нэг төө гурван хуруу газар дарж байгаад час улаан болсон мөнгөн урт зүүгээр цоргиод орхисонд төдий удалгүй зүү хөдөлж мөнөөхөн эмэгтэй амьсгаа авч ухаан оржээ. Тэр төрөх дөхсөн эмэгтэй ухаан алдсан байсан юм санжээ. Тэр эмэгтэйг хоёр дахаараа хучиж нөхөртөө дүүрүүлээд гэрийнх нь гадаа очиж зогсоогоод Наваан гуай өөрөө гэрт нь орж гэнэ. Ном ерөөл уншиж байгаа бололтой хоёр лам хонх дамар балин тахилаа зэхчихсэн сууж байж. Наваан гуай нөхөр нь бололтой залуухан эрийг дуудаж гаргаад танай хүн нас бараагүй байжээ. Та битгий их баярлаарай, бид нар авгайг чинь ухаан алдсан байсны нь ухаан оруулаад аваад ирлээ, хувцсыг нь аваад ир гээд хувцсыг нь өмсгүүлж оруулж ирж гэнэ. Нөгөө хойд хийж байсан хоёр лам юмаа хумьж аваад алга болж гэнэ. Нөгөө хот айлын хүмүүс бөөн баяр хөөр болоод, тэмээ хөсгөө амрааж өнжөөд явцгаа, хонь гаргаж өгье бэлэг сэлт гэд сүйд болоход нь Наваан гуай бид холын аяны улс эртхэн газар дөхье, бид нар буцахдаа тухалъя, харин надад хэлэх юм байна. Баруун гарынхаа эрхий хуруунд цоорхой эрэгтэй хүүхэд гарвал би авна, харин зүүн гарынхаа эрхийд цоорхой эмэгтэй хүүхэд гарвал би авахгүй. Танай эхнэрийн гэдсэнд буй хүүхэд цагаан хүйгээ атгасан учир эх нь ухаан алдсан байжээ гэж хэлээд явжээ.

Хэд хоногийн дараа гарна гэсэн хоногт нь баруун гарынхаа эрхийд цоорхой эрэгтэй хүүхэд гарсанд Наваан гуайг ирэхэд нь хэд

хоногийн найр хурим хийж хүүгээ барьж очсон юм гэнэ ээ. Тэгээд баруун гарын цоорхойтой сэнж Аюуш гэдэг хүн хэзээ хойно болтол адуучин Сэнж Аяа нэртэй амьдарч байжээ.

(Дундговь аймгийн өндөр настан С. Даваадоржоос бичиж авав.)

НӨХРИЙНХ НЬ СУДСААР ОНОШИЛСОН НЬ

Гончиг гэдэг хүний эхнэрийнх нь бие муудаад олон сараар өвчилжээ. Өсгий маарамбад бараалхахад “Танай авааль эхнэр үү” хэмээн асуугаад Гончигийн өөрийнх нь судсыг бариад эхнэрт нь эм өгснийг Гончиг аваачиж уулгаад эхнэрийнх нь бие эрүүлжжээ.

АРААТАН ЖИГҮҮРТНИЙ СУДАС

Хятадын пүүсийн шинжээч нэгэн Халхын Өсгий маарамбын ид шидийг сорьж үзэхээр шийдэж “Манайд хүнд өвчтэй хүн байна. Ирж үзэж өгөөч” гэж хэлүүлэхэд Өсгий маарамба “Би очиж чадахгүй, харин гараас нь утас уяад утасныхаа үзүүрийг сунгаад аваад ир” гэжээ.

Нөгөө шинжээч хятад утсаа тагтаа шувууны хөлөөс уяад бариулжээ. Өсгий маарамба түүнийг барьж үзээд “Энэ чинь хүний судас биш жигүүртний судас байна” гэжээ. Тэгэхэд нь нөгөө шинжээч утсаа муурын хөлөөс уяад бариулжээ. Түүнийг Өсгий маарамба мөн л барьж үзээд “Энэ чинь араатны судас байна” гэсэн ажээ.

ЦЭХЭР МИЖИД

Цэцэн Сартуулын болоод Луу жанжин гүний сав нутгаар Цэхэр Мижид залан гэж их ухаантай, баян хүн амьдарч байжээ. Тэр бас нэлээд этгээд зантай хүн байсан байна. Гэр өргөөндөө олон эрээн нүүртэй шургуулга шүүгээтэй байсан бөгөөд түүгээр нь дүүрэн үнэтэй хөөрөг гаанс хадгалаастай явдаг байж. Хэн нэг нь Цэхэр Мижид заланд хөөрөг гаансаа шинжүүлж үзүүлэхээр авчрах болоход төдийлөн дуртай биш гэнэ. Мөнөөх хүн ч хөөрөг гаансаа аваад ирнэ. Залантан түүнийг үзэж байснаа шууд дэлсээд хага цохиж орхидог. Үнэтэй эддээ хар буусан Хүн ч огло харайх шахдаг юм байх...

Тэгэхэд нь Цэхэр Мижид залан:

— За яах вэ ээ хө! Хагардаг чулуу л хагараа биз! Чи их хар бууж байх шиг байна. Эндээс аль дуртайгаа ав! гээд мөнөөх өөрийнхөө хадгалж явдаг олон хөөрөг гаансаа үзүүлээд эхэлдэг гэнэ. Мэдээж үнэ

ихтэй хогшлоо хадгалуулсан хүн аль өөдтэйг нь шилж авахыг бодолгүй яах вэ. Үзэж үзэж нэгийг нь сонгодог, түүнээ эргүүлээд заланд үзүүлэхэд хэрвээ тэр хүн үнэхээр үнэтэйг нь сонгож авч чадсан байвал дув дуугүй ав ав гээд өгчихдөг байжээ. Харин тэр олон хөөрөг гаанс дундаас таарууг нь сонгож авсан бол залантан их хилэгнэж,

— Чи яасан дүүрчихсэн эр вэ? гэж загнаад хөөгөөд явуулдаг байжээ. Ийм л этгээд сонин ааштай хүн байсан юм санжээ. Мал адгуулах ухаанд гойд гаршсан юм юм нь тэгширсэн их баян хүн байжээ.

ДАЯАНЧИЙН ЗАЛАРДАГ ЗҮРХ УУЛ

Өлзийхутагийн дүү "араг толгойт" хочтой Зундуй гүнгийн хүрээнд шавилан сууж, ном бясалгадаг байв. Зундуй бас домын дамжаа барьж, гэлэн сахил хүртээд, багш ламын соёрхлын дагуу даяанчлахаар эсгий гэрээс хөндийрч, газар гэр, хадан агуйд суурьшин нямба нинчингийн мөр хөөж хоёр жилийг өнгөрөөжээ. "Эхийн санаа үрд үрийн санаа ууланд" гэгчээр Ундрах чавганц даяанч хүүдээ сүү, идээ барихаар явж байгаа холын хошуунаас өвчин зовлонд хатсан охиноо хөтлөн Богдын хүрээг зорьж ядралын туйлд хүрсэн мөргөлчин авгайтай таарч хүүтэйгээ уулзуулжээ.

Даяанч лам эхийнхээ энэрэнгүй сэтгэлийг хүндэтгэн өвчтэй охинд адис хүртээн сахиусандаа даатган уулын оройны "Лус нүдэн" хэмээх рашаанаас хүртээн, агуйнхаа рашааны дуслуар угаан Зүрхийн амны зүйл бүрийн цэцгийн бал ургамлын үндсээр ариутгаад буцаажээ. Мөргөлчин эх даяанчийн айлтгал ёсоор охиноо сувилснаар намрын сэрүү орох үед хожгор толгойд нь өтгөн хар үс ургаж, идээ бээр түүхийд идэгдсэн нүүр нь эдгэрч бие нь мяраалан махалсаар үзтэл үзэсгэлэн төгөлдөр гоо сайхан бүсгүйн төрхийг олжээ. Он жил улирах бүрд ухаан бодол, сэтгэл оюунаараа ч төгс ариун хутгийг олж оюун ухааны гайхамшгаар эрдмийн ихийг багахан хугацаанд сурчээ. Ийнхүү Зундуй хүүг хошуу нутгийнхан сүсэглэн дээдэлж, сэтгэл оюуныг эзэмдсэн төдийгүй дорой, буурай охиныг "Дарь эх бүрэлбаанд хувиргасан ид шидтэн" гэж бишрэн "араг толгойт" хочийг нь гээжээ. Даяанч ламын заларч байсан Зүрх хэмээх уулын амны зүг мөргөлчин олон одоо ч залбирдаг.

Долгор охин, Даяанч Зундуй хоёр хойд насандаа зориулан 21 тохой суварга бүтээж, аравнайлан, рашаан ундаргатай худаг гаргажээ.

ГҮНЖИЙН БАЛГАС

Сэлбийн амралтын чанх хойд талд хад цохио, хар мод, нарс, хус, бургас, сөөг хослон ургасан үзэсгэлэн гоо Овоот уулын налгар сайхан энгэрт нэгэн балгасын туурь бий. Тэр туурийг Гүнжийн балгас гэж нэрлэж эдүгээ хүрчээ. Энэ балгас олон сонин домогтой.

Дамбадаржаагийн эхэнд нэг ядуу өвгөн охинтойгоо хамт амьдарч байжээ. Охины нэрийг Гүнжиймаа гэнэ. Хөвчийн ой мод захаасаа хоржигнох дуу энэ бүхэн Гүнжиймаагийн сэтгэлийг сэргээн нэгийг санагдуулж нөгөөг бодогдуулах ажээ. Тэр охин нэг өдөр би таны дэргэд уйтгарлаж суумааргүй байна. Харь газар явж, юм үзэж, нүд тайлна. Эр нөхөрт гарч, эмийн жаргал эдэлье гэж эрсхэн хэлэх болжээ.

— Миний охин сонс! Эрд гарах нь бүсгүй хүний жам. Миний охин хүслээрээ явах чинь зөв. Гэхдээ бүсгүй хүний жолоо богинохон гэдэг шүү дээ гэж битүүхэндээ хориглож байв. Харь газар явахаасаа өмнө төрсөн нутаг, уул устайгаа танилцаж, унасан газрынхаа шороо, угаасан Сэлбэ голын эх адгаар явж байгаль эхтэйгээ танилц гэжээ.

Тэрээр Сэлбэ голын эх, баруун зүүн салаа, түүний нугачаа сархиагаар шөнө дөл, од мичид хөөртөл явжээ. Аялал тавь дахь өдрөө үргэлжилж буцах гэж байтал намуухан уянгалаг сайхан дуу гэнэт сонсогдов. Энэ дуу заримдаа их тод дуулдана. Тэгснээ тасалдаж бүдгэрнэ. Үүнийг удтал чагнаж хоргодовч нууц нь олдож өгөхгүй Гүнжиймааг битүүхэндээ бас л их зовоожээ. Энэ дуунд түүний сэтгэл дасаж, олон өдөр хоногоор эрж сураглаж явсаар их хөвчийн доторх ганц удган модны өмнө сөхрөн сууж, ном бясалгаж байгаа хархүүтэй гэнэт таарчээ. Тэр хархүү ном бясалгах маш дуртай. Энэ үед ууланд хэн ч очдоггүй хөл хориотой байжээ. Тэр хархүү уурлан хилэгнэж уцаарласан ч Гүнжиймаа түүн дээр байнга очно. Дандаа уулзана. Уншлагын дууг нь үргэлж сонсож, судартай номд нь бишрэн шүтэж, шар өдөр бор хоногийг хамт өнгөрөөдөг болжээ. Уул талын хөр цас сэмжлэн хайлж ус хоржигнон, Сэлбэ гол ханш нээсэн өдөр Гүнжиймаа хархүүд бие сэтгэлээ өгчээ. Сарын сайныг саатан хүлээж, өдрийн сайныг өнжин хүлээж, хүний хань хүлэг сайн морио ижилсүүлэн унаж, гоёж гоодон өргөө гэрийнхээ буйрыг энэ ууланд тавьснаар Гүнжиймаагийн гоёмсог сайхан сүм баригджээ. Гүнжиймаа нөхөртэйгөө хамт энэ сүмд сууж номоо бясалган нутаг усандаа үүрд мөнх амьдран суусан гэдэг.

ДАРЬ ЭХИЙН ДОМОГ

Үжирч ноорсон хүрмэн дээлийн тамтаг дээр цуурч сэмэрсэн шар гирган бүс ороохчоо аядаж, мээм оройт шовгор хэмээх шар цэмбэн малгай духдуулж тавьсан тэр хөдөөрхүү лам хөл нүцгэн явдгийн дээр гархилсан дүрлэгэр нүдэндээ эв хавгүйхэн том шил зүүж, гандаж борлосон царай нь тэнүүлчийн шинжийг бүрдүүлнэ. Тэрээр бүсэндээ хад чулуу цохилуурын ганц цүүц, яргай ишт хүнд алх хавчуулаад, өвөл ч, зун ч уул хадаар тэнүүчлэн, халуунд халж, хүйтэнд хөрж даарч, хад чулуу балбаж үсэг ном сийлж, бурхан Буддаг ч, богд Зонховаг ч, хамгийн наад зах нь л маанийн зургаан үсгийг сийлж явсаар нэг мэдэх нь ээ Сансарын хадны Дарьмаа бүсгүйтэй тааралдаж орхижээ.

— Бүсгүй минь та намайг болгоон таална уу! Бүр нүцгэлээд ариун сайхан алд биеэ надад айж ичилгүй харуулаад орхи доо. Эзгүй хээр та бид хоёрыг хэн л яагаа аж дээ гэхэд бүсгүй мэлрэн гайхаж:

— Та юу айлдав аа! Лам хувраг хүн байж юу л болж байна даа! Ингэж хамаагүй болгоон таалж болдог юм уу? Сахил санваар тань бузартахгүй юу гэж бүсгүй асуусаар, асуусаар л байж.

Ламтан бүсгүйн дээлд наалдсан өвс, тоосыг сэгсрэн өмсгөж өгөх зууртаа:

— Та чилээрхэв үү? гэж асуухад нь хүүхэн зүгээр зүгээр ариуслаа. “Бие чөтгөр, хувцас бурхан” гэлцдэг билүү гэхэд нь лам:

— Жа тийм ээ. “Бие бурхан, хувцас чөтгөр” болдог ёсон ч байдаг гэж багш айлдсан юм гэдэг шүү гээд ламтан жаахан өлгүүхэн айлдсандаа залбирч суусан гэнэ.

— Энэ газар тантай уулзсандаа ихэд баясаж байна. Таныг уул хад хавьцаа морилж явна гэдгийг ч бүүр түүрхэн сонслоо. Ламтан та болгоож айлдана уу, аврал эрж айлтгах үгийг минь сонсон соёрхоно уу. Хийдэд гарсан халуун хижиг өвчин Чойрт хурж суугаа ганц хүүг минь хөнөөж, оньс хэтэлгэх нь шиг байна. “Сэжгээр өвдөж, сүжгээр сэхдэг” хойно доо! Лам эрдэнэд бараалхаж аврал айлтгуулсан чинь урт нас наслуулахын ерөөлт бурхан цагаан Дарь эхийг Чойр дацангийн дуганы гол хаалга чиглүүлж уран бурханчаар бүтээлгэ гэж айлдсан байна. Тэгээд ламтан таныг залах гэж ирлээ хэмээн бүсгүйг наманчлан залбирахад нь лам баясан таалж:

— Түүнийг тань бүтээж болно. Таны гоолиг сайхан бие цогцос өршөөлөөр тэнгэрлэг Дарь эхийг бүтээхэд өчүүхэн миний нүдийг нээх

шиг боллоо! Үлэмжийн чанар, сайхан хүмүүнлэг сэтгэл чинь үнэхээр миний уушги зүрхийг догдлуулав бололтой. Өчүүхэн мунхаг миний биеийг өршөөн таалж бурхан бүтээ гэж даган баясуулсан ёсоор тэр газар тань хүрч, тэнгэрийн тааллаар тэр бурхныг чадан ядан бүтээлцье гэсэн юм санжээ.

Бурханчийг Чойрт хүрч ирэхэд хүрээний банди нар толгой дараалан хижгээр өвчилж, хоногт арав хүрч, тэмээн тэргэнд ачуулж “Дөрвөн мааньт” хэмээх оршуулгын газар луу зөөвөрлүүлж байсан цаг таарсан байна. Бурханч маань орхимжоо бэлхүүслэн зангидаж бүслээд цүүц алхаа барин хүрээний өмнөх өөд авчирлаа. Нуруу үл хүрэх газарт нь хуврагууд модон шат тавьж өгсөн байна. Хэд хоногийн турш хад балбах чимээ цуурай сонстоно. Хад балбаж буй тэр туранхай ламын нүүрэн дээр тоос бууж, хувцас хунар нь ч тэр аяараа бууралтсан байв.

Юуны учир энэ шалдан банди нар өдөр шөнийг үл ялган хад чулуу балбан лус савдаг цочооно билээ. Ухааны ур, булчингийн тэнхээ, санаа сэтгэлийнх нь урам л энэ хүнийг өлөн зэлмүүхэн хоногийн бор хоолтой залгуулна. Түүнийг айл бүр будаан дээрээ урьж, жас сангийнхан цав манзаасаа илүүчилнэ.

Ядуу хүний зовлон их ээ! Уул хадаар тэнээд хурал номд суусангүй гэж багш ламтан хааяа жавтий хүртээнэ. Санваартан хүн байж шалиг завхай явдал үйлдлээ хэмээн садан төрлийнхөн нь зэмлэнэ. Тэглээ гээд шантарсангүй хад чулуугаа балбасаар л үсэг ном, бурхан тэргүүтнээ сийлсээр л явдаг байжээ.

Байц хадыг балбаж балбаж нэг эргээд харахад нь өнөөх Дарьмаа бүсгүй өмнөөс нь сөгдөн залбирч, мөргөн сунасаар ирж байж гэнэ. Бурхан өөдөө буцаад харахад нь буян амласан Дарьмаа бүсгүй бурхан хутгийг олж, тэнгэр тэтгэсэн тэр нэгэн өдрийнх шигээ, өнгөлөг сайхан бие цогцсоо харуулан, суумал бурхан Дарь эх болон хувилаад сууж байжээ. Ялгаа юу байх вэ, Дарьмаа ч Дарь эх, Дарь эх гэмээ нь Дарьмаа шүү дээ хэмээн бурханч айлджээ.

Хаднаас яаран бууж сөхрөн мөргөсөөр ойртон буй Дарьмааг түшин босгох гэтэл бурханчийн бүсэнд хавчуулсан алх суга үсрэн унах зууртаа Дарь эхийн баруун мээмний товчийг сэвтээж орхисон нь одоо хүртэл сорвитой хэвээр байна.

— Хүү минь эдгэрчихлээ! Та яасан их буянтан бэ? Наад бурхан тань миний хүүд ч, хүрээний хүүхдүүд цөмд нь нас хайрлав бололтой. Үрийн минь амь аврагдлаа гэсээр бүсгүйн очиход лам залбирч:

— Урт насалж удаан жаргах болтугай гэж ерөөсөнд нь бүсгүй баясаад хүүгээ танд шавь оруулж бурхан бүтээлцүүлье гэж гуйжээ.

Аливаад үнэн сэтгэлээс сүсэглэн хандаж, итгэл зүтгэл байсан цагт үхлийг ч ялж, санасан бүхэн сэтгэлчлэн бүтэх учиртайг бурхан багш айлдсан ажгуу. Өвгөн бурханчийг өндөр насандаа өөд болоход нь эмгэн Дарьмаа буян үйлдэж хувраг хүүгээ дагуулан явж Оцол богд уулын хөх сүмбэр оргилд авирч хүрээд зүрхэн улаан хад өөд зориглон мацаж хүүгээрээ Сүндэл бурхныг сийлэн бүтээлгэсэн нь одоо болтол онгологдсоор байна.

Дүрэлзсэн галын эрчилсэн шуурган дундаас догшин дүрт Сүндэл бурхан алс тэртээд цав цагаанаар цайвалзан үзэгдэх цагаан Дарь эхийг эгцлэн харуулж дүрлэн бүтээсэн энэ домог өндөрлөнө.

Ийнхүү Дагвасүндэл, Дарь эх хоёр байгаль эхийн барьсан байц хад зүрхэн халил дээр барилдлага болон мөнхөрсөн түүхтэй.

ДАНТЭЭ БҮСГҮЙН ДОМОГ

Монголыг захирч байсан Улиастай дахь манж амбаны дэргэд алба хашиж байсан Аварзэд мээрэн 1870 онд Сайн ноён хан аймгийн Балжин засгийн хошуу руугаа буцаж явах замд авгай Маахүү нь хөл хүндтэй болжээ. Төрсөн нутгийн зүг хүлгийн жолоо залж явахад заяаж байгаа үрдээ эцэг эх нь ихэд бэлгэшээжээ. 1871 онд охин төрөв.

Ар халхад их алдар нэртэй Эрдэнэ бандид ламын гэгээнд шавь орж 5 дугаар дүр Лувсанданзанцэрэнлэйтогмид (1862-1907) нийгэм соёл урлагийн их зүтгэлтэн шинэчлэгч)-ээс охиндоо нэр хайрлахыг хүссэн Дантээ (Ширээ суудал) нэр хайрлажээ.

Их сэргэлэн ухаалаг, ер бишийн хүүхэд болох нь хэлд орсон цагаасаа эхлэн тодорсонд нутгийн ардууд ихэд бэлгэшээдэг байжээ. Дантээ хүний хэл мэдэх болсон цагаасаа эхлэн ааваараа бичиг үсэг заалгаад сурчихсан, хавь ойрдоо мартагдсан охин болж өсөж бойжиж байтал эцэг нь (Дантээг 7-той байхад) нас барж хар багаасаа өнчрөн зовлонд учирсан байна. Хэдэн жилийн дараа хошуу ноёны төрсөн дүү Дондог тайж Дантээн ээж Маахүүтэй сууж Эрэндоо буурлын нэг хүүхнийг Дантээтэй төстэй гэж дуулаад сумын бичээч бүсгүйг ажиглав. Хянгандуу шулуун хамартай их дөлгөөн сайхан харцтай хүн байжээ гэж бодсон. Уран Дантээ 17 нас хүрч эхээсээ хагацаж байсан үе 1887 онд манай орны баруун хийдийн гадна оршдог Шинжааны нутаг Илийн голын чуулганы ноён Очирт Гүрдоогийн хатан нас барсан.

Чуулганы ноён хүн хатангүй байж болохгүй. Энэ учраас ноёны хатан болох хүнийг сонгож авсан болохоор Шарын лалын, бөөгийн шашнууд тус тусдаа ном хурж, бөө, удган бууж, мэргэ төлөгч болж тэр олон мэргэч төлөгч эцсийн эцэст нар гарах зүгт их хол газар ноёны хатан болох сурвалжит бүсгүй байна гэсэн төлөг буусныг сонсгосон юм байжээ. Тавь гарсан настай Очирт Гүрдоо ноёны эх 80 настай буурал ахайтан тэргүүтэй олон хүн ирж их инж сүй бэлэгтэйгээр ар халхын зүг гарсан юм байжээ. Халхын нутагт ирж сураг ажиг болсоор явж сайн ноёнхан Төгс-Очирын садан 18 нас хүрч байгаа сурвалжит бүсгүй буйг мэдээд Төгс-Очир ханд бараалхан дүүг нь Шинжааны Өөлдийн ноёны хатан болгохыг хүсжээ. Төгс-Очир хан насны ялгаанд биш харийн ноёнд дүүгээ богтлохгүй гэж шийдсэн. Тэр холоос ирсэн буурал ахайтныг хүндэтгэн шууд үгүй гэсэнгүй, дүүгээс өөрөөс нь асуу, өөрөө зөвшөөрвөл би яах вэ гэжээ.

Сурвалжит бүсгүй өөрөөсөө 40 шахам ах хүний эхнэр яасан ч болохгүй гэдгийг мэдэж байсан Буурал ахайтан гомдлын мөрт гэсэн болов уу ханы дүүд хэлсэнд “Би харийн хүний эхнэр болохгүй” гэсэн юм гэнэ билээ. Арга тасарсан Өөлд ахайтан нутаг буцах замдаа эдүгээгийн Баянхонгор аймгийн Галуут сумын нутаг, тэр үеийн Олгой өртөөний ойролцоо хоноглохоор болж буудаллаж байтал аргал түүж явсан нутгийн хоёр бүсгүй холын гийчдийн майханд орж иржээ. Тэр хоёрын нэг нь үүрч яваа арагтаа жийргэвч хийж явсан тохмоо барьж орж ирээд газар суулгүй дэвсэн суусан гэнэ. Тэр бүсгүй цай уусан аягаа газар тавилгүй нэг аргал аваад түүн дээрээ тавьсан зэрэг нь ёс горимоо эрхэмлэн хүндэтгэсэн гоо бүсгүйг хатан ахайтан ихэд сонирхон сурвалжлахаар шийдсэн байна. (Энэ хоёр бүсгүйн тухай хуучин Ямаан засгийн хошуу одоогийн Баянхонгор аймгийн Галуут сумын 2 дугаар бригадын малчин 65 настай В. Цэвэлмаа, 68 настай Н. Лхасүрэн нар ярьсан юм)

Холоос ирсэн Өөлд хатан ёс заншлаа эрхэмлэн хүндэтгэдэг гоо бүсгүйг судлан сурвалжилж богтлон авахаар уг ажлаа ихэд нууцлаг явуулдаг болжээ. Нутгийн ардууд Дантээг бурхан тэнгэрээс заяасан буянтай охин гэж хүндэтгэн хошууныхаа бахархал болгон хайрладгийг мэдсэн Өөлд ахайтан эхлээд хошууны ноён Галжин засагт хандсан. Гэтэл хошуу ноён Галжин засаг бичиг үсэгт муугүй ч төрийн хэрэгт ердөө оролцдоггүй, хамжлагат ардаа захирдаггүй, албан татвар авахыг

мэддэггүй, ачлагын хэдэн тэмээтэй, чөдрийн морьтой; амьжиргааны 50 гаруй ямаатай, өдөр болгон өөрөө ямаагаа хариулдаг ноён байжээ.

Эхлээд өөрийгөө, хожим нутаг хошуугаа ямаан засгийнхан гэдэг хочтой болгосон ийм дорой ноён байжээ. Дараа нь ахайтан ямаан засгийн төрсөн дүү Довдон тайжид хандаж дээ. Энэ хүн олон түмэнд нэр хүнд муутай, архи, авгай эргүүлсэн бүтэлгүй хүн байжээ. Дантээн хойд эцэгт хэлэх нь явцгүйг мэдсэн ахайтан шууд хошуу туслах түшмэл Жанцанд хандаж авч явсан бэлэг сэлтээсээ өгч; хойтон жил их ёс төртэйгөөр Дантээг хүүгийнхээ эхнэр болгон (богтлон) авахыг нууцаар даалгаж тохиролцсон байна.

Жанцан туслагч Балжин засаг ноёныхоо мулгууг ашиглаж дээд зэргээр завшин хошууны бүх эрхийг авсан, хатуу хэрцгий зантай, их сувдаг хүн байжээ. Харгис хатуугаараа “төрийн ширүүн хар” гэж хочлогдсон ард олон нь Жанцан туслагчийн уран Дантээг харийн хошуунд богтолсон нууц яваандаа задарч нутаг орны буян заяа болсон охиноо харийнханд богтлуулахгүй гэж нутаг усныхан нь дургүйцэн босжээ. Төрийн ширүүн хар (Жацан туслагч)-ыг хошууны туслагчаас болиулж оронд нь Цогт-Галдан гэдэг (монгол, манж, хятад, уйгур, төвөд хэл мэддэг) өвгөн буурлыг болгоё гэж шаардсан байна.

Ард олны энэ хөдөлгөөнийг Улаан банди (Дантээд сэтгэлтэй байсан болов уу) мухар Түдэв, (хулгай хийгээд байхаар нь хурууг нь тайрчихсан гэдэг) соотон Дугар, тоо Лигжид зэрэг хүмүүс толгойлжээ.

Тэд Жанцан туслагчтай уулзан тайвшруулах үгээр хуурчээ. Дараа нь мэхлэгдсэнээ мэдмэгц нэр бүхий хүмүүс Жанцан туслагчийнд дайран орж гэрийг нь шатаасан гэнэ. Жанцан туслагч нь амь тэмцэн зугтаж ууланд гараад хожим Улиастайн амбанд мэдүүлж зөвшөөрөл аваад ардын хөдөлгөөнийг толгойлсон нэр бүхий 4 хүнийг баривчлан авч газар ухаж гарыг нь гавлан нүхэнд суулгаж элсээр дүүргэн “Долоо хоноход амьд үлдвэл ял хэлэлцэхгүй. Үхэх бол үйлээ эдэлж байгаа нь тэр” гэсэн байжээ. Тоо Лигжид гэдэг хүний авгай амаржаад 3 хонож байсан. Шөнө сэм очиж нөхөртөө мөөмөө хөхүүлээд байсанд амь үлдэж нөхрөө аварсан гэдэг. Нөгөө гурав нь амьсгал авах тоолон элс нурж чигжсээр байгаад амьсгал нь боогдож нас барсан түүхтэй юм билээ. Мухар Түдэв нь “одоо миний бие өнгөрөх цаг болсон” гээд ерөөлийн ном уншсаар үхсэн. Соосон Дугар нь дууд дуулсаар байгаад өнгөрсөн. Улаан банди нь “хойд насандаа 6 соёотой чоно болж төрөөд Жанцан туслагчийн бүх малын гэдсийг хүү татаж цөлмөнө. Эсхүл хүү

нь болж төрөөд 18 насандаа халуун зун үхэж халуун голыг чинь харлуулна" гэж андгайлж байгаад үхсэн гэдэг. Албан тушаал, залуу насандаа сагаж төрийн түшээ ноён нуруугаа алдсан сувдаг зантай Жанцан туслагч нэг сайхан хүүтэй болсон гэнэ. Тэр нь 18 нас хүрээд халуун зун гэнэт нас барж хагацал зовлон үзсэн юм гэдэг.

Ард олны хөдөлгөөн дарагдаад удаагүй байтал Шинжаан нутаг Илийн голын Өөлд хошуунаас маш олон хүн ачаа хөсөгтэй ирж Тээлийн голын эх Эрдэнэ Толгойн дэвсэг газар ирж буудаллажээ. Энэ үеэр уран Дантээ оргоод ууланд гарсан. Жанцан туслагч мэдээд ихэд бачимдан уурсаж олон хүн хөдөлгөн эрээд эрээд олсонгүй. Эрлийг толгойлж явсан хүмүүс 3 хоноод заль зохиож нэг шөнө бүх хүмүүс нуугдан үлджээ. Тээлийн голын эхний уулын асгад нуугдсан Дантээ 3 хоногийн дараа үүрээр арын модонд горхиноос ус ууж амныхаа цангааг гаргаж байгаад баригдсан түүхтэй.

Дантээг харийн хошууны ноёны хатан болгож богтолсон найр хэд хоног үргэлжилсэн нь ард олны санаа сэтгэлийг тайвшруулах зорилготой байжээ. Найрт очсон том хүнд дээлийн өнгө, хурган ембүү, хүүхдэд тойгон ембүү, чихэр чавга бэлэглэж байжээ. Энэ найрт 10 гаруй настай байсан хүү “Хачин царайтай, янзын хувцастай хүмүүс царан дээр дүүрэн хурган, тойгон ембүү тавьж хүмүүст бэлэглэж байсан. Надад чавга, мөсөн чихэр, тойгон ембүү өгсөн” гэж ярьж байснаас үзэхэд их бэлэгтэй ирсэн юм билээ. Уран Дантээг өргөөнд залах нэрээр хорьж байсан гэрээс нь гарган алс холын замд гаргахад учиргүй уйлан гашуудаж, үдэж байгаа хүмүүс ч их уй гашуу болсон юм билээ. Алс явах замд гаруут "Тээлийн хийд"-ийн өмнө очоод Дантээ “Намайг жуузнаас гаргаач. Би бурхандаа мөргөө” гэж гуйсан ёсоор түр зогсож, жуузнаас гаргасан. Тэр нутгаа эргэж хараад “Тэр хоёр мод битгий яваач гэж над руу бөхийж байна” гэж хэлээд мөн л уй гашуу болсон юм билээ. Зуу шахам жилийн хугацаанд уул хоёр мод дархи болтлоо хөгширснийг 1970 онд би очиж үзээд авч явсан идээний дээжээ өргөсөн билээ.

Уран Дантээ Тээлийн хийд рүү харж сөхөрч суугаад ихэд сүсэглэн залбирч мөргөх нь маш удаан үргэлжилсний дараа Тээлийн голын ширэгт нүүрээ нааж хэвтээд босохгүй их удсан. Ноёны хатан болгон авч явсан хүмүүс ингэж хэвтээд байж болохгүй. Ноёны хатан хүн бол тэнгэр язгууртай; буянаа эдлэн жаргаж байдаг их хувь заяатай хүн гэх зэргээр ятгасан. Дантээ босохгүй байсан. Дантээ газар нутаг, ах

дүү, ард олондоо хэчнээн хайртай болохыг нүдээр ажиж мэдсэн хүмүүсийн зарим нь “Авсан бэлгийг нь буцааж өгье”, “Дантээг явуулахаа больё” гэх дуу гарсанд Жанцан туслагч ихэд уурсаж хүч хэрэглэн жуузанд нь хийжээ. Цааш явах замдаа уран Дантээ хэд хоног нүдээ ширгэтэл уйлж гашуудаж яваад нутаг ус, ах дүү, танил олон ардуудаа оруулан шүлэглэсэн “Эрдэнэ тээл” дууны үг, аяыг зохион дуулсан түүхтэй. Уран Дантээ энэ зохиосон дуугаа замын турш дуулсаар яваад Илийн Өөлдийн нутагт очсон бөгөөд хойд эцэг Довдон тайж, төрсөн ах Жүрмэд, эгч Сүрэн авгай зэрэг Дантээд бараа болж хүргэлцэж явсан хүмүүс дагаж дуулсаар байгаад уул дууг сураад нутагтаа ирээд дуулцгаасан.

Хошуу нутгийн бахархал болсон бүсгүйнхээ зохиосон дууг дор нь сурч дуулцгаах болсноос хойш одоо хүртэл Ямаан засгийнхан, одоогийн Баянхонгор аймгийн Галуут сумын Зүүнхангай нутаг, Тээл, Жаргалантын голоор дуулсаар, үлгэр ярьдаг, оньсого таадаг, сайхан дуулдаг, их уран оёдолчин, шаглаач, хатгамалч, шүлэг ая зохиодог олон талын авьяастай гоо бүсгүйгээ олон буурлууд бахдан ярьсаар дуурьссаар байдаг. Ил тарвагатайн Өөлдийн хошууны хатан нь ноёноосоо илүү ухаантай байвал төрийн хэрэг жолоодож болно гэсэн заншилтай байсан тул Дантээ хатны хойд эцэг Довдон тайж эргэж очиход Дантээ аль хэдийнээ төрийн хэргийг жолооддог болчихсон байсан. Эцэг нь охиноо их ухаан авьяастайд нь бахархан бардамнаж овилгогүйтэн агсам тавьсан учир хоёр дахь очилтод нь Довдон тайжийг охинтой нь уулзуулалгүй үргэлж архи уулган ухаангүй согтуу байлгаж байгаад нутаг буцаасан. Мөн замд нь туж архидуулж ухаангүй согтуу байлгасаар нутагт нь хүргэж ирсэн юм гэнэ.

СЭРЖМЯДАГ ХАТНЫ ДОМОГ

Говь түшээ гүний төрсөн хүү Гомбосүрэн хошуу ноёны эрхээ Улиастайн амбанаас авахаар 1876 оны зуны эхэн сарын үед бараа бологчдоо дагуулан нутгаасаа гарч Жамъян вангийн хошуугаар (одоогийн Баянхонгор аймгийн Бууцагаан сум) дайрахад уртын дуу их сайхан дуулсан бүсгүй аргал түүж явжээ. Алсын замд яваа монгол хүн аргал түүж яваатай тааралдвал ихэд бэлгэшээн заавал очиж уулзан мэнд мэдэж, нэг аргал авдаг. Тэр аргалаа анх тааралдсан айлын галд хийж, миний бүх үйлс галын дөл шиг өөдөө байх болтугай хэмээн ерөөдөг заншилтай байжээ. Энэ заншил ёсоор агь ноён аргал түүж яваа

бүсгүй рүү очсон чинь Өндөр гэгээн Занабазарын урласан Дарь эх шиг хорвоод хосгүй үнэхээрийн гоё сайхан хүүхэн байсан гэнэ.

Бүсгүйн гоо сайхныг биширсэн залуу ноён ухаан сийлэн “Энэ хот айлын гадна бууж хэд хоног амарья” гэжээ. Нэлээд хэд хоног ширүүхэн явж замд ядарсан бараа бологчид нь дуртайяа зөвшөөрсөн аж. Энд амарсан гурав хоногийн хугацаанд Гомбосүрэн ноён гоо бүсгүй Сэржмядагтай танилцаж амжив. Улиастай орж монголыг захирагч зэрэг залгах эрхээ олж аваад буцах замдаа Сэржмядагийн гадаа их удах төлөвтэй болж байгааг гадарласан нэгэн түшмэл энэ тухай эцэгт нь хүн явуулж мэдэгдсэн байна. Энэ мэдээний сураг авсан гүн, хатан хоёрын багш “шар” гэдэг хочтой Човонбо гэдэг ламтан өөрийн дотнын танил нэгэн сурвалжит айлын охиныг агь ноён Гомбосүрэнтэй суулгаж Чингис хааны удмын хүнтэй худ болж, тэнгэр язгууртан дээдсийн зиндаанд орох гэсэн мөрөөдөл нь баларч байгааг сонсоод ихэд хорсон атаархсан байжээ. Үүнээс үүдэн сахил санваараа мартан уурлаж атаа хорсолд автан Сэржмядаг хүүхэнд өширхөн түүний ааш зан, гоо сайхан бие бялдрыг тусгайлан хүн явуулж, урьдчилан сайн судлуулсан түүхтэй. Үүний үндсэн дээр гайхамшигтай гоо үзэсгэлэнт бие бялдрын эсрэг сүсэг бишрэлийг их овжиноор ашиглан, чөтгөр шулам хүүхэн хүний дүрд хувилахдаа хэтэрхий цэвэрхэн харагддаг их аюултай гэж цуурхал дэгдээсэн байна. Инээмсэглэсэн их дүрлэгэр хар нүдийг нь бурхны мэлмийгээр харахаар нэг нүд нь тэнгэр, нөгөө нүд нь газар харж байгаа юм шиг хялар цэхэр ногоон өнгөтэй хүн харахын аргагүй ой гутмаар үзэгддэг гэсэн яриа тараажээ. Энэ ярианаас нь үндэслэн гоо сайхан бүсгүй Сэржмядаг хүүхэн “Хялар хатан” хэмээх домог болж үлдсэн. Түүнчлэн их өтгөн хар гэзгийг нь хүн хар гөрөөсний толгойтой учир тийм байгаа, урагшаа их товойсон сайхан мөөмийг нь алмасын цээжтэй төрсөн учир ийм байгаа юм, өндөр гуалиг нурууг нь үдшийн харанхуйгаар хүний араг яс болж харагдан олон хүн айлгах гэж бэлхүүсээрээ нарийхан гоолиг төрснийг нь буян муутай учир ходоод гэдсэнд нь нүнжигтэй зүйл их оруулахгүй гэсэн учир ийм шоргоолж шиг бэлхүүстэй болгосон юм гэх зэргээр Сэржмядаг хүүхнийг чөтгөр шулам болгон элдвээр муулан цуурхал тараасан түүхтэй юм. Залуу ноёноо дагаж говь түшээ гүний нутагт Сэржмядагийг ирэхэд ард олон олонх нь “Ийм сайхан нүдэнд дулаахан хүн яалаа гэж чөтгөр шулам байх вэ. Ёстой бурхан заяасан хоёр сайхан хүн ижилдэн нийллээ.” гэж найр тавин угтжээ. Ард олон

залуу хатны арван хуруу тэгш сайхныг бишрэн талархаж эхлэхээр өөр ондоо арга олдохгүй ядаж байтал өвгөн ноён Бээжинд "жасаалах" (нэг ёсны элчинтэй төстэй) гэсэн албанд Монголыг захирдаг манжийн амбанаас зарлиг ирүүт атгаг санаатнууд заль зохион "Эцэг явах бол амь насанд цөвтэй байна. Харин хүү оронд нь явбал их өлзийтэй юм" гэж мэрэг төлөг буулгасны дээр "Хошуу ноён болж байгаа хүн хол газар явж нүд тайлах нь зүйд нийцнэ" гэж эцгийн оронд хүү ноён Гомбосүрэнг Бээжинд очиж "жасаалах" албанд явуулсан түүхтэй. Сайн ноён хан аймаг Жамъян вангийн хошууныхан ханиа дагаж ирсэн Сэржмядагийн нөхрийг эзгүй хойгуур нутагт нь явуулах гэсэн чинь хатан өөрөө нөхрийнхөө захиж хэлсэн ёсоор явсангүй. Ингэхлээр нь аав ээж, ах дүү саднаасаа хол хүний нутагт, түших хань нь хол явчихсан жирэмсэн бүсгүйг нөгөө чөтгөр шулам гэж цуурхал дэгдээсэн яриаг дахин гаргаж, түүний дээр хэвлийд байгаа хүүхэд нь царил зээтүү хошуутай, хүрэл соёотой аюултай ороолон байна. Эхээс гаруутаа говь түшээ гүний хотол хошууг түйвээн сүйтгэж, хүйс тэмтэрнэ гэж нэмж цуурхал тарааж байгаад хар гэрт хийж, шатаах гэж байтал нь сайн санаатай хүмүүс Сэржмядагт туслан оргуулсан байна. Үүнийг хорон санаат хүмүүс бүр овжин ашиглаж "нөгөө аюултай хүүхдээ биднээс хол нууцаар гаргаж эргэж биднийг хүйс тэмтрэх гэж байгаа юм. Одоо даруй барьж аваад жинсрэгдүүлэхгүй бол болохгүй" гэж өдий төдий албан зар бичиг Да хүрээ болон хавь ойрын хошуудад тараан олон зарлага тахрууд явуулж сургийг гарган барьж авчраад одоогийн Дундговь аймгийн Эрдэнэдалай сумын нутагт гурван алд гүнзгий нүх ухуулан олон тэрэг аргал түлээ хийн түүн дээр мөн олон гүзээ шар тос асран гал оруулж байгаад Сэржмядаг хатныг дөрвөн мөчөөр нь цовдлон тэлж дээр нь барьж шатаасан чинь нөгөө газар чирсэн урт хиймэл мөөм нь шатаж унан Сэржмядагийн жинхэнэ булбарай мөөм нь ил гарч хүмүүс "худлаа юм байна. Жинхэнэ хүний сайхан мөөм байна" гэж хашхиралдахаар нь шатаж байгаа Сэржмядагийг бөөн гал руу хаясны дараа хүмүүс шороогоор булсан байна. Ингэж монголын нэгэн гоо бүсгүй Сэржмядаг 19 настай байхдаа 1877 онд амь хороогдсон түүхээс товч дурдвал:

Тэр хосгүй сайхан хүүхнийг жинсрэгдэх нэрээр шатааж хөнөөсөн шар Жомбоо "Энэ аюулгүй шулмыг хөнөөж газар дор дарлаа" гэж цугларсан хүмүүст ихэмсгээр зарлалаа. Гэтэл олны дундаас "Шулам биш хүн байсан шүү дээ" гэж эсэргүүцэн "Шашны ном ёсонд амьд

хүнээр жинсрэг цутгах ёс байхгүй. Бурханы ном ёсондоо нүгэл хийлээ” гэж хашхирахыг сонсуут шар Чомбо үнхэлцгээ хагартал айж бушуухан мориндоо мордон давхиж явтал оготнын үлийд морь нь бүдрэхэд лам мориноосоо унаж үхсэн бөгөөд ардын домгийн тухай номд ламын нугас нь тасарч үхсэн гэж бичсэн байдаг.

ДОЛООН ЗУНДУЙ

нэг.

Илбэч Зундуй Алтайн урианхайн мэйрний хошуунд байжээ. Үйлийг сайхан оёдог уран хүн гэнэ. Айлд очоод үйл оёж өгнө үү гэхэд зүүгээ өг гэдэг, өгсөн зүүг нь голж миний барих зүүгүй бол дэрс аваад ир гээд нарийн дэрс хугалж амандаа хийж зажлаад магнайнаасаа зүү сугалж гаргаад ийм л зүү болно гэдэг байжээ.

Хоёр

Мэйрний хошууныхан Хятадаас торго дурдан, ховор барааг хоёр жилийн хугацаагаар зээл авсан гэнэ. Хугацаа нь болж хятад өрөө авахаар ирэхэд нь:

— За би өрөнд өгөх хонь цуглуулж ирье гэж Зундуй хошууны айлуудаас 500 шуудай ноос авч түүнийгээ 500 хонь болгон хувилгаж хятадад туулгаад явуулсан чинь хил давах болоход нэг ч хоньгүй хоосон хоцорч хятадууд буцаж ирээд хошуу ноёнд зарга мэдүүлж танай Зундуй илбийн аргаар биднийг мэхэллээ гэжээ.

Ноён Зундуйг баривчилж хар гэрт хийж цагдуулсан гэнэ. Нэг өглөө цагдаа гэрийг онгойлгоод ороход Зундуйн дээл нь хүн шиг сууж байсан ба өөрөө байхгүй байж гэнэ. Ноён албатаасаа сайн эрчүүдийг цуглуулах тушаал өгч Алтанцөгц нутгийн эргэн тойронд байдаг долоон давааны хөтөл бүрд эргүүл гаргаж Зундуйг бариулахаар явуулахад долоон даваан дээрээс явсан хүн бол Зундуйг барьж ирсэн нь нийтдээ долоон Зундуйг баривчилж ирсний аль нь жинхэнэ Зундуй болох нь танигдаагүй тул ноён,

— За Зундуй минь! Үүнээс хойш түүнээс цааш худал хэлж, хулгай бүү хийж яв гээд ял оноолгүй тавьж явуулсан гэдэг.

гурав.

Алтанцөгц сумын нутагт баян Даваа гэдэг мянган хоньтой хүн байжээ. Даваагаас эм хонь өгөхийг гуйдаг боловч Зундуйд харамлаад

өгдөггүй гэнэ. Уушгины улааны бэлд Давааг хонь хариулж явтал нь Зундуй дэлт хөх чононд хувилж хонь руу нь дайрч олон хонийг сүйтгэж сүүлдээ Даваа руу дайрахад тэр ухаан алдан унажээ. Даваа сэрэн босоод ирвэл дэргэд нь Зундуй суусан гэнэ. Хонь нь бүрэн бүтэн гэнэ.

— За Зундуй минь, Миний хонин дотроос дуртай иргээ аваад яв гэжээ. Зундуй нэг ирэг аваад явсан гэнэ. Үүнээс хойш баян Даваа ядуу хүн юм гуйхад харамлахгүй өгдөг болсон гэнэ.

НЭГЭН ШӨНИЙН ХУУЧ

Аль сайн ноён цэцэн ухаант түшмэдийн тухай ам дамжих домог яриаг тэр гэх вэ?

Эрт дээр үед аль ч цэцэн хааных нь үед ч юм бэ дээ Шавын шалдан Гончиг гэж нэг ядуу тарвагачин байж гэнэ. Тэр одоогийн Хэнтий аймгийн Мөрөн сумын нутаг Сариг, Өндөрхааны хавиар нутагладаг байж. Унах морь, саах үнээгүй туйлын ядуу учир өвөл зунгүй тарвага туулайн махаар хэдэн хүүхдээ тэжээж суудаг гэнэ. Гончиг гуай нэгэн өдөр ганцаараа хээр тарвага боогоод сууж байтал хилэн хар морьтой, дунд зэргийн нуруутай, чинээлэг байрын хүн ирж амар мэнд эрж гэнэ. Гончиг мэнд мэдсэний дараа ингэж хэлж гэнэ.

*Хар мориноосоо бууж хайрла
Хангайн дэвсгэр дээр сууж хайрла
Өөдөө өөдөө гэвэл
Өндөрхааны орой хол
Дээшээ дээшээ гэвэл
Дэлхий уудам хойно
Дэргэд минь суучих
Анчны хишиг
Амсаж хүртэж болно биз дээ*

гэхэд Нөгөө хүн,

*Эзгүй мэт
Энэ ууланд
Тантай дайралдана гэж
Даанч бодсонгүй би
Хар мориноосоо бууя*

Хангайн дэвсэг дээр чинь сууя

гэж хэлээд мориноосоо бууж Гончиг гуайн дэргэд сууснаа

— Ахын алдар хэн сэн билээ гэж асууж гэнэ. Гончиг гуай:

— *Шалдан Гончиг гэвэл*

Шавынхан андахгүй

Тарвагачин Гончиг гэвэл

Танаас бусад нь мэднэ.

Хар морьтой халгиулж

Хадтай ууланд галгиулж

Хаанаасаа хаа хүрч яваа

Хаанахын хэн гэдэг вэ

гэхэд нөгөө хүн

— *Хүрээнээсээ хөдөлж явна*

Хүндэт ахаар сонин юутай вэ дээ

гэхэд нь Гончиг гуай,

— *Сонссон сонин гэвэл юу байх вэ*

Сонирхуулж өнөөдрийнх гэвэл

Шовоотын эхнээс согоо босгож алдав

Шоотон шар үнэг замд бултав

Өглөгийн эзэн

Өндөрхааны минь хишиг

Өглөө ганц тарвага барьснаа

Өмнө чинь боож сууна.

Хээрийн хүнд

Хээгүй нь хэрэгтэй

Эр хүнд

Эрээгүй нь тустай

Ид гэж

Энэ бодгоо тавья

Гэдсээ цадталаа

Гэгээ модойтлоо ид

Гэртээ аваачаад

Гэргий хүүхдэдээ өг

гэж хэлээд боодгоосоо өгч гэнэ. Нөгөө хүн:

— *Хээрийн хүнд
Хээгүй нь хэрэгтэй
Эр хүнд
Эрээгүй нь үнэн*

гэж хэлээд тарваганых нь махнаас идэж сууснаа,

*Өглөгийн эзэн
Өндөрхааны хишигийг
Өгсөн танаас хүртлээ.
Гэдсээ цадтал идлээ
Гэзгээ модойтол идлээ
Гэртээ аваачна
Гэргий хүүхдэдээ өгье*

гэж хэлээд хэсэг мах авч тавиад гараа норгоод арчиж мориндоо ганзагалах гэсэнд морь нь нэлээд үргэж гэнэ. Нөгөө хүн мордохдоо ингэж асууж:

— Та цэцэн хаанаа таних уу гэж гэнэ. Тэгэхээр нь Гончиг гуай:

— *Уулын хэлэн тарвага сахина гэх
Уйланхай хэдэн хүүхдээ гэх
Улцан шар чавганцаа гэхээр би
Улс амьтантай адил явах биш дээ
Насны минь хоёр зээрд
Улдаад байх боллоо
Найм, есөн мөндлөө
Өлсөнө гэж бодохоос
Довоо тойрон
Тошоо сахидаг болохоор
Эзнийг яаж таних вэ?
Эрээд би явах биш
Саргиас би гарах биш
Сайд дээдэс ирэх биш
Бид тэднийг танихгүй
Тэд намайг танихгүй*

*Хоёр нарын хооронд
Холхиж өтөллөө
Хоолтой хоолгүй хэдэн хүүхдээ
Өсгөх гэж зовохдоо
Өндөр хаанаа илүүтэй
Өршөөлийн би үзсэнгүй
Өссөн нутгаасаа илүү
Ачтаныг би харсангүй
Бурхантай учирч
Бугийг үзсэнгүй
Буу үүрсэн надад
Аль нь ч үзэгдсэнгүй дээ*

гэхэд нөгөө хүн учиргүй хөхөрч ингэж хэлж гэнэ.

*— Чин үнэн үгтэй
Цэцэн хошин яриатай
Анчин өвгөн тантай
Ахиж нэг уулзана*

гээд явахад нь Гончиг гуай тэгээрэй, тэгээрэй,

*Үлээх салхинд гэр минь нэвсгэнээд
Өлөн хэдэн хүүхэд маань ноцолдож ноололдоод
Анчин би тарвага намнасан
Авгай минь хар цайгаа чанасан
Уул нүүх биш
Манайх нүүх биш ирээрэй*

гэж хэлээд хоцорч гэнэ. Өнөөх хүн явсны маргааш өглөө эрт бор гэрийн нь үүдийг ташуураараа сөхөх нь алдан тахар хуягууд давхин ирж Шавын шалдан Гончиг гэдэг та юу? гэж үг дуугаргалгүй зандчин авч явж гэнэ. Хүн андуурлаа гэхэд Шавын олон Гончиг бий ч шалдан гэвэл би мөн. Андуураагүй нь үнэн бололтой. Тэгэхээр өчигдрийн хар морьтой халгиулан ирж надтай уулзсан хүн хаанахын хэн байв аа. Хамаа бусыг ярьж хар толгойдоо лай хураав аа би гэдэг хүн. Тахар хуягууд явуулахыг бодоход тамгын түшмэл бололтой шүүлгэж шүүс мах барж дээ. Гэр дүүрэн гэдэс хоосон хэдэн хүүхэд минь нулимсаа

нуугаад үлдсэн. Муу хөгшнийг минь нутгийн сайн санаат ах дүүс минь харна байгаа даа гэж элдвийг бодсоор иртэл нэгэн өндөр түшмэл Гончиг уу? гэж сүрхий асууж харснаа таныг хүлээж байна ор! гэжээ. Гоёмсог эрээн хаалга татаад ортол өчигдрийн ууланд уулзсан хүн улаан торгон олбог дээр Отго жинстэй сууж байна гэнэ. Баруун талд нь Шавын захирагч их ууртай янзтай, зүүн талд нь хатан нь бололтой өндөр цагаан авгай ум зандан тавагтай тарваганы махнаас мөнгөн иштэй хутгаар огтлох гээд огих гээд байгаа ололтой сууна гэнэ. Ноён Гончиг гуайг харуут:

*Хангайн хишиг
Харамлах юу байх вэ
Хар мориноосоо бууж хайрла
Хангайн дэвсгэр дээр сууж хайрла
Гэдсээ цадтал ид
Гэгээ модойтол ид
Гэртээ хариад
Гэргий хүүхдэдээ өг*

гэж хэлэхийг дуулаад Гончиг гуай ухаан алдталаа айж, өршөө өчүүхэн доорд намайг өршөө гэж хэлээд сөгдтөл нөгөө ноён бос бос таны буруу гэж юу байх вэ?

*Хангайнхаа хишигийг харамлаагүй
Ханатлаа ид гэсэн таны буруу гэж үү!
Гэдсээ цадтал ид
Гэгээ модойтол ид гэсэн
Энэ таны буруу гэж үү?
Үгүй
Гэртээ аваачиж
Гэргий хүүхдэдээ өг*

гэсэн тэгээд би хатандаа өгч сууна.

*Хангайн хишиг тарвага, зурмаар
Халуун ам бүлээ тэжээж суудаг
Ядуус танай хошуунд олон байдаг бололтой захирагч гуай,*

хээрийн замд энэ хүнтэй дайралдлаа.

*Хэсээд явбал олон ч байж мэдэх байна
Доорд олноо асрахын оронд доромжилж
Нэр цол өгдөг ч бололтой*

гэж хошуу захирагчийг нэлээд зэмлэх янзтай байснаа та чинь юу гэж хэллээ? Аа тийм.

*Хоёр нарын хооронд
Холхиж явахдаа
Ходоод хоосон хэдэн хүүхдээ
Өсгөх гэж зовохдоо
Өндөр хаанаас илүү
Өршөөлтийн би үзсэнгүй
Өссөн нутгаасаа илүү
Ачтаныг би харсангүй
Буу үүрсэн надтай
Бурхан ч учирсангүй
Буг ч дайралдсангүй гэсэн.*

Энэ үнэн үг шүү захирагч гуай! гэснээ би тантай уулзана гэсэндээ дуудуулсан юм гэж хэлээд хонх дуугаргатал нэг түшмэл орж ирээд мэхийхэд

— Миний сангаас арван хургатай хонь, арван ишигтэй ямаа, нэг тугалтай үнээ, номхон залуу морь энэ хүнд өгч явуул гэснээ, Гончиг гуай та одоо явж болно гэжээ. Айсан, сандарсандаа Гончиг гуай баярласнаа ч хэлж чадалгүй хоёр нүднийх нь нулимс аяндаа бүрхэж ирэхээр нь дэмий л босож,

*Ёслоод гарахад нь
Дотор газрын хар архи ууж
Торго дурданд булхан суухад чинь
Доорд олон чинь голдуу
Дошин тарвагаар хооллодог юм биш биз захирагч гуай*

гэж сүрхий зэмлэх үг чихийг нь дахиад л дэлдсэн гэдэг. Түүнээс хойш буянтны буяныг өсгөж Шавын шалдан Гончигийн удам шавын баяны тоонд орж явсаар өдгөө хүрч нэгдэлд орж идэх хоолтой, эдлэх юмтай яваа минь тэр буянтны ач шүү дээ. Одоо тэр буянтны ачийг яривал

феодалыг магтсан гээд пүсхийлгүүлж мэднэ шүү гэж Эрээн Наваан гуай доогтой нь аргаггүй инээж билээ. Нээрээ ч бид ноён бүхэн харгис харамч, лам бүхэн худалч хуурмаг гэж хэчнээн жил муулж ирэв дээ хөөрхий.

(Д. Баасанжав “Шөнийн үлгэр” УБ., 1995 номоос)

ХАРАМЧ БАЯНЫГ ЧАДСАН НЬ

Эрт урьд цагт Түнтүү гэдэг нэртэй харамч баян байсан гэнэ. Өвөлжин, зунжин хариулсан ядуу зарцдаа үмх ааруул өгөхдөө гар татдаг мөртөө өгөх ажил нь үүр шөнөөс эхлээд үдшийн гялбааг шингэтэл борви бохисхийгээд ч барагдахгүй тул тэднийд тэр болгон зарц олддоггүй байжээ. Тэр залууг Түнтүү баян бүтэн жил хонь хариулсан хөлсөнд нь нэг төлөг өгнө гэж тохирч гэнэ. Хүү хонийг нь нэг жил хариулаад одоо төлгөө авъя гэхэд нь баян учиргүй их уурлан,

— Чи гүтгэж байна. Би тэгж хэлээгүй, тэнгэр бурхнаа дуудан тэнэг мангууд нь хүрч муулаад өгсөнгүй гэнэ. Тэгэхээр нь хүү сүрэг хониных нь түрүүнд явдаг шар нүдэн хонийг нь шөнө алаад идчихэж гэнэ. Баян өглөө бүр хотондоо орж хонио нэг бүрчлэн үгүйлдэг мөртөө тэр өдөр үгүйлж ч чадсангүй гэнэ. Түүнээс хойш долоо хонож гэнэ. Хүү хониныхоо махыг дуусахаар нь баяныд орж би энэ өдрөөс эхлэн хонийг чинь харж чадахгүй. Хөлсөө ч танаас авч чадахгүй гээд даавуунд боосон юм баянд өгч гэнэ. Баян хөлсөө авахгүй гэснийг дуулангуут баярлан задалтал шар нүдэн хониных нь толгой нь сэгсийгээд гараад ирж гэнэ. Баян учиргүй уурлан хашхирч, авгай нь уурлан чарлаж бөөн хэрүүл болж байгаад шар нүдэн хониныхоо өт цацсан толгойг ганзагалан хүүг дагуулж тамгын газар очихоор явж гэнэ. Тамгын газар хол болохоор нэлээд удаан явж гэнэ. Их халуун нартай байсан тул хэн хүнгүй ам нь цанган ядарч явж гэнэ. Өттэй толгой ганзагалаад зарцдаа зарагдаж яваадаа битүүдээ ичингүйрэн яваа баяныг харсан хүү:

— Түнтүү гуай айлаар орж аяга цай уух сан, муу надаас л болж байгаа юм даа. Үстэй толгой ганзагалаад хар батгана шавуулаад явах ямар өөд байх вэ дээ? Түнтүү гуай би тэртээ тэргүй баларсан толгой, өттэй толгойн гэрчтэй, гэрчгүй өнгөрсөн толгой, танай авгай гэрч хойно маргаж юугаа хийнэ. Тэр айлуудын гадаанаас тосон ирж байгаа энэ нохдод хаяад өгчих юм сан. Бузар хэргийн өмнө буян болог дээ хөөрхий гэхэд энэ муугаас хонио 4 дахин нугалж авах юм шүү гэж

бодож явсан баян энэ муу чинь тамгын газрын талд нь хүрэлгүй шалчийж байх шив дээ чамайг даа гайгүй эрүүдээд өгөх үед нь нэгийгээ 10 болгож нэхэхэд нь чи муу хүлээж л таарна, би чавч сална даа гэж занаж явснаа, алин болгон өтгэй толгой ганзагалж явах вэ? Амных нь салиа арилаагүй банди ахтайгаа маргах гэж хаашаа харах юм бэ? Айлаар орж аяга цай уудаг хэрэг гэж бодоод “Төвөг удсан энэ толгойгоо чи хө түргэн тайлж нохойд хаяж өг” гэхэд хүү “Түнтүү ахын зөв зөв төвөг нь бага аштай юу” гээд түргэн бууж ирээд толгойг нь хаянгуутаа гөлөм ганзагыг нь гайгүй сайн цэвэрлэж өгөөд мордож гэнэ. Ингээд тэр хоёр айл амьтнаар орсоор үдээс хойш тамгын түшмэл дээр баян, хүүг дагуулан оруут мэнд усаа мэдсэний дараа “Энэ зарц манай сэтэртэй иргийг минь шөнө алаад идчихсэн учир 4 дахин нугалуулж төлүүлж өгнө үү тийм том хонь одоо энэ нутагт л байхгүй дээ” гэж гэнэ. Түшмэл ууртай нь аргагүй хараад “Чи хө эзнийхээ хонийг иддэг итгэл муутай яасан хулгайч вэ? хө” гэхэд хүү “Баян хүн гүтгэгч байдаг биш юм бол би мэдэхгүй юм байна. Сэтэртэй хонь битгий хэл, сэтэрхий зүү, сиймхий хадаг ч энэ айлаас аваагүй. Гэмгүй намайг гэмтэн болгож гэргийтэйгээ нийлээд гүтгээд байгаа юм” гэж гэнэ. Түшмэл “Юу юу гэнээ хө, чи тэгээд идээгүй болж байна уу?” гэхэд хүү “Тиймээ би идээгүй тэгэх нь битгий хэл нэг жил хонь хариулсан хөлсөнд төлөг өгнө гэж тохиролцсон юм. Хэлэлцсэн ёсоор хонио нэхэхээр гүтгэж байгаа юм” гэжээ. Гэтэл, баян “Яана гэнээ муу хулгайч. Чиний идсэн хонины толгойг ганзагалж яваад замдаа нохойд хаяж өгөхийг хүртэл чиний наад хоёр нүд чинь хараа биз дээ” гэхэд хүү,

— Заргалдахаар авч яваа хонины толгойг замын нохойд хаяж өгнөө гэдэг чинь цааз хуульд болдог ч юм уу, үгүй ч юм уу түшмэл та болгооно биз гэхэд түшмэл нэлээд бодсоноо таны хонийг чинь идсэн нь үнэн юм бол замд хаясан толгойгоо зүсээр нь олж ир, хэрвээ тиймгүй бол хүн гүтгэсэн л оноож хөлсөндөө өгөх тэр хонио өгөх болно гэхэд, баян замд хаясан толгой нэгэнт өнгөрсөн, залруулж олшгүй алдаа хийсэндээ гэмшиж “за” гэсэн гэнэ. Түүнээс хойш баян ажлын хөлсөө хатуурхахаа больж зарцтайгаа эвтэй, найртай амьдардаг болсон гэнэ.

ДУУГАРДАГ ХААЛГА

Нэгэн их баян айл хөлс үнээ тохирч, уран Дондог гуайгаар хаалга хийлгэхээр болж гэнэн Тэр хаалга гоё гэж ярихын аргагүй болсонд баян сэтгэл амарч, хөлс үнэн дээрээ гар татаж гэнэ. Дондог гуай олон удаа өр нэхэж ирсэн боловч өгөхгүй болохоор нь тэднийд цай ууж сууснаа, би нэг юм хаалганд чинь хийхээ мартсан байна билээ. Хүнд хаалганы нугас бөх нь дээр гээд босож нугасыг нь авч чангалсан болоод тэр дор нь хийчхэж гэнэ. Гэтэл өнөөх хаалга нь нээгдэхдээ уран Дондогийн хийсэн хаалга гэж хаагдахдаа хөлсөө нэхсэн хаалга гэж дуугардаг болгоод орхиод явчхаж гэнэ.

Баян ичихийн ихээр ичиж Дондог гуайн гэрээр очиж гуйж хөлсийг нь нэмж өгч байж засуулсан гэдэг.

2.

Бас нэгэн баян айлын эзэн том ган тулга хийлгэж гэнэ. Тэр тулгыг гоё ч хийсэн гэдэг. Олон ч хоног хийсэн юм гэдэг. Хөлсөнд нь нэг идэшний адуу өгнө гэж баян тохирч гэнэ.

Дондог гуай хөлсөө авах гээд очсонд баян, адуу оторт гарчихсан өгөх л юм сан гэж хэлээд буцааж гэнэ. Хойтон намар нь Дондог гуай очтол нүүх гээд ачилга унаа ирсэн баяны авгай өнөөх сийлбэр болсон тулган дээрээ цай чанаж сууж гэнэ. Баян бас л шалтаг хэлэхэд нь Дондог гуай хэт хутгаа гарган тулганы нэг тойргийг цохих шиг болоход тогоотой цай далби үсрэн асгарахад авгай хүүхнүүд орилолдон Түдэлгүй Дондог гуай миний хутга гантай байгаа биз гэж ирийг нь харан хуйнд нь хийгээд босоод давхисан гэдэг. Араас нь баян гүйцэж ирээд би танд буруу юм хийлээ. Та уучил гэж гуйгаад гурван адуу нэг бяруу өгч байж гагнуулсан нь өмнө тохирсон хөлснөөс нь хэд дахин илүү болсноос гадна сүүлд ялгарч мэдэгдэхийн аргагүй гагнасан гэдэг. Алт, мөнгө, төмөр, ган алинд нь ч гаргууд хүн байсан гэдэг.

3.

Уран Дондог гуай сүүлдээ хятадын мөнгөн төгрөг хийсэн хэргээр баригдаж идсэн хоолныхоо гурилаар арслан хийж дотор нь бөөсөө хийж хөдөлгөсөн гэдэг яриа бий.

Улиастайн амбан урныг нь шалгаж юм хийлгээд уярч өршөөн цөлсөн гэх боловч Элст толгойн элсэнд амьдаар нь булсан гэдэг үг

байдаг юм. Дээр үед уран Дондог, уран Дондов гэж хоёр хүн байсан
боловч Дондогийг гүйцэх уран гараагүй гэдэг.

*(Д. Баасанжав “Шөнийн үлгэр” УБ 1995 оны 30- 35-р талаас
авав)*

ОТГОН ТЭНГЭР УУЛЫН ДОМОГ

Эрт урьд цагт Богд Дүнжингарав уул одоогийнхоосоо шал өөр уул байж гэнэ. Мөсөн дуулгат орой нь хөх тэнгэрийг баганадан цасан цагаан цээжнээс нь доохнуур үүл хоноглон уур савсаж түүнээс дооших биеийг нь ногоон ой хучиж байж гэнэ. Гэтэл Завхан нутгийн баруун говь ус чийгээр дутаж ган гачигт нэрвэгджээ. Ашгүй тэгтэл, хүн амьтныг ган гачгаас аврах нэгэн их бяртай эр тэнд төржээ. Тэрхүү бяртан эр Богд Дүнжингарав уулыг зорин ирж тэхий дундуур нь оосорлож үүрээд бостол цээжин бие нь тасраад иржээ. Тэгэхээр нь:

— Дургүй бөгс нь эндээ үлдэг. Дуртай цээжийг нь аваад явъя гэж хэлээд үүрээд явж гэнэ. Үүрэн үүрэн явсаар хангайн нуруун аваачиж тавьжээ.

Тэгээд Богд Дүнжингарав уулын цээж Хангайн нурууны ноён орчим Отгон тэнгэр Богд Очирваань гэж нэршсэн бөгөөд мөнхийн цэвдэг тэр уулын цас мөс хайлж ар өвөр хоёроос нь Богд, Завхан голууд баруун говь руу урсаж ган гачиг тайлсан гэдэг.

(Б. Явуухулан, Түүвэр зохиол Б. Явуухулан намтар бодол дурсамж (7-р тал)-аас авав.)

ЭЭЖ ХАЙРХАНЫ ДОМОГ

Эрт цагт гэнэ. Одоогийн Говь-Алтай аймгийн Эрдэнэ, Чандмань, Бигэрийн заагт оршдог Өлгийн даваа гэдэг газар газраас ч юм уу, тэнгэрээс ч юм уу бүү мэд, гэнэт нэгэн гоо үзэсгэлэнт бүсгүй бий болжээ. Гоо үзэсгэлэнг нь хүмүүс шагшин магтаж алдар цуу нь нутаг нутагт таржээ. Харц ардууд төдийгүй хаад ноёд сонирхож урилга зарлага явуулж гэнэ. Ингээд л энэ орчмын хамгийн том ноён Бурхан буудай, Аж Богд хаан тус тусдаа бүсгүйг залжээ. Сайхан хувцсаа өмсөөд түүнийг очиход Бурхан буудай ч хөл алдан хүлээн авчээ. Тэр үед Бурхан буудай оройдoo жаахан цастай байсан учир бүсгүй “Уг нь сайхан ноён байжээ. Одоо хөгширч, буурал суусан байна” гээд голжээ. Харин Аж Богд нь буурал суугаагүй их залуу сайхан харагджээ. Тэгээд л Бурхан буудайг орхиж Аж Богдод очсон байна. Тэр “Бурхан буудайг голсон юм чинь надтай сууж л таараа. Хатан хайрхныг очиход хүлээж бай” гэж хэлээд Аж Богд өргөөндөө унтаад өгсөн байна. “За алинтай нь

ч суухаа больё, зөвхөн төрсөн нутагтаа л харцынхаа заяагаар өөрийнхөө дураар амьдаръя" гээд буцжээ. Аж Богд сэрээд:

— Хатан хайрхан хаачсан бэ? гэж асуув.

— Буцсан гэхэд

— Хаа яваа газраас ол! гэж албат нартаа тушаажээ.

Хатан хайрхан хэсэг явж байгаад Хаяагийн хоолойн оёдол дээр жаахан амрахаар тас гэдрэгээ харж хоёр хөлөө нугалан хэвтээд зүүрмэглэтэл хоёр хормойг нь хүнд юм дарах шиг болжээ. Яагаад гэвэл Аж Богдын илгээсэн албат нар ноёныхоо хэлснийг биелүүлэх гэж туламд элс хийн хормой дээр нь шидээд байв. Ингээд явж чадахгүй боллоо гэдгээ мэдэн “Уул уултайгаа уулздаггүй юм, харин хүн хүнтэйгээ учирдаг юм шүү. Би одоо хэнтэй ч уулзахгүй, ингээд ганцаараа байна. Ингээд л би үүрдийн үүрд хоёр уулын хооронд сүндэрлэж байхаас өөр замгүй гэж хэлээд өндийх гэсэн боловч чадсангүй. Тэгээд л “Би даанч яав даа. Миний багын найз Суман хайрхан ялдам нүдээрээ харж байна. Харц харцтайгаа суудаг байж дээ” гэж сүүлчийн удаа хэлсэн гэдэг.

БАЛГАС НУУРЫН ДОМОГ

Эрт цагт шувуудын их хаан Хангарди умард зүгээс өмнийг чиглэн нисэж явах замдаа Хан уулын орой дээр амрахаар буужээ. Хан уулын баруун урд талд нь нэгэн нуур байхыг үзээд амныхаа цангааг гаргая гэж бодоод нисэж очиж балгатал ганц балга устай байжээ. Хангардийн уур хүрч “Амны цангаа гаргаж чадахгүй балга устай нуур” гэж хараагаад Хан уулын оройг базаад хаячихжээ. Тэр базагдсан уулын орой "Балга устай нуурын зүүн талд унасан гэнэ. Тэр цагаас хойш энэ нуурыг “Балга устай нуур” гэж нэрлэх болсон бөгөөд энэ нь урт хугацааны турш хүмүүсийн ам дамжсаар хожим “Балгас нуур” гэж нэрлэгдэх болсон гэнэ. Нуурын зүүн талд дөрвөлжиндүү хэлбэртэй тэгш оройтой Хан уул гэдэг уул байдаг бөгөөд тэр нь Хангардид базагдсан Хан уулын орой юм. Энэ нуур Өмнөговь аймгийн Даланзадгад хотоос зүүн урагш 30 орчим км зайтай газар бий.

БАЙГАЛ ЭЦЭГ, АНГАР ОХИНЫ ТУХАЙ ДОМОГ

Эрт урьд цагт Сибирь нутагт Байгал гэдэг өвгөн буурал баатар эр байжээ. Хүч чадал, баян тансгаараа Байгалтай зүйрлэх эр аль ч оронд байсангүй.

Байгал өвгөн ширүүн догшин уурлах үедээ учиргүй долгио хаяж, уул хадыг чичрээн донсолгодог байжээ. Олон гол горхинууд Байгал өвгөнд усаа илгээж бэлэглэдэг байв. Байгал өвгөн цорын ганц охинтой бөгөөд нэр нь Ангар гэнэ. Ертөнцөд хосгүй цэвэр, гоо сайхан төржээ. Өвгөн Байгал охиноо хатуу захиран гадагш ер гаргадаггүй байвч охин Ангар нь ганцаараа уйтгарлаж яаж чөлөөтэй сайхан амьдаръя даа гэж боддог болжээ. Нэг удаа Байгал өвгөний хаяанд Цахлай шувуу ирж, хойд зүгт Сияны алдарт удмын Енисей гэдэг үзэсгэлэнт сайхан баатар эр амьдарч байдаг тухай яриаг сонсжээ.

Энэ яриаг дуулаад Ангар охин гүн бодолд автан уйтгарлаж эхлэв. Дараа нь тэр баатар эр Енисейн тухай уулын горхины хэлэхийг дахин сонссоноос хойш Ангар охины сэтгэл бүүр ч их догдолж гэнэ.

Эцэст нь Ангар охин, Енисей хар хүүтэй очиж уулзахаар сэтгэл шулууджээ. Гэвч эцгийн ордны хадан ханыг хэрхэн нэвтлэн гарахыг олонтоо бодож арга буюу бурхан тэнгэрт мөргөн, үнэн хүслээ учирлан гуйжээ. Байгал өвгөн охиныхоо хайр дурлалын хүслийн сонсоод улам хатуу цагдах болж, басхүү алсаас биш, ойрхноос охиноо ханьтай болгохоор шийджээ. Тэгээд Байгал өвгөн өөртөө бэлэг сэлт өргөж байдаг олон горхинуудын дотроос эр зоригтой, эрхэм баян Иркутск голыг Ангар охинтойгоо суулгахаар шилж сонгосон аж.

Ингээд Иркутск гол элч илгээжээ. Гэтэл энэ тухай эрх охин Ангар сонсоод уйлж унжин аавдаа мөргөж залбиран сэтгэлгүй Иркутэд намайг битгий өгөөч гэж гуйжээ. Байгал өвгөн охиныхоо гуйлтыг дуулах ч дургүй, харин ордныхоо хамгийн бат бөх газарт байлгадаг болжээ. Ангар охин ахиад тэнгэр бурханд залбиран гуйсанд тэрхүү зовлонгоос салахад нь бусад олон гол горхинууд туслах болж, Байгал өвгөний хадан ханыг зад дайрахаар тохирч гэнэ. Иркутэд охиноо өгөх хуримын тэр шөнө, сэтгэл нь амарсан өвгөн Байгал бөх бат нойрсож байлаа. Гол горхинууд ч хэлэлцсэн ёсоор хадан ханыг дайрч гэнэ. Өвгөн Байгал сэрэлгүй унтсаар л байж. Ангар охин ордноос гарч Енисейтэй уулзахаар зугтаажээ. Байгал өвгөн нам унтаж байснаа эвгүй зүүд зүүдлэн гэнэт сэрж гэнэ. Гэтэл орчин тойронд нь тас няс гэсэн их шуугиан болж байж гэнэ. Өвгөн юу болсныг дорхноо мэдэж учиргүй их уурлан ордноосоо гүйн гарч хаяанаасаа нэгэн том цохио хад шүүрэн авч зугтаж байгаа охиныхоо араас чулууджээ. Гэвч охин Ангар нэгэнт холдсон тул чулуу нь хүрсэнгүй өвгөн хожимдсоноо сая ойлгожээ. Тэр

шидсэн чулуу нь том цохио болж тогтсон бөгөөд хүмүүс түүнийг бөөгийн чулуу гэж нэрлэх болжээ.

Ангар охин зорьсондоо хүрч Енисей хар хүүтэй нийлэн суужээ. Тэр цагаас хойш одоо хүртэл өвгөн баатар Байгал оргосон охин Ангараа хөөж гүйцэх гэж санаашран хэрвээ бөөгийн чулуу байрнаасаа хөдөлдөг сөн бол өвгөн Байгал эргээсээ халин гарахыг мөрөөдсөөр л суудаг гэнэ.

Энэ домог бол Байгал далай Ангар мөрний тухай Сибирь нутгийн оос, буриад зэрэг үндэстний дотор яригддаг олон домгуудын нэг билээ. Байгал далайд том жижиг 333 гол горхи гаднаас цутгадаг бөгөөд ганцхан Ангар мөрөн гадагшаа гарч Енисей чиглэн талд шингэж төгсдөг юм. Бас Байгал далайгаас Ангар мөрний эх авч урссан газар нэгэн том байц хад байдаг. Энэ бүхнээс үзвэл уг домог Байгал далай, түүний орчны газар зүйн тогтцыг гайхалтай цэцэн мэргэн онож хэлсэн ажээ.

ГУРВАН ХҮҮХЭД УУЛЫН ДОМОГ

А хувилбар

Ховд аймгийн Булган сумын Алаг толгой бригадын нутагт атан тэмээний ширээ бөх шиг гурван улаан уул байдаг. Тэр уулыг “Гурван хүүхэд” гэж нэрлэдэг. Дээр үед “Гурван хүүхэд” уулын өвөрт байгалиас заяасан нуур байсан гэнэ.

Тэр нуурт хавар болохоор тэнгэрийн охид хос хосоороо ирж усанд шумбан зугаацдаг байж гэнэ. Гэтэл нэг удаа гурван охин ирж нуурт орж байхыг ан хийж явсан гурван эр хараад сэмээрхэн дөхөж охидын хувцсыг авч нуугдаж сууж гэнэ. Гурван охин нуураас гарч хувцсаа эрээд эрээд олохгүй байтал анчин гурван эрчүүд инээлдэн шоолсоор хувцсыг барьсаар хүрч ирэхэд ичиж зовсон гурван охин анчин эрчүүдтэй юм ч ярьж чадсангүй хувцсаа хүлээж хэсэг зогссоноо хоорондоо дохилцож нэг дэх охин нь,

— Ан гөрөө хороогчид минь цаашаа гэж хэлээд хүрэн улаан уул болон хувирч тогтов гэнэ. Хоёр дахь охин нь,

— Хувцас хунар минь цаашаа гэж хэлээд хүрэн ягаан уул болон тогтов гэнэ. Гурав дахь охин нь,

— Эд баялаг минь эзэндээ гэж хэлээд уул болон хувирч тогтов гэнэ.

Халагласан гурван эрийг гайхан алмайран ширтсээр зогстол нуур ч ширгэж, дээлийнхээ өнгөөр охид байрандаа уулс болон хувирч тогтсон нь тодорхой болжээ. Уулсын онцлог гэвэл юу ч гарч боломгүй нүцгэн шовх уул бөгөөд уулын орчныг ажиглахад хөрс, шороо нь уулсынхаа өнгөтэй хослоод 12 өнгөтэй харагддаг ажээ. Гурван уулын оройд тогоо хэлбэртэй нуур байдаг гэж өвгөчүүд ярих бөгөөд дуслууд уулын ан завсраар урсан гоожсон нь харагддаг. Тэр цагаас хойш нутгийн олон гурван уулыг сүсэглэн биширч ан гөрөөсийг нь авлахаа больсон бөгөөд хэн ч зүрхэлж очиж авирахыг хүсэхгүй болжээ. Гэтэл гэрээс холддоггүй нэгэн нэгэн залуу зориглон авирч зогсолтгүй мацсаар оройд нь гарч гэнэ. Буух гэтэл бууж бололгүй булт олноос тусламж гуйн уйлж чарласаар гурав хонож гэнэ. Нутаг зоньхон бүтэлгүй хүүд буян үйлдэж буулгаж авахаар ботготой ингэ, бууртай тэмээ цуглуулж тойруулж зогсоогоод уртаас урт долоон аргамж залгаж урд хойноос нь уулын орой өөд шидэж гаргаад уйлж чарласан хүүгийн амийг аварсан гэнэ. Дээрх гурван уул анх "Гурван хүүхэн" гэж нэртэй байжээ. Гэтэл олон жилийн туршид хүний ам дамжсаар "Гурван хүүхэд" нэртэй босон гэдэг.

СЭВРЭЭ ХАТНЫ ТОЛЬ ХАД

Өмнөговь аймгийн нутагт буй Ноён сумын баруун уулыг Ноён, зүүн өмнөх уулыг Хатан суудал гэнэ. Уурлаад явчихсан хатныгаа аргадыа гэхэд хэрэггүй гэсэн шиг урдуур нь хөндөлдсөн уулыг Гурван түшмэл гэнэ. Ноёны хүү Сэврэй уулын охинд сэтгэлтэй болжээ. Эртний монгол ёсонд бэр болох эмэгтэй хадмуудаасаа нүүрээ нуудаг байж. Тэгээд хүү их цэргээ ээжийнхээ араар жагсаасан нь хүрэн Шар хадны хэц болон тогтжээ. Охин нэг өдөр уурлаад толио цэргүүдийн дээгүүр шидчихсэн чинь Дүгнэн уулын ард унахдаа "Толь" хадыг үүсгэжээ.

НОЁН СЭВРЭЙ УУЛЫН ДОМОГ

Урьд нэгэн цагт говийн нэгэн хошууг захирсан залуу ноён хайр сэтгэлээ Сэврэй хэмээх сайхан хүүхэнд илчилж ханилан сууснаас хойш төдий л удалгүй хиртэй гараар баримгүй, хив хадгаар ороомгүй бөндийсөн цагаан хүүтэй болжээ. Хөөрхөн цагаан хүүгээ хөвөнд хадгалсан сувд шиг хайрлан энхрийлж Хөвгүүн гэж нэрлэжээ. Эцэг эхийн өвөр дээрээс бууж үзээгүй Хөвгүүн эрх дураараа өсөж

амьдралын аар саар гачигдлыг мэддэггүй, аавын хайртай морьдыг унаж ар, өврийн айл хэсэн, ээжийн хайртай эрдэнэсийг зарж үрсэн задарсан дүрсгүй амьтан болжээ. Аавын хатуухан үгийг ээждээ очиж хэлэн тунирхаж, ээжийн ширүүхэн үгийг аавдаа очиж гоморхон хэлж ноён хатан хоёрын хооронд эв эвдэрснийг эрх хөвгүүн элдвээр ашиглаж дэвэргэсээр эцэстээ эд хөрөнгөө булаалдаж, эрх хөвгүүнээ өмөөрцгөөж энэ хоёр салж сарних болж орон гэрээ тусгаар барьцгааж, олон цэргээр хамгаалуулан сууцгаадаг болжээ. Ноён арван давхар цэргээр ар талаасаа мануулан жагсаагаад албаныхаа гурван түшмэлээ дуудан ирүүлж адайр зөрүүд Хөвгүүнийг анхааран харгалзаж байхыг тушааж гэнэ.

Ааштай төрсөн зөрүүд хөвгүүн нь түшмэлийн үгэнд орохгүй алсхан очоод суучихсан гэнэ. Тэр цагаас хойш хатны зүгээс ирэх аюулыг хамгаалсан цэргүүд Хар, Шар, Хүрэн хана хэмээх хачин сонин хэлбэртэй хад цохио бүхий ул болж гэнэ. Эрх танхил хөвгүүнийг нь эргэж тойрч байх үүрэг хүлээсэн гурван түшмэл ихэмсэг байдлаар эзэн өөдөө мэхийж байгаад тогтсон ижилхэн гурван хүрэн уул болж гэнэ. Эцэг эхийнхээ амьдралыг сарниулсан эрх танхил Хөвгүүн этгээд зөрүүд байдлаа илчилсэн хад асга багатай хар толгой болон тогтчихжээ. Төрүүлсэн үрээ санан мөрөөддөг эх хүний сэтгэлээр “Хайрт хүү минь ээждээ ирж уулзаач” гэж хэл явуулсанд харин аав ээжийн хайр халамжийг мэддэггүй хүү нь хариу ганц ч үг хэлсэнгүйд хатан ээжийн нь ямаан омог хөдөлж аяганы ширээн дээр байсан толио аваад шидчихжээ. Ээжийнх нь шидсэн толь этгээд хөвгүүний хажуухан ойчсон нь толигор гадаргуу нь шил мэт гялалзсан толь хад болчихож гэнэ. Тэгээд одоо хүртэл Хөвгүүн тэрхүү толинд ээжээ харсаар байдаг болжээ. Хатан Сэврэйн энгэрт хаанаас нь ч харсан тэгшхэн оройтой хар уул байх нь адгуу Хөвгүүндээ гомдож толио авч шидсэн аяганы ширээ нь тэр гэнэ.

МОГОЙТЫН ХӨНДИЙН ДОМОГ

Эрт дээр үед Монголын нэг их хаан их цэргийн хүчээр Алтан улсад дайлаар морджээ. Гэтэл монгол хааны их цэргийн өмнө аян дайны нь цаг хугацааг хааж боосон юм шиг замыг нь аварга том могой хөндөлдөн хаасан тухай мэдээг туршуулууд авчирсанд, хаан ихэд бэлгэшээн “Бидний дайтахаар яваа харийн цэрэг энэ аварга могойн

адил бидний гарт өөрөө амархан орж ирэх нь” гэж бодоод их цэрэгтээ ийнхүү зарлиг буулгажээ.

“Хэрвээ бидний явах замын өмнө хөндөлдөн буй аварга том могойд ямар ч гэм хүргэлгүйгээр замаас зайлуулах аваас тэр хүнийг цэргийн албанаас бүрмөсөн чөлөөлж нутаг ус, ар гэрт нь буцаана” гэсэн ажээ.

Хааны цэргийн алба хугацаа ч үгүй, нэгэн насаараа хаанд хүчин зүтгэдэг байж гэнэ ээ.

Хааны цэргийн албанд дайчлагдсан алс хол, олон жилийн аян дайнд явж, хүнд хэцүү амьдралыг туулдаг байв. Хааны зарлиг гарчхаад байтал ганц ч хүн ирсэнгүй их уджээ. Гэтэл хааны нэг цэрэг бараалхан иржээ. (Тэр цэрэг монголын зүүн хязгаараас дайчлагдан, хааны хугацаагүй цэргийн албанд хүчин зүтгэсээр олон жил болсон боловч, хааны хууль хатуу, зарлиг ганц учир ганц ч удаа нутгийнхаа барааг хараагүй юм санжээ. Тэр дотнын ганц, хайрт эмгэн буурал ээжээ санан, сэтгэл шимшрүүлж явдаг байж гэнээ). Өнөө цэрэг хааныхаа өмнө сөгдөн ийн өгүүлрүүн:

Бүх цэрэг цуух болгосноор гурав гурван атга шороо авчирч тусалбал таны зарлигийг биелүүлж болно” гэжээ. Хааны цэрэг шороон түм юм санжээ.

— Ингээд хаа ч тэр ёсоор цэргээсээ гурав, гурван атга шороо авчруулсанд, мөнөөх цэрэг, аварга могойг тойруулан шороог асгуулж, могойг далд орохуйц гүн том ангал үүсгэн дээгүүр нь гүүр тавиулан гарч монгол хааны их цэргийн цувааны зам нээгджээ. Хааны хэрэг ч сэтгэлчлэн бүтэж цэрэг ч унаган төрөлх нутаг, төрүүлсэн хайрт эхдээ очсон гэнэ. Ингээд тэр хөндий талыг Могойтын хөндий гэж нэрлэх болсон юм гэнэ. Энэ газар Булган аймгийн Орхон сумын 2-р бригадын нутагт буй.

БОРЗОНГИЙН ГОВИЙН ДОМОГ

, Дээр үед юм байх. Хятад улс нийслэл хотноо хамгийн олон булаг ундарсан газар байгуулахаар товлон тал бүр тийш нь элч, шинжээч нарыг явуулжээ. Хятадын эзэн хааны илгээсэн тэдгээр шинжээчдийн нэг хэсэг нь монголын өмнөд их говь нутгаар ирж нийслэл хот байгуулахад тохирмоор олон булагтай газар олж нутгийн олон амьтныг цуглуулж шат тавиад энэ тухай эзэн хаандаа айлтгахаар шинжээч нар нь бараалхаж, агуу их дундад гүрний алтан нийслэл хот

байгуулах аятайхан газрыг Монголын нутгаас оллоо. Алс өмнө талд амнаас нь алт, эрдэнэ цувж байгаа мэт ам цагаан хулгана төрхтэй нэгэн уул байна. Ар талын өргөн Хоолойд нь арван зүгтээ ариун цэнгэг булаг ундруулсан алс холын бараа илхэн харагдах аглаг хөндийг бид сонгож авлаа гэжээ. Эртнээс нааш эдэлж баршгүй мал сүрэгтэй, эрдэнэ баялаг арвинтай энэ сайхан орныг эзлэн түрэмгийлэх гэсэн бодлогоо гүйцээхэд минь эвтэйхэн боломж олдлоо гэж эзэн хаан бодоод тэр сайхан газарт чинь тэнгэрлэг нийслэлээ байгуулна даа гэжээ. Тэгээд их хот байгуулах юм болж тэрэг тэргээр ачаа хөсөг явуулж тэр олон булагтай говь хоолойд асар олон борзон буулгаж эхэлсэн гэнэ. Энэ тухай Монголын хэсэг шинжээч, мэргэд сонсож мэдээд эзэрхүү хятадын эзэн хааны түрэмгий бодлыг эсэргүүцэхээр зөвлөн ярилцаж нэгэн айлтгал бичиж тусгай элч томилон явуулсан гэнэ. Тэрхүү айлтгалд: Танай мэргэн шинжээчид манай оронд морилон ирж тансаг сайхан хот босгох гэж май шав тавьжээ.

Олон булаг ундарсан тэр газар бол онгон зэлүүд говийн орсон буурын шаваас юм гэж манай мэргэд тогтлоо. Алт, мөнгө цувуулсан ам цагаан хулгана шиг тэр уул бол аргал хормойлж яваа азай буурал эмгэний шинжтэй юм гэж манай төлөгчид мэргэллээ. Ийм газар нийслэлээ байгуулахад их эзэн хаан таны таалалд үл нийцэх болов уу? гэсэн байжээ. Эзэн хаан энэ айлтгалыг үзээд эрс зэвүүцэж өмнөх шийдвэрээ буцааж өөр газар хотоо босгох болсон юм байх. Давсан бөхийн мэх муухайддаггүй, дарсан ногооны амт мууддаггүй гэдэг.

"Говийн арван домог" номоос авав

ХАРААТ УУЛ

Өөлдийн Шарбаатарт хөөгдсөн халхын хүү Бүүвэй эх нутагтаа ирж Налайх орчмоор нутаглан суурьшжээ. Энэ хотын чанх өмнө шовх оройтой дөрвөлжин хэлбэртэй эндээ л хамгийн өндөр гэгдэх уул харагдана. Эл уулын орой дээр Бүүвэй өдөрт гурван удаа гарч дөрвөн зүг найман зовхисыг дурандана. Энд л эр биеэ чангаруулж эрэмгий цэргийнхээ бэлтгэлийн хангана. Энэ уулын орой дээр харуулын цэрэг байнга байлгасан нь хожим Хараат хэмээн нэрлэгдэж өнөөг хүрчээ. Нутаг усныхан энэ уулаа хайрхан гэж бэлгэшээж хожим нь Хайрхан гэж нэр өгч сүү сааль идээнийхээ дээжийг өдөр бүр өргөсөөр л ажээ.

ГЯЛАЛЗАХЫН ДАВАА

Өөлдийн баатар Луузаншарав Горхийн давааны баруун, зүүн салаагаар нутаглаж байжээ. Горхины голын дээд буланд Луузаншаравын цэргийн хуаранг Бүүвэйбаатар цэргийн хүчээр дайран довтолж эх нутгаасаа хөөн зайлуулжээ. Хөөгдөж явсан Луузаншарав эцэж цуцсан морио үүрч нэг үл мэдэх өндөр уул өөд мацаж даваан дээр гартал гутлын өсгийд хадсан төмөр тах нь гялтганан харагджээ. Нэхэн хөөж явсан Бүүвэй ирж сумаа онилон шившиж тавьтал өрөөсөн хөлийг нь хуга харважээ. Тэрээр хүнд шархтай ч цавчим хад цохиотой өндөр уулыг давж чадсан юм гэдэг. Эл явдлаас хойш хад асга ихтэй тэр өндөр уулын ар талын онийг Гялалзахын даваа гэж нэрлэх болсон аж.

АЛТАН ДУУЛГАТ

Луузаншарав цааш явж чадалгүй боржин чулуунаас тогтсон хар мод, харз устай уулын том элгэн улаан хадны дэргэд насан өөд болжээ. Шадар цэргүүд нь эдэлж хэрэглэж явсан малгай, алтан дуулга, сэлмийг тэр уулын модонд өлгөж мөнхжүүлэн орхисноос уул ууланд Алтан дуулгат хэмээх нэг өгчээ. Харин БНМАУ-ын баатар Дандар гуай тэр алтан дуулгыг олж үзээд өргөж даалгүй сөгдөн унаж тэргүүнээ гудайлган харамсахын ихээр харамсаж, тэндээс нь хөдөлгөөгүй гэлцэх хууч яриа хүмүүсийн дунд үлдсэн байв. Хожим нь оросын хайгуулынхан аваад нутаг буцсан гэж нутгийн ардууд харуусаж байгаатай тааралдав.

МӨНГӨ ТОЛГОЙ

Дүнхэн уулын зүүнтэйх нарлаг зуслангийн энгэрт Мөнгөт толгой, түүний чанх өмнө Мөнгөн хад гээд зочин гийчин, аялал жуулчлалынхны сонирхлыг татаж, нүдийг хужирласан гоёмсог хад, гүн агуй, рашаан булаг олон бий. Өөлдийн баатар Луузаншаравын хатан эр нөхрөө аян дайнаас эргэж ирэхгүйг мэдэж хилэгнэхдээ их хэмжээний цалин цагаан мөнгө уулын агуйд хийж нутаг буцжээ. Эл явдлаас хойш уг уулыг Мөнгөт толгой хэмээн нэрлэх болжээ.

Хөхөө өвлийн жин хүйтэнд дөнгөж төхөөрсөн үхрийн нойтон гуяыг сураар оосорлож агуйн ёроолд хонуулаад өглөө нь авахад наалдаж хоносон мөнгө ховхорч агуйн ёроолд жингэнэ дуугарч үлддэг

ажээ. Тэр мөнийг Төвөдийн бөө нар авч явсан ч гэсэн яриатай. Өнөөдөр Мөнгөт толгойн нууцыг хэн ч тайлаагүй л байна.

ЯСТ ТОСТЫН ДОМОГ

Буддын шашны төв Лхас хотод асар том дуган барих болж, дуганы гол багана хийхэд өөгүй эгц өндөр гуалиг өнчин цагаан зандан мод хэрэгтэй гэж Хятад шинжээч “айлджээ”. Тэр сайхан цагаан зандан тэртээ холын монгол оронд л ургадаг юм даа. Цайдам эзгүй говьд ургадаг өнчин ганц модыг цаг ямагт хамгаалж байдаг арван алд биетэй, аяганы чинээ том нүдтэй, аварга могойг нь аргалж холдуулбал авч болно. Харин тэр аварга могойг яаж холдуулах аргыг халхын Мэргэн Тэвнэ гэдэг хараа муутай өвгөн л мэднэ гэж шинжээч хэлжээ. Төвөдийн Далай лам энэ сургаар Дондог, Югээр, Ранжамба, Гадир хэмээх дөрвөн ламыг сонгон Мэргэн Тэвнийд илгээжээ. Тэд явсаар мэргэн өвгөнийд хүрч явдал учраа ярьж ямар аргаар аварга могойг зайлгуулах тухай асуусанд эх нутгийнхаа онгон ганц зандан модыг элэг буруутанд огтлуулахаас татгалзаж “Урьд дээр цагийн юмыг би мартжээ. Ухаан санаа ч муудлаа. Та бүхний зорьсон хэрэгт тааламжтай үг хэлж чадахгүй нь дээ” гэжээ. За тэгвэл бид замаа хөөхөөс яах вэ гээд зальт төвөдүүд яваад өгчээ. Өнөө хэдэн төвөд нутгийн нэгэн шунаг баяныд очиж өвгөн мэргэнээс үг алдуулж чадвал өндөр шан өгнө. Хэрэв чадахгүй бол хэрэг бишиднэ шүү гэж баяныг сүрдүүлээд чамтай цуг бидний нэг нь хамт очно. Аварга могой зайлуулах аргыг нь бичиж авна гэжээ.

Өвгөн мэргэнийд өнөөх хоёр ороход хараа нь муудсан настан хамт ирсэн хүнийг нь мэдсэнгүй, нутгийн хуучин танил болохоороо нууц аргаасаа ярьж эхэлтэл хажууд байгаа аяганы шүүгээн дээр харин хулсан үзгийн хяхтнах чимээ гарлаа гэнэ. Башир муу баян бас өнөөх хэдээс дагуулж ирснийг мэдэж ярианыхаа чигийг өөрчилж явуулын хэдэд ярьснаа л хэлээд тавьчихжээ. Ингээд их юм авах гэсэн баян шунал талаар болж, ирсэн хэрэг бүтэх нь гэсэн төвөдийн горьдлого талаар болж, өнчин зандан модыг авахад өөр арга сүвэгчлэхээс өөр замгүй болж өдөр шөнөгүй манаж сахисаар өлсөж цангасан могойг модноос буухад нь өрсөж алахаар шийдээд аварга могойт зандныг арваад хоног сахиж байтал арай гэж модноос буугаад ар талын ууланд хөвөрч ан гөрөө хийсээр урд талын уулаар дамжин ус шандаар ундаалсаар яваад ирэхэд нь ургаа зандан модыг унагаж аваад хөдлөх

гэж байгааг алсаас харсан аварга могойг арван алд биеэрээ амдан аваад өнөөх хэдийг ороож хааш нь ч хөдөлгөлгүй хашчихаж гэнэ.

Хайран сайхан морьдыг нь харийн дээрэмчид үгүй хийсэнд харамсан уйлсаар байгаад өнөөх могой ч нас эцэслэжээ. Тэр цагаас хойш аварга могойн яс нь уул хад шиг овоорч, тос нь гол мэт урсаж байснаас тэндхийн уулсын Яст, Тост гэж нэрлэх болж, уйлсан шорвог нулимст нь урд талын хонхрыг дүүргэж Гашуун хэмээх нуурыг тогтоож аварга могойд ороогдсон дөрвийн нэрээр Аранжамба, Дондог, Югээр, Гадир хэмээх дөрвөн ойрхон булаг байдаг болсон гэнэ. Хүний юм хүчгүй, хүзүүний мах амтгүй гэж манайхан ярьдаг зүйр үг ч бас оносон юм шүү. Энэ газар Өмнөговь аймгийн Гурван тэс сумын III бригадын нутагт бий.

ТОСТ УУЛЫН ДОМОГ

Манай эриний өмнө баруун урд зүгт орших хөвч өндөр уулын өвөр дэх нэг аварга сайхан зандан модонд асар том аварга могой амьдардаг байжээ. Тэр цагт Төвөдийн шашны их орон Занданзуу гэдэг сүм дуганы ноён нурууг тавих болсонд түүнд таарах аварга зандан мод Төвөдийн орноос олдсонгүй. Төвөдийн шашны толгойлогч хувилгаан Далай ламаас зарлиг буулгаж “Номын их ордон Занданзуугийн ноён нуруунд хэрэглэх аварга зандан мод хаана байгааг мэргэн үар зурхайч Мөнгөнтэвнэ өвгөн мэдэх ёстой. Түүнээс асуу” гэсэн шоо буулгажээ. Олон хаад ноёд мэргэн өвгөнийг очиж асуувал:

"Ар монголд байгаа аварга зандан мод л Зандан зуугийн ноён нуруу болох ёстой юм гэнэлээ. Харин түүнийг ороон амьдарч байгаа аварга могойг зайлуулах нь бэрхтэй. Түүнийг зайлуулахад их ид шид, эрдэм чадал бүхий Чойжин Гүржин хэрэгтэй” гэж хэлжээ. Төвөдийн шашны алдартай ид шид, эрдэм чадалтай гэгдсэн төвөдийн Дондог, Югээр, Ранжамба гэдэг дөрвөн Чойжинд шашны их хувилгаан Далай лам даалгавар өгч Ар монгол руу явуулав. Ид шид, эрдэм чадал бүрдсэн тэр дөрвөн чойжин аварга могойн эзэгнэсэн зандан модны тавин бээрийн хол газар буугаад могойн хэлээр Ямранз гэдэг тарнийн нямбыг бүтэн арван хоног уншжээ. Тарнийн хүчинд аварга могой автагдаж ес дэх хоногоос эхлэн гурав хоног гашуудан уйлахад нулимс нь мөрөн мэт урсан, арван дөрвөн хоног дээрээ аварга могой зандан модноосоо бууж баруун хойд зүг хөврөн Алтайн уулыг даван оджээ. Могойг зандан модноосоо салан одоход тэр газрын лус савдаг, хан

хурмаст, хангай дэлхийн эзэд гашуудах нь гашуудаж, хилэгнэх нь хилэгнэн уурлаж галав юүлэх шахжээ. Тэр газар гурав хоног их аадар бороо цутган усны аюул болж, зандан модыг нөмөрлөн оршдог хөвч өндөр ууланд байсан бүх амьтан үлдсэн гэдэг. Ийнхүү живж сүйдсэн олон амьтдын тос яс бутарсан тэр их уулыг “Тост уул” гэж нэрлэх болжээ. Тост ууланд байдаг ганц шовх өндөр уулыг “Шарга морьтын уул” гэдэг. Аварга могойн нулимс мөрөн мэт урсаж байсан газрыг “Наранбулаг” гэдэг бөгөөд нэг жижиг урсгал шанд бий. Эртний эрин галавт ургаж байгаад сөнөж газрын хөрсөнд булагдаж чулуу болсон модны үлдэц Тост ууланд их байдаг. Үүнийг тэр аварга сайхан зандан модны үлдэгдэл юм гэгцээдэг.

Тост уулын өвөрт байгаа “Наранбулаг”-ийн урд талд дөрвөн шанд байдаг бөгөөд энэ нь аварга могойг зайлуулсан ид шид эрдэм чадалтай Гади, Дондог, Югээр, Ранжамба гэдэг дөрвөн чойжин нарын нэрээр нэрлэгджээ. Энэ дөрвөн шандыг Гадирсын ус, Дондогийн ус, Югээрийн ус, Равжамбаын ус гэж нэрлэсэн байдаг.

ГАСHUУН БОР ХООЛОЙН ТУГИЙН ЦОХИО

Гашуун бор хоолой. Дээр үед нэгэн эрэлчин эр асгат өндөр уулын энгэрийн уудам хөндийгөөр явж байжээ. Тэр эрэлчний нүдэнд урьд өмнө ер үзэгдээгүй бөртийсөн бор юмс газраас урган гарсан нь үзэгдэхэд нөгөө эрэлчин мориноосоо бууж хэсгийг авч имрэн, дараа нь долоож үзвэл хэл ам дарвигнуулсан гашуун амт дарагдсан ажээ. Түүнээс хойш тэрхүү хужир марз бүхий хоолойг “Гашуун бор хоолой” гэх буюу малд хэрэгтэй хужир шүү гэж тийм гашуун зүйлс газарт ургадгийг мэдсэн юм гэгцээдэг.

Тугийн цохионы домог. Өмнөговь аймгийн Цогтцэций сумын нутагт байдаг. Энэ цохион нэртэй холбогдсон домогт нутгийн хүмүүсийн дотор яригдсаар ирсэн түүхтэй. Говь-Алтайн нурууны салбар уулст нэгэн аргал угалз амьдарч байжээ. Тэр аргал угалз насан өтөлтлөө уг ууланд амьдран явахдаа хүнд дасаж малын бэлчээр, үхрийн зэлээр нь хүртэл идээшлэн явдаг байж гэнэ.

Нэг жил нөгөө угалз хадны ёроолд төржээ. Гэтэл нэгэн өдөр эх аргал тугалдаа амтат өвс түүгээд ирэхэд араатан чоно нялх тугал руу нь хадны ёроолоор мяраан гэтэж явжээ.

Эх аргалын уур хүрч хүчээ хураан хөх чоныг хана хадтай хавсран хоёр хэсэг болтол тас мөргөөд өөрөө тэр хүчиндээ бяц унаж үхсэн

байсан гэлцдэг. Тэгээд хүмүүс өнчин тугалыг арчлан өсгөж өндөр сүрлэг ууланд нь тавиад нөгөө ханан хадыг тэрхүү тугалын нэрээр “Тугалын цохио” гэж нэрлэсэн нь яваандаа “Тугийн цохио” гэж нэрших болсон юм гэнэ.

(“Шинжлэх ухаан амьдрал” сэтгүүл Ю. Санжаагончиг хэвлүүлснээс авав)

АЛТАН УУЛЫН ДОМОГ

Эрт дээр цагт гэнэ. Манж хятадын дарлал манай орныг нэрвэсэн хэцүү үе юм байх. Өргөн уудам нутгийн маань өнцөг булан бүрд олз хайсан гадаадын түрэмгийлэгчид ангамал хуурай говь цөлийг ч гатлан алт, мөнгө олж байвал амь насаа өгөхөөс буцдаггүй байсан тэр цагт ар монголын говь нутагт алтаар бүтсэн нэгэн уул байдаг тухай ам дамжсан цуу яриа нэгэн баян тангадын сонорт хүрч гэнэ. Ховдог шунахай тангад холын тэр их алтыг авах юм сан гэхээс хоол цай нь хоолой руугаа явахаа больж, өдрийн бодол, шөнийн зүүд нь амар заяа үзүүлэхээ больжээ.

Баяжихын дон шүглэсэн баян тангад байж сууж чадахгүй болж барлаг зарц бараа бологч нараа нэгэн өдөр цуглуулж, уулыг тэр хэвээр нь ачсан ч болохоор урт гэгчийн жингийн цуваа бэлтгэж, алс холын ар монголд байгаа алтан уулыг нурааж аваад ир гэж тушаажээ. Ирэх цагт чинь хэрэг болно гэж их цэрэг дагуулан явжээ. Өчүүхэн ч гэсэн алт аминдаа ашиглах гэвэл өчиггүй цаазална гэж тэдэнд зарлиг буулгажээ. Баян тангадын илгээсэн бараа бологчид баруун хойд зүгийг чиглэн явсаар бараг сарын хугацаа өнгөрөхөд нилдээ алт эрдэнэс гялалзсан нэг их өндөр уулын хормойд ирж буужээ.

Холоос ирээд хот манайх, хотонд ороод хонь минийх гэдэг шиг өнөөх өндөр уулыг эргэн тойрон бүсэлж аваад өдөр шөнөгүй ухаж гарчээ. Унтаж идэхээ мартсан шунахай тангадууд уулын хажууг улам гүнзгийлэн малтаж байтал үхэр шиг хэлбэртэй үлэмжийн том гэгчийн алт гаргаад ирж гэнэ. Улан дор нь энэ их эрдэнэ байхад ухаад авчихаа мэдэхгүй урагшгүй муусайн монголчууд ухаантай төрсөн дээдэс бидэнд уул шиг алтаа алдах нь энэ дээ гэж уугуул нутгийн ард түмнийг хүртэл басамжлан шуугилдаж уулыг улам цааш нь ухаж байтал өнөөх алтан үхрийн өрөөсөн эвэр нь гараад иржээ. Бусдаасаа урьдаж булга цохиж авах санаатай алтанд шунасан нэг тангад үхрийн эврийг цохиодохсон чинь алтан уул бүхлээрээ доргин нижигнэж агшин

зуур нуран өнөө олон тангадын дээрээс даржээ. Уулын нуралтаас болж шахагдсан тангадуудын өмссөн хар тоорцгуудыг тал бүр тийш нь хийсгэхэд тоолшгүй олон хар хэрээ нисээд явчих шиг болж гэнэ. Тэр цагаас хойш өнөө үеийг хүртэл үхэр уулан доор хадгалаастай байдаг юм байх. Арвин баялаг эрдэнээ ариун хэвлийдээ хадгалсан тэр уулыг Алтан гэх болж, нэг үхрийн эвэр доргивол мянган үхрийн эвэр доргино гэдэг цэцэн үг үүнээс гарч гэнээ. Гэнэт идэх гэдсэнд гэмтэй, гэнэт баяжих насанд цөвтэй гэдэг ардын цэцэн үг байдаг.

ЗАНДНЫ ХАВЧИГ

Бор хайрхан, Цагаанхайрхан хоёр уулыг тусгаарлан дундуур нь хойноосоо урагшаа Хяргас нуур тийш урссан жижиг голыг Увс аймгийн Хяргас сумынхан Кийвийн гол гэдэг. Хоёр уулын дундуур урсахдаа улам бүр нарийссаар байгаад хорь гучаадхан метр хиртэй нарийсаж ирсэн хавцлыг Кийвийн хавчиг гэх бөгөөд түүний эхний бараг нар тусдаггүй үргэлж мөсөн бүрхүүлтэй сүүдэрт байдаг тахирласан хадан хясаа хүрээлсэн хэсгийг Зандны хавчиг гэж нэрлэдэг. Зандны хавчиг гэдэг нэрийг тэр нутгийн хар лам (гэр бүлтэй, хөдөө суудаг лам хүнийг хар лам гэдэг) Цагаан дээдээ хэмээх Зодов өгсөн байна. Зандны хавчиг бол Кийвийн гол өгсөхөөр уужим өргөн болдог яг тэр Зандан хавчгийн дээд талд Цагаан Зодовын өвөлжөө байна. Цагаан Зодовын хонь мал Цагаан хайрхны орой энгэрээр бэлчиж идээшилдэг. Зодов өвгөн Бор хайрхан талын голын бэлчир идээшилдэг. Зодов өвгөн Бор хайрхан талын голын урд хөвөө даган хадан хясааны нэг жижиг дэвсэг дээр сууж хойд талын энгэрт байгаа малаа хардаг байжээ. Нэгэн удаа Цагаан Зодов өвгөн суудаг суурь дэвсэг дээрээ суугаад малаа харж байхад дурангийн хараанд нэг сонин мод харагджээ. Тэр мод гялалзсан хар хүрэн өнгөтэй, халтардуу сортой, манай нутаг усанд ер үзэгдэж харагдаагүй мод байжээ. Тэгээд нутгийн ах дүү, танил тал нэлээд хэдэн хүнтэй ярьж тохироод сур аргамж, олс дээс нь урт бөгөөд бат бэх аргамжаа хүлээ тааруулж өөрийнхөө их хүү Сидийг оосорлон Цагаанхайрхан уулын энгэрт байсан тэр модны дээрээс доош нь оруулжээ. Сид эцгийнхээ захиж хэлсэн ёсоор уг модны дэргэд хүрч нэг жаахан мөчрийн хугархай, нэг жижиг холтос аваад гарч ирсэн гэнэ. Түүнийг Зодов хөгшин үзээд Цагаанзандан мод гэж нэрлэжээ. Түүнээс хойш "Зандны хавчиг" нэртэй босон байна. Нэр өгснөөс хойш лав жаран жил болжээ. Энэ мод одоо ч байна. 1966 онд

Орон нутгийн газар байгаль, өвс ногоо сонирхож аялал хийж яваад тэр модыг үзлээ. Тусгай төхөөрөмжгүй, хувцас бэлтгэлгүй хүн хүрч чадахгүй. Голын хөвөөнөөс дээш 50-60 метрийн өндөрт байгаа боловч эргэн тойрон хүрээлсэн хад нь тэрүүхэндээ авирч гарах аргаггүй, их эвгүй юм. Уулчид бол ердөө 3 минутад л дэргэд нь очих байх. Хадны завсраас ургасан хоёр салаа зуухны яндангаас арай бүдүүвтэр бүгд долоон мөчир хоёр салаатай 9 ширхэг салаа юм. Гялалзсан хар хүрэн атлаа халтардаж харагдана. Түүний ойр орчимд мод ургадаггүй, байх ч аргаггүй цул хадан хясаа юм. Ямар ч гэсэн тэр мод мөн. Харин нутгийн хүмүүс үзэж харсан цагаас хойш лавтай жаран жил болж байхад тэр мод ногоорч бүр цэцэг навч, нахиа дэлгэрч байхыг нь үзсэн хүн үгүй. Үхэж хувхайрсан юмаа гэхэд өнгө зүс нь яг хэвээр сайхан гялалзсан халтар мод байдаг. Ийм учраас түүнийг тийм мод юм гэж таних аргагүй юм. Халуун орны зандан мод манай энэ сэрүүн оронд догшин хүйтэн урт өвөлтэй нутагт байж таарахгүй. Гэвч энэ нь нэг төрлийн сонин мод байж магадгүй юм. Хоёр уулын завсрын хадан хавцалд байгаа учраас бараг нар үздэггүй. 6-р сард зөвхөн өглөө 10-11 цагийн хооронд нар үздэг юм байна.

САР ТОЛГОЙ, ТАВАН ТОЛГОЙН ДОМОГ

Хяргас сумын нутгийн хойд зах шахам газар Өвгөн цахир гэдэг уул бий. Түүний доод хөдөөд таван толгойт гэдэг жижиг жижиг таван толгой байдаг. Тэр цайдам цагаан хөдөөд тогтсон таван ширхэг жижиг толгодын чулуу, өвс ургамал шороо нь тэр хөдөөгийн өвс ургамал чулуун хөрстэй огт адилгүй, үнэхээр уул хангай газрын шинжтэй. Түүгээр ч зогсохгүй Өвгөн цахирын оройн өвс, хөрс, ургамал гэмээр байдаг. Нутгийн ардууд Өвгөн цахирын оройгоос тасарч тогтсон таван толгой байгаа юм. Эрт дээр үед Сартагтай өвгөн цахирын оройд сууж байсан газраас атга шороо аваад зээр лүү шидчихсэн чинь тэр таван толгой болоод тогтчихсон юм гэнэ гэж яг харж байсан юм шиг ярьдаг юм.

Бас Хангилцагийн голын адаг руу Баруун турууны сангийн аж ахуйн баруун талд Турууны голын хойно Сар толгой гэдэг жижиг уул байдаг. Үүнийг мөн л Сартагтай уулнаас тастан авч зээр лүү шидсэн учир Сар толгой болон тогтсон юм гэдэг домогтой.

ГУРВАН ДОМОГ

Хотонт.

Урьд нэг хатан авгай байжээ. Тэр нас барсан тул нэгэн ууланд оршуулж гэнэ. Түүнээс хойш тэр уулыг Хатанд уул гэдэг болжээ. Гэтэл улиран өнгөрөх цагийн аясад хүмүүсийн үг яриагаар дамжин “Хатант” нь “Хотонт” болон хувиран өөрчлөгджээ. Үүнээ уламжлан "Хотонт" уулын нэр болсон юм гэнэ билээ.

Архангай аймгийн Хотон сумын нэр үүнтэй холбоотой.

Хошуу бэйсийн хошуу.

Урьд нэгэн их байлдааны үед хүмүүс түр амсхийн хоол ундаа хийж байтал гэнэт байлдааны түргэн дохио өгсөн тул нэг дайчин эр гал дээр буцалж байсан тогоотой хоолоо асгаж, төмөр тогоогоо даруй ганзагалан морджээ. Гэтэл морь нь халуун тогоонд хайрагдсаны улмаас ам нь дийлдэхгүй дайсны зүг арга буюу авч шуугьсанд эрэлхэг тэр дайчныг харсан бүх цэрэг эрс үүнд зоригжин түүний хойноос нэгэн зэрэг довтлон орж энэхүү тулалдаанд ялалт байгуулсан учир тэр дайнд хошуучлан орон цэрэг эрийн гавьяаг илэрхийлсэн хошууч цолоор шагнасан юм гэнэ. Тэгээд хуучин Сайн ноён хан аймгийн Хошууч бэйсийн хошуу (Одоогийн Завхан аймгийн Шилүүстэй, Алдархаан сумдын нутаг) үүссэн түүхтэй гэдэг билээ.

Өвгөн захирагч.

Урьд өвгөн захирагч гэгч Их хүрээ орж ирээд буцах замдаа нэгэн горхины хөвөөн дээр дагуул хиа нартайгаа сэрүүцэн үдэлж байтал нэгэн морьтой залуу давхиж ирэнгүүт морин дээрээсээ майхны гадаа шийрлэн тавьсан мөнгөн тоног бүхий шар эрэн бууг нь шүүрэн аваад тэр чигээрээ хурдлан арилжээ. Үүний учрыг бараа бологчид нь эзэн захирагчдаа нэг нэгэнгүй айлтгасанд тэр ер сандарсан шинжгүй,

— Чи ойр байгаа айлын үхэр дээр очоод хамгийн тарган сайн шар хөөгөөд ир гэжээ. Таны хэлсэн ёсоор нэг сайн шар аваад ирлээ гэхэд,

— Үүнийг түргэн төхөөрөөд махыг нь хурдан чана! гэж тушаажээ. Гэтэл нутгийн бололтой хэдэн хүн ирээд:

— Гэгээн цагаан өдөр айлын шар юунд хулгай хийв. Та нарыг барьж тамганд хүргэнэ гэхэд:

— Бид хулгай хийгээгүй. Харин миний мөнгөн тоногтой бууг нэг залуу авъя гээд оронд нь энэ шарыг өгсөн юм гээд нөгөө бууг аваад зугтсан хүнийг унаа мал болон зүс царайтай нь тоочин хэлсэнд:

Нөгөө гайхал аваад явсан байна гэж хоорондоо ярилцаад хөөн оджээ. Тэгээд асар удалгүй тэр хулгайчийг барьж ирсэн тул шарын талаар ямар ч холбогдолгүй харин буугаа аваад аян замдаа цааш саадгүй явжээ.

МЯНГАД НУТГИЙН ДОМОГ

А хувилбар. Хөх хөтлийн овооны домог

Мянгад сумын Чацаргантын нутаг Хөх хөтөлд эртний том овоо бий. Манж хятадын ноёрхлын үед манжийн цэргийн харуул энэ хөтөлд байрлаж байжээ. Өөлдийн бага Цэрэндэндэв жанжин манжийн харуулын цэрэгтэй эн тэнцүү байлдаж ялжээ. Дайсныг ялсны баяр болгож тэр үеийн харгис ёсыг баримтлан хүний ганц хүүгээр тугаа тахих болов. Хүний ганц хүүг цэргүүдийн дундаас олж амийг нь бусниулж тугаа тахиад бүрэн хувцас зэвсэгтэй нь морин дээр нь суулгаж босоогоор нь зогсоогоод цэргүүдийн тоогоор чулуу овоолж овоо босгож тахижээ. Уул овоог Чацарганатын мянгадууд саяхан болтол тахиж байжээ:

(Нутгийн өвгөдийн ярианаас)

Б хувилбар.

Энэ хөтөл дээр манжийн цэргийн харуул байрлаж байв. Өөлдийн жанжин бага Цэрэндэндэв манжийн харуултай байлдаж дайсны олон цэргийг устгаж ялжээ. Манжийн алагдсан цэргүүдийг хоёр гурван хэсэг газар ойрхон овоолж чулуугаар даржээ. Тэр үеэс эхлэн аяны хүмүүс чулуу нэмсээр хожим нь том овоо болсжээ.

(Г. Сандаг 1987 онд ярих)

Хагтын замын домог.

Чацарганат, Хужиртын нутаг Ховд голоос Ланхлагийн зам хүртэл зай завсаргүй дайрга чулуутай урт (20 км орчим) бэлийг туулсан замыг Хагтын зам гэнэ.

Дээр үед Хагт гэдэг хүн энэ нутагт амьдарч байж. Ажил үйлс нь бүтэлгүй байсан тул мэргэн хүнд очиж учирлажээ. Мэргэн “Чи нүгэл хилэнц үйлдсэнээс лай данчиг зузаарчээ. Хүн малд буян үйлд!” гэж

айлджээ. Яаж буян үйлдэхээ бодов. Хэцүү бэрх газар зам засвал буян болно гэж бодоод Ланхлагийн дайранд зам засахаар шийдэв. Хумсаа хугарч, хуруугаа мойнийтол ажиллаад сайхан зам гаргажээ. Хагтын зам үеийн үед нэрийг нь мөнхөлж амьтан хүнд одоо болтол тус болсоор байна.

(Нутгийн өвгөдийн яриа)

3. Баавшийн арал

Чацарганатын нутаг Ховд голд ийм нэгэн арал бий. Дээр үед энэ нутагт хорин хүүхэдтэй, өнөр өтгөн айл байжээ. Тэр айл энэ аралд нутаглаж байгаад буурь сэлгэн нүүжээ. Шинэ бууринд бууж цайгаа уухаар болжээ. Олон жижиг хүүхдээ тэр болгон зүслэн тогтоох аргаггүйгээс аягаар нь бүртгэдэг байв. Хорин аяга тавьж ундлуултал нэгэн аяга эзэнгүй хоцров. Хуучин бууриндаа эргэж очтол Баавш нэртэй хүүхэд нь буурин дээрээ уйлаад сууж байжээ. Ингээд Баавшийн арал гэж нэрлэх болжээ.

(Нутгийн өвгөдийн яриа)

4. Охиан агуй

Чацарганатын нутаг алтны хавцалд Охиан агуй бий. Энэ нутагт Охиан гэгч нэгэн тэнэмэл хулгайч (Шилийн сайн эр биш) амьдарч Тува, Шинжаан, Уринхайн нутгаар явж хулгай хийж хэсүүчлэн явжээ. Шоронд орж хоёр удаа оргожээ. Сүүлдээ шоронгийн бэрхийг даахгүйгээ ойлгож нутагтаа сууж амар тайван амьдрахаар шийджээ. Нэгэн намар Охиа айлд бууж буугаа гэр дээр нь тавиад оржээ. Энэ үед гадаа зогсож байсан болгоомжгүй нэг эр тэр айлын сэвгэр ирж явахыг хараад наадам наргиан хийж айлгая гэж төрхгүйтэн Охиан бууг авч шагайжээ. Бүсгүй ч тоглоом хийж байна гэж боджээ. Гэтэл буу тасхийж бүсгүй ойчжээ. Салан задгайгаасаа буугаа сумтай тавьж залуу бүсгүйн хувь заяаг бүрэлгэсэндээ Охиа ихэд гэмшиж тэр өдөртөө дүрвэн ууланд орогнож өөрийгөө хорьж бас л үйлээ эдэлжээ. Ингэж явахдаа агуйд хоргодож байсан тул нутгийнхан Охиан агуй гэж нэрлэжээ.

Бас Алаг хадаг гэдэг газрын усны дэвсэгт Охиан орогносон хашаа байдаг гэнэ.

(Нутгийнхны яриа)

5. Гурван улаан чулууны домог

Чацарганатын нутаг Хөх модны бууцны зүүн талд олон хүмүүс ч өргөж даамгүй том (Хоёр авдар нийлүүлсний дайтай) гурван улаан чулуу бий. Дээр үед энэ нутгийн нэгэн эмэгтэй галзуу чононд хазуулснаас галзуурчээ. Лам нар тэр эмэгтэйд маш хүчтэй тан уулгасанд ер бишийн гурван улаан зүйл гарчээ. Лам нар гурван улаан чулуу зориуд авчруулан сор залж тэр гурван зүйлийг дарсан гэнэ. Чулуунуудыг юугаар, яаж тээж авчирсныг мэдэх хүн үлдсэнгүй. Хойд улаан уулнаас л авчирсан байх. Зарим хүмүүс Сартагтай баатар уул чулуунуудыг тулж цай чанаж уугаад мордсон гэлцэнэ.

(Нутгийнхны яриа)

6. Буман чулууны домог

1920-иод онд мал сүрэг ихээр хорогдсоноос Чацаргантын мянгадууд нэлээд ядуурчээ. Арга засал эрж Х.Эрдэнэ тэргүүтэй хүмүүсийг дөрвөдийн Жамба хамбад явуулж асуулгасанд "Сэрээ даруулж, бумаш хийлгэ!" гэжээ. Мянгадын голын дацангаас олон лам нар залж, Цол гэдэг газар гурван гэр бариулж, Чойжоо гэдэг хүнээр тогооч хийлгэж, сүржин сүртэй юм болжээ. Лам нар сэрээ (гурил тэргүүтнээр суугаа хүний дайтай хүний дүрс хийж газарт булна) даржээ. Дээр нь буман чулуугаар давхар дарж, бумаш хийжээ. Чулууны тоо нэгээр ч зөрөх ёсгүй тул Магсар гэдэг хүнийг суулгаж, хүн бүр авчирсан чулуугаа сампиндуулжээ. Дараа нь тэр олон лам нар явж нутгийн бүх булагт Дүлцэнгийн шороо гэгч улаан шороог (олон өнгийн элс) хийж ариутган тахиж Ганжуурын нэгдүгээр ботийг бүх айлаар оруулж ариутгасан гэнэ. Буман чулуу тэр янзаараа өнөөг хүрчээ.

7. Цолын овооны домог

Зарим хүн шарилын овоо гэнэ. Нэгэн жил царцаа их ирж бэлчээр сүйтгэж аюул учруулжээ. Дэмий гайхахдаа Бүрэлгүү ламыг (төвд гэгээн) залж Цол гэдэг газар том жижиг хоёр овоо босгон тахиулжээ. Хоёр овооны хооронд хонины ноосоор томсон зээгээр хэц татаж гэнэ. Царцаа түүнийг мөргөж үхэх юм гэнэ. Энэ үеэс эхлэн уул овоог тахиж болжээ. Хожим Чацарганатад “Рашаан гэдэг хортой өвс их ургаж адуу их үхсэн тул Цолын овоог бас л тахижээ. Яагаад Цолд овоо босгов гэвэл тэр хэсэг газраас Хөхий Хан уулын орой харагддаг байна”.

*(Ховд аймгийн Мянгад сумын Чацарганатын харьяат 62 настай
О.Мижиддорж хэлж бичүүлэв)*

8. Хөхий уулын домог

А.

Мянгадууд малын буянтай явахын бэлгэдэл болгож мөнгөөр хонь цутгаж сийлээд Хөхийн оройд булсан гэнэ. Түүнийгээ харийн хүмүүсээс их нуудаг заншилтай.

Б.

Хөхий уулын оройн (оргилын зүүн урдхан хажууд) асгад ширмэн тогоо байдаг гэнэ. Тэр тогоо тэгш байвал мянгадууд сайн явах ёстой, хазайвал муу болно гэж үздэг байжээ. (Нутгийн өвгөдийн яриа)

В.

Бүрдийн нуурын цахир толгойн ард бичигтэй чулуу бий. Одоо шороонд дарагдаж байна. Түүнийг Хөхийн овоонд тавихаар Сайн өлзийн улаанаас авч засаж тэгшлээд бичиг сийлжээ. Түүнийг хоёр азарганд сүйхлэн тээж явтал нэг азарганы нуруу хугарсан тул тэнд нь орхижээ. Уул чулуун дээр жижигхэн хөөрхөн хонхорхой байдгийг хүүхдийн бойтог мөн, хүүхдийн цөцгийний мөр гэлцдэг байжээ. Газар шинжээч Сайн-Өлзийн улаан бүрдийн улаан толгой хоёрыг Хөхийд идээ барьж яваа хүний дүрстэй гэсэн тул тэндээс чулуу авах болсон гэнэ.

*(Баянбулаг бригадын малчин Н. Нанзад, Л. Баасанжав нарын
ярианаас)*

9. Рашаантын домгууд

Баян-Овоо хэсгийн нутагт өндөр сүрлэг улаан уулын хадан хавцлын эхэнд эртнээс ашиглагдаж эхэлсэн сайхан рашаан бий. Монгол, Төвөд, Орос, Хятад бичгээр агуйны хадан ханан дээр олон дурсгал бичжээ.

А. Рашаан ширгэсэн тухай домог

Хувьсгалын үед бут цохигдсон цагаантны цэрэг зугтах замдаа бартаа ихтэй энэ уулыг бараадан бүгжээ. Шархадсан цэргүүд рашаан ууж, шархаа угааж эдгэрч тэнхэрчээ. Энэ үед цагаантан оросын жирэмсэн эмэгтэй рашааны агуйд байрлаж, аян замдаа ядарч туйлдаад хүүхдээ гаргажээ. Амаржсаны дараа рашааны чулуун тогоон дотор

биеэ угааснаас болж, рашаан ширгэсэн гэнэ. 1980-аад онд рашаан дахин гарлаа. (Нутгийнхны яриа)

б) Рашааны бичээснүүдийн домог

— Мянгадын хүрээний лам нар рашааныг магтан өвчин өлгөөс салгаж авралдаа багтааж хайрла гэсэн утга бүхий залбирал төвөд үсгээр цаасан дээр барлаж агуйны тааз хана хөмсөгт наажээ.

— Мянгад сумын Баянбулаг бригадын малчин, дээр үеийн нэртэй бичээч, хуучин бичгийн багш агсан Дүгэрийн Дамдинсүрэн (солгой Дамдинсүрэн) рашаан бүх өвчний анагаана гэсэн санааг уйгуржин үсгээр бичсэн юм.

— Намирын голд байсан оросын худалдааны суурины нэг орос эхнэртэйгээ хоёул рашаанд ирж биеэ сувилаад рашааныг хэрэглэх товч заавар бичсэн гэдэг.

1921 оны ардын хувьсгалын төлөө тэмцлийн үед хятадын гамин цэрэг ялагдан байлдаанд олон хүнээ шархдуулж энэ рашаанд ирж, амь хаацайлан нуугдаж шархаа сувилж тэнхэрсэн гэдэг. Тэгээд ачийг үнэлэн бичиг үлдээсэн яриатай.

— Рашааны хэрэглэх заавар байж магадгүй гэж бодоод би нэг сайн таньдаг хятад хүнээ зориуд дагуулж очоод уншуулсан. Заавар биш байсан. Рашааныг магтсан утгаар бичжээ.

(1987 онд Б. Сандагаар яриулж бичив)

Тайлбар: А. В. Бурдуков "хуучин ба шинэ монголд" номынхоо 13-р талд "1914 оны 1-р сард нөхөрлөл ажлаа эхлэв. Цаашидаа Улаангом, Бөхмөрөн, Намир, Завхан, Ховд, Улиастайд худалдааны суурин (Фактор) нээж... " гэжээ.

2. Мянгадын нэртэй бичээч Дүгэрийн Дамдинсүрэн Урианхайн бөө нарын хараалаас болж гар нь хатгахад солгой гараараа бичиж "Солгой" хоч авсан гэнэ. 1970 онд 72 настайдаа би барав. (Д. Л)

10. Үнээт уулнуудын домог

Мянгадын нутагт "улаан үнээт", "Цагаан үнээт" хэмээх нэртэй өндөр сүрлэг, үзэсгэлэнт хоёр уул талын дунд айлсан оршдог. Эрт дээр үед Сартагтай гэгч ер бишийн том эр олон улаан, цагаан үнээтэй байсан гэнэ. Улаан үнээнүүд бэлчээрт уулыг улаан үнээт, цагаан үнээнүүд бэлчдэг уулыг цагаан үнээт гэж нэрлэснээс уул нэр үүссэн гэнэ.

11. Хоёр толгойн бичиг

Улаан, цагаан үнээтээс холгүй алтан гадас, бор гадас хэмээх хоёр толгой байдаг. Сартагтай хоёр хүрз шороо хаяж гадсаа тогтоогоод унаганыхаа зэлийг татсан гэнэ. Тэгээд айргаа исгэж айл амьтныг дайлж байсан гэнэ. Хоёр хүрз шороо хоёр толгой болон тогтжээ.

(Нутгийнхны яриа)

12. Өвгөн дацан нүүсэн домог

Мянгадууд зээрэн нуурынхаа хойд талд нэгэн дацан байгуулжээ. Уул дацангаар дайрч гарсан нэг бадарчин айлд иржээ. Айлд байсан хүмүүс бадарчинтай мэнд ус солилцож, дацангаар дайрч ирснийг сонсож,

— Дацангаар сонин юутай байна? гэсэнд бадарчин,

— Сонин юу байх вэ. Яарч яваа бадарчин, яарч суугаа дацан хоёроос өөр юмгүй гэжээ.

— Яагаад манай дацан яарч суудаг бидээ!? гэсэнд

— Тэгэлгүй яах вэ. Хөхий уулаа халхалсан цагаан зүрхтэй хар нохойн омруу дор байрлуулсан байна шүү дээ гэж хэлээд явжээ. Учрыг тунгаатал тэр бадарчин газар шинжээч хүн байж. үүнээс үүдэж номтой мэргэн хүмүүс газар дээр нь очиж үзвэл дацангийн арын хар уул (жанцант) оцойн суусан нохойн төрхтэй байснаас мянгадууд дацангаа яаравчлан нүүлгэж голд шинээр барьсан гэнэ. Анхны дацан байснаас өвгөн дацан гэж нэрлэсэн бололтой.

(Нутгийн өвгөдийн яриа)

*Эдгээр домгийг Д. Лхам “Мянгадын ардын зан үйл, аман зохиол”
УБ., 1995 он номын 96-101-р талаас авав.*

ТОЛГОЙТ

Ар өврийн мод нь морины сойлго, согоо, сүүлийг санагдуулахуйц ургасан сайн морины хэлбэр дүрс бүхий тогтоцтой нэг уул Хөвсгөл аймгийн Ар булаг сумын 3-р бригадын нутагт байдгийг Толгойт гэж нэрлэдэг байна.

Эрт үед Чингүнжавыг манжийн цэргээс зугтаж явахад сойлгот саарал морь нь энд үхсэн учир сойлгот гэж нэрлэсэн ажээ. Эдүгээ хүртэл энэ нэр уламжлагдахдаа Тойлгот гэж хувиран дуудагдах болжээ. Нутгийн малчид Шадар ван Чингүнжавын сайн морь үхэж, түүний

хэлбэр дүрсийг агуулан тогтсон уулын бэлд морио сойвол хурдан болдог хэмээн ярилцаж тэнд морио сойдог уламжлалтай байсан гэнэ.

ХУЛ АЗАРГЫН НУРУУ

Хөвсгөл аймгийн Цэцэрлэг сумын 2-р бригадын нутагт Хул азаргын нуруу гэж сүрлэг том нуруу байдаг. Урьд нэгэн баатар дайнд явж байгаад золгүй явдлаас болж ялагдах үедээ хул азаргынхаа сүүлнээс тугаа зүүгээд тавьсанд азарга нь туйлан үргэж дайсны хүрээнээс тугийг нь олзлуулалгүй авч гарчээ. Иймд тэр азаргыг сэтэрлээд тавьсанд нэгэн их сүрлэг ууланд гарч тэнд идээшлэх болж олон жил өнгөрчээ. Ингээд хожим хул азарга тэр ууландаа үхсэн гэж дуулдсан байна. Үүнээс хойш тэр уулыг хул азаргын нуруу гэж нэрлэх болжээ.

(Хөвсгөл аймгийн сонины ажилтан Р. Гээлийгээс 1972 онд тэмдэглэв).

ХОНГОР ОВОО, БУУРАЛ УГАЛЗЫН ДОМОГ

Уугуул нутагтаа угалз ноён гэж алдаршсан өвгөн түшмэл говь талаар нутагладаг байжээ. Өвгөн түшмэл мал хөрөнгө ихтэй, албат зарц олонтой байсан болохоор ажил хөдөлмөрийг туйлаас жигшин үзэж айл хэсэж, архи ууж, авгай хүүхэн эргүүлсэн ааш зан тогтворгүй нэгэн байлаа. Залуу зандан насаа завхай зайдан амьдралаар өнгөрөөсөн өвгөн түшмэл нас дээр гарч цал буурал толгойтой болсон ч олон жил тоонот гэрт толгой холбож тостой тогоонд хошуу холбон амьдарсан авааль гэргийгээ хөгшин гэж голоод нутгийн залуу бүсгүйчүүдэд сээтгэнэж улцан цийлгэр нүдээ ирмэх аядаж, унжуу улаан хамраа мушийлгаж цөхөн мишээж санаархавч цаадуул нь даанч тоодоггүй байжээ. Гэтэл алс баруун зүгийн Алтай нутагт өндөр гоолиг биетэй, өнгөлөг хонгор царайтай зүс гэдэг нь цас мэт цэвэрхэн, харсан хүний нүд гялбам хасын цагаан шүдтэй Хонгор хэмээх нэртэй хосгүй сайхан хүүхэн байдаг гэж өвгөн түшмэл сураг дуулжээ.

Нутгийн залуу хүүхнүүдэд гологдсондоо шаралхан өвгөн түшмэл алдар цуунд гарсан Хонгор хүүхнийг авч ирээд хатан болгож хавь ойрынхондоо гайхуулах юм сан гэж өдрийн бодол шөнийн зүүд болж гэнэ. Тэгээд нутгийнхаа хамгийн цэцэн цэлмэг гэж ярилцдаг нэгэн бичигтнийг гуйж уран гоё үгтэй урсгал зөөлөн сэтгэлтэй залуу сайхан эр гэж өөрийгөө магтуулан замбуулинд жаргах тавилантай хүн надтай

сууна гэж захидал бичүүлж тахир хиагаа дээдсийн гоёлоор гоёулж, тарган сайн морьдоосоо унуулан Алтайн сайхан хүүхнийг аваад ир гэж явуулжээ. Насан туршдаа хүнийг дарлан санасан бүхэн нь амархан бүтэж сурсан түшмэл хүүхнийг манай хиа нар удахгүй аваад ирнэ гэж бодоод уух, идэх, өмсөж зүүх бүхнийг бэлтгэж байтал явсан элч нар нь Хонгор хүүхнийд очиж хонуут өнжүүт гуйгаад олигтой хариу авалгүй эргээд ирж гэнэ. Угалз ноёны уур хүрч улцан нүдээ улалзуулан “Урагшгүй муу сайн мануухайнууд уран аргаар авчирсангүй, одоо буцаад явцгаа хүүхнийг авчирч чадахгүй юм бол хүзүү толгой хоёрыг чинь тасална” гэж сүрдүүлж гэнэ. Айж балмагдсан хиа нар нь Алтайн Хонгорын ахин очиж арга учраа тоочин ятгасаар арай гэж ам алдуулж аваад нутгийн зүг хөдөлжээ. Хонгор хүүхэн адуун сүргийнхээ сор нь болсон шанхалж дэллэсэн хоёр сайн хар морийг хослуулан унаж холын замыг хонон өнжин явсаар саатан хүлээсэн сайх эрийнд дөхөн очоод хурдан хүлгийнхээ амьсгааг дарж хувцас гоёлоо засмаар болж нэгэн гүвээн дээр гараад очтол учран золгох учиртай Угалз ноёных нь урдхан талд нь харагдаж байна гэнэ.

Угалз ноён урьд өдөр нь уусан архиндаа шартаж, улаан халзан гэрийнхээ үүдэнд суугаад авааль хөгшин хатнаараа азай буурал толгойгоо атгуулан амьдын төдий амьтан сууж байгааг Хонгор хүүхэн хоромхон зуур хараад учрыг гадарлангуут учиргүй гансран гутарч, авааль хатан гэргийтэй байж азай буурал хөгшин баян алс холын Алтай нутгаас минь авчирсны хэрэг юу билээ. Эргээд харина гэтэл очих нүүр надад байхгүй, энэ хөгшинтэй ямар ч байсан нөхцөхгүй. Одоо эндээс би хаашаа ч явахгүй, овоо болж хувирна гээд ганзагалж ирсэн хөнжлөө урдуураа ороож, өмсөж явсан дээлээ тайлж хойгуураа тунтраад унаж ирсэн шанхт их бага хоёр хараа хоёр талын ууланд тавьж хөөчхөөд суучхаж гэнэ. Тэр цагаас хойш дэл хөнжил хэмээх хоёр уулын хооронд дэгжин хөөрхөн Хонгор уул алсаас цайран харагдах болж дээрэлхүү Угалз ноён буурал гэдэг хөгтэй болсон юм байх. Шанхалж дэллэсэн хоёр морины идээшсэн хоёр уул Их шанхт, Бага шанхт гэж нэрлэгдэх болж тэрхүү хурдан хүлгийн удам угсаа одоо болтол уламжлагдаж шанхайн хэцийн хурдан морьд нутаг усандаа алдаршжээ. Гагцхүү шанхт хэмээх нэр он удаан жилд шанхай болон сунжирсан юм гэнэ билээ. Шанхайн хэц, Буурал угалз, Дэл хөнжил, Хонгор овоо зэрэг 1400-1700м өндөр бэсрэг уулс Өмнөговь аймагт бий.

БАЯНХОНГОР НУТГИЙН УУЛ УСНЫ ДОМГООС

1. Өлийн даваа

Баянхонгор аймгийн Галуут сумын Мандал бригадын нутагт Өргөөт, Өлийн арын гол хоёрын хооронд нэгэн багавтар даваа бий. Үүнийг дээр үед Өөлдийн даваа гэж нэрлэдэг байсан нь хувирч Өлийн даваа гэх болсон гэнэ.

2. Буурал уул

Бууцагаан сумын Баянбүрд бригадын нутаг Оньдэл, Тэгш голын хооронд Байдраг голын баруун талд хад асга ихтэй, нэлээд өндөр Буурал уул байдаг. Энэ уулын оройн зүүн хажууд нэгэн бага шиг үе байх бөгөөд үүнийг арслангийн хэвтэр, түүнээс холгүй орших 200-аад метрийн диаметр бүхий хонхрыг аварга могойн хэвтэш гэж ярьдаг.

3. Хүүхний хөтөл

Баянговь сумын нутаг, Их богд уулын ар шилээр автомашин ба ердийн хөсөг давдаг намхавтар хөтөл байдаг. Эрт цагт энэ хөтлөөр Орог нуурын эзэн ногоон торгон дээлтэй ижил зүсний усан тэлмэн жороо хар морь унасан хоёр эмэгтэй давж явсан гэх домогтой учир хүүхний хөтөл гэж нэрлэжээ.

4. Хотын булан, Улаан хуц уул

Бөмбөгөр сумын 3-р бригадын нутаг Байдраг голын буланд манжийн цэргийн хуаран байсан шавар хэрэм бүхий хотын үлдэгдэл бий. Үүнийг нутгийнхан хотын булаг гэх бөгөөд үүнтэй харалдаа Байдраг голын нөгөө талд Улаан хуц гэдэг бэсрэг уул бий. Энэ уулын орой бага зэргийн онь, хотостой бөгөөд түүн дээр үхэр буу зоож хотын булангийн хотыг буудаж сөнөөсөн, үхэр бууны гол төмөр нь хойш урагшаа хөдлөхдөө ийнхүү онь гаргасан гэж ярьдаг ард түмний эсэргүүцлийн санааг тусгасан домог юм.

5. Амбаныг шарсан хад

Хотын булангаас зүүн тийш уушгины хад хэмээх дан боржин чулуугаар тогтсон ууланд том элгэн улаан хад байдаг. Энд манжийн амбаныг барьж аваад, галд шарж алсан, ингэж алахад бүх мөнгө зоосоо тэртээ Улаан хуц уулын бэл дэх хэвтэж байгаа цагаан тэмээ

хэлбэртэй хадны оройн сүүдрийн үзүүр хүрэх газар булсан гэж хэлээд үхсэн гэж домоглодог. Энэ нь чухамдаа манжийн түрэмгийлэгчдийг эсэргүүцсэн ард түмний тэмцлийн үзэл санааг тусгаж байна.

6. Дал, Холбоо нуурууд

Бууцагаан сумын Баянбүрд бригадын нутаг Уртын голын эхээс зүүн тийшээ Холбоо хэмээх урсгалгүй жижиг нуур бий. Энэ нуураас хойш Хүрээ марал сумын нутаг Сувраагийн ар хоолойд орших энэ хоёр нуурыг газар доогуурх урсгалаараа холбоотой гэж домоглодог. Дал нуурт унасан холбоотой бяруу хэд хоногийн дараа Холбоо нуураар гарсан, ингээд Холбоо гэж нэрлэсэн гэдэг.

7. Доромт уулууд

Эрдэнэцогт сумын Түйн гол, Галуут сумын Үхгийн голын хөндийд Доромт хэмээх бэсрэг уул бий. Үүнийг баруун газрын Тангадуудаас монгол руу явуулсан хараалын балин нь уул болон тогтсон учир Доромт гэж нэрлэсэн гэдэг.

8. Бүрэнхан, Согоо хайрхан уул

Галуут сумын Сандаг бригадын нутаг Цагаан туруут голын эх өөд хад, мод, ан амьтан, өвс ургамал жигдэрсэн Бүрэнхан уул, түүнээс хойш холгүйхэн ой модгүй боловч үзэсгэлэнт Согоо хайрхан уул оршино. Энэ хоёр уул эр эм учраас бие биеэсээ холгүй тогтсон хоорондоо уулзаж байдаг уулзах үедээ тэр хоёр уулын хооронд орших Хөшөөтийн амны хоёр хөшөө чулуунд унаагаа уядаг гэх тул Хөшөөнүүдийг хайрхны морины уяа гэдэг.

9. Дэлгэр мөрөн

Бай-Баян-Өндрийн нуруунд төвлөрсөн Баян-Өндөр сумын төвөөс өмнөхөн сайр даган жирэлзэн урссан шанд ус байдаг бөгөөд өвөлд харзлан нэлээд их мөс тогтож халиа ус үе үе гүйнэ. Урьд Юм бэйс ноён энд өргөө гэрээ барьж гэрлэсэн тул Улаан шанд нэртэй байсан ба энэ усыг Дэлгэр мөрөн гэж бэлгэшээн нэрлэсэн зарлиг гаргасан гэнэ.

10. Унтаагийн хоолой

Урьдын дайны хөлийн цагт юм гэнэ. Одоо Унтаа ногоон гэж нэрлэх болсон Алтан тэвшний хонхорт дэрс зэгс нь тэмээ, морьтой хүнтэй чацуу шахам өндөр ургадаг, тэр дунд бүлэг дайсан бүгж өдөр

нь ийшээ тийшээ яван дээрэм тонуул хийж шөнө нь нуугддаг байж гэнэ.

Уудам хонхрын дэрс шагшуурга дунд хоргодсон дайсныг олж сөнөөхөд тун амаргүй байж дээ. Нутгийн зэвсэглэсэн хүмүүс зөвлөлдөн өглөө үдэш чухам хаана байгааг утаа униараар тоймлон үүр шөнийн харанхуй унтаа нойрон дунд нь орж дайсныг сөнөөхөөр тогтож тэр ёсоор үүр шөнөөр дайран түйвээгч дайсныг устгажээ. Нутгийн хүмүүс энэ ялалтаа дурсан Алтан тэвшний хонхрыг Унтаагийн хоолой гэж нэрлэхээр тогтож дунд нь байдаг хужир марзтай нуурын нэртэй хослон Унтаа ногооны хоолой гэх болжээ.

АЛТАН САНДАЛ

Их тамир сумын төвөөс баруун тийш 15 км-т орших уртаашаа нэг, өргөөшөө 0,5 км алсаас харахад яг сандал шиг хэлбэртэй энэ уулыг Алтан сандал гэдэг. Тайхар чулууг өргөж Тунгалаг Тамирын урд хөвөөнд аварга могойг дарсан гэх алдарт бөх Гэлэг энэ Алтан сандал дээр суугаад (3 км-ын алсад байгаа) хойд Тамирын голоос гар нүүрээ угааж байсан гэж ярьдаг.

БУХ ЧУЛУУ

Цэцэрлэг сумын Туулант бригадын нутаг Бухын нурууны баруун доод бэлд, алсаас харахад ижил сүргээсээ тасраад хэвтэж байгаа сарлаг шиг чулуу байдаг нь “Бух чулуу” нэртэй. Жаран бух цувж явтал нэг нь хэвтэж хоцроод чулуу болчихсон юм гэнэлээ гэсэн домогтой.

ШАР НОХОЙН ТАМ

Галт уулын дэлбэрэлтээс үүссэн Хорго хавьд Шар нохойн там, Хадан гэр, Ганц хүний агуй, Мөсөн хонгил, Түмэн адууны онгоц гэхчлэн нэртэй олон сонин газар бий. Уртаашаа 40, өргөөшөө 20, гүнээрээ 50 орчим метр хиймэл нуур шиг нэгэн газар доргилтоос доошоо сууж тогтоод өдгөө шар нохойн там нэртэй болжээ. Эрт урьдын цагт энэ нутагт нэг шунахай хатуу сэтгэлт харгис ноён өтөлтлөө тэжээсэн шар нохойтой байжээ. Гэрээс холддоггүй нохой нь гэнэт галзуурч, хүн мал руу дайрч ноцон хавь ойрынхныг сандаргаж эхлэхээр нь албат иргэдээ дуудан цуглуулж аймшигт тамын цүнхээл рүү амьдаар нь хаяулаад мануулсанд өнөө нохой чадлаараа тэмцэн,

цавчим эгц эргийн амсар өөд үсэрсээр байжээ. Тэрээ 5 хоногийн турш тэмцээд эцэстээ тамир нь барагдаж үхсэн гэнэ.

БУУР, НОМГОН УУЛЫН ДОМОГ

Эрт цагт бие биеэ харсан галзуу, согтуу гэдэг хоёр том уул ургажээ. Энэ хоёр уул байгалийн гоо сайхан бүхэн цогцлон бүрдсэн, ан амьтан элбэг, жигүүртэн шувуу жиргэн донгодсон үзэсгэлэн төгөлдөр байв гэнэ. Ийм сайхан уул болохоор нь хүн амьтан түүнийг “Гал”, “Цог” гэж нэрлэх болжээ. Гэтэл байгалийн бэрхшээл, цаг уурын элдэв нөлөөлөл, ган зудаас тэр уул ургамал ч үгүй, амьтан ч үгүй нүцгэрч хувхайрчээ. Ингээд өдөр хоног өнгөрөх тусам өнөө сайхан байгалийн тансаг байдал, гал цог нь бууран буурсаар байхаар нь нутгийнхан Буур, Номгон гэж нэрлэж гэнэ. Энэ хоёр уул Өмнөговь аймгийн Номгон сумын нутагт Даланзадгад хотоос 100-аад км орчим газар бий.

ГУРВАН ТЭСИЙН ДАВС

Урьд цагт Гурван Тэс сумын нутагт гуйлга гуйж амьдардаг ядуу хүү байжээ. Тэр хүү туйлын ядуу, мөрөндөө эгэлдрэглэх хувцас ч үгүй, хоол унд хомс бөгөөд олддог ч үгүй, хүн амьтнаас гуйж түүж, амь зогоох төдий гол орон амьдардаг байж гэнэ. Нэгэн удаа хүү айл хэсэж, амьтан хүнээс гуйлга гуйн хэсүүчилж явтал, хавтгай (зэрлэг тэмээ) унасан хүн тааралджээ. Хүү “Хүн гуай гол зогоох юм хайрлаач, эцэг эхгүй өнчин надад буян бодож юм хайрлаач” гэж гуйжээ. Тэгсэн чинь өнөө хүн өврөөсөө хэлхээтэй олон түлхүүр гаргаж “За хүү минь энэ түлхүүрүүдээс аль нэгийг нь ав даа” гэж гэнэ. Хүү содон харагдсан түлхүүрийг авчээ. Нөгөө хүн “За наад түлхүүрээ дэрлээд унтаарай” гээд нар шингэх зүг яваад өгчээ. Хүү түлхүүрээ дэрлээд хэвтэж байтал таг унтчихжээ. Сэрээд хараад эргэн тойронд нь сүм суварга шиг давс ургасан байжээ. Ингээд Гурван тэсийн давс бий болсон юм гэдэг.

ГУРВАН САЙХАН УУЛЫН ДОМОГ

А. Хувилбар

Эрт дээр цагт юм гэнэ. Хангай нутагт шунахай ховдгоороо шулам болсон нэгэн баян байжээ. Шунахай баян тэрсхэн гурван сайхан охинтой юм санжээ. Охид нь өсөж торнин олны хараа булаасан онцгой сайхнаараа хошуу нутагтаа гайхагдсан үзэсгэлэн төгөлдөр нас бие

гүйцсэн бүсгүйчүүд болоход баян аав нь охидоо хадамд гаргахаар шуурхай бэлтгэж хошуу нутагтаа баян чинээлгээрээ нэрд гарсан гурван хөгшин ноёнд гэргий болгохоор сэм тохирчхоод байгааг нэг өдөр ээж нь охиддоо хэлчихжээ. Хүсэл хайрын жигүүрээ дэлгэж яваа тэдний зүрхийг хүйтэн хөлдүү чулуугаар хайрах шиг болж хүнд хэцүү зовлон хүлээж байгааг гэнэт ойлгосон охид аав ээжээсээ нууцхан зөвлөлдөж, алс холын говь нутагт амьдрахаар шийдэж гэнэ. Баяжихаас өөрийг боддоггүй аавыгаа ховдог шунахай баядад гэргий болгон өгөхөөр болсонд охид хязгааргүй гомдож нэгэн шөнө гэрээсээ сэмхэн гарч хурдан явж өмнийн цэнхэр говьд ирж амьдран суужээ.

Алсаас ирсэн гурван сайхан бүсгүйн тухай мэдээ говь нутгийнхны дунд дорхноо тарж хамгийн захын айл өрхөд хүртэл түгжээ. Энэ үед алс зүүн зүгийн говь талаар нутгийн баячуудын адуун сүргийг өдөр шөнөгүй манаж хээрээр гэр хийж хэцээр дэр хийж амьдардаг Өлзийт, Цагаан, Цогт гэдэг гурван сайхан залуу өнөөх гурван сайхан охидын тухай мэдээг сонсжээ.

Нэгэн удаа гурван залуу сүргийн бэлчээрт уулзаж, элдвийг ярилцан хүүрнэлдэж хол нутгаас босож ирсэн хүүхнүүдийн тухай ярианд шилжжээ. Гурвуулаа тэр хүүхнүүдтэй уулзаж уярах нэгэн санаатай болохоо мэдэж цаг болзон адуун сүргийнхээ дотроос хамгийн сайхан морьдын шилж унаад шөнийн манаанд гарах цагийг тааруулан явахаар тохиролцжээ. Түүнээс хойш орой бүр гурван залуу гурван хүүхнийд очиж хайр сэтгэлээ илчилж ханилан сууж амьдрах тухайгаа хүртэл ярилцдаг болжээ. Энэ мэт учран уулзсаар байгааг баяны дуулгавартай нэгэн зарц мэдэж эдний нууц ажлыг эзэндээ ховлочихжээ.

Адуун сүргийг нь эзэнгүйдүүлж ардаг хурдан хайртай морьдыг нь ээлжлэн унаж байгааг мэдсэн баяны хорсол туйлдаа хүрч адуучин гурвыг барьж ирээд арав арав банздаж хоёр хөлд нь хүнд гинж уяж хонины бэлчээрээс нь холдох чадалгүй аргалчин болгочихсон учир хайртай амрагуудтайгаа уулзахаас нэгэнт өнгөрчээ. Шархны халуун, сэтгэлийн гунигт хатсан гурван хөвгүүнийг мөрөөдсөн гурван сайхан охин аагим халуун зуны аадрын ариун хураар цээжийг нь хучдаг болж гэнэ. Энэ цагаас хойд танхил залуу насны хайр сэтгэлийн үнэнчийг илтгэн адуучин гурван хөвгүүн Өлзийт-Овоо, Цогт-Овоо, Цагаан-Овоо гэж гурван ижилхэн толгод болж мөнхжиж гэнэ.

Говьд идээшсэн гурван сайхан хүүхэн гурван сайхан уул болон сүндэрлэж жил бүрийн дулаан урин цаг ирэнгүүт хамгийн түрүү ногоон торгон дээлээ өмсөцгөөн гунхалзаж, улирлын сэрүүн намар цаг болонгуут цагаан эсгий тоорцгоо духдуулан гангалцгаадаг нь холоос ирэх ёстой хонгор хөвгүүдээ угтаж байгаа нь тэр гэнэ ээ.

(Говийн арван домог номоос авав)

ГОВЬ ГУРВАН САЙХАН

Өмнөговь аймгийн төв Даланзадгад хотын баруун жигүүрт зүүн, дунд, баруун сайхан гэсэн гурван ижилхэн уулс сүндэрлэн хол ойрын хүмүүсийн сэтгэлийг татсан уран байгалийн хэсэг билээ. Хэдэн жил тэнд ажиллаж байхдаа Говь гурван сайхны домгийг амтархан сонссон билээ.

Эрт дээр цагт хангай нутагт шунахай ховдог нэгэн баян гурван охинтой юм санжээ. Охид нь өсөж олны хайр булаасан нутаг хошуундаа гайхагдсан үзэсгэлэн төгөлдөр бүсгүйчүүд болоход шунахай баян аав нь охидоо хадамд гаргахаар бэлтгэж хошуу нутагтаа баян чинээлгээрээ нэрд гарсан гурван хөгшин баянд гэргий болгохоор сэм тохирсон байгааг нэг өдөр ээж нь охиддоо хэлчихжээ.

Охид нэгэн шөнө гэрээсээ сэмхэн гарч хамгийн хурдан морьдоо унаж өндөр уулыг давж, өргөн говийг гатлан өмнийн цэнхэр говьд ирж амьдран суужээ. Алсаас ирсэн гурван сайхан бүсгүйн тухай нутгийн баячуудын адуун сүргийг хариулан хээрээр гэр хийж хэцээр дэр хийж амьдардаг Өлзийт, Цагаан, Цогт гэдэг гурван сайхан залуу сонсож мэджээ. Гурван залуу нөгөө хүүхнүүдтэй уулзахаар шийдэж шөнийн манаанд гарах цагийг тааруулан адуун сүргийн дундаас хамгийн сайхан морьдыг шилж унаад тал нутгийг туулан арай гэж гурван бүсгүйг олж уулзжээ. Түүнээс хойш гурван залуу гурван хүүхнийд орой бүр ирж уулзан улмаар хайр сэтгэлээ илчилж ханилан суухаар шийдэж тохиролцжээ. Энэ цагаас хойш танхил залуу насны хайр сэтгэлийн үнэнчийг илтгэсэн адуучин гурван хөвгүүн Өлзийт-Овоо, Цогт-Овоо, Цагаан-Овоо гэж гурван ижилхэн толгод болж мөнхөрчээ. Эдүгээ гурван сайхан уулаас зүүн тийш Цогтцэций сумын нутагт Өлзийт-Овоо, Цогт-Овоо, Цагаан-Овоо гэдэг хоорондоо нэлээд хол зайтай гурван ижилхэн толгод бий.

Говьд идээшсэн гурван сайхан хүүхэн гурван сайхан уул болон сүндэрлэж дандаа зүүн тийшээ хошууран тэртээ зүүн зүгт униартан

ижилхэн толгодыг харуулдан зогсоно.

Ийнхүү уул ус, байгалийн зүй тогтлыг ашиглан зохиосон энэхүү домгоос сэдэвлэн "Говь гурван сайхан" гэсэн дууны үг бичсэнээ уншигч танд өргөн барья.

*Эцгийн хүүгийн хайр шингэсэн
Ээжийн гурван охид шиг
Энхийн харуулд мөнх зогссон
Эрдэнийн Цэнхэр уул минь
Ээвэр талдаа мөр далласан
Эцгийн дулаан өвөр шиг
Энгэр талдаа рашаан мэлмэрсэн
Ээжийн сайхан сүү шиг
Аргал дүүлж, янгир ихэрлэсэн
Алт өвөрлөж эрдэнэ нуусан
Аав ээжийн минь үнэр шингэсэн
Арцат цэнхэр уул минь
Дахилт
Давхар уулыг давуулан харж
Дотнын ханиа хүлээж суугаа
Дагинасын гурван бүсгүй шиг
Домгийн цэнхэр уул минь
Дахилт
Тэнгэрлэг эрсээ ирнэ гэсээр
Тэмдэгт газраа болзоонд зогсож
Тэвчээр зааж уулс болсон
Тэнгэрийн гоо бүсгүйчүүл минь
Дахилт*

ЁЛ, ОХИН ХӨТЛИЙН ДОМОГ

Олон жилийн өмнө юм гэнэ. Оргүй худал цуурхлаас үүдэн орь залуу нэгэн сайхан эр орчлонгоос хальсан тухай энэ домогт гардаг. Ямар хүний үр байсан юм бэ? Янгирцгийн хөтлөөр нутагладаг ядуу айлын нэгэн залуу нутгийнхаа нэгэн бүсгүйд өгч хамтран амьдрах хүслээ илчлэн ханилан суухаар болзоо тохирсон юм байжээ. Хөтлийн хөөрхий бүсгүйн нас бие гүйцэхэд хөлчүү архичин хүүдээ гэргий болгож авахаар хэзээнээс нууцхан санаархсан хэрцгий нэгэн баян харц

хоёр залуугийн ханилан суух гэж байгааг сонсоод хос залуусын амьдралыг бүрэлгэх хорон муу санаа сэдэж эхэлжээ.

Эрт урьд цагаас уугуул нутгийнхны дунд ёл хэмээх уулын махчин шувуу өвлийн тэсгим хүйтэнд хүн хүрэхийн аргаггүй эгц цавчим хаданд үүрээ засаж гурван ширхэг өндөг гаргадаг гэж бас нэг домог яриа байдаг байжээ. Тэр гурван өндөгний нэг нь анч хурдан тайга нохой, нөгөө нь алмасан хурц сүх, гурав дахь нь арван алд аргамж болдог. Ёроол нь харагдахгүй өндөр хадан дээр гарч ёлын өндөгнөөс гарсан тэр гурван зүйлийг авч чадсан хүний санасан бүхэн бүтэж, хүссэн бүхэн биеллээ олдог гэсэн байжээ. Тэрхүү домог яриаг нутгийн өнөөх баян овжиноор ашиглаж арга заль хэрэглэн нэг өдөр хүүд ингэж хэлжээ.

Ах нь залуу насыг үзээгүй биш дээ. Айл гэр болох гэж байгаа улсад чинь аяга шанаганаас эхлээд авдар сав, гэр орон, ам тослох арав таван мал хүртэл хэрэгтэй юм алийг тэр гэх вэ? Амьжиргааны юм бүхэн хэрэгтэй шүү дээ дүү минь. Дүү хүүгийнхээ амьдрал үйлсийг дүүрэн бэлгэтэй, төвшин жаргалтай болоосой гэхдээ чамд би сайхан арга зааж өгье. Өндөр уулын оройг ажиглаад байхад өнөө маргаашгүй ёл шувуу өндөглөх болсон шиг байна. өвлийн ид хүйтэнд өндөглөдөг амьтан гэнэ билээ. Харин тэр шувууны үүрнээс өндгийг нь авч чадсан хүн хагартлаа баяжиж, нэг насаараа жаргадаг юм гэдэг гэжээ. Ядуу хүн баяны ятгасан цаад учрыг нь ойлгоогүй ч гэсэн “Баян хүний бааш их, бартаг дархны хог их” гэдгийг бага балчраасаа сайн мэдэх болохоор баян үгэнд орсонгүй гэнэ. Баян аргаа өөрчлөхөөс өөр замгүй болж “Дэлхий хангайн хишиг хүртэх заяагүй хар гуйлгачин чамаар ёлын өндгийг авчруулж байгаад ёстой баяжих гэдгийг үзүүлээд өгье, гайгүй. Харин чамайг өндөг авчрахгүй бол хайран амины чинь хохь болно шүү хөө” гэж харгис муухайгаар авирлаж гэнэ. Хүүг хар гэрт хорьж, хэд хонуулаад нэгэн өдөр ханын модонд барьж хүлээд хадны уруу урт аргамжаар буулгаж явуулсаар яг үүрэнд хүрмэгц яргачин баяны тушаалаар бараа болоочид нь барьсан уяагаа алдсан хүн болж сул хаячхаад яваад өгчээ. Өвлийн тэсгим жаварт өмгөөлж аврах хүнгүй өнчин хүү халил хадны ирмэг дээр ханын модонд хүлээтэй хаашаа ч хөдөлж чадахгүй осгож орчлонгоос хальсан юм гэнэ билээ.

Үнэнч хонгор хархүүгээ үл бүтэх хүмүүсийн гарт хөөрхийлөлтэй амь үрэгдсэнийг хөтлийн хөөрхөн бүсгүй сонсож уй гашуу, уйтгар гунигт автаж хөхөө өвлийн хүйтэнд хөлдөж үхсэн юм гэнэ билээ.

Түүнээс хойш ёл хад Охин хөтөл гэдэг нэртэй болжээ. Өмнөговь аймгаас баруун хойш 2 өртөө орчим газар Гурван сайхан уул оршдог бөгөөд түүний орчим энэ газар бий.

АЛГУЙ УЛААН ЦАВЫН ДОМОГ

Буддын шашны бурангуй хуурамч номлолд ард түмнийг мунхруулсан дээр үед гэнэ. "Чонон нүдэт" хочтой, нутаг усандаа нэр муутай, ном эрдмээс тун тааруухан Чогров маарамба гэгч ганц бие лам олонд нэрд гарсан сүрхий лам болох юм сан гэж олон жил бодсон боловч онцгой юмгүй хоног шөнө өнгөрөөсөөр байжээ. Тэгтэл “Олгой улаан цав” гэдэг онгон савдаг орогносон нэг газар байдаг гэнэ. Олон лам хувраг очоод ороолон савдгийг нь дарж чадаагүй гэж олны ам дамжсан үг сонсож гэнэ. Нэг төрд дуртай Чогров маарамба нэг өдөр тэр ууланд очсонд нээрээ олгой шиг улаан хүрэн өнгөтэй өндөр уул дайралджээ. Хад асга нь хачин олон нүх сүв болсон хөл тавьсан газраас хөвөрсөн урт могой гулалзсан, хүмүүсийн ярьдаг савдгийн орон байж мэдмээр газар байж гэнэ.

За хө Чогров маарамба заяа тэтгэх газар мөн бололтой гэж лам бодоод “Олгой улаан цав”-ын онгон савдгийг дарахаар ирлээ гэж ойр хавийн айл амьтнаар зар тарааж сүсэгтэн олныг ятган сүм дуган барьж аваад сүржигнэж суудаг болж гэнэ. Гэтэл “Олгой улаан цав”-ын агуй хадаар оромж хийн ойр холын баячуудын адуу малыг хошуу дамжуулан амьдардаг шилийн сайн нэгэн эр энд бүгдэг байжээ. Оргодол хулгай эр баяд ноёдын сүргээс тасалсан малаа бартаа ихтэй цавын хавалд жалганд нууж байгаад харанхуй шөнөөр харь хол хөөж аваачдаг байсан болохоор адуу малаа ор сураггүй алдсан баячууд “Олгой улаан цав”-ыг ороолон савдагтай гэж олонд цуу тараасан юм байжээ.

Шилийн сайн эр алсын хошуунд адуу мал хөөж арилжаа наймаа хийж яваад замын айлаар буусан чинь “Олгой улаан цав”-ын Онгон савдгийг дарахаар онцгой сүрхий адалтай нэгэн лам ирсэн тухай сонсоод яаран ирэхэд нээрээ “Олгой улаан цав”-ын хад чулууг доргиосон хэнгэрэг цангийн дуу өөдөөс нь угтаж гэнэ. Одоохон холдуулж авахгүй бол “онгон савдаг” нэр маань олонд илрэх аюулд орно гэж бодоод оройхон шиг орогнодог агуйгаасаа гарч явтал гүнзгий хавцалд барьсан багахан дуган дайралдаж хэнгэрэг цангийн дуу хэц хадыг цуурайтуулж байна гэнэ.

Сайн эр энэ муу ганц бие ламыг эндээс тонилгох ямар арга хэрэглэхээ амархан бодож олжээ. Өнгөрөгч өвөл нь нутгийн баян сэтэртэй хөгшин буур сахалтынхаа залуу бууртай ноцолдож байгаад хэмхчүүлж үхсэн юм байж. Тэр үхсэн буурын толгойг авчирч ламын айлгая гэж бодоод толгойг олж соёо, шүдийг улаанаар будаж, нүдэнд нь ногоон өнгийн шавар чихэж, шар зосоор хамар самалдгийн ясыг будаж хүзүүний ясыг хэлхэн бэхэлж авчээ. Орой болонгуут өнөөх толгойгоо авч дуганы гадаа ирсэнд лам ганцаараа хоолоо идэж байгаа бололтой байж гэнэ ээ. Тэгээд мань эр “Чонон нүдэт Чогров маарамба чи байна уу? Гараад ир!” гэж сүртэй гэгч хашхирч гэнэ. Өвгөн лам өндөсхийн цочсоноо хэнгэрэг цангаа авч ном тарни уншиж, дамар тачигнуулаад л сүржигнэж гарлаа гэнэ. Тэгэхээр нь дуганых нь үүдийг нээж буурынхаа будаж янзалсан толгойг цухуйлган "Олгой улаан цав"-ын онгон савдаг би байна. Одоохон эндээс холдохгүй бол оромжтой чинь хамж аваад залгина шүү гэж шүд амыг нь ярзгануулан хөдөлгөж хэлэхэд аяганы чинээ нүдтэй аварга могой намайг ороох нь гэж айхдаа ламын нүд орой дээрээ гарч шүд ам нь ангаганаж муухай хашхираад муужран унаж гэнэ. Үүнээс хойш үнхэлцгээ хагартал айсан лам үүгээр дахин үзэгдээгүй юм гэнэ ээ. “Олгой улаан цав” гэж нэрлэхээс цээрлэж ам хэллэгийг нь өөрчлөн “Алгуй” гэдэг болгосон юм байж. Үхсэн буурын толгойноос амьд ат айдаг гэж говийнхны цэцэн үг байдаг нь ийм учиртай байж мэднэ.

Энэ газар Өмнөговь аймгийн Цогт-Овоо сумын төвөөс баруун хойд зүгт оршдог.

ДӨРВӨЛЖ ХАР БҮЙЛСНИЙ ДОМОГ

Монгол сайхан орныг маань Хятадын шунахай худалдаачид, доншуур наймаачид говь хангайгүй хэсэн бэдэрч ард түмний аль өнгөтэй, өөдтэй эд юмсыг арга залиар цуглуулан цөлмөж байсан үед ар монголд орж амь зуух, арга эв нь олдвол арав таван мал цуглуулж арилжаа наймаагаар амьдрал залгах болдолтой нэгэн хятад доншуур худалдаачин дагаж дотор газраас иржээ. Хос шаахайнаас өөр илүүчлэх юмгүй хоёр гурван боодол хамрын тамхинаас өөр хогшилгүй тэр хятад авчирсан жаахан тамхиа үнэд хүргэж ноос үс, арьс шир, зэрэг харь нутагт алтаар үнэлэгдэх зүйлээр арилжаад нутгийн зүг яаран эргэжээ. Явсан нохой яс зууна гэгчээр авчирсан юмсаа эд бараагаар сольж амташсан хэрээ арван гурав эргэдэг шиг бас буцаад ирж гэнэ.

Төрөлхийн шунаг сувдаг тэр хятад авчирсан зүйлээ арилжиж олсон алт мөнгө, үнэт чулуу, ангийн үс, арц гангын анхилам сайхан цэцэг, навчсыг хоёр авдарт хийж аваад явахдаа ямар ч хөлс зардал гаргалгүй дотор газар оруулбал улам их олз олж чадна гэж бодоод ажлын хүн ч хөлсөлсөнгүй, ачаа хөсөг ч хэрэглэсэнгүй гэнэ. Хэрэв ачаа хөсөгтэй явбал баян данжаад явж байна гээд замын тонуулчид дайрна гэж бодоод хамаг юмаа зөөж тавиад явж байжээ.

Тэгтэл нутгийн нэгэн баяны зарц нь дайралдаж Данжаад гуай! Авдартай юмаа тэгнээд ч юм уу, тэргэнд ачаад явахгүй яасан юм бэ? гэж асуужээ. Хятад уурлан “Хай чи юу мэднэ ээ? Би явж байна. Бээжин сууж байгаа шүү. Чамд хамаагүй” гэххээд нөгөө хүнд авдруудаа хурдан хурдан зөөж тавьсаар эргэн эргэн харсаар яваад өгчээ. Шунахай хятад ингэж явсаар сүүлдээ бүр ядарч шургаж унамаар сульдаж авдраа ч өргөж даахаа байж гэнэ. Тэгээд авдрынхаа сүүдэрт суугаагаар амарч хэсэгхэн зуур зүүрмэглэх хооронд зүүн урдаас аймаар муухай зүс царайтай хэдэн хүн ирж авдартай юмыг нь аваад явлаа гэж зүүдлээд учиргүй айж хашхиран сэрсэн чинь хавь ойр юу ч байсангүй. Харин хажууханд нь өнчин хар бүйлс харагдаж гэнэ. "Ай энэ яасан тэмдэгтэй мод байна аа. Алт мөнгө, эрдэнэсийн чулууныхаа аль хүндээс энэ бутны ёроолд булчхаад хөнгөн эд юмаа үүрээд явна ваа! Сүүлд эргэж булсан юмаа авахад амархан" гэж сүрхий мэргэн арга олсондоо ганцаараа маасайтал инээж “одоохон газар ухъя” гэж бодсоноо бас л хартай санаа нь дийлж “Хай гэгээн цагаан өдрөөр газар ухаж байгааг хүн харвал яана аа, шөнө ухвал дээр” гэж боджээ. Шөнө болсон хойно авдраа багтах нүх малтаж гаргасан шороог нь оготнын үлийд аваачиж хийгээд авдраа булсан шороог хэнд ч мэдэгдэхгүй тэгшилж хавь ойрын хайрга чулуу цуглуулж орхиод нар гарахаас өмнө яваад өгчээ. Явган хятадын үүрсэн авдар хэдий хөнгөн боловч байнга үүрээд явахаар бас л хүнддэж байн байн амарсаар бараг жил болж байж нутгийн бараа харж гэнэ. Очсон хойноо олзныхоо юмыг ч наймаалж хоолтой ундтай хоёр гурван сар болжээ. Тэгээд харь газар орхисон алт эрдэнэ, эд юмандаа харуусан буцах гэтэл ар монголд айхавтар сүрхий бослого гарч хятад толгойтой бүгдийг хиар цохиж байгаа сураг дуулдахад “Одоо би яана аа” гэж гэрт орвол гэдрэгээ харан гиюүрч хэвтсээр, гадаа гарвал газар тэнгэрийн савслага тийш гансран харсаар хэдэн жил болжээ. Тэгтэл ар монголд гарсан үймээн намдаж байгаа тухай чимээ дуулаад тэргэнд илжиг хөллөн тэмдэглэж орхисон ганц хар бүйлстэй

газраа хүрээд ирсэн чинь ганц хар бүйлс нь мянган хар бүйлс болоод үржчихсэн аль бутны дэргэд алт, мөнгө нь байгааг олох ямар ч аргагүй болсон байна гэнэ. Түүгээр ч барахгүй мянган хар бүйлс яг ижил зайтай, том жижгээрээ ялгарахын аргагүй адилхан, зориуд тарьсан юм шиг ургачихсан байжээ. Хятадын гол нь харлаж “Хай яасан муу ёрын хар мод вэ? Хайран алт мөнгийг минь чи хаана нуусан бэ? хэмээн хар бүйлснээс хэдийг булга татаад авсан чинь бутны тоогоор нэмж ургаад байхаар нь шатаах санаатай нэг хар бутанд гал оруулж үзвэл нойтон бүйлс бие биеэ үлээж унтраагаад байж гэнэ. Тэгээд өнөөх хятад яаж ч чадалгүй буцаад явчихсан гэдэг.

Өмнөговь аймгийн Баян-Овоо сумын “Гэдрэг” гэдэг уулын арын хэсэгхэн газрыг эзлэн дан бүйлсний төгөл бут ургасан байдгийг “Дөрвөлж хар бүйлс” гэж нутгийнхан нэрлэдэг ажээ.

1999 оны хэвлэлийн Хэвлэн нийтлэлийн мэдээлэл

МОНГОЛ УЛСЫН ШИНЖЛЭХ УХААНЫ АКАДЕМИ
ХЭЛ ЗОХИОЛЫН ХҮРЭЭЛЭН

МОНГОЛ ДОМГИЙН ЧУУЛГАН

Эмхэтгэн боловсруулсан доктор, профессор Х. Сампилдэндэв

Улаанбаатар хот
1999 он

ISBN-99929-5-089-7

“Интерпресс” компанийн хэвлэх үйлдвэрт хэвлэв.

Заметки

[←1]

Найраан халиагаад - наашаа хараад

[←2]

Тэмцээд - эрээд

[←3]

Бичгэн - бяцхан

[←4]

Ядвал - чадсангүй

[←5]

Ганз - гааж

[←6]

Көк - хөх

[←7]

Цэжиг - сүжиг

[←8]

Гарайц - Тооно

[←9]

Ташуур - архины ширэн сав

[←10]

Хонин цахиур буу гэж байжээ. 3 янз, 2 маштай, 23 бялттай, 34 цахиуртай. Хол буудахад хойд бүсийг нь чангалдаг гэж нагацах ярив.

[←11]

Үүлэн өнгөт бор гэдэг дуунд “Задын үүл гарлаа, залуу жанжны исгэрээ” гэсэн нь Амарсанаагийн тухай дууны үгнээс холилдон оржээ. Баруун монголд болрыг задаа (задын) чулуу гэдэг. Эрт үед хасаг, урианхайчууд зад их барьдаг тухай олон домгийг нутгийн өвгөд ярьдаг байв.

[←12]

xyB

[←13]

цагаан зандны давирхай

[←14]

газрын нэр

[←15]

газрын нэр

[←16]

гэлгэр — хүүхэн гэсэн торгууд үг

[←17]

шуура — шугуй гэсэн торгууд үг

[←18]

хоогчин — гэрийн эзэгтэй гэсэн утгатай
торгууд үг.